

Riziková společnost

druhé vydání

Ulrich Beck

Na cestě k jiné moderně

Ulrich Beck

Riziková společnost

První vydání této knihy bylo podpořeno z prostředků Goethe-Institut Inter Nationes.

Die erste Herausgabe dieses Werkes wurde aus Mitteln des Goethe-Instituts Inter Nationes gefördert.

klíčová slova: riziko – sociologické aspekty; technika – sociální aspekty; civilizace; globalizace; modernizace

Vydalo **SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)**, Praha 2011.

Vydání druhé.

Z německého originálu *Risikogesellschaft (Auf dem Weg in eine andere Moderne)*, vydaného v nakladatelství Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main 1986, přeložil Otakar Vochoč.

Text veřejné přednášky „World Risk Society: The Terrorist Threat“, přednesené v únoru 2002 na London School of Economics, přeložil z autorova rukopisu Otakar Vochoč.

Vědecký recenzent PhDr. Oleg Suša, CSc.

Doslov prof. PhDr. Jan Keller, CSc.

Ediční řada *POST*, 9. svazek.

Rediguje Miloslav Petrusek.

Odpovědné redaktorky Olga Vodáková a Alena Miltová.

Návrh obálky Rudolf Štorkán.

Grafická úprava a sazba Studio Designiq.

Vytiskla tiskárna Aleš Zápotocký – az servis, Mendíků 9, Praha 4.

Adresy vydavatelů:

Alena Miltová, Rabyňská 740/12, Praha 4 - Kamýk.

Jiří Ryba, U Národní galerie 469, Praha 5 - Zbraslav.

Adresa nakladatelství:

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ

Jilská 1, 110 00 Praha 1

slon@slon-knihy.cz

www.slon-knihy.cz

Copyright © Suhrkamp Verlag Frankfurt am Main 1986 (Risikogesellschaft)

Copyright © Ulrich Beck 2002 (World Risk Society Revisited)

Všechna práva vyhrazena.

Translation © Otakar Vochoč 2004

Afterword © Jan Keller 2004

ISBN 978-80-7419-047-6

Ulrich Beck

RIZIKOVÁ SPOLEČNOST

Na cestě k jiné moderně

druhé vydání

přeložil Otakar Vochoč

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ
PRAHA 2011

Obsah

Slovo úvodem	9
Předmluva	13
První část	
Na vulkánu civilizace: kontury rizikové společnosti	23
Kapitola I O logice rozdělení bohatství a rizika	25
1. Distribuce škodlivých látek v kontextu přírodních věd a situace sociálního ohrožení	31
2. O závislosti rizik modernizace na vědění	34
3. Třídně podmíněná rizika	45
4. Globalizace civilizačních rizik	47
5. Dvě epochy, dvě kultury: ke vztahu mezi vnímáním a produkcí rizik	58
6. Utopie světové společnosti	60
Kapitola II Politická teorie vědění v rizikové společnosti	67
1. Civilizační zbídačení?	67
2. Omyly, podvody, chyby a pravdy: o soupeření racionalit	76
3. Veřejné vědomí rizika: ne-zkušenost z druhé ruky	95
4. Politická dynamika uznaných modernizačních rizik	102
5. Výhled: příroda a společnost na konci dvacátého století	106
Druhá část	
Individualizace sociální nerovnosti – K detradicionalizaci životních forem industriální společnosti	113
Ambivalence: osvobození individuí v podmínkách rozvinutého trhu práce	115
Kapitola III Za hranicemi tříd a vrstev	121
1. Kulturní vývoj životních forem	122
2. Individualizace a formování tříd: Karel Marx a Max Weber	130
3. Konec tradiční společnosti velkých skupin?	139

4. Individualizace, masová nezaměstnanost a nová chudoba	142
5. Scénáře budoucího vývoje	150
Kapitola IV Já jsem já: o izolovanosti, společném životě a konfliktech mužů a žen v rámci rodiny i mimo ni	161
1. K situaci mužů a žen	162
2. Industriální společnost jako moderní stavovská společnost	176
3. Osvobození od mužských a ženských rolí?	181
4. Uvědomování si nerovností: možnosti a tlaky volby	189
5. Scénáře budoucího vývoje	194
Kapitola V Individualizace, institucionalizace a standardizace životních situací a biografických modelů	205
1. Analytické dimenze individualizace	206
2. Zvláštnosti individualizačního impulsu ve Spolkové republice	208
3. Institucionalizace biografických modelů	211
Kapitola VI Destandardizace výdělečné práce: k budoucnosti vzdělání a zaměstnání	221
1. Od systému standardizovaného plného zaměstnání k systému flexibilního a pluralizovaného neúplného zaměstnání	223
2. Slepá kolej – vzdělání bez zaměstnání	237
3. Rozdělování šancí na základě vzdělání?	243
Třetí část	
Reflexivní modernizace: o generalizaci vědy a politiky	251
Pohled zpět a výhled do budoucnosti	253
Kapitola VII Věda za hranicemi pravdy a osvícenské racionality? Reflexivita a kritika vědecko-technologického vývoje	257
1. Prostá a reflexivní scientizace	261
2. Demonopolizace poznání	268

3. Praktická a teoretická tabu	281
4. O odhadnutelnosti „vedlejších důsledků“	285

Kapitola VIII Stírání hranic politiky: ke vztahu politického řízení a technicko-ekonomické proměny rizikové společnosti	301
--	-----

1. Politika a subpolitika v systému modernizace	302
2. Ztráta funkce politického systému: argumenty a vývojové tendence	307
3. Demokratizace jako proces zbavující politiku moci	312
4. Politická kultura a technický vývoj: konec konsensu ve vztahu k pokroku?	324
5. Subpolitika medicíny: studie extrémního případu	329
6. Dilema politiky technologie	341
7. Subpolitika podnikové racionalizace	344
8. Shrnutí a výhled: scénáře možné budoucnosti	356

Literatura	373
-------------------	-----

Světová riziková společnost ještě jednou: hrozba terorismu	397
---	-----

Beckova kritická teorie modernizace (Jan Keller)	419
---	-----

Slovo úvodem

Dvacáté století nebylo skutečně chudé na dějinné katastrofy: dvě světové války, Osvětim, Nagasaki, poté Harisburg a Bhópál a posléze Černobyl. To nutí k obezřetnosti při volbě slov a zbystřuje pohled na historické zvláštnosti. Pro veškeré utrpení, pro veškerou bídu a násilí, jež lidé působili lidem, tu dosud existovala kategorie „druhých“ – Židů, černochoů, žen, azylantů, disidentů, komunistů atd. Na jedné straně tu byly ploty, tábory, městské čtvrti a vojenské bloky a na druhé straně vlastní čtyři stěny – reálné i symbolické hranice, za něž se mohli stáhnout ti, jichž se to zdánlivě netýkalo. To vše dál existuje, a po Černobylu už zároveň neexistuje. Je *konec „druhých“*, konec všech našich dokonale vypěstovaných možností, jak se distancovat, konec, který nám dalo pocítit radioaktivní zamoření. *Bídě se dá zamezit, nebezpečím atomového věku nikoliv.* V tom také tkví jejich nová kulturní a politická síla. Jejich moc je mocí nebezpečí, které ruší všechny ochranné zóny a rozdílnosti moderní doby.

Tato dynamika nebezpečí, rušící veškeré hranice, nezávisí na stupni zamoření ani na sporech o jeho možných následcích. Naopak je tomu spíše tak, že každé stanovení míry probíhá pod Damoklovým mečem nebezpečí, které se týká všech. Přiznat, že existuje *nebezpečné* radioaktivní zamoření, znamená přiznat, že celé regiony, země a kontinenty jsou v *bezvýchodné* situaci. Přání dál žít a rozpoznání (uznání) nebezpečí si navzájem odporují. Teprve toto fátum dodává sporu o měrné a mezní hodnoty, o krátkodobé a dlouhodobé následky jeho existenční výbušnost. Musíme si položit otázku, co vlastně by se v našem jednání mohlo změnit, kdyby i podle úředních měřítek došlo k *akutně nebezpečné kontaminaci* vzduchu, vody, zvířat i lidí. Byl by pak život – dýchání, přijímání potravy, pití – z úřední moci zastaven, zadušen? Jak je tomu s obyvatelstvem celého jednoho kontinentu, které je v různém stupni (v závislosti na „fatálních“ proměnných, na větru a na počasí, na vzdálenosti k místu neštěstí atd.) nevyhlášeně kontaminováno? Mohou být celé země (skupiny) zemí drženy v karanténě? Propukne vnitřní chaos? Nebo by se i v takovém případě

muselo všechno nakonec dít tak, jak se to dělo po Černobylu? Už jen tyto otázky zřetelně ukazují povahu oné objektivní vystavenosti, kdy diagnóza nebezpečí spadá vjedno s nahlédnutím, že jsme mu vydáni všanc bez možnosti úniku.

V rámci vyspělé moderny, která přišla, aby odstranila omezení daná původem a otevřela lidem podle jejich vlastního rozhodnutí a úsilí cestu k odpovídajícímu místu ve společenské struktuře, vzniká nový, „askriptivní“ *úděl ohrožení*, kterému nelze při jakémkoli úsilí uniknout. Podobá se spíše údělu středověkých stavů než třídním poměrům devatenáctého století. Nezná už ovšem nerovnost stavů (ani žádné okrajové skupiny, žádné rozdíly mezi městem a venkovem, žádné rozdíly dané národní nebo etnickou příslušností atd.). Na rozdíl od stavů a od třídních poměrů nenesou také znamení *bídy*, nýbrž znamení *úzkosti*, a *není* žádným „tradičním reliktem“, nýbrž *produktem* moderny, a to v jejím *nejvyšším* vývojovém stadiu. Atomové elektrárny, představující vrchol lidských produkčních a tvůrčích sil, se po Černobylu staly také znamením *moderního středověku nebezpečí*. Nesou v sobě hrozby, které přeměňují individualismus moderny, dovedený současně do krajnosti, v jeho nejextrémnější opak.

Reflexy zděděné z jiné doby jsou ještě naprosto živé: jakým způsobem mohu *já* ochránit sám sebe a svoji rodinu? A rady pro soukromou sféru, která už neexistuje, zažívají vysokou konjunkturu. Všichni ještě také žijí v antropologickém šoku vyvolaném onou v ohrožení pociťovanou závislostí civilizačních životních forem na „*přírodě*“, závislostí, která zrušila všechny naše představy o „svéprávnosti“ a „autentickém životě“, o národnosti, prostoru a čase. Daleko od nás, v západní části Sovětského svazu, napříště tedy v našem bližším okolí, dochází k *neštěstí* – nejde o nic chtěného, agresivního, spíše o událost, které se je nepochybně třeba vyhnout, která je ale i při své výjimečné povaze také událostí normální, ba co víc: lidskou. Katastrofu nezpůsobuje selhání, nýbrž systémy, které proměňují lidskou povahu omylu v ničivé síly vymykající se pochopení. Při hodnocení různých nebezpečí jsou všichni odkázáni na měřicí přístroje, na teorie, a především na svoje *nevědění* – včetně expertů, kteří ještě před chvílí hlásali desetitisíciletou říši pravděpodobné nukleární bezpečnosti

a kteří nyní s novou omračující jistotou zdůrazňují *akutně* nikdy neexistující nebezpečí.

Při tom všem bije do očí zvláštní *spojitý vztah přírody a společnosti*, kdy nebezpečí nedbá ničeho, co by se mu mohlo postavit do cesty. Je tu především hybridní podoba „*atomového mraku*“ – ona v přírodní sílu převrácená a proměněná moc civilizace, kdy se dějiny a počasí spojily v jednotu stejně paradoxní jako všemocnou. Celý elektronicky propojený svět na ni strnule hledí jako uhranut. „Zbývající naděje“ v „příznivý vítr“ (ubozí Švédové!) pak odhaluje lépe než sebevíce slov celou míru bezmoci vysoce civilizovaného světa, který vytvořil ostnaté dráty a zdi a nasadil vojenské síly a policii, aby ochránil své hranice. „Nepříznivý“ obrat větru, k tomu ještě *děšť* – taková směla! –, a hned se ukazuje marnost snah uchránit společnost před zamořenou přírodou, omezit atomové nebezpečí na to, co je ve světě kolem nás „jiné“.

Tato zkušenost, která na okamžik rozbila dosavadní formu našeho života, odráží vydanost světového industriálního systému napospas industriálně integrované a zamořené „přírodě“. Stavění přírody a společnosti proti sobě je konstrukcí devatenáctého století, která sloužila dvojímu cíli: ovládnout přírodu a ignorovat ji. Na konci dvacátého století je příroda už podrobena a z vnějšího fenoménu se stala fenoménem *vnitřním*, z fenoménu daného fenoménem *vytvořeným*. Během své industriálně technické přeměny a podrobení světovému trhu byla včleněna do industriálního systému. Zároveň se tak stala nevyhnutelným předpokladem života v industriálním systému. Závislost na konzumu a na trhu nicméně opět znamená novou podobu závislosti na „přírodě“, a tato *iminentní* závislost tržního systému na „přírodě“ se pak právě v něm a díky němu stává zákonem života v industriální civilizaci.

Proti hrozbám vnější přírody jsme se naučili stavět chýše a shromažďovat poznatky. Industriálním hrozbám oné druhé přírody, včleněné do industriálního systému, jsme vydáni všanc téměř bez ochrany. Tato nebezpečí se stávají černými pasažéry normálního konzumu. Cestují s větrem a vodou, skrývají se ve všem, a s tím, co je k životu nejnautnější – se vzduchem, který dýcháme, s potravou, oděvem a domácím zařízením – překonávají všechny jinak tak přísně kontrolované ochranné zóny moderny. Tam, kde jsou

po neštěstí obrana a prevence takřka vyloučeny, zbývá jako (zdánlivě) jediná aktivita *popírání*, uklidňování, které vyvolává úzkost a stupňuje svoji agresivitu úměrně všeobecné vystavenosti riziku, odsouzené k pasivitě. Tato *reziduální* aktivita má vzhledem k reálně existujícím *reziduálním* rizikům své neúčinnější spojení v nepředstavitelnosti a nevnímatelnosti existujícího nebezpečí.

Rubem zespolečenštěné přírody je *zespolečenštění ničivých zásahů do přírody*, jejich přeměna v sociální, ekonomická a politická *systémová* ohrožení vysoce industrializované světové společnosti. V rámci globálního zamoření a celosvětových potravinových a plodinových řetězců vedou existující ohrožení veškerého života v industriální kultuře ke *společenským metamorfózám nebezpečí*: běžná životní pravidla jsou postavena na hlavu. Hrouť se trhy. Vládne nedostatek v přebytku. Je vznášena spousta požadavků. Právní systémy nepostihují skutkovou podstatu. Nejevidentnější otázky jsou odbývány pokrčením ramen. Selhává lékařská péče. Racionální vědecké systémy se hrouť. Vlády se otřásají. Nestálí voliči utíkají. A to vše se děje, *aniž* by vystavenost lidí nebezpečí měla něco společného s jejich aktivitami a jejich ztráty s jejich snahami, přičemž skutečnost zůstává pro naše smysly *nezměněna*. To je konec devatenáctého století, konec *klasické* industriální společnosti s jejími představami o národní a státní suverenitě, o automatickém pokroku, o třídách, o principu výkonnosti, o přírodě, skutečnosti, vědeckém poznání atd.

Moje promluva o (industriální) *rizikové společnosti* pojatá také a hlavně v tomto smyslu – již jsem se před více než rokem odvážil proti hojnému odporu vnitřních i vnějších hlasů – mezitím získala trpkou příchuť pravdy. Mnohé z toho, co bylo při psaní díla ještě vydobyto jen cestou argumentace – nevnímatelnost existujících nebezpečí, jejich závislost na vědě, jejich nadnárodní povaha, „ekologické vyvlastnění“, proměna normality v absurditu atd. – se po Černobyli čte jako holý popis skutečnosti.

Ach, kéž by to vše zůstalo jen zaklínáním budoucnosti, které je třeba zabránit!

Bamberg, květen 1986

Ulrich Beck

Předmluva

Tématem této knihy je nenápadná předpona „post“. Je to klíčová předpona naší doby. Všechno je „post“. Na „*postindustrialismus*“ jsme si už od jisté doby zvykli. Spojujeme s ním ještě určité obsahy. U „*postmoderny*“ se už všechno začíná rozplývat. S temným pojmem *poosvícenství* si nikdo neví rady. „Post“ je kódem pro bezradnost upadající do zajetí toho, co je módní. „Post“ poukazuje na něco, co je „za“, co nedokážeme pojmenovat, a u těch obsahů, které pojmenovává a neguje, setrvává u strnulé podoby toho, co je známé. *Minulost plus „post“* – to je základní recept, s nímž mnohomluvně, nechápavě a neschopni porozumění stojíme tváří v tvář skutečnosti, která se zdánlivě rozpadá.

Tato kniha je pokusem přijít na stopu tomuto výrazu „post“ (nahraditelnému slůvkem „po“, „pozdní“, „za“). Snaží se pochopit obsahy, které dal tomuto „slovu“ v uplynulých dvou či třech desetiletích dějinný vývoj moderny – zejména ve Spolkové republice Německo. To se může zdařit jen v úporném zápase se starými teoriemi a myšlenkovými zvyklostmi udržovanými při životě oním „post“. Protože nejsou zaháněny jen v druhých, ale i ve mně samém, zazní v této knize někdy ozvěna zápasu, jehož intenzita vyplývá i z toho, že jsem musel vždy zapudit i své vlastní námitky. Leccos tak mohlo vyznít trochu ostře, příliš ironicky nebo ukvapeně. Přitažlivé síle starého myšlení se však nedá vzdorovat obvyklým akademickým odvažováním.

Tyto výklady nejsou reprezentativní v tom smyslu, jak to požadují pravidla empirického sociálního výzkumu. Vznášejí jiný nárok: místo minulosti, která *ještě* převládá, chtějí pozvednout do zorného pole dnes *již se rýsující budoucnost*. Použijeme-li historického příměru, jsou napsány z pozice pozorovatele společenské scény na počátku devatenáctého století, který se za fasádami doznívající agrární feudální epochy snaží rozpoznat všude už probleskující obrysy dosud neznámé epochy industriální. V obdobích strukturálních změn uzavírá reprezentativnost svazek s minulostí a brání pohledu na kontury budoucnosti, které ze všech stran vyčnívají do horizontu přítomnosti. V tomto smyslu

obsahuje tato kniha *kus empiricky orientované, projektivní sociální teorie* – bez jakýchkoli metodologických záruk.

Zakládá se na přesvědčení, že jsme očitými svědky – subjekty i objekty – přelomu *uvnitř* moderny, která se vymaňuje z kontur klasické industriální společnosti a nabývá nové podoby – podoby označené zde jako (industriální) „riziková společnost“. Je třeba zachovávat obtížnou rovnováhu mezi protiklady kontinuity a přelomu v rámci moderny, které se znovu odrážejí v protikladu mezi modernou a industriální společností, mezi industriální společností a společností rizikovou. V této knize chci ukázat, že se tyto převratné rozdíly dnes projevují v samotné skutečnosti. Aby bylo možné odpovědět na otázku, *jak* je lze detailně rozlišit, je věnována pozornost tendencím společenského vývoje. Než bude možné dosáhnout jasného náhledu, musí se nám ovšem z budoucnosti ukázat trochu víc.

Teoretickému postoji „mezi dvěma židlemi“ odpovídá i postoj praktický. Je třeba postavit se stejně rozhodně jak proti těm, kteří dnes proti náporu „iracionality ducha doby“ lpějí v rámci premis devatenáctého století ještě pevněji na osvícenství, tak i proti těm, kteří dnes chtějí zároveň s nakupenými anomáliemi nechat v proudu dějin zaniknout i celý projekt moderny.

Hrozivé a na všech stranách názorového tržiště dostatečně rozvinuté panoráma civilizace ohrožující sebe samu není třeba ničím doplňovat; totéž platí i o projevech „nové bezradnosti“ zbavené pořádacích dichotomií industriálního světa i při svých protikladech ještě „zdravého“. Tato kniha pojednává o *druhém*, poté následujícím kroku. Pozvedá sám tento stav na předmět, který si vyžaduje vysvětlení. Klade otázku, jak lze těmto nejistotám ducha doby, jejichž ideologicko-kritické popírání by bylo cynické a nekritické poddávání se jim nebezpečné, v rámci sociologicky informovaného a inspirovaného myšlení *porozumět*, jak je lze pochopit. Vůdčí a k tomuto účelu rozpracovanou teoretickou ideu je opět nejspíše možné osvětlit historickou analogií: *podobně jako v devatenáctém století modernizace rozložila zkostnatělou agrární společnost a vytvořila strukturu společnosti industriální, rozkládá dnes modernizace kontury industriální společnosti a v kontinuitě moderny tak vzniká nová společenská podoba.*

Meze této analogie poukazují zároveň na zvláštnosti této perspektivy. V devatenáctém století probíhala modernizace na pozadí svého protějšku: na pozadí tradičního světa zvyklostí a přírody, kterou bylo třeba poznat a ovládnout. Dnes, na prahu dvacátého prvního století, modernizace svůj *protějšek pohltila, ztratila*, a naráží teď ve svých premisách a funkčních principech spjatých s industriální společností *sama na sebe*. Modernizace probíhající ve zkušenostním horizontu *předmoderny* je vytlačována problémy modernizace *ve vztahu k sobě samé*. Zatímco v devatenáctém století byla demystifikována stavovská privilegia a náboženské představy, dnes se totéž děje s chápáním vědy a techniky příznačným pro klasickou industriální společnost, s životními a pracovními formami v rámci nukleární rodiny a povolání, s představami o roli mužů a žen atd. Modernizace v rámci industriální společnosti je nahrazována modernizací *premis* industriální společnosti, která nebyla v žádném z dodnes běžných teoretických scénářů a politických receptářů devatenáctého století předvídána. Je to právě tento rozevírající se *protiklad* mezi modernou a industriální společností (ve všech jejích variantách), který vede k tomu, že se nám, do krajnosti zvyklým myslet modernu v kategoriích industriální společnosti, rozplývá soustava souřadnic.

Tímto rozdílem mezi modernizací *tradice* a modernizací *industriální společnosti* nebo – jinými slovy – rozdílem mezi *prostou* modernizací a modernizací *reflexivní* se budeme ještě dlouho zabývat. V následujícím textu bude při probírání konkrétních pracovních oblastí vždy naznačen. I když se ještě vůbec nedá dohlédnout, které „stálice“ myšlení industriální společnosti během této teprve začínající racionalizace *druhého* stupně zaniknou, už dnes se můžeme odůvodněně domnívat, že se to bude týkat i oněch zdánlivě železných „zákonů“, například zákona funkční diferenciacie či na podnik vázané masové produkce.

Nezvyklost této perspektivy zřetelně odráží dva její důsledky. Tvrdí totiž něco, co se dosud zdálo nemyslitelné: že industriální společnost ve své *realizované podobě*, tedy v *nenápadném rouše normality* opouští jeviště světových dějin *zadním schodištěm vedlejších účinků, které vyvolává*, a nikoli snad politickým výbuchem (revolucí, demokratickými volbami), jak to dosud jediň předví-

daly obrázkové knížky sociální teorie. A dále tato perspektiva říká, že „antimodernistický“ scénář, který v současnosti zneklidňuje svět – kritika vědy, techniky a pokroku, nová sociální hnutí –, není s modernou v rozporu, nýbrž je výrazem jejího konsekventního dalšího vývoje překračujícího projekt industriální společnosti.

*Obecný obsah moderny se dostává do protikladu k svým fossilizovaným a okleštěným formám v projektu industriální společnosti. Tomuto nahlédnutí brání nepřekonaný a dosud sotva rozpoznaný mýtus, jemuž v podstatné míře podléhalo společenské myšlení v devatenáctém století a jenž vrhá svůj stín i na poslední třetinu století dvacátého: mýtus, podle něhož vyspělá industriální společnost se svými schémata práce a života, se svými sektory produkce a se svým myšlením v kategoriích ekonomického růstu, se svým pojmáním vědy a techniky a se svými formami demokracie je společností veskrze moderní a představuje vrchol moderny, o jehož překonání nelze vůbec smysluplně uvažovat. Tento mýtus bývá vyjadřován mnoha způsoby. K nejpůsobivějším patří špatný vtip o *konci dějin společnosti*. Tato idea přímo fascinuje ve svých optimistických i pesimistických variantách myšlení epochy, v níž natrvalo nastavený systém inovace začíná díky své vlastní dynamice revidovat sám sebe. Myslet na možnost společenské přeměny *uvnitř* moderny nemůžeme ani proto, že teoretici industriálního kapitalismu učinili z této historické podoby moderny, která zůstává v podstatných rysech poplatna svému protějšku v devatenáctém století, *apriorní formu*. V Kantem inspirované otázce po podmínkách, v jakých je možná existence moderních společností, byly historicky determinované rámce, konfliktní linie a principy fungování industriálního kapitalismu povýšeny na nutné aspekty moderny vůbec. Svědčí o tom i kuriózní způsob, jakým se v sociálněvědním bádání dodnes podsouvá, že v industriální společnosti se všechno – rodina, povolání, podnik, třída, námezdní práce, věda – mění, a že všechno, co je podstatné – rodina, povolání, podnik, třída, námezdní práce, věda – se zároveň *nemění*.*

Naléhavěji než kdykoli dříve potřebujeme pojmový aparát, který nám bez falešně chápaného, s bolestným loučením spojeného obratu k věčně starému novému a s dobrými vztahy k nevy-

dobytým pokladům tradice umožní nově myslet ono nové, které se přes nás valí, a dovolí nám s ním žít a jednat. Přijít na stopu novým pojmům, které se dnes už ukazují pod troskami pojmů starých, je obtížným úkolem. Pro jedny zavání „změnou systému“ a spadá do šedé zóny kompetencí spojených s ochranou ústavy. Druzí se uchýlili k základním přesvědčením a pro věrnost linii vyvzdorovanou proti nejvnitřnějšímu vlastnímu cítění a nabývací mnoha forem – marxismus, feminismus, kvantitativní myšlení, specializace – začínají nyní útočit na všechno, co zavání stopami nestálého úchylkářství.

Nicméně nebo právě proto: svět nezaniká, a v žádném případě ne proto, že dnes zaniká svět devatenáctého století. I to je ovšem přepjaté. Tak stabilní společenský svět devatenáctého století, jak je známo, nikdy nebyl. Již několikrát se zhroutil – v myšlení. Tam byl ve skutečnosti pohřben dříve, než se opravdu zrodil. Jsme svědky toho, že vize rozvinuté v Nietzschevých představách nebo v jevištně inscenovaných manželských a rodinných dramatech mezitím už *klasické* (to znamená staré) literární moderny se skutečně (více či méně) *reprezentativním* způsobem odehrávají v dnešních kuchyních a ložnicích. Děje se tedy to, co bylo myšleno už dávno. A děje se to stále se – zhruba – půlstoletým nebo stoletým zpožděním. A děje se to už déle. A bude se to také nepochybně dít ještě déle. A neděje se ještě vůbec nic.

Zakoušíme ovšem také – a nezávisle na tom, co bylo literárně myšleno už dříve – že se *musí žít dál*. Zakoušíme takřikajíc, co se děje, když v Ibsenově dramatu spadla opona. Prožíváme nejevištní skutečnost poměšťanské epochy. Nebo se zřetelem k civilizačním rizikům: jsme dědici kulturní kritiky, která se *stala reálnou* a která se právě proto už nemůže diagnózou kulturní kritiky spokojit, neboť ta byla přece vždy spíše míněna jako varovný pesimismus vzhledem k budoucnosti. Celá jedna epocha nemůže sklouznout do prostoru vymykajícího se dosavadním kategoriím, aniž toto vymykání bude jednou postřehnuto a označeno jakožto to, čím samo je: jakožto za sebe sama prodloužený nárok minulosti na řád, jemuž se vymkla přítomnost i budoucnost.

V následujících kapitolách se v konfrontaci s vývojovými tendencemi v ústředních oblastech společenské praxe pokusíme

zнову uchopit nit sociohistorického myšlení a prodloužit ji za meze pojmového aparátu industriální společnosti (ve všech jeho variantách). Vůdčí idea reflexivní modernizace industriální společnosti bude rozvinuta ze dvou stran. Nejprve bude na příkladu *produkce bohatství a produkce rizika* objasněna vzájemná spjitost kontinuity a přelomu. Naše hodnocení zní tak, že zatímco v industriální společnosti „logika“ produkce bohatství dominuje nad „logikou“ produkce rizika, v rizikové společnosti se tento poměr převrací (I. část). Síly produkce ztratily v procesech reflexivní modernizace svoji nevinnost. Zisk moci spjatý s technicko-ekonomickým pokrokem je ve stále větší míře zastiňován produkcí rizik. Ta se pouze v raném stadiu nechají legitimizovat jako „latentní vedlejší účinky“. Ty zároveň s univerzalizací rizik, s veřejnou kritikou a (anti-)vědeckým zkoumáním odkládají závoj latence a získávají v sociálních a politických konfrontacích nový a centrální význam. Tato „logika“ produkce a rozdělení rizika je osvětlena srovnáním s „logikou“ rozdělení bohatství (která doposud určovala myšlení v rámci sociální teorie). Ústřední místo zaujímají rizika a důsledky modernizace, které se projevují ireverzibilním ohrožením života rostlin, zvířat i lidí. Nelze je už – jak tomu bylo v devatenáctém a v první polovině dvacátého století u rizik spjatých s průmyslovými podniky a s povoláním – ohraničit lokálně nebo s přihlédnutím ke specifickým skupinám, nýbrž obsahují v sobě tendenci ke globalizaci, která zahrnuje produkci i reprodukci a přesahuje státní hranice a v tomto smyslu vede ke vzniku *nadnárodních* a *třídně nspecifikovaných globálních hrozeb* s novou sociální a politickou dynamikou (1. a 2. kapitola).

Tato „sociální ohrožení“ a jejich kulturní a politický potenciál představují nicméně jen jednu stránku rizikové společnosti. Její druhá stránka se ukáže, jestliže soustředíme pozornost na *immanentní rozpory mezi modernou a antimodernou v základech industriální společnosti* (II. a III. část). Na jedné straně je industriální společnost projektována jako společnost velkých skupin ve smyslu společenských tříd či vrstev, a to včera, dnes i pro veškerou budoucnost. Na druhé straně zůstávají třídy odkázány na platnost sociálních třídne založených *kultur a tradic*, které jsou však v poválečném vývoji Spolkové republiky Německo během

modernizace spjaté se sociálním státem *detradicionalizovány* (3. kapitola).

Na jedné straně je společný život industriální společností normován a standardizován podle modelu nukleární rodiny. Na druhé straně spočívá nukleární rodina na „*stavovskyy*“ příkazných genderových rolích mužů a žen, které se v kontinuitě modernizačních procesů (zapojení žen do vzdělávacího procesu a do trhu práce) začínají rozpadat. Tím se však dostává do pohybu poměr produkce a reprodukce stejně jako všechno, co je v industriální „*tradici nukleární rodiny*“ vzájemně spojeno: manželství, rodičovství, sexualita, láska atd. (4. kapitola).

Na jedné straně je industriální společnost myšlena v kategoriích *společnosti (výdělečné) práce*. Na druhé straně míří aktuální racionalizační opatření právě na základní schémata s ní spojeného řádu: flexibilizace pracovní doby a pracoviště stírá hranice mezi prací a ne-prací. Mikroelektronika umožňuje novým způsobem propojit jednotlivá oddělení, podniky a konzumenty bez ohledu na sektory produkce. Tím jsou však modernizací „*eliminovány*“ dosavadní právní a sociální premisy systému zaměstnání: masová nezaměstnanost je v nových formách „*plurální neúplné*“ zaměstnanosti integrována“ do systému zaměstnání – se všemi riziky a šancemi, které jsou s tím spojeny (6. kapitola).

Na jedné straně je v industriální společnosti institucionalizována věda a zároveň s ní i *metodické pochybování*. Na druhé straně je toto pochybování (zprvu) omezeno na vnější sféru, na objekty výzkumu, zatímco základy a důsledky vědecké práce zůstávají proti vnitřně rozněcovanému skepticismu chráněny. Takto rozdělené pochybování je pro účely profesionalizace stejně nutné jako je vzhledem k nedělitelnému podezření z omylnosti labilní: vědecko-technický vývoj prochází ve své kontinuitě zlomem ve vnitřních i vnějších vztazích. Pochybování se rozšiřuje na základy a rizika vědecké práce – důsledkem je, že odvolávání se na vědu je současně *zobecněno a demystifikováno* (7. kapitola).

Na jedné straně jsou industriální společnosti realizovány požadavky a formy *parlamentní demokracie*. Na druhé straně je okruh platnosti těchto principů *oklešťován*. Subpolitický inovační proces „*pokroku*“ zůstává v kompetenci ekonomiky, vědy a techno-

logie, pro které demokratické samozřejmosti prostě ztrácejí svou platnost. To se stává v kontinuitě modernizačních procesů problematickým všude tam, kde – vzhledem k umocněným a riskantním produkčním silám – přejala při utváření společnosti vedoucí roli místo politiky subpolitika (8. kapitola).

Jinými slovy, do projektu industriální společnosti jsou rozmanitým způsobem – například ve spojitosti se schematicou „tříd“, „nukleární rodiny“, „práce v povolání“ a s pojmáním „vědy“, „pokroku“ a „demokracie“ – zabudovány prvky *tradicionality inherentní industriálnímu systému*, jejichž základy se v procesech reflexivní modernizace rozpadají a jsou eliminovány. Ať to zní jakkoli podivně, dobové iritace, jež jsou tím vyvolávány, jsou veskrze výsledkem *úspěchu* modernizačních procesů, které nyní už neprobíhají v liniích a kategoriích industriální společnosti, nýbrž *proti* nim. Prožíváme změnu základů změny. Možnost myslet něco takového ovšem předpokládá, že obraz industriální společnosti bude zrevidován. Ta je ve svém základě společností *polo*-moderní a antimoderna, která je v ní zabudována, není ničím starým či tradičním, nýbrž *konstruktem a produktem industriální společnosti*. Strukturální obraz industriální společnosti se zakládá na *rozporu* mezi univerzálním obsahem moderny a funkční strukturou jejích institucí, v nichž se tento obsah může realizovat jen *partikulárně* a *selektivně*. To však znamená, že *industriální společnost se při své seberealizaci sama destabilizuje*. Kontinuita se stává „příčinou“ přelomu. Lidé jsou *osvobozováni* od životních forem a jistot industriální epochy moderny – podobně jako byli v době reformace „propuštěni“ ze světské náruče církve do společnosti. Otřesy, které to vyvolává, tvoří druhou stránku rizikové společnosti. Systém souřadnic, do něhož jsou zasazeny život a myšlení industriální moderny – osy, jež tvoří rodina a povolání, víra ve vědu a pokrok –, se začíná otřásat a vzniká nový přísvit šancí a rizik – vyvstávají vlastní kontury rizikové společnosti. Je možné mluvit o šancích? V rizikové společnosti jsou i principy moderny obžalovávány pro svou polovičatost v industriální společnosti.

Tato kniha odráží rozmanitým způsobem proces odhalování a učení se, jímž prošel její autor. Na konci každé kapitoly jsem byl

moudřejší než na jejím začátku. Pociťoval jsem silné pokušení celou knihu počínaje jejím závěrem znovu promyslet a přepsat. Nechyběl na to jen čas. Bylo by opět vzniklo jen nové přechodné stadium. To znovu podtrhuje procesuální povahu argumentace, což v žádném případě nemá být chápáno jako bianko šek pro možné námítky. Čtenáři to poskytuje výhodu, že může jednotlivé kapitoly číst i odděleně nebo v jiném pořadí a promýšlet je s ohledem na vědomou výzvu ke spolupráci, diskusi a dalšímu pokračování.

Snad každý, kdo je mi blízký, byl v některém okamžiku konfrontován s rozsáhlými předběžnými podobami tohoto textu a s prosbou o komentář. A leckdo i se stále znovu se vynořujícími variantami, ne vždy k vlastní radosti. Všechno do textu vplynulo. Tuto spolupráci, na které se podíleli především mladí vědci z mého pracovního okruhu, není možné ani v textu, ani v této předmluvě přiměřeně ocenit. Stala se pro mne neskonale povzbuzující zkušeností. Některé části knihy jsou přímo plagiátem osobních rozhovorů a společných prožitků. Bez možnosti uvést všechna jména chci poděkovat Elizabeth Beckové-Gernsheimové za naši nekaždodennost v každodennosti, za společně prožívané ideje a za ničím neovlivnitelný nedostatek respektu, Marii Rerrichové za četné myšlenkové podněty a rozhovory a za komplikované zpracovávání materiálů, Renatě Schützové za její nebesky nakažlivou filosofickou zvědavost a za inspirující vize, Wolfgangu Bonssovi za přínosné diskuse téměř ke všem částem textu, Peteru Bergerovi za písemné zaznamenání jeho užitečných námitek, Christophu Lauovi za spolupromyšlení a upřesnění argumentací, Hermannu Stumpfovi a Peteru Soppovi za množství poukazů a za nápadité zajišťování literatury a empirického materiálu, Angelice Schachtové a Gerлиндě Müllerové za spolehlivost a přemýšlivé úsilí při psaní textu.

Skvělým kolegiálním povzbuzováním mi také pomohli Karl Martin Bolte, Heinz Hartmann a Leopold Rosenmayr. Opakování a falešné obrazy, které text ještě nyní obsahuje, jsou jen zřejmým záměrným nedokonalostí.

Kdo má dojem, že tu a tam rozpoznává mezi řádky třpyt jezerní hladiny, nemýlí se. Rozsáhlé části textu byly napsány v přírodě,

na pahorku nad Starnberským jezerem a za jeho živé účasti. Nejednen komentář světla, větru a mraků byl ihned zapracován. Za toto nezvyklé pracoviště – obdařené většinou zářící oblohou – vděčím pohostinné péči paní Ruhdorferové a celé její rodiny, která udržovala i pasoucí se zvířata a hrající si děti v nezbytné vzdálenosti.

Nadace Volkswagenwerk mi udělením akademického stipendia poskytla volný čas, bez něhož bych pravděpodobně nikdy nepodstoupil dobrodružství této argumentace. Moji bamberští kolegové Peter Gross a Laszlo Vaskovics vyslovili souhlas s přesunutím jejich volného badatelského semestru v můj prospěch. Všem upřímně děkuji – aniž bych jim chtěl jakkoli přičítat spoluvinu na svých omylech a přepjatých závěrech. Zvláštní dík patří také těm, kdo nerušili můj klid a snášeli moje mlčení.

Bamberg – Mnichov, duben 1986

Ulrich Beck

První část

Na vulkánu civilizace: kontury
rizikové společnosti

Kapitola I

O logice rozdělení bohatství a rizika

V pokročilé moderně je společenská produkce *bohatství* systematicky doprovázena produkcí *rizik*. Tomu odpovídá, že problémy a konflikty spojené s rozdělováním ve společnosti nedostatku jsou překryty oněmi problémy a konflikty, které vznikají v souvislosti s produkcí, definováním a rozdělením rizik vytvářených vědou a technikou.

Tento přechod od logiky rozdělení bohatství ve společnosti nedostatku k logice rozdělení rizik v rozvinuté moderně je historicky spojen s (nejméně) dvěma podmínkami. Uskutečňuje se – jak je dnes možné rozpoznat – za prvé tam a v té míře, v jaké je díky dosažené úrovni lidských a technologických výrobních sil a prostřednictvím právních a sociálních státem vytvářených forem zabezpečení a regulací možné snížit a sociálně vyloučit *skutečnou materiální nouzi*. Za druhé závisí tato změna kategorie na tom, že během exponenciálního růstu výrobních sil v procesu modernizace je v dosud nepoznaném rozsahu otevírána cesta rizikům a potenciálům sebeohrožení.*

V míře, v jaké se uplatňují tyto podmínky, je jeden historický typ myšlení a jednání relativizován či překrýván typem jiným. Pojem „industriální či třídní společnost“ (v nejširším smyslu Marxově a Weberově) kroužil kolem otázky, jak může být společ-

---

* *Modernizací* se rozumějí vlny technologické racionalizace a změny v práci a organizaci, je v ní ale také zahrnuto mnoho dalšího: změna sociálních charakteristik a standardních biografií, životních stylů a forem lásky, struktur vlivu a moci, forem politického útlaku a politické participace, způsobů pojmání skutečnosti a norem poznání. Pluh, parní lokomotiva a mikročip jsou v sociálněvědním chápání modernizace očividnými indikátory mnohem hlouběji zasahujícího a celou sociální strukturu postihujícího a přetvářejícího procesu, během něhož se posléze mění *zdroje jistoty*, z nichž čerpá život (Koselleck, 1977, Lepsius, 1977, Eisenstadt, 1979). Obvykle se činí rozdíl mezi modernizací a industrializací. Kvůli jazykovému zjednodušení zde většinou hovoříme o „modernizaci“ ve smyslu nadřazeného pojmu.

čensky vyprodukované bohatství rozděleno sociálně nerovným a zároveň „legitimním“ způsobem. To se částečně prolíná s novým *paradigmatem rizikové společnosti*, které ve svém základě spočívá na řešení podobného, ale přesto zcela odlišného problému. Jak je možné zabránit rizikům a ohrožením systematicky spoluprodukovaným v pokročilém procesu modernizace, jak je lze bagatelizovat, dramatizovat či usměrnit a jak mohou být tam, kde už jednou v podobě „latentních vedlejších účinků“ spatřila světlo světa, limitována a rozptýlena tak, aby ani nebránila modernizačnímu procesu, ani nepřekročila hranice (ekologicky, medicínsky, psychologicky, sociálně) „přípustného“?

Nejde tedy už – nebo ne už výlučně – o využití přírody, o osvobození člověka od tradičních tlaků, nýbrž také a v podstatné míře o problémy vyplývající z technicko-ekonomického vývoje samého. Proces modernizace se stává „*reflexivním*“, stává se sám sobě tématem a problémem. Otázky vývoje a nasazení technologií (v oblasti přírody, společnosti a osobnosti) jsou překrývány otázkami politického a vědeckého „zvládnutí“ – řízení, odhalování, integrování, obcházení, zastírání – rizik aktuálně nebo potenciálně uplatnitelných technologií se zřetelem k relevantním horizontům, které je třeba zvlášť definovat. Zároveň s riziky sílí i přísliby bezpečnosti a musí být tváří v tvář bdělé a kritické veřejnosti stále znovu stvrzovány kosmetickými nebo skutečnými zásahy do technicko-ekonomického vývoje.

Obě „paradigmata“ sociální nerovnosti jsou systematicky spojována s určitými etapami procesu modernizace. Rozdělování společensky vyprodukovaného bohatství a konflikty s ním spojené stojí v popředí zájmu tak dlouho, dokud je myšlení a jednání lidí v určitých zemích a společnostech (dnes ve velkých částech takzvaného třetího světa) ovládáno očividnou materiální nouzí, „diktaturou nedostatku“. V podmínkách společnosti nedostatku se proces modernizace uskutečňuje a je veden požadavkem otevřít klíčem vědecko-technického rozvoje brány ke skrytým zdrojům společenského bohatství. Tyto přísliby osvobození od nezaviněné chudoby a závislosti tvoří základ jednání, myšlení a bádání v kategoriích sociální nerovnosti, a to od třídní společnosti přes společnost sociálních vrstev až po společnost individu-

alizovanou. V západních, vysoce rozvinutých, bohatých státech blahobytu dochází k dvojímu procesu: na jedné straně ztrácí boj o „denní chléb“ – ve srovnání s materiálním zaopatřením existujícím až do první poloviny dvacátého století a s hladem ohrožovaným třetím světem – onu naléhavost ústředního problému zatlačujícího vše ostatní do pozadí. Na místo hladu nastupují u mnoha lidí „problémy“ spojené s „tlustým břichem“ (k problému „nové chudoby“ viz s. 142n.). Proces modernizace tak přichází o svoji dosavadní legitimizační základnu, již představoval boj proti evidentnímu nedostatku, v jehož jménu byli lidé připraveni přijmout i tak mnohé (ne už zcela) neviděné vedlejší důsledky.

Souběžně se šíří vědomí, že zdroje bohatství jsou „znečištěny“ narůstajícím „ohrožením vedlejšími důsledky“. Není to v žádném případě nic nového, při úsilí o překonání bídy to však dlouho zůstávalo nezpozorováno. Tato temná stránka nabývá nadto na významu neúměrným rozvojem výrobních sil. V procesu modernizace jsou ve stále větší míře uvolňovány i *destruktivní* síly, před nimiž zůstává lidská představivost bezradně stát. Oba zdroje živí stále sílící kritiku modernizace, která halasně a v konfliktním duchu určuje veřejné diskuse.

Z hlediska systematické argumentace se v kontinuitě modernizačních procesů začínají dříve či později prolínat sociální situace a konflikty společnosti „rozdělující bohatství“ a společnosti „rozdělující rizika“. Ve Spolkové republice stojíme nejpozději od sedmdesátých let na počátku tohoto přechodu – tak zní moje teze. To znamená, že se zde překrývají oba druhy témat a konfliktů. Nežijeme *zatím ještě* v rizikové společnosti, ale nežijeme také *už jen* v konfliktech spojených s rozdělováním ve společnostech nedostatku. V míře, v jaké se tento přechod uskutečňuje, dochází také skutečně ke společenské změně, která přesahuje dosavadní kategorie a cesty myšlení a jednání.

Má pojem rizika onen sociohistorický význam, jaký se mu zde příkládá? Nejde snad jen o prapůvodní fenomén lidského jednání? Nejsou rizika právě znakem epochy industriální společnosti, vůči níž zde mají být vymezena? Zajisté, rizika nejsou vynálezem novověku. Ten, kdo se – jako Kolumbus – vydal na cestu, aby ob-

jevil nové země a kontinenty, na sebe bral „rizika“. Byla to však rizika *osobní*, nešlo o situace globálního ohrožení, jaké vznikají pro celé lidstvo nukleárním štěpením nebo skladováním radioaktivního odpadu. Slovo „riziko“ mělo v oné epoše příděch odvahy a dobrodružství, a ne možného sebezničení života na zemi.

I lesy již umírají řadu století – nejprve přeměnou v pole, později bezohledným mýcením. Dnes však odumírají *globálně*, a sice jako *implicitní* důsledek industrializace – se zcela jinými sociálními a politickými dopady. Jsou tím postiženy např. také a právě země s bohatými lesy (jako Norsko a Švédsko), které téměř nemají průmyslová odvětví intenzivně produkující škodlivé látky, musí ale umírajícími lesy, rostlinami a zvířecími druhy platit účty za produkci škodlivých látek v jiných vysoce industrializovaných zemích.

Vypravuje se, že námořníci, kteří v devatenáctém století spadli do Temže, neutonuli, ale zadusili se páchnoucími výpary a jedovatými parami této londýnské stoky. Také chůze úzkými uličkami středověkého města byla asi pro nos tvrdým trestem. „Všude se hromadí výkaly, v alejích, u závor, v drožkách... Fasády pařížských domů jsou rozleptány močí... Společensky organizovaná zácpa hrozí, že vtáhne celou Paříž do procesu hnilobného rozkladu.“ (A. Corbin, 1984, s. 41n.) Je nicméně očividné, že tehdejší podoby ohrožení dráždily na rozdíl od podob dnešních nos nebo oči, že se tedy daly vnímat smysly, zatímco dnešní civilizační rizika se příznačně vnímání vymykají a jejich domovem je spíše sféra chemicko-fyzikálních vzorců (např. toxické substance v potravinách, atomové ohrožení). S tím přímo souvisí i další rozdíl. Tehdy mohlo být ohrožení připsáno *nedostatečnému* vybavení hygienickou technologií. Dnes je jeho základem průmyslová *nad*-produkce. Dnešní rizika a ohrožení se tedy od vnějškově často podobných rizik a ohrožení středověkých podstatně liší *globálním rozměrem* ohrožení (člověk, zvíře, rostlina) a jeho *moderními* příčinami. Jsou to *rizika modernizace*. Jsou *souhrnným produktem* industriální mašinerie pokroku a při jejím dalším vývoji se *systematicky* vyhrocují.

Je jisté, že rizika industriálního vývoje jsou stejně stará jako tento vývoj sám. Devatenácté století bylo udržováno v napětí zbí-

dačením velkých částí obyvatelstva – „rizikem chudoby“. Tématem racionalizačních procesů a s nimi spojených sociálních konfliktů, forem zabezpečení (a výzkumů) jsou již dlouho „rizika kvalifikace“ a „zdravotní rizika“. Rizika, na která se soustřeďuje další text a která již několik let zneklidňují veřejnost, se nicméně vyznačují novou kvalitou. Formy postižení, ke kterým vedou, nejsou už vázány na místo svého vzniku – na průmyslový podnik. Ohrožují svou povahou *život* na této zemi, a to ve *všech* jeho projevech. Ve srovnání s nimi patří rizika prvotní industrializace, spjatá s povoláním, do jiné epochy. Nebezpečí, jaká představují vysoce rozvinuté výrobní síly chemické a nukleární povahy, ruší ony základy a kategorie, v jejichž rámci jsme až dosud mysleli a jednali – patří k nim prostor a čas, práce a volný čas, podnik a národní stát, a dokonce i hranice mezi vojenskými bloky a kontinenty.

Těžištěm těchto úvah je sociální architektura a politická dynamika takových potenciálů civilizačního sebeohrožení. Argumentaci lze předběžně načrtnout v podobě *pěti* tezí:

- (1) Rizika, která jsou vytvářena na nejpokročilejším stupni vývoje výrobních sil – v prvním řadě tu mám na mysli radioaktivitu, která naprosto uniká bezprostřednímu lidskému vnímání, ale také škodlivé a toxické substance ve vzduchu, vodě a potravinách a s nimi související krátkodobé a dlouhodobé důsledky pro rostliny, zvířata a lidi –, se podstatně liší od forem bohatství. Vyvolávají systémově podmíněná, často *ireverzibilní* poškození, zůstávají v zásadě většinou *neviditelná*, vyžadují *kauzální interpretace*, vyjevují se tedy teprve a jedině ve (vědeckém příp. antivědeckém) *vědění* o nich a mohou v něm být měněna, zmenšována či zvětšována, dramatizována nebo bagatelizována, a potud jsou ve zvláštní míře *otevřena procesům sociálního definování*. Média a místa spojená s definováním rizik tak získávají klíčové společenskopolitické postavení.
- (2) Rozdělení a růst rizik vyvolávají *situace sociálního ohrožení*. Ty sice v některých dimenzích vyplývají z nerovné situace tříd a vrstev, vykazují však podstatně odlišnou logiku rozdělení: rizika modernizace zasahují dříve nebo později i ty, kdo je vytvářejí nebo z nich těží. Obsahují v sobě *bumerangový efekt*, který

rozbíjí třídní schéma. Ani bohatí a mocní si před nimi nejsou jisti. A nejde jen o zdravotní ohrožení, ale také o ohrožení legitimizace, majetku a zisku: se sociálním uznáním rizik modernizace jsou spojeny možnosti *ekologického znehodnocení a vyvlastnění*, které se dostávají rozmanitým způsobem a systematicky do rozporu se zájmy motivovanými ziskem a majetkem a pohánějícími proces industrializace. Rizika zároveň vytvářejí *nové mezinárodní nerovnosti*, na jedné straně mezi třetím světem a industriálními státy a na druhé straně mezi industriálními státy samými. Podkopávají strukturu kompetencí národních států. Vzhledem k univerzální a nadnárodní cirkulaci škodlivých látek se život stébla trávy v bavorském lese stává nakonec závislým na uzavření a dodržování mezinárodních dohod.

- (3) Rozšiřování a tržní využívání rizik se nicméně nijak nepříčí logice kapitalistického vývoje, ale naopak ji pozvedá na nový stupeň. Rizika modernizace představují *big business*. Jsou to ony ekonomy hledané nenasytné potřeby. Hlad je možné utišit, potřeby uspokojit. Civilizační rizika jsou však *bezedným sudem potřeb*, nenasytným, nekonečným, sebedprodukujícím. S Luhmannem bychom mohli říci, že riziky se ekonomika stává „autoreferenční“, nezávislou na daném okolí uspokojování lidských potřeb. To však znamená, že industriální společnost vytváří ekonomickou exploataci rizik, která sama vyvolává, situace ohrožení i politický potenciál rizikové společnosti.
- (4) Bohatství je možné *vlastnit*, rizikům je člověk *vystaven*; jsou jakoby civilizačně *připsána*. Řekneme-li to stroze a schematicky: v situacích tříd a vrstev bytí určuje vědomí, zatímco v situacích ohrožení *vědomí určuje bytí*. Vědomí nabývá nového politického významu. Proto musí být politický potenciál rizikové společnosti rozpracováván a analyzován v rámci sociologie a teorie vznikání a šíření *vědění o rizicích*.
- (5) Sociálně uznaná rizika, jak poprvé zřetelně ukazuje příklad diskusí o odumírání lesů, v sobě obsahují zvláštní politickou roznětku: to, co bylo až dosud pokládáno za *nepolitické – odstraňování „příčin“ v rámci vlastního procesu industrializace – se stává politickým*. Veřejnost a politika náhle zasahují do

intimní sféry podnikového managementu – do plánování produkce, technického vybavení atd. Přitom se názorně ukazuje, oč ve veřejném sporu o definici rizik ve skutečnosti jde: nejen o následné zdravotní problémy postihující přírodu a člověka, nýbrž o *sociální, ekonomické a politické důsledky těchto vedlejších důsledků* – patří k nim hroustící se trhy, znehodnocování kapitálu, byrokratické kontroly podnikového rozhodování, otevírání nových trhů, gigantické náklady, soudní procedury, ztráta tváře. V rizikové společnosti tak menšími či většími skoky vzniká – v souvislosti s poplachem vyvolaným smogem, s únikem toxických látek atd. – *politický potenciál katastrof*. Jejich odvrácení a zvládnutí může zahrnovat *reorganizaci moci a kompetencí*. Riziková společnost je společností *katastrof*. Hrozí v ní nebezpečí, že výjimečný stav se stane stavem normálním.

1. Distribuce škodlivých látek v kontextu přírodních věd a situace sociálního ohrožení

Diskuse o obsahu škodlivých a toxických látek ve vzduchu, vodě a potravinách stejně jako debata o ničivých zásazích do přírody a životního prostředí je zcela obecně nadále vedena výlučně nebo převážně v kategoriích a formulích *přírodních věd*. Zůstává přitom nerozpoznáno, že přírodovědné „formule zbídačení“ mají sociální, kulturní a politický význam. Hrozí proto nebezpečí, že diskuse o životním prostředí vedená v chemicko-biologicko-technických kategoriích bude na člověka pohlížet jen jako na *organickou aparaturu*. Vystavuje se tak ovšem nebezpečí, že se dopustí téže chyby, kterou právem vytýkala onomu dlouho převládajícímu optimismu industriálního pokroku: hrozí jí, že se zúží v diskusi o přírodě *bez člověka*, bez otázky po sociálním a kulturním významu. Právě diskuse posledních desetiletí, během nichž byl opět jednou předestřen a prezentován celý arzenál argumentů kritizujících techniku a průmysl, zůstaly v zásadě *technokratické* a *naturalistické*. Vyčerpávají se výměnou údajů a zaklínáním obsahů škodlivých látek ve vzduchu, vodě a potravinách, poměr-

nými údaji o růstu obyvatelstva, o spotřebě energie, o potřebě potravin a nedostatku surovin atd., a činí to s takovým zápalem a soustředěním, jako by nikdy neexistoval někdo takový jako Max Weber, který očividně mrhal časem, když dokazoval, že bez současného přihlédnutí k sociálním mocenským a rozdělovacím strukturám, byrokratickým aparátům, vládnoucím normám a racionalitám je něco takového nicneříkající nebo nesmyslné, pravděpodobně ale obojí zároveň. Nepozorovaně se vloudilo pojetí, které redukuje modernu na referenční rámec techniky a přírody ve smyslu pachatele a oběti. Tomuto myšlení (a také politickému environmentálnímu hnutí) zůstávají od počátku skryty sociální, politické a kulturní obsahy a důsledky rizik spojených s modernizací.

Ukažme to na příkladu. Rada expertů pro otázky životního prostředí (Rat der Sachverständigen für Umweltfragen) ve svém posudku konstatuje, že „v mateřském mléce je často v povážlivých koncentracích zjišťován betahexachlorcyklohexan, hexachlorbenzol a DDT“ (1985, s. 33). Tyto toxické substance jsou obsaženy v prostředcích na ochranu rostlin, které byly mezitím staženy z oběhu. Jejich původ je nejasný (tamtéž). Na jiném místě čteme, že „zatížení obyvatelstva olovem je v průměru nezávažné“ (s. 35). Co se za tím skrývá? Možná – použijeme-li analogie – následující rozdělení: dva muži mají dvě jablka. Jeden z nich sní obě dvě. V *průměru* tedy každý snědl jedno jablko. Kdybychom tuto výpověď přenesli na rozdělení potravin ve světovém měřítku, znamenala by tedy, že všichni lidé na této zemi jsou „v průměru“ syti. Jde o zcela zřejmý cynismus. Na jedné části země umírají lidé hladem, zatímco na druhé se problémy způsobené nadměrnou výživou staly prvořadým činitelem růstu výdajů. Je ovšem možné, že v aplikaci na škodlivé a toxické látky tato výpověď cynická *není*. Že tedy *průměrné* zatížení *všech* skupin obyvatelstva je také zatížením *skutečným*. Víme to ale? Není předpokladem pro obhajitelnost takového tvrzení vědět, jaké jiné jedy jsou lidé nuceni vdechovat a polykat? Zarážející je ona *samozřejmost*, s jakou se klade otázka „průměru“. Ten, kdo se táže po průměru, vylučuje tím už existenci sociálně nerovných situací ohrožení. Právě o ní ale nemůže nic vědět. Existují možná skupiny

a životní podmínky, pro něž je onen „v průměru nezávažný“ obsah olova aj. *životu nebezpečný*.

Další věta expertizy zní: „Pouze v blízkosti průmyslových emitentů bývají někdy u dětí zjišťovány závažné koncentrace olova.“ Příznačná je nejen skutečnost, že jak v této, tak i v ostatních bilancích z oblasti životního prostředí a škodlivých látek chybí jakákoli sociální diferenciacie. A příznačné je také to, *jak* se diferencuje: z *regionálních* hledisek, pokud jde o zdroje emisí, a podle *věkových* rozdílů – v obou případech jde o kritéria, která jsou zdomácněná v *biologickém* (či obecněji řečeno přírodovědném) myšlení. Nelze to přičítat k tíži grémiím expertů. Jen to věrně odráží obecné vědecké a společenské myšlení ve vztahu k problémům životního prostředí. Ty jsou v široké míře pokládány za záležitost přírody a techniky, ekonomie a medicíny. Podiv přitom vzbuzuje, že industriální zatěžování životního prostředí a ničení přírody s jeho mnohonásobnými dopady na zdraví a společný život lidí, které se objevují teprve ve vysoce rozvinutých společnostech, je charakterizováno *ztrátou sociálního myšlení*. K té se druží groteskní fakt, že tato absence není nikomu – ani samým sociologům – nijak nápadná.

Kladou se otázky a pátrá se po rozdělení škodlivých látek, jedů a zatěžujících substancí obsažených ve vodě, vzduchu, půdě, potravinách atd. Výsledky jsou v regionálně diferencované podobě předkládány vyděšené veřejnosti jako mnohobarevné „mapy životního prostředí“. Pokud má být tímto způsobem popsán stav životního prostředí, je tento způsob popisu a zkoumání zřejmě přiměřený. Jestliže jsou z něho ale vyvozovány *důsledky pro lidi*, pak dochází v myšlení tvořícím jeho základ ke *zkratům*. Buď se šmahem podsouvá, že *všichni* lidé – nezávisle na příjmu, vzdělání, povolání a s tím spojených možnostech a zvyklostech v oblasti stravy, bydlení a volného času – jsou ve zkoumaných regionálních centrech výskytu škodlivých látek zatíženi *rovnoměrně* (což by se teprve mělo dokázat). Anebo se lidé a míra jejich postižení nakonec vůbec neberou v úvahu a mluví se právě jen o škodlivých látkách a o jejich rozdělení a účincích na daný region.

Debata o škodlivých látkách vedená v kategoriích přírodních věd se v souladu s tím pohybuje mezi chybným vyvozováním so-

ciálních forem postižení z forem biologických a takovým uvažováním o přírodě a životním prostředí, které nechává stranou selektivní postižení lidí i sociální a kulturní významy, které jsou s tím spojeny. Současně se nebere v úvahu, že *tytéž* škodlivé látky mohou mít v závislosti na věku, pohlaví, stravovacích návycích, druhu práce, informacích, vzdělání atd. pro *různé* lidi zcela *různý* význam.

Obzvláště závažným problémem je to, že výzkumy, které vycházejí jen z jednotlivých škodlivých substancí, nemohou *nikdy* zjistit koncentraci škodlivých látek v *člověku*. To, co může být z hlediska jednotlivého produktu „nezávažné“, je možná krajně závažné v oné „sběrné nádrži“, jakou se „konečný spotřebitel“, člověk, stal v pokročilém stadiu totálního podřízení se diktátu trhu. Jde tu o *omyl tkvící v kategoriích*: analýza škodlivých látek orientovaná na přírodu a na produkty není s to podat odpověď na otázku závažnosti, alespoň pokud „závažnost“ a „nezávažnost“ má co dělat s lidmi, kteří tyto látky polykají a vdechují (podrobněji k tomu 2. kapitola, 2.). Je známo, že současné užívání několika léků může zrušit nebo umocnit účinek každého z nich. Člověk však (ještě) nežije jen samými léky. Vdechuje také škodlivé látky přítomné ve vzduchu, pije ty, které v sobě obsahuje voda, pojídá je v zelenině atd. Jinými slovy, jednotlivé nezávažnosti se mohou závažným způsobem sčítat. Stávají se tím – jak je to u součtů podle pravidel matematiky obvyklé – vždy méně závažnými?

2. O závislosti rizik modernizace na vědění

Rizika jsou podobně jako bohatství předmětem rozdělování a jedno i druhé vytváří určité situace – situace *ohrožení* a *třídní* situace. V obou případech však jde o zcela jiné statky a o jiné spory při jejich rozdělování. V případě společenského bohatství jde o spotřební statky, o příjmy, šance na vzdělání, majetek atd. jako o něco, čeho je nedostatek a oč je třeba usilovat. Ohrožení jsou naproti tomu *vedlejším* produktem modernizace vyplývajícím z *nadbytku, produktem, kterému je žádoucí zabránit*. Tato

ohrožení je třeba buď odstranit, anebo popřít a reinterpretovat. Proti pozitivní logice *přivlastnění* stojí *negativní logika eliminující distribuce*, vyhýbání se, popírání, reinterpretace.

Zatímco příjem, vzdělání atd. jsou pro jednotlivce statky, jež může konzumovat a bezprostředně zakoušet, je existence a rozdělení ohrožení a rizik něčím, co je *zásadně zprostředkováno argumentací*. Vlastní vnímání a oko nedokáže často rozpoznat, co poškozuje zdraví, co ničí přírodu, a dokonce i tam, kde je to zdánlivě zcela zřejmé, je vzhledem k sociální konstrukci pro „objektivní“ určení potřebný kvalifikovaný posudek expertů. Mnoho nových rizik (nukleární nebo chemické zamoření, škodlivé látky v potravinách, civilizační choroby) se naprosto vymyká lidské schopnosti bezprostředního vnímání. Do středu pozornosti se ve stále větší míře dostávají ohrožení, která jsou často pro ty, kdo jsou jim vystaveni, neviditelná a nevnímání a často se třeba aktivně vůbec neprojeví za jejich života, ale až u jejich potomků; v každém případě jsou to ohrožení, která potřebují „perceptivní orgány“ vědy – *teorie, experimenty, měřicí přístroje* –, *aby se vůbec stala „viditelnými“ a mohla být interpretována jako ohrožení*. Paradigmatem těchto ohrožení jsou účinky radioaktivity vyvolávající genetické změny, které jsou pro postižené jedince nevnímání a za nesmírného nervového zatížení je *zcela* vydávají – jak ukazuje nehoda reaktoru v Harrisburgu – všanc úsudku, omylům a sporům expertů.

Myšlení spojující to, co je odděleno: předpoklad kauzality

Tato závislost situací civilizačního ohrožení na vědění a jejich neviditelnost ovšem pro jejich pojmové určení nepostačuje; obsahují v sobě i další složky. Výpovědi o ohrožení nelze nikdy zredukovat na pouhé výpovědi o faktech. Konstitutivně obsahují jak *teoretickou*, tak i *normativní* komponentu. Zjištění „závažných koncentrací olova u dětí“ nebo „pesticidních látek v mateřském mléce“ představuje *jako takové* právě tak málo situaci civilizačního ohrožení jako koncentrace nitrátů v řekách nebo obsah kyslíčnanu siřičitého ve vzduchu. Musí k němu přistoupit kauzální

interpretace, která prokáže, že jde o produkt industriálního způsobu produkce, o systémový vedlejší důsledek procesů modernizace. U sociálně uznaných rizik jsou tedy předpokládáni aktéři a instance modernizačního procesu se všemi svými dílčími zájmy a závislostmi a jsou uváděni do přímé, na modelu příčiny a účinku založené souvislosti se škodlivými jevy a hrozbami, které jsou od nich sociálně, obsahově, prostorově a časově zcela odděleny. Žena, která v třípokojovém bytě na předměstském mnichovském sídlišti kojí tříměsíčního Martina, je takto v „bezprostředním vztahu“ k chemickému průmyslu vyrábějícímu prostředky na ochranu rostlin, k zemědělcům, kteří jsou direktivami Evropského společenství nuceni k specializované masové produkci, k nadměrnému hnojení atd. V jakém okruhu se může či má pátrat po vedlejších důsledcích zůstává ve značné míře otevřenou otázkou. Dokonce i v tělech antarktických tučňáků byl nedávno prokázán zvýšený obsah DDT.

Tyto příklady ukazují dvě věci: za prvé to, že rizika modernizace se současně projevují jako lokálně specifická a jako *n*-specificky *univerzální*; za druhé se ukazuje, jak *nevypočitatelné*, *nepředvídatelné* jsou spletité cesty jejich škodlivého působení. U modernizačních rizik je to, co je od sebe obsahově a věcně, prostorově a časově odděleno, uváděno do kauzálního vztahu a zároveň i do kontextu sociální a právní odpovědnosti. Předpokládané kauzální souvislosti se však – jak víme nejpozději od Huma – zásadně vymykají našemu vnímání. Jsou to teorie. Musí být vždy přiměřeny, podkládány jako pravdivé, musí se v ně věřit. I v tomto smyslu jsou rizika *neviditelná*. Podkládaná kauzalita je vždy více či méně nejistá a provizorní. V tomto smyslu jde i u běžného vědomí o riziku o *teoretické*, a tedy *zvědečtělé* vědomí.

Implicitní etika

Ani toto kauzální spojení toho, co je institucionálně odděleno, však nepostačuje. Prožívaná rizika předpokládají *normativní horizont* ztracené bezpečnosti, zklamané důvěry. Rizika tedy zůstávají i tam, kde se mlčky objevují oděna do čísel a formulí, zásadně

vázána na existující stanovisko jako matematické kondenzace zklamaných představ o životě hodném žití. V tyto matematické formule se opět musí věřit, tj. nelze je jako takové prožít. V tomto smyslu jsou rizika objektivizovanými, negativními obrazy utopií, v nichž je v procesu modernizace uchováváno a znovu oživováno to, co je lidské nebo co z něho zbylo. Navzdory vši nepoznatelnosti nemůže být tento normativní horizont, který teprve umožňuje nahlédnout rizikovost rizika, v poslední rovině negován zmatematizováním nebo experimentováním. Za všemi objektivizacemi vždy dříve či později vystoupí otázka *akceptace*, a tím i staronová otázka: *Jak chceme žít?* Co je na člověku oním lidským, na přírodě oním přírodním, které je třeba uchovat? Mluví-li se stále častěji o „katastrofě“, je to v tomto smyslu nadsazeným, zradikalizovaným, objektivizovaným výrazem toho, že takový vývoj *není chtěn*.

Tyto staronové otázky – co je člověk? jak se chováme k přírodě? – je možné přesouvat sem a tam mezi každodenním životem, politikou a vědou. V nejpokročilejším vývojovém stadiu civilizace zaujímají opět nejpřednější místo na pořadu dne – a také či případně *právě tam*, kde se ještě skrývají pod neviditelnou čapkou matematických formulí a metodologických kontroverzí. Konstatování rizik je formou, v jaké etika a zároveň s ní i filosofie, kultura a politika znovu vyvstávají v centrech modernizace – v ekonomice, v přírodních vědách i v technických disciplínách. Konstatace rizik jsou dosud nerozpoznanou, nerozvinutou symbiózou přírodních a duchovních věd, racionality každodenního života a racionality expertů, zájmu a faktu. Nejsou současně ani jen jedním, ani jen druhým. Jsou obojím, a to v nové formě. Nemohou už být v duchu specializace izolovány od jednoho či druhého a rozvíjeny a specifikovány na základě standardů vlastní racionality. Předpokládají součinnost překlenující zákopy disciplín, občanských skupin, podniků, administrace a politiky nebo se mezi nimi rozpadají – což je pravděpodobnější – v protikladné definice a *boje o definice*.

Vědecká a sociální racionalita

Podstatný a závažný důsledek tohoto stavu spočívá v tom, že v souvislosti s definicemi rizika se *rozpadá monopol věd na racionalitu*. Vždy existují navzájem si konkurující a konfliktní požadavky, zájmy a hlediska různých aktérů modernizace a jí vystavených skupin, které jsou v definicích rizika násilně spojovány ve smyslu příčiny a účinku, původce a poškozeného. Mnoho vědců přistupuje k práci s celým zápalem a patosem své objektivní racionality a jejich snaha o objektivitu roste jakoby úměrně politickému obsahu definic, které formulují. V samotných základech své práce však zůstávají odkázáni na *sociální*, a tudíž *předem jim zadaná* očekávání a hodnocení: kde a jak lze stanovit hranice mezi zatížením, které je *ještě* přípustné a které *už* přípustné není? Do jaké míry je u předpokládaných měřítek možný kompromis? Má se například připustit možnost ekologické katastrofy, aby mohly být uspokojeny ekonomické zájmy? Co je nutnost, co je *domnělá* nutnost a co je nutnost, kterou je *třeba změnit*?

Racionalitou věd vznášený nárok na *objektivní* stanovení obsahu rizika se permanentně sám oslabuje: za prvé se zakládá na *vratkých spekulativních předpokladech* a pohybuje se výlučně v rámci *pravděpodobnostních výpovědí*, jejichž bezpečnostní prognózy nemohou být přísně vzato vyvráceny ani *skutečnými* nehodami. Za druhé, aby bylo vůbec možné smysluplně hovořit o rizicích, je třeba přijmout kritérium *hodnoty*. Konstatování rizika se *zakládá* na matematických *možnostech* a společenských zájmech, a to i přímo tam, kde je prezentováno s technickou jistotou. Když se vědy zabývají civilizačními riziky, opustily už vždy svoji základnu experimentální logiky a vstoupily do polygamií manželství s ekonomikou, politikou a etikou – nebo s nimi přesněji řečeno žijí v jakémsi „trvalém manželství bez oddacího listu“.

Tato skrytá vnější determinace ve výzkumu rizika se stává problémem přinejmenším tam, kde si vědci stále ještě osobují monopolní nárok na racionalitu. Studie o bezpečnosti reaktorů se omezují na hodnocení určitých *kvantifikovatelných* rizik se zřetelem k *pravděpodobným* nehodám. Dimenzionalita rizika je tedy už

od počátku omezena na *technickou zvládnutelnost*. Pro velké části obyvatelstva a pro odpůrce jaderné energie je naproti tomu ústřední otázkou *katastrofický potenciál* jaderné energie. I když je pravděpodobnost nehody pokládána za jakkoli nepatrnou, je příliš vysoká tam, kde *jediná* nehoda znamená zničení. Dále, ve veřejné diskusi hrají roli určité vlastnosti rizika, jimiž se studie o riziku vůbec nezabývají, jako například další šíření atomových zbraní, rozpor mezi lidským faktorem (omyl, selhání) a bezpečností, dlouhodobý charakter a ireverzibilita přijatých megatechnologických rozhodnutí, která si zahrávají s životem budoucích generací. Jinými slovy, v diskusích o riziku se zřetelně ukazují trhliny a přehradu mezi *vědeckou a sociální* racionalitou ve vztahu k civilizačním potenciálům ohrožení. Nemluví se stejným jazykem. Z jedné strany se kladou otázky, které nejsou druhou stranou vůbec zodpovídány, a z druhé strany jsou na otázky podávány odpovědi, které se *jako takové* vůbec netýkají podstaty toho, nač se otázky ve skutečnosti tázaly a co vzbuzuje úzkostné pocity.

Vědecká a sociální racionalita se sice rozcházejí, zůstávají však zároveň mnohonásobně propojeny a navzájem na sebe odkázány. Přísně vzato je toto rozlišování dokonce stále méně možné. Vědecké zabývání se riziky industriálního vývoje zůstává na jedné straně odkázáno na sociální očekávání a hodnotové horizonty, zatímco sociální diskuse a vnímání rizik zůstávají na druhé straně odkázány na vědecké argumenty. Výzkum rizik probíhá jakoby ostýchavě ve stopách oné „technofobie“, kterou byl původně povolán utlumit a díky níž se mu mimochodem v posledních letech dostalo netušené materiální podpory. Veřejná kritika a zneklidněnost je v podstatné míře živena dialektikou expertizy a protixpertizy. *Bez* vědeckých argumentů a jejich antivědecké kritiky zůstává *zbavena ostří* a nemůže navíc často ani vnímat převážně „neviditelný“ předmět a proces, který je zdrojem její kritiky a úzkostí. Pozměníme-li slavnou větu, můžeme říci, že vědecká racionalita zůstává bez sociální racionality *prázdňá* a sociální racionalita bez vědecké racionality *slepá*.

Tím nemá být nicméně načrtnut obraz jakési všeobecné harmonie. Právě naopak, jde o nároky racionality, které si rozma-

nitě konkurují a konfliktním způsobem zápasí o uplatnění. Na jedné i na druhé straně se něco jiného dostává do středu pozornosti a něco jiného je pokládáno za variabilní či konstantní. Zatímco na jedné straně se primárně požaduje změna industriální produkce, na druhé straně je primární technologická zvládnutelnost pravděpodobnosti nehod atd.

Rozmanitost definic: stále více rizik

Teoretický obsah a hodnotovou referenci rizik podmiňují další složky: *konfliktní pluralizace civilizačních rizik a rozmanitost jejich definic*. Dochází takřkajíc k nadprodukcí rizik, která se zčásti relativizují, zčásti doplňují, zčásti mění své pořadí. Každá zainteresovaná strana se pokouší obhájit tím, že podává určité definice rizik, aby tak odsunula ona rizika, která by se mohla dotknout její vlastní peněženky. Ohrožení půdy, rostlin, vzduchu, vody a zvířat zaujímá v tomto boji všech proti všem o nejrentabilnější definice rizika zvláštní místo, protože dává výraz *obecnému dobru* a hlasům těch, kteří sami žádné hlasy nemají (možná že teprve aktivní a pasivní volební právo pro trávu a dešťovky přivede lidi k rozumu). V případě vztahu rizik k hodnotám a zájmům je tato pluralizace evidentní: rozsah, naléhavost a existence rizik kolísají v závislosti na rozmanitosti hodnotových měřítek a zájmů. Méně zřejmý je už fakt, že tento stav působí na obsahovou interpretaci rizik.

Kauzální řetězec, který se u rizik vytváří mezi aktuálními nebo potenciálními škodlivými účinky a systémem industriální produkce, otevírá téměř nekonečné množství individuálních interpretací. V zásadě je alespoň pokusně možné uvést vše do vztahu se vším, pokud je právě jen zachován základní vzorec – modernizace jakožto příčina, poškození jakožto vedlejší důsledek. Mnohé spojení nebude možné potvrdit. I to, co bylo potvrzeno, se bude muset obhájit proti systematickému a trvalému zpochybňování. Podstatné ovšem je, že i při nedohlédnutelném množství interpretačních možností jsou vždy uváděny do vzájemného vztahu *individuální* podmínky. Vezměme například odumírání lesů.

Pokud byli jako příčiny a viníci bráni v úvahu kůrovci, veverky nebo příslušný lesní úřad, nešlo ještě zdánlivě o „riziko modernizace“, nýbrž o nedbalé lesní hospodářství či o zvířecí žravost.

Zcela jiné spektrum příčin a viníků se otevírá, jakmile je překonána tato typicky lokální chybná diagnóza, kterou musí rizika, mají-li být uznána, vždy nejprve konfliktním způsobem prolomit, a jakmile je odumírání lesů rozpoznáno a uznáno jako důsledek *industrializace*. Teprve tím se odumírání lesů stává dlouhodobým, systémově podmíněným problémem, který se už nedá odstranit na lokální úrovni a vyžaduje *politická* řešení. Jakmile se tato změna hlediska prosadí, existuje opět nekonečně mnoho možností: je tím, čemu vděčíme za tento věčný a poslední podzim – za opadávající listí –, kyslíčnický siřičitý, dusík, fotooxidanty, uhlovodík nebo něco jiného, dnes nám ještě zcela neznámého? Tyto chemické vzorce jsou jen zdánlivými viníky. Za nimi stojí firmy, průmyslová odvětví, ekonomická, vědecká a profesní uskupení, jež se ocitají v palbě veřejné kritiky. Neboť každá sociálně uznaná „příčina“ a zároveň s ní i systém jednání, v němž vzniká, se stává předmětem masivního, změnu požadujícího tlaku. I když se tomuto veřejnému tlaku odolává, odbyty klesá, trhy se hrouť a „důvěra“ zákazníků musí být znovu získávána a upevňována rozsáhlými a nákladnými reklamními kampaněmi. Je snad hlavním „znečišťovatelem národa“, a tedy skutečným „vrahem lesa“ auto? Nebo je konečně třeba zabudovat do uhelných elektráren vysoce kvalitní a nejnovější technické úrovni odpovídající zařízení na odsiřování a neutralizaci dusíku? Anebo to snad nebude nic platné, protože škodlivé látky přinášející smrt lesu jsou nám bez dopravních nákladů dodávány nejrůznějšími větry „zdarma do domu“ z továrních komínů a výfukových rour sousedních zemí?

Všude, kam dopadne světlo reflektoru pátrajícího po příčinách, propuká takřikajíc požár a narychlo svolaná a nuzně vybavená „požární stráž argumentace“ musí mocným proudem protiinterpretace uhasit a zachránit, co se dá. Ten, kdo se náhle ocitne na veřejném pranýři za produkci rizika, vyvrací pomocí v podnicích postupně institucionalizované „antivědy“ všemožným způsobem argumenty, které ho přivedly na pranýř, a poukazuje na jiné příčiny, a tedy na jiné původce. Obraz se komplikuje.

Ústřední význam získává přístup k médiím. Ve světě průmyslu roste nejistota: nikdo neví, koho příště stihne kletba ekologické morálky. Podmínkou obchodního úspěchu se stávají dobré argumenty nebo alespoň takové argumenty, které lze veřejně prosadit. V podnicích dostávají šanci pracovníci pověření stykem s veřejností, „řemeslníci argumentace“.

Kauzální řetězce a koloběhy vznikajících poškození: myšlenka systému

Ještě jednou je třeba výslovně říci: všechny tyto účinky nastupují zcela nezávisle na tom, jak udržitelné se z potenciálního vědeckého hlediska jeví podkládané kauzální interpretace. Názory na to se také v rámci jednotlivých věd a disciplín většinou značně rozcházejí. *Sociální působení definic rizika tedy nezávisí na jejich vědecké udržitelnosti.*

Tato rozmanitost interpretací má ovšem také svůj zdroj v samé logice modernizačních rizik. Projevuje se zde nakonec snaha uvést účinky vzniklých poškození do vztahu k individuálním faktorům v komplexním systému industriální produkce, které ovšem lze jen stěží izolovat. Systémová interdependence vysoce specializovaných modernizačních aktérů v ekonomice, zemědělství, právu a politice odpovídá absenci individuálních příčin a odpovědností, které by bylo možné izolovat: zamořuje zemědělství půdu, nebo jsou zemědělci jen nejslabším článkem v koloběhu vznikajících poškození? Jsou snad jen nesamostatným a podřízeným odbytištěm pro chemický průmysl vyrábějící krmiva a umělá hnojiva a bylo by snad třeba provést opatření směřující k preventivní dekontaminaci půd právě zde? Úřady mohly však již dávno prodej toxických látek zakázat nebo drasticky omezit. Nic takového však nečiní. Naopak neustále vystavují s podporou vědy výsadní listy pro „nezávažnou“ produkci toxických látek, která nás všechny ve stále větší míře zasahuje. Zůstává tedy horký brambor v džungli úřadů, vědy a politiky? Ty však nakonec půdu neobdělávají. Je tedy přece jen v rukou rolníků? Ti však byli v Evropském společenství zahrnutí do úzkých a chtějí-li ekonomicky

přežít, musí se uchýlovat k nadprodukci založené na intenzivním využívání umělých hnojiv...

Jinými slovy, vysoce diferencované dělbě práce odpovídá obecná komplicita a té zas odpovídá obecná ztráta odpovědnosti. Každý je zároveň příčinou i účinkem, a tím *ne*-příčinou. Příčiny se rozplývají v obecné zaměnitelnosti aktérů a podmínek, reakcí a protireakcí. To zajišťuje myšlenku systému sociální evidenci a popularitu.

Názorně se na tom ukazuje, v čem spočívá biografický význam myšlenky systému: *člověk může něco dělat a pokračovat v tom, aniž za to musí osobně odpovídat*. Jedná takříkajíc ve vlastní nepřítomnosti. Jedná fyzicky, aniž jedná morálně a politicky. Onen zobecněný druhý – systém – jedná v nás a skrze nás: to je otrocká morálka civilizace, v níž se společensky i osobně jedná tak, jako bychom byli podřízeni jakémusi přírodnímu osudu, „gravitačnímu zákonu“ systému. Takto se hraje tváří v tvář hrozící ekologické katastrofě „černý Petr“.

Obsah rizika: událost, která ještě nenastala, jako aktivizující impuls k jednání

Rizika se ovšem nevyčerpávají důsledky a případy poškození, k nimž už došlo. V rizicích se dostávají bytostně ke slovu komponenty *budoucnosti*. Jejich význam se zčásti zakládá na tom, že jsou do budoucnosti promítány případy poškození předvídatelné v přítomnosti, zčásti na obecné ztrátě důvěry nebo na předpokládaných „činitelích zesilujících riziko“. Rizika mají tedy bytostně co činit s předvídaním, s ničivými jevy, k nimž dosud nedošlo, které však hrozí a které jsou ovšem právě v tomto významu už dnes reálné. Uvedme příklad z expertízy posuzující životní prostředí: rada expertů v již citovaném posudku poukazuje na to, že vysoké koncentrace dusičnanů v dusíkatých hnojivech dosud téměř nebo vůbec nepronikly do hlubších podzemních vod, z nichž čerpáme pitnou vodu. Ve vysokém stupni jsou odbourávány ve spodní půdě. Nevíme však, jak se to děje a jak dlouho tomu tak ještě bude. Máme dobré důvody předpokládat, že filtrační půso-

bení této ochranné vrstvy nelze bez výhrad projektovat i do budoucnosti. „Je třeba se obávat, že dnešní vymývání dusičnanů dosáhne po letech nebo desetiletích, s opožděním odpovídajícím době průtoku, i hlubších vrstev spodní vody.“ (s. 29). Jinými slovy, časovaná bomba tiká. V tomto smyslu znamenají rizika budoucnost, již je třeba zabránit.

V protikladu k bohatství, jehož existence je hmatatelná a evidentní, mají v sobě rizika něco *ireálného*. V základním smyslu jsou zároveň *skutečná i neskutečná*. Na jedné straně existuje řada ohrožení a ničivých jevů, které jsou už dnes reálné: znečištěné a umírající vodní plochy, zničené lesy, nové druhy nemocí atd. Na druhé straně tkví skutečná sociální síla argumentu rizika právě v *ohroženích promítnutých do budoucnosti*. V tomto smyslu jsou to rizika, která tam, kde nastávají, znamenají ničivé dopady takového rozměru, že jakékoli jednání ex post se stává prakticky nemožným, která tedy jako něco, co tušíme, jako budoucí ohrožení, jako prognóza mají a získávají v preventivním obratu praktickou relevanci pro jednání. Vědomí rizika nemá své těžiště v přítomnosti, nýbrž v *budoucnosti*. V rizikové společnosti ztrácí minulost svoji determinující moc nad přítomností. Na její místo nastupuje jako „příčina“ přítomných prožitků a dnešního jednání budoucnost, a tudíž něco neexistujícího, vykonstruovaného, fiktivního. Stáváme se dnes aktivními, abychom zabránili problémům nebo krizím zítřka či pozítřka, abychom je zmírnili a preventivně jim předešli – nebo abychom právě nic takového neučinili. Svízelné situace na trhu práce „prognózované“ modelovými kalkuly bezprostředně působí na chování v oblasti vzdělání; předjímaná hrozící nezaměstnanost je podstatnou determinantou přítomné životní situace a životního rozpoložení; prognózovaná devastace životního prostředí a atomová hrozba vyvolávají neklid ve společnosti a jsou s to přivést velké části mladé generace do ulic. Při konfrontaci s budoucností máme tedy co činit s „projektovanou proměnnou“, s „projektovanou příčinou“ přítomného (osobního nebo politického) chování; jejich relevance a význam se zvyšují úměrně k jejich nekalkulovatelnosti a k hrozbě, kterou v sobě obsahují, a projektovat je musíme proto, abychom mohli určit a zorganizovat své přítomné jednání.

Legitimizace: „latentní vedlejší účinky“

To ovšem předpokládá, že rizika úspěšně prošla procesem sociálního uznání. Zpočátku však představují statky, jimž je třeba se vyhnout, a až do odvolání se podsouvá jejich neexistence – podle motta „*in dubio pro pokrok*“, což znamená „*in dubio pro odvrácení zraku*“. Zároveň je s tím spojen způsob legitimizace, který se zřetelně odlišuje od legitimizace nerovného rozdělení společenského bohatství. Rizika mohou být totiž legitimizována tím, že jejich produkce nebyla *ani viděna, ani chtěna*. Situace ohrožení musí tedy ve scientizované civilizaci prolomit tendenci k tabuizaci, která je obklopuje, a musí „se vědecky zrodit“. To se převážně děje tak, že získávají status „latentního vedlejšího důsledku“, který zároveň připouští a legitimizuje skutečnost ohrožení. Tomu, co nebylo viděno, se také nedalo zabránit; bylo to spoluvyprodukováno s nejlepšími úmysly, je to nechtěné problémové dítě, o jehož akceptaci je nyní třeba dodatečně rozhodnout. Myšlenkové schéma „latentního vedlejšího důsledku“ tedy představuje jakýsi průvodní list, *přírozený civilizační osud*, který zároveň přiznává, selektivně rozděluje a ospravedlňuje nežádoucí důsledky.

3. Třídně podmíněná rizika

Druh, model a prostředky rozdělování rizik se systémově liší od druhů, modelů a prostředků rozdělování bohatství. To nevyplývá, že mnohá rizika jsou rozdělována se *specifickým* zřetelem k vrstvám nebo třídám. V tomto smyslu existují široké zóny, v nichž se třídní a riziková společnost navzájem překrývají. Dějiny rozdělování rizika ukazují, že rizika podobně jako bohatství zachovávají třídní schéma – jenomže v převrácené podobě: bohatství se shromažďuje nahoře, rizika dole. Potud se zdá, že rizika třídní společnost *upevňují*, že ji neruší. K nedostatku zaopatření se druží nedostatek bezpečnosti a nadbytek rizik, jimž by se bylo třeba vyhnout. Bohatí (vzhledem k příjmům, moci a vzdělání) si mohou bezpečnost a svobodu od rizika *vykoupit*. Tento „zákon“

třídně podmíněného rozdělení rizik a zároveň i zostřování třídních antagonismů v důsledku koncentrace rizik u chudých a slabých dlouho platil a i dnes ještě platí pro některé ústřední dimenze rizika: riziko nezaměstnanosti je u nekvalifikovaných osob značně vyšší než u pracovníků s vysokou kvalifikací. Rizika spojená se zatížením, radiací a intoxikací při práci v odpovídajících průmyslových podnicích jsou se zřetelem ke specifickým profesím rozdělena nerovným způsobem. Zejména laciné a v blízkosti center průmyslové produkce situované obytné oblasti pro skupiny obyvatelstva s nízkými příjmy jsou trvale zatíženy různými škodlivými látkami obsaženými ve vzduchu, vodě a půdě. Hrozbou, kterou představuje ztráta příjmu, tu přitom může být vynucena vyšší tolerance.

Není to ale jen toto působení sociálních filtrů a umocňujících mechanismů, které vede k třídně podmíněným formám postižení. I možnosti a schopnosti vyrovnat se s rizikovými situacemi, vyhnout se jim nebo je kompenzovat, jsou zřejmě vzhledem k různým příjmovým a vzdělanostním vrstvám rozděleny nestejně: ten, kdo disponuje nutným dlouhodobým finančním zajištěním, se může pokusit rizikům uniknout volbou bydliště a vybavením bytu (nebo tím, že si pořídí ještě druhý byt, že má možnost prázdninových pobytů atd.). Totéž platí o výživě, o vzdělání a o odpovídajícím chování ve vztahu ke stravě a k informacím. Dostatečně naplněná peněženka dovoluje pohodlně konzumovat vejce „šťastných slepic“ a listy „šťastných salátů“. Vzdělání a citlivý vztah k informacím otevírají nové možnosti, jak se vyrovnat s riziky a jak se jim vyhnout. Lze se vyhýbat určitým potravinám (například játrům starých dobytčat obsahujícím vysoký stupeň olova) a pomocí informovaných stravovacích technik obměňovat týdenní jídelníček tak, že těžké kovy v rybách ze Severního moře jsou rozpouštěny, doplňovány, neutralizovány (či nakonec spíše posilovány?) toxickými substancemi ve vepřovém mase a v čaji. Vaření a příprava jídla se stávají jakousi *implicitní potravinovou chemií*, jakousi kuchyní jedů, která má minimalizovat škodlivé účinky; je přitom již zapotřebí rozsáhlých znalostí, aby se pomocí „vyživovací technologie“ alespoň trochu soukromně čelilo nadprodukcí škodlivých a toxických látek v chemii a v země-

dělství. Nicméně je velmi pravděpodobné, že v reakci na tiskové a televizní zprávy o intoxikacích se dospěje k „antichemickým“ vyživovacím a životním návykům specifikovaným podle sociálních vrstev. Tato každodenní „antichemie“ (dodávaná často spotřebitelům jako patričně zabalená odnož chemického průmyslu) převrátí (a už převrátila) ve vzdělaných, „významu výživy si vědomých“ vrstvách s dobrými příjmy všechny oblasti jejich zaopatření – od stravy až po bydlení, od nemoci až po chování ve volném čase. Dal by se z toho vyvodit obecný závěr, že právě díky tomuto reflektovanému a finančně dobře zajištěnému vyrovnávání se s riziky se na nové úrovni upevňují staré sociální nerovnosti. Neproniká se tím však přímo k jádru logiky, na níž se zakládá rozdělení rizik.

Úměrně zostřování rizikových situací postupně mizí privátní únikové cesty a možnosti kompenzace, přičemž jsou současně propagovány. Stupňování rizik, nemožnost vyhnout se jim, politická abstinence a propagace a prodej privátních možností vyhnout se rizikům se navzájem *podmiňují*. U *některých* potravin může toto privátní kličkování ještě pomoci, ale už v zásobování vodou závisěji všechny sociální vrstvy na stejném potrubí; a nejspíše při pohledu na „skelety lesů“ v prostředí „venkovské idylly“ vzdálené jakémukoli průmyslu se jasně ukazuje, že i pokud jde o toxické substance ve vzduchu, který všichni dýcháme, veškeré třídně podmíněné hranice padají. Jedinou skutečně efektivní ochranou by za těchto okolností mohlo snad být, kdybychom *nejedli, nepili, nedýchali*. I to však pomáhá jen s výhradami. Vždyť přece víme, co se děje s kameny – a s mrtvolami pod zemí.

4. Globalizace civilizačních rizik

V rámci jediné formule je možné říci: *nouze je hierarchická, smog je demokratický*. Šíření modernizačních rizik – ohrožení přírody, zdraví, výživy atd. – relativizuje sociální rozdíly a hranice. Z tohoto faktu jsou neustále vyvozovány značně rozdílné důsledky. Rizika však v rámci svého dosahu a mezi těmi, kdo jsou jim vystaveni, *objektivně* působí *vyrovnávajícím* způsobem. Právě v tom

tkví jejich nová politická síla. V tomto smyslu *nejsou* rizikové společnosti společnostmi třídními; situace ohrožení, které jsou jim vlastní, nelze chápat jako situace třídní a konflikty, k nimž v nich dochází, nejsou konflikty třídními.

Ještě zřetelněji se to ukazuje, máme-li na zřeteli zvláštní podobu, zvláštní model rozdělení modernizačních rizik, která projevují *imanentní tendenci ke globalizaci*. Industriální produkce je doprovázena univerzalizací forem ohrožení, nezávisle na místě jejich vzniku: potravinové řetězce spojují na této zemi prakticky každého s každým. Neberou ohled na hranice. Stupeň kyselosti vzduchu nenahlodává jen sochy a umělecké poklady, nýbrž už dávno rozložil i moderní celní závory. I v Kanadě jsou jezera znečištěna kyselými dešti, i v nejsevernějších částech Skandinávie odumírají lesy.

Tato tendence ke globalizaci s sebou nese formy vystavenosti riziku, které nejsou ve své obecnosti nijak specifické. Tam, kde se v možná ohrožení proměňuje vše, tam už takřkajíc nic není nebezpečné. Kde už není úniku, nechce se na to nakonec ani myslit. Apokalyptický fatalismus ekologů dovoluje kyvadlu privátních i politických nálad, aby se vychylovalo *jakýmkoli* směrem. Jednání už beztak nepomůže. Je snad možné problém všudypřítomných pesticidů vyřešit pomocí (in)sektu?

Bumerangový efekt

V globalizaci je obsažen model rozdělování rizik, který je od ní nicméně třeba zřetelně odlišit a který v sobě skrývá silný, politicky výbušný náboj: rizika dopadají dříve či později i na ty, kdo je produkují nebo kdo z nich těží. Šířící se rizika vykazují v sociálním ohledu *bumerangový efekt*: ani bohatí a mocní si před nimi nejsou jisti. Někdejší „latentní vedlejší účinky“ dopadají zpět na centra jejich produkce. Aktéři procesu modernizace se sami výrazně a velmi konkrétně ocitají ve víru nebezpečí, která vyvolávají a z nichž těží. Může to nabýt rozmanitých forem.

Uvedme opět jako příklad zemědělství. Spotřeba umělých hnojiv vzrostla mezi roky 1951 a 1983 ze 143 na 378 kilogramů na

hektar, spotřeba zemědělských chemikálií ve Spolkové republice stoupla mezi roky 1975 a 1983 z 25 000 na 35 000 tun. Hektarové výnosy se rovněž zvýšily, ale v žádném případě ne tak rychle jako spotřeba hnojiv a pesticidů. U obilí se zdvojnásobily a u brambor se zvýšily o 20 procent. Neúměrně *nizký* růst výnosů v poměru k množství použitých hnojiv a chemikálií kontrastuje s neúměrně *vysokým* nárůstem škod napáchaných na přírodě, pro rolníky samy dobře viditelných a bolestných: výrazným ukazatelem tohoto znepokojujícího vývoje je značný úbytek divoce rostoucích druhů rostlin a volně žijících zvířecích druhů. „Červené seznamy (knihy)“, které jako oficiální „úmrtí oznámení“ protokolují toto existenční ohrožení, jsou stále delší. „Je ohroženo 519 ze 680 rostlinných druhů vyskytujících se na pastvinách. Drasticky klesají stavy ptačích druhů vázaných na louky, např. čápů bílých, kolih či bramborníčků; v Bavorsku se např. snaží zachránit zbývající stavy ‚programem ochrany lučního ptactva‘... Mezi zvířaty jsou ohroženi ptáci hnízdící na zemi, zvířata na vrcholu potravního řetězce, jako dravci, sovy a vážky, a rovněž druhy specializované na stále méně dostupnou potravu, např. na velký hmyz nebo na nektar květů přístupný po celé vegetační období.“ (tamtéž, s. 20) Někdejší „neviděné vedlejší účinky“ se tedy stávají hlavními viditelnými účinky ohrožujícími i sama centra produkce, v nichž mají svůj původ. Produkce modernizačních rizik sleduje *dráhu bumerangu*. Intenzivní industriální zemědělství, podporované miliardovými subwencemi, nevede jen k tomu, že ve vzdálených městech dramaticky stoupá obsah olova v mateřském mléce a v dětských organismech. Rozmanitým způsobem také podkopává samu přírodní základnu zemědělské produkce: klesá úrodnost půdy, mizí zvířata a rostliny nutné k životu, roste nebezpečí eroze půdy.

Tento sociálně cirkulující efekt ohrožení je možné zobecnit: pod společnou střešou modernizačních rizik dochází dříve či později k *jednotě pachatele a oběti*. V nejhorším, představě se vymykajícím případě – při atomové explozi – je to zcela evidentní: zničen bude i útočník. Zřetelně se zde ukazuje, že země se stala katapultem, který nečiní žádné rozdíly mezi chudými a bohatými, černými a bílými, mezi Jihem a Severem, Východem

a Západem. Takový efekt ale existuje teprve od okamžiku, kdy se realizuje, a dál už neexistuje, protože už neexistuje nic. Tato apokalyptická hrozba tedy nezanechává ve vlastním *Nyní* své hrozby žádné hmatatelné stopy (srov. Günther Adams, 1983). U ekologické krize je tomu jinak. Ta podkopává také přírodní a ekonomické základy zemědělství, a tím i zásobování veškerého obyvatelstva. Je zde vidět důsledky, které se projevují nejen ve vztahu k přírodě, ale dotýkají se i peněženek bohatých, zdraví mocných. Z kompetentních úst a bez jakéhokoli zřetele na stranickou a politickou příslušnost je slyšet velmi pronikavé, apokalyptické tóny.

Ekologické znehodnocení a vyvlastnění

Bumerangový efekt se nemusí projevovat jen bezprostředním ohrožením života, ale může se také nepřímo odrážet na jiných médiích: na penězích, majetku a legitimizaci. Nezasahuje v přímém zpětném efektu jen individuálního původce. Globálním a nivelizujícím způsobem připravuje společné strádání všem: s odumírajícími lesy nejen mizí celé ptačí druhy, ale klesá i ekonomická hodnota lesního a pozemkového majetku. Tam, kde je budována nebo plánována atomová nebo uhelná elektrárna, klesají ceny pozemků. Městské a průmyslové zóny, autostrády a hlavní dopravní tepny znečišťují půdu ve svém okolí. Může být dosud sporné, zda právě z tohoto důvodu je nyní již 7 % spolkového území znečištěno škodlivými látkami do té míry, že už nemůže být s dobrým svědomím nikdy využito k zemědělským účelům, nebo zda tomu tak bude teprve v dohledné budoucnosti. Princip je však stejný: majetek je znehodnocován, plíživým způsobem „*ekologicky vyvlastňován*“.

Tento efekt je možné zobecnit. Ničení a ohrožování přírody a životního prostředí, zprávy o toxických substancích v potravinách a předmětech denní potřeby, hrozící a tím spíše už zaznamenané nehody v oblasti chemie, toxických látek či atomových reaktorů vedou k plíživému nebo i rychle postupujícímu znehodnocování a vyvlastňování vlastnických práv. Ničím nebrzděnou produkcí modernizačních rizik se v podobě stále pokračujících

kroků, skoků a někdy i katastrofických kulminací provádí politika směřující k tomu, že *země se stává neobyvatelnou*.

To, proti čemu se bojuje jako proti „komunistickému nebezpečí“, se v jiné podobě – oklikou přes zamoření přírody – realizuje v úhrnu našich vlastních aktivit. Na bojišti tržních šancí provádí každý proti každému bez ohledu na ideologické doktrinální války politiku „spálené země“ – s pronikavým, ale jen zřídka trvalým úspěchem. Co je zamořeno nebo za zamořené pokládáno – při ztrátě sociální a ekonomické hodnoty je takové rozlišení téměř bezvýznamné – může patřit tomu, komu to právě patří nebo kdo to chce. I když právní vlastnictví zůstává zachováno, stává se neužitečným a bezcenným. V případě „ekologického vyvlastnění“ máme tedy co činit se *sociálním a ekonomickým vyvlastněním při zachování právní kontinuity vlastnictví*. To platí pro potraviny stejně jako pro vzduch, půdu a vodu. Platí to pro všechno, co v tomto prostředí žije, především ale pro ty, kdo žijí z toho, co v něm žije. Slova o „jedech domova“ zřetelně ukazují, že to může platit pro vše, co tvoří náš všední civilizovaný život.

Základní nahlédnutí, které se za tím skrývá, je nanejvýš prosté: vše, co ohrožuje život na této zemi, ohrožuje tím i vlastnické a trhem ovládané zájmy těch, kdo žijí z přeměny života a požívání ve zboží. Takto vzniká skutečný a systematicky se vyhrocující *rozpor* mezi zájmy spjatými se ziskem a majetkem, které pohánějí proces industrializace, a jejich rozmanitě hrozícími důsledky ohrožujícími a vyvlastňujícími právě i majetek a zisky (pomlčíme-li zcela o majetku a zisku, který představuje život sám).

Při nehodě atomového reaktoru nebo při chemické katastrofě tak v nejpokročilejším stadiu civilizace opět vznikají na mapě „bílá místa“, jakési pomníky toho, co nám hrozí. I případy intoxikace či náhle odkryté skládky toxického materiálu přeměňují obytná sídla v sídla „*toxického odpadu*“ a krajinu v „*pakrajinu*“. Existují ale také rozmanité předchůdné a plíživé formy. Ryby ze zamořených moří ohrožují nejen lidi, kteří je jedí, ale *právě tím* i mnoho těch, kdo z ryb žijí. Při poplachu vyhlášeném kvůli smogu krajina *na určitou dobu* vymírá. Celé průmyslové oblasti se proměňují ve strašidelná města duchů. Tak tomu chce bumerangový efekt: zastavují se i kola továren, které jsou toho všeho

příčinou. Ale nejen kola továren. *Smog nic nedbá na princip původce*. Šmahem a rovnou měrou postihuje všechny, nezávisle na tom, jak se na něm podílí právě jejich produkce. Proto také smog jistě není vhodným reklamním artiklem plnicím pokladny klimatických lázní. V zákoně zakotvená povinnost informovat efektivním způsobem veřejnost o stupni znečištění vzduchu (stejně jako o teplotě vody a vzduchu) by měla lázeňské správy a rekreační průmysl – dosud podporující politiku zaměřenou proti definování rizik – velmi rychle přeměnit v rozhodné stoupence účinného politického boje proti škodlivým látkám.

Rizikové situace nejsou třídní situace

Globalizace modernizačních rizik tak uvolňuje sociální dynamiku, kterou už nelze pojímat a chápat v třídních kategoriích. Majetek implikuje ne-majetek a tím i vztah sociálního napětí a konfliktů, v jehož rámci se mohou navzájem trvale vytvářet a upevňovat sociální identity – „oni tam nahore, my tady dole“. Zcela jiná je situace při stavech ohrožení. Ten, komu hrozí nebezpečí, je na tom špatně, jistě ale druhého, který takto postižen není, o nic nepřipravuje. Postiženost a nepostiženost nepolarizují tak jako majetek a ne-majetek. Pomocí analogie můžeme říci: proti „třídě“ postižených nestojí žádná „třída“ nepostižených. Proti „třídě“ postižených stojí nanejvýš „třída“ dosud nepostižených. Prudce stoupající inflační cena fyzické nedotčenosti zahání i ty, kdo jsou dnes ještě „zámožní“ (pokud jde o zdraví a dobrý stav), již zítra do řad čekajících na „chudinskou polévku“ nemocničních pokladen a pozítří do párijské společnosti invalidů a tělesně postižených. Bezradnost úřadů tváří v tvář nehodám způsobeným jedovatými látkami a skandálům s toxickými odpady a lavina právních, kompetenčních a kompenzačních otázek, která se tak vždy dostává do pohybu, mluví jasnou řečí. To znamená, že svoboda od rizika se může přes noc změnit v ireverzibilní postižení. Konflikty vznikající v souvislosti s riziky modernizace vyvěrají ze *systémových příčin*, které spadají vjedno s motorem pokroku a zisku. Týkají se rozsahu a rozšíření existu-

jících ohrožení a z nich vyrůstajících nároků na odškodnění a/ nebo na zásadní změnu kursu. Jde v nich o otázku, zda můžeme nadále drancovat přírodu (včetně naší vlastní přirozenosti), a tudíž o to, zda naše pojmy „pokroku“, „blahobytu“, „hospodářského růstu“, „vědecké racionality“ jsou ještě na místě. V tomto smyslu získávají konflikty, které tu propukají, povahu *civilizačních doktrinálních bojů* o správnou cestu moderny. Ty se v mnohém podobají spíše náboženským věroučným bojům středověku než konfliktům devatenáctého a počínajícího dvacátého století.

Industriální rizika a ničivé dopady nemají žádný respekt ani před státními hranicemi. Spojují nakonec život trávy v bavorském lese s efektivními mezinárodními dohodami o boji proti škodlivým látkám. *Nadnárodní cirkulaci škodlivých látek* už nelze zvládnout v izolovaném národním rámci. Industriální země musí být napříště rozlišovány i z hlediska *národních „bilancí emisí a imisí“*. Jinými slovy, vznikají *mezinárodní nerovnosti* mezi různými průmyslovými státy s „aktivními“, „vyrovnanými“ a „pasivními“ bilancemi škodlivých látek; jasněji řečeno mezi „zeměmi znečišťujícími“ a zeměmi, které za jejich nečistoty pykají, musí je vdechovat a platit za ně bilancemi úmrtnosti, vylastňováním a znehodnocováním. S tímto rozlišováním a s konflikty, které jsou s ním spojeny, se bude muset brzy vypořádat i socialistické „společenství bratrských států“.

Stav ohrožení jako osud

Nadnárodní povaze nevladatelnosti modernizačních rizik odpovídá způsob jejich šíření. Jejich neviditelnost sotva ponechává otevřenou možnost rozhodnutí, alespoň pro konzumenta. Jsou to „produkty nesené jako břemena“, které *spolupolykáme a spoluvdechujeme*. Jsou to „*černí pasažéři*“ *normálního konzumu*. Cestují s větrem a vodou. Mohou se skrývat v čemkoliv a s tím, co je k životu nejnnutnější – se vzduchem, který dýcháme, s potravou, oděvem, bytovým zařízením atd. –, pronikají do všech jinak tak přísně kontrolovaných ochranných zón moderny. Na rozdíl od bohatství, které může lákat, ale také odpuzovat, a u něhož je

vždy nutná a možná volba, koupě a rozhodnutí, ukrádají se rizika a škodlivé jevy všude implicitně a nezbrzděny svobodným (!) rozhodnutím. Dávají v tomto smyslu vzniknout jakési nové připisovanosti, jakési „civilizační askriptivně rizika“. Ta v mnoha směrech připomíná *osud stavovské příkázanosti ve středověku*. Dnes existuje ve vyspělé civilizaci jakýsi *osud ohroženosti*, do něhož se člověk rodí, jemuž nemůže při jakémkoli úsilí uniknout, ovšem s tím „malým rozdílem“ (malým rozdílem s velkými důsledky), že jsme s ním v podobné míře konfrontováni *všichni*.

Ve vyspělé civilizaci, která nastoupila, aby odstranila onu připisovanost, aby lidem otevřela možnosti rozhodování, aby je osvobodila od přírodních tlaků, tedy vzniká nová, globální, celosvětová připisovanost ohrožení, vůči níž mohou individuální možnosti rozhodování sotva obstát už jen proto, že škodlivé a toxické substance jsou v industriálním světě promíšeny s přírodním základem, s elementárními životními procesy. Prožitek této vystavenosti riziku, *bez možnosti rozhodování*, vysvětluje mnoho z onoho šoku, bezmocného vzteku a „no future“ pocitu, jakým mnoho lidí reaguje ambivalentně a nutně užitkovou kritikou na nejnovější výdobytky technické civilizace. Je vůbec možné zaujmout a zachovat kritickou distanci vůči tomu, čemu nelze uniknout? Je možné jen *proto*, že tomu nelze uniknout, rezignovat na kritickou distanci a utéci se k tomu, co je nevyhnutelné – s posměchem nebo cynicky, lhotejně nebo s jásosem?

Nové mezinárodní nerovnosti

Proces globálního vyrovnávání situací ohrožení nesmí ale zastírat skutečnost, že *uvnitř* vystavenosti rizikům existují *nové* sociální nerovnosti. Ty vznikají především tam, kde se – rovněž v mezinárodním měřítku – *překrývají* třídní a rizikové situace: proletariát světové rizikové společnosti sídlí pod továrními komíny, vedle rafinerií a chemických továren v průmyslových centrech třetího světa. „Největší průmyslová katastrofa v dějinách“ (*Der Spiegel*) – toxický mrak v indickém městě Bhópálu – vepsal tuto skutečnost do vědomí světové veřejnosti. Riziková prů-

myslová odvětví byla přesunuta do zemí s levnou pracovní silou. Není to náhoda. Mezi krajní chudobou a krajním rizikem existuje systémová „přitažlivost“. Z třídících nádraží rizik jsou rizika se zvláštní oblibou expedována do stanic v „málo rozvinutých provinčních hnízdech“. A byl by naivním poštelcem, kdo by se ještě domníval, že odpovědní výhybkáři nevědí, co činí. Mluví pro to i osvědčená „vyšší vstřícnost“ nezaměstnaného (!) provinčního obyvatelstva vůči „novým“ (práci zajišťujícím) technologiím.

V mezinárodním měřítku obzvláště pevně platí, že materiální bída se pojí se slepotou vůči riziku. „Německý expert na otázky rozvoje referuje o bezstarostném zacházení s pesticidy, například na Srí Lance: ‚DDT se tam rozprašuje rukama, lidé jsou jakoby bíle napudrováni.‘“ Na Trinidadu (1,2 mil. obyvatel) v Antilském souostroví bylo v roce 1983 registrováno celkem 120 úmrtí způsobených pesticidy. „Jeden z farmářů prohlásil: ‚Když se někdo po rozprašování necítí nemocný, dost nerozprašoval.‘“ (*Der Spiegel*, 1984, č. 50, s. 119).

Pro tyto lidi představují komplexy chemických továren s impozantními rourami a nádržemi nákladné symboly úspěchu. Hrozba smrti, kterou v sobě skrývají, pro ně naproti tomu zůstává neviditelná. Umělá hnojiva, insekticidy a pesticidy, které továrny produkují, pro ně symbolizují především osvobození od materiální nouze. Jsou předpokladem „zelené revoluce“, která – soustavně podporována západními průmyslovými státy – zvýšila v uplynulých letech produkci potravin o 30 procent a v některých asijských a latinskoamerických zemích dokonce o 40 procent. Před tímto hmatatelným úspěchem ustupuje do pozadí skutečnost, že je mezitím „na bavlníková a rýžová pole, na tabákové plantáže a ovocné sady rozprašováno několik set tisíc tun pesticidů“ (tamtéž, s. 119). Je-li proti sobě postavena viditelně hrozící smrt hladem a neviditelná hrozba smrti způsobené intoxikací, vítězí evidentní skutečnost boje proti materiální bídě. Bez masivního nasazení chemických látek by výnosy polí klesaly a hmyz a plísň by pohltily část úrody. S chemií si chudé periferní země mohou pořídit vlastní zásoby potravin a získat kousek nezávislosti na mocenských centrech industriálního světa. Místní chemické továrny posilují dojem nezávislosti v oblasti produkce

a pocit osvobození od drahého dovozu. Boj proti hladu a snaha o autonomii tvoří ochranný štít, v jehož jménu jsou rizika, sama tak jako tak nevnímající, potlačována a bagatelizována, a *tím* právě stupňována, šířena a prostřednictvím potravinových řetězců nakonec navracena zpět bohatým industriálním zemím.

Ochranné a bezpečnostní předpisy nejsou dostatečně rozpracovány a tam, kde existují, zůstávají často na papíře. „Industriální naivita“ venkovského obyvatelstva, které často neumí číst ani psát, nemluví ani o tom, že nevlastní žádné ochranné oděvy, otevírá před managementem netušené možnosti, jak si legitimně poradit s riziky, možnosti, které v prostředí průmyslových států, lépe si vědomém rizik, už dávno neexistují. Je možné vydat bezpečnostní předpisy a trvat na jejich zachování s vědomím, že je nelze prakticky realizovat. Management si tak může zachovat „čisté ruce“ a s dobrým svědomím a nepatrnými náklady svalit odpovědnost za smrtelné úrazy a pracovní nehody na kulturní „slepotu“ obyvatelstva vůči riziku. Džungle v oblasti kompetencí a materiální zájmy chudých zemí poskytují v případě katastrof dobré možnosti pro politiku bagatelizace a zastírání, která zlehčuje pustošivé účinky vhodným definováním. Finančně výhodné a od legitimizačních tlaků osvobozené podmínky produkce magneticky přitahují průmyslové koncerny a ve spojení s vlastními zájmy oněch zemí, které usilují o překonání materiální bídy a o státní autonomii, vytvářejí jakousi – v nejvlastnějším smyslu slova – výbušnou směs: *proti kletbě hladu se bojuje kletbou stupňování rizika*. Zvláště riziková průmyslová odvětví byla přesunuta do chudých zemí na periferii. K chudobě třetího světa se pojí hrůza z uvolněných ničivých sil vyspělého rizikového průmyslu. Obrazy a zprávy z Bhópálu a z Latinské Ameriky mluví samy za sebe.

Villa Parisi

„Nejšpinavější chemické městečko na světě leží v Brazílii. (...) Obyvatelé slumů musí každoročně znovu pokrývat svoje plechové střechy, protože kyselý déšť je rozežere. Kdo tu žije déle, má puchýřky, „kůži aligátora“, jak Brazílci říkají.

Nejhůře jsou postiženi obyvatelé Villa Parisi, slumu, kde žije 15 000 lidí, kteří si většinou dokázali pořídit skromné domky z šedivého kamene. Plynové masky se tu už prodávají v supermarketu. Většina dětí má astma, bronchitidu, nemoci dýchacích cest a vyrážku.

Ve Villa Parisi se můžete snadno orientovat podle čichu. Na jednom rohu bublá otevřená stoka, na druhém teče sliznatý zelený proud. Pach spáleného slepičího peří ohlašuje ocelárnu, zápach zkažených vajec chemickou továrnu. Měřič emisí, který instalovaly městské úřady, vypověděl v r. 1977, po půldruhém roce, službu. Zřejmě na všechnu špínu nestačil.

Historie nešpinavějšího městečka na světě začala v roce 1954, když si brazilská naftová společnost Pegropràs vyhlédla přibřežní bažinu jako místo pro svoji rafinerii. Brzy nato přišel největší brazilský ocelářský koncern Cospa a poté americko-brazilský koncern Copegràs vyrábějící umělá hnojiva; později se objevily mezinárodní společnosti, jako Fiat, Dow Chemical a Union Carpide. Bylo to období boomu brazilského kapitalismu. Vojenská vláda zvala do země zahraniční podniky, aby tu vyráběly produkty škodící životnímu prostředí. „Brazilie může stále ještě importovat špínu,“ chlubil se v r. 1972, v roce stockholmské konference o životním prostředí, ministr plánování Paulo Vellosa. Jediným ekologickým zatížením Brazilie je chudoba.

„Hlavními příčinami nemocí jsou podvýživa, alkohol a cigarety,“ říká mluvčí Pegropràsu. „Lidé už přicházejí nemocní z Copataa,“ tvrdí Paul Figueiredo, šéf společnosti Union Carpide, „a když se jejich nemoc zhorší, svádnějí to na nás. To je prostě nelogické.“ Guvernér São Paula se už dva roky pokouší přivést do zamořeného Copataa čistý vzduch. Vyhodil třináct úředníků laxního úřadu pro ochranu životního prostředí a instaloval počítače kontrolující emise. Nepatrné pokuty ve výši několika tisíc dolarů však nevyvedly ničitele životního prostředí z míry.

Ke katastrofě nakonec došlo 25. února tohoto roku. Nedbalostí Pegropràsu vyteklo do bažiny, kde stojí na pilotech budovy Villa Socco, 700 000 litrů nafty. Během dvou minut zachvátil požár celou favelu. Přes pět set lidí uhořelo. Mrtvolky malých dětí se nikdy nenašly. „Jednoduše se při tom žáru vypařily,“ prohlásil jeden brazilský úředník.“ (Der Spiegel, 1984, č. 50, s. 110)

Bhópál

„Z nebe padali ptáci. Na ulicích a na polích leželi mrtví bůvoly, krávy a psi – v žáru centrální Asie po několika hodinách už nafouklí. A všude zadušení lidé – zkroucení, s pěnou u úst, ruce křečovitě zaryté do země: na konci minulého týdne jich bylo 3 000, a stále přibývají nové oběti, úřady je už přestaly počítat. 20 000 lidí pravděpodobně oslepne. Asi 200 000 bylo zraněno. V noci z neděle na pondělí prožilo město Bhópál průmyslovou apokalypsu, která nemá v dějinách obdoby: z chemické továrny unikl toxický mrak a jako rubáš se rozestřel nad 65 hustě osídlenými čtverečnými kilometry – když se konečně rozptýlil, rozšířil se nasládlý zápach hniloby. Město se upro-

střed míru proměnilo v bitevní pole. Hindové spalovali mrtvé na pohřebních hranicích, 25 těl najednou. Na rituální spalování se brzy nedostávalo dřeva a kolem těl pak planuly petrolejové plameny. Na muslimském hřbitově nebylo dost místa. Bylo nutné otevřít staré hroby, porušit svaté příkazy islámu. ‚Vím, je to hřích položit dva mrtvé do jednoho hrobu,‘ stěžuje si jeden z hrobníků. ‚Kéž nám Alláh odpustí – ukládáme je tam tři, čtyři, ba i víc.‘“ (Tamtéž, s. 108 n.)

Na rozdíl od chudoby se zbídačení třetího světa riziky může přenést i na bohaté. Stupňování rizik vede k tomu, že světová společnost se smršťuje v obec vydanou všanc nebezpečí. Bumerangový efekt přímo zasahuje i ty bohaté země, které se rizik zbavily tím, že je odsunuly za hranice, a za výhodné ceny dovážejí potraviny. S ovocem, kakaovými boby, čajovými lístky atd. se pesticidy vracejí do jejich vysoce industrializovaného domova. Extrémní mezinárodní nerovnosti a předivo světového trhu přivádějí chudé oblasti periferních zemí před dveře bohatých průmyslových center. Stávají se živnou půdou světového zamoření, které podobně jako nakažlivé nemoci chudých v úzkých uličkách středověkých měst neušetří ani bohaté regiony světové obce.

5. Dvě epochy, dvě kultury: ke vztahu mezi vnímáním a produkcí rizik

Třídní nerovnosti a sociální nerovnosti spjaté s riziky se tedy mohou překrývat, podmiňovat, navzájem se produkovat. Nerovné rozdělení společenského bohatství poskytuje téměř nepřekonatelnou záštitu a ospravedlnění pro produkci rizik. Přitom je třeba přesně rozlišovat mezi kulturní a politickou *pozorností* vůči rizikům a jejich *skutečným* šířením.

Třídní společnosti jsou společnosti, v nichž jde bez ohledu na třídní přehradu o viditelné uspokojování materiálních potřeb. Stojí tu proti sobě hlad a nadbytek, moc a bezmocnost. Bída nemá zapotřebí žádného sebestvrzení. Bída existuje. Její bezprostřednosti a zjevnosti odpovídá materiální evidentnost bohatství a moci. Jistoty třídních společností jsou v tomto smyslu jistotami kultury *viditelnosti*: vychrtlý hlad kontrastuje s tučnou sytostí, paláce s chatrčemi, přepych s hadry.

Tyto evidentní hmatatelné kvality už právě v rizikových společnostech ztrácejí platnost. Viditelné se ocitá ve stínu neviditelných ohrožení. To, co uniká vnímavosti, už není něčím neskutečným a může v sobě dokonce nést zvýšený stupeň ohrožení

skutečnosti. Bezprostřední potřeba konkuruje s vědomím o obsahu rizika. Svět viditelného nedostatku nebo přebytku se zatemňuje pod přemírou moci rizika.

V závodě mezi bohatstvím a neviditelnými riziky nemohou rizika zvítězit. Viditelné nemůže závodit s neviditelným. Paradox je v tom, že neviditelná rizika právě *proto* v tomto závodě vítězí.

Ignorování tak jako tak nevnímatelých rizik, které nalézá – a skutečně *má* (viz třetí svět!) – své ospravedlnění v odstranění zjevné bídy, je kulturní a politickou půdou, na níž rizika a ohrožení *vzkvétají, rostou a prosperují*. V překrývání a konkurenci mezi problémovými situacemi třídní, industriální a tržní společnosti na jedné straně a problémy rizikové společnosti na straně druhé vítězí díky platným mocenským vztahům a relevantním kritériím logika produkce bohatství – *a právě proto je na konci vítězem riziková společnost*. Evidence bídy zatlačuje *vnímání* rizik do pozadí, zatlačuje ale jen jejich vnímání, nikoli jejich skutečnost a působení; popíraná rizika se rozvíjejí zvláště dobře a rychle. Na určitém stupni společenské produkce charakterizovaném rozvojem chemického průmyslu, ale také reaktorovou technologií, mikroelektronikou a genetickou technologií, není nadvláda logiky a konfliktů spojených s produkcí bohatství a sociální neviditelnost rizikové společnosti důkazem její nereálnosti, nýbrž právě naopak: je motorem jejího vznikání a důkazem, že se stává reálnou.

Ukazuje to překrývání a sílení třídních a rizikových situací ve třetím světě; neméně o tom ale svědčí i myšlení a jednání v bohatých industriálních zemích, kde je bezvýhradně nejvyšší prioritou zajištění ekonomického rozmachu a růstu. Straší se ztrátou pracovních míst, aby sítě ustanovení o mezních hodnotách škodlivých emisí zůstaly široce otevřené a odpovídající kontroly mírné, aby se vůbec nepátralo po určitých toxických reziduích v potravinách. O celých rodinách toxických látek se s ohledem na předvídané ekonomické dopady vůbec nevede evidence; tyto substance právně neexistují, a právě proto mohou být dávány volně do oběhu. Mlčky se přitom přechází paradox, že boj proti environmentálním rizikům se sám mezitím stal vzkvétajícím průmyslovým odvětvím, které zaručuje mnoha milionům lidí ve Spolkové republice jistá (až příliš jistá) pracovní místa.

Současně se tříbí nástroje ke „zvládnutí“ rizika jeho *definování* a mává se odpovídajícími sekerami: ti, kdo poukazují na rizika, jsou tupeni jako „škarohlídové“ a obviňováni, že je sami produkují. Jejich líčení rizik se považuje za „neprokázané“. Dopady na člověka a na životní prostředí, na něž poukazují, se pokládají za „bezmezně přehnané“. Tvrdí se, že je zapotřebí dalších výzkumů, než se bude vědět, oč skutečně jde, a než budou moci být přijata odpovídající opatření. Předpoklady pro to, aby se zlepšila ochrana životního prostředí, může údajně vytvořit jen rychle rostoucí společenský produkt. Deklaruje se důvěra ve vědu a výzkum. Jejich racionalita prý dosud vždy nalezla řešení pro veškeré problémy. Kritika vědy a obavy z budoucnosti se naproti tomu pranýřují jako „iracionalismus“. Právě ony jsou vlastní příčinou veškerého zla. Riziko prostě patří k pokroku jako přídová vlna k rychle plující lodi. Riziko není vynálezem moderní doby. V mnoha sférách společenského života je akceptováno. Vezměme například smrtelné dopravní nehody. Každoročně při nich takřkajíc beze stopy zmizí středně velké německé město. Lidé si na to už dokonce zvykli. Pro nehody způsobené toxickými látkami a pro menší (vzhledem k německé bezpečnostní technologii beztak málo pravděpodobné) katastrofy spojené s radioaktivními materiály nebo odpady anebo s něčím jiným tu zbývá ještě mnoho volného prostoru.

Ani nadvláda této interpretace nám nesmí zastírat, že se stává zcela nereálnou. Její vítězství je vítězstvím Pyrrhovým. Tam, kde se uplatňuje, produkuje právě to, co popírá: situace ohrožení rizikové společnosti. Netkví v tom však žádná útěcha, nýbrž naopak narůstající nebezpečí.

6. Utopie světové společnosti

Je to také a právě popírání a nevnímání rizik, které vede k *objektivnímu společnému sdílení* situace globálního ohrožení. Za rozmanitostí zájmů hrozí a narůstá skutečnost rizika, které už nezná žádné sociální a národní rozdíly a hranice. Za hradbami lhostejnosti bují nebezpečí. To samozřejmě neznamená, že tváří v tvář

narůstajícím civilizačním rizikům zavládne všeobecná harmonie. Právě ve styku s riziky vyvstávají rozmanité nové sociální diference a konflikty. Ty už nejsou poplatné schématu třídní společnosti. Vznikají především díky dvojtvárnosti rizik v rozvinuté tržní společnosti: rizika tu nejsou jen riziky, ale také *tržními šancemi*. Zároveň s rozvojem rizikové společnosti se proto prohlubují i protiklady mezi těmi, kdo jsou riziky *postiženi*, a těmi, kdo z nich *těží*. Podobně roste i sociální a politický význam *vědění*, a tím i disponování prostředky umožňujícími samo vědění utvářet (věda a výzkum) a šířit (masmédia). V tomto smyslu je riziková společnost také společností *vědy, médií a informací*. Rozvírají se v ní nové protiklady mezi těmi, kdo definice rizika *produkují*, a těmi, kdo je *konzumují*. Tyto tenze mezi odstraňováním rizik a obchodními zájmy, mezi produkcí a konzumem definic rizika prolínají všemi oblastmi společenského jednání. Zde leží podstatné zdroje „*bojů o definice*“ *vymežující rozsah, stupeň a urgentnost rizik*.

Využívání rizik k tržně expanzivním cílům přispívá k obecné oscilaci mezi jejich zastíráním a odhalováním – takže nakonec už nikdo neví, co je „problém“ a co je „řešení“, kdo má z čeho zisk, kde dohady o příčinách odhalily nebo skryly vlastní původce a zda celá řeč o riziku není nakonec jen výrazem nepřímé politické dramaturgie, která ve skutečnosti sleduje něco zcela jiného.

Na rozdíl od bohatství vedou však rizika *vždy jen k parciální polarizaci* založené na výhodách, které *také* přinášejí, alespoň pokud se vyskytují jen v nepatrném stupni. Jakmile je rozsah ohrožení zřetelně patrný a dál roste, výhody a rozdíly se ztrácejí. Rizika s sebou totiž dříve či později přinášejí i hrozby, které opět relativizují a zpochybňují s nimi spojené výhody a úměrně k narůstajícímu nebezpečí a bez ohledu na rozmanitost zájmů vedou právě k tomu, že společné sdílení rizika se stává skutečností. Takto vznikají pod „*střechou*“ vystavenosti riziku – a je lhostejné, jak daleko dosahuje – za všemi protiklady i společné formy: aby se vyhnuli ohrožení atomovou energií a toxickým odpadem nebo zabránili evidentně ničivým zásahům do přírody, organizují se příslušníci různých tříd, stran, profesních a věkových skupin v rámci občanských iniciativ.

V tomto smyslu vytváří riziková společnost nové zájmové antagonismy a novou obecnost ohrožení, jejíž politický dosah zůstává ovšem dosud zcela otevřenou otázkou. V míře, v jaké se ohrožení spjatá s modernizací vyhrocují, generalizují a likvidují tak zbývající dosud nedotčené zóny, vykazuje riziková společnost (v protikladu ke společnosti třídní) tendenci k objektivnímu sjednocení forem vystavenosti v situacích globálního ohrožení. Přítel i nepřítel, Východ i Západ, město i venkov, černí i bílí, Jih i Sever jsou v mezním případě společně vystaveni nivelizujícímu tlaku stále se stupňujících civilizačních rizik. Rizikové společnosti nejsou společnosti třídní – tím se však říká příliš málo. Obsahují v sobě *vývojovou dynamiku rozbíjející hranice a spočívající na demokratických základech*, kterou je lidstvo v jednotné situaci civilizačního sebeohrožení nuceno k vzájemnému spojování.

V tomto smyslu disponuje riziková společnost novými zdroji konfliktu a konsenzu. Místo, které zaujímalo *odstranění nedostatku*, zaujímá nyní *odstranění rizika*. I když vědomí o tom a politické organizační formy pro to (dosud) chybějí, je nicméně možné říci, že dynamikou ohrožení, kterou v sobě uvolňuje, prolamuje riziková společnost *hranice národních států a právě tak i hranice aliančních systémů a hospodářských bloků*. Zatímco třídní společnosti mohou být organizovány v rámci národních států, rizikové společnosti dávají vzniknout objektivním „společným formám ohrožení“, které mohou být nakonec chápány jen v rámci světové společnosti.

Potenciál civilizačního sebeohrožení, vytvořený procesem modernizace, činí také trochu reálnější nebo alespoň naléhavější utopii světové společnosti. Podobně jako se lidé v devatenáctém století museli pod hrozbou ekonomického rozpadu naučit tomu, že se podřizovali podmínkám průmyslové společnosti a námezdní práce, musí se pod hrozbou civilizační apokalypsy i dnes a v budoucnosti učit zasedat k jednomu stolu a bez ohledu na veškeré hranice nalézat a uplatňovat řešení oněch ohrožení, která sami zavinili. Tlak v tomto směru je dnes již citelný. Problémy životního prostředí mohou být konkrétně a smysluplně řešeny jedině v rámci jednání překračujících existující hranice a na základě mezinárodních dohod; cestou k tomu jsou konference a dohody pře-

klenující vojenské svazky. Hrozba, jakou představuje skladování atomových zbraní s nepředstavitelnou ničivou silou, zneklidňuje lidi v obou vojenských sférách a vytváří společenství ohrožených, jehož politická nosnost se však musí teprve osvědčit.

Politické vakuum

Ale takové pokusy nalézt v oné nepředstavitelné hrůze alespoň nějaký politický smysl nemohou zastřít skutečnost, že tyto nově vznikající objektivní formy společně sdíleného ohrožení se po stránce politické organizace dosud vznášejí ve vzduchoprázdnu. Narážejí naopak na egoismus národních států a na převládající stranické a zájmové organizace uvnitř industriálních společností. V džungli korporativistické společnosti není pro taková globální rizika přesahující hranice skupin žádné místo. Každá organizace tu má svoji klientelu a svoje „sociální prostředí“ sestávající z kontrahentů a partnerů, které je možné aktivizovat a postavit navzájem proti sobě. Společné sdílení situací ohrožení staví pluralistickou strukturu zájmových organizací před téměř neřešitelné problémy. Narušuje vypracované a vybroušené rutiny kompromisu.

Pravdou je, že ohrožení narůstají, že však nejsou politicky přetavována v *preventivní* politiku zvládnání rizik; navíc není jasné, jaký druh politiky a politických institucí je toho vůbec schopen. Vzniká sice jakési nepostižitelné společenství, které odpovídá nepostižitelnosti rizik; zůstává však spíše zbožným přáním než realitou. Zároveň vzniká díky této mezeře vakuum politické kompetence a institucionality, a dokonce i představ o ní. Otevřenost otázky, jak mohou být existující ohrožení politicky zvládnuta, je v příkrém nepoměru k stále silnější potřebě jednání a politiky.

Vedle mnoha dalších otázek se za tím skrývá i otázka *politického subjektu*. Teoretikové třídních společností devatenáctého století pro tuto roli z dobrých důvodů vyvolili proletariát. Měli a dodnes s tím mají jisté obtíže. Sociální a politická evidence tohoto předpokladu je *právě proto*, že byl správný, retrográdní. Výdobytky dělnického politického a odborového hnutí jsou velké,

tak velké, že podkopávají i jeho někdejší roli ukazatele budoucnosti. Stalo se samo spíše strážcem toho, čeho bylo dosaženo a co je budoucností nahlodáváno, než zdrojem politické fantazie, která hledá a nalézá odpovědi na situace ohrožení vlastní rizikové společnosti.

Politickému subjektu třídní společnosti – proletariátu – odpovídá v rizikové společnosti jen to, že *všichni jsou vystaveni více či méně postižitelným obrovským nebezpečím*. Něco takového se dá velmi snadno vytěsnit. Odpovědný je tu každý a nikdo. A každý ostatně jen jednou stránkou. Druhou bojuje o *svoje* pracovní místo (o příjem, o rodinu, o domek, o auto, které je jeho koníčkem, o dovolenou podle vlastního přání atd.). Když toto vše ztratí, pak je na tom – jed sem, jed tam – v každém případě špatně. To radikalizuje existující otázky: Je vůbec možné onu nepostižitelnou obecnou vystavenost riziku politicky organizovat? Jsou „všichni“ schopni být politickými subjekty? Není příliš ukvapené a lehkavě usuzovat z globálního charakteru situace ohrožení na společenství politické vůle a jednání? Nejsou globalita a obecná vystavenost riziku přímo důvodem *nevnímat* problémové situace nebo je vnímat jen *nepřímo*, přesouvat je na druhé? Nejsou to zdroje, z nichž se živí konstrukce hledající obětího beránka?

Od solidarity v nouzi k solidaritě ze strachu?

I když politický výraz chybí, politické důsledky jsou mnohoznačné. Při přechodu od třídní společnosti ke společnosti rizikové se začíná měnit *kvalita společenství*. Schematicky je možné říci, že v těchto dvou typech moderních společností se prosazují naprosto odlišné hodnotové systémy. Třídní společnosti zůstávají ve své vývojové dynamice spojeny s ideálem *rovnosti* (v jeho různých formulacích od „rovnosti šancí“ až po varianty socialistických společenských modelů). U rizikové společnosti je tomu jinak. Normativním antiprojektem, který tvoří její základ a je její hybnou silou, je *bezpečnost*. Hodnotový systém „nerovné“ společnosti je tedy nahrazován hodnotovým systémem společnosti „*postrádající bezpečnost*“. Zatímco utopie rovnosti v sobě obsa-

huje množství cílů naplněných *pozitivním* obsahem, utopie bezpečnosti zůstává zvláštním způsobem *negativní* a defenzivní: v zásadě tu už nejde o to, dosáhnout něčeho „dobrého“, nýbrž jen o snahu *zabránit* nejhoršímu. Sen třídní společnosti spočívá v tom, že všichni chtějí a mají *mít svůj podíl* na koláči. Cílem rizikové společnosti je, že všichni mají zůstat *uchráněni* jedů.

Odpovídajícím způsobem se odlišuje i základní sociální situace, v níž se lidé v obou společnostech nacházejí a spojují, situace, která je uvádí do pohybu a navzájem odděluje nebo stmeluje. Hybnou sílu třídní společnosti je možné postihnout větou: *Mám hlad!* Hnutí uvedené do pohybu rizikovou společností je naproti tomu vyjádřeno slovy: *Mám strach! Společenství nouze* je nahrazováno *společenstvím strachu*. Riziková společnost v tomto smyslu charakterizuje společenskou epochu, v níž se *solidarita vznikající ze strachu* stává politickou silou. Dosud je nicméně zcela nejasné, jakým způsobem spojující síla strachu působí. Do jaké míry jsou společenství strachu pevná? Jaké motivace a jednající síly uvádějí do pohybu? Jak se chová tato nová solidární obec těch, kdo mají strach? Rozbívá sociální síla strachu skutečně kalkul individuálního prospěchu? Jakou schopnost kompromisu projevují společenství sdíleného ohrožení, v nichž se rodí strach? V jakých formách jednání se organizují? Dohání strach lidi k iracionalismu, extremismu a fanatismu? Strach dosud nikdy nebyl základem racionálního jednání. Neplatí snad už ani tento předpoklad? Je snad strach – jiným způsobem než materiální nouze – velmi vratkým základem politických hnutí? Může snad být společenství strachu rozptýleno už slabým závanem alternativních informací?

Kapitola II

Politická teorie vědění v rizikové společnosti

Každého, koho vzrušují tyto otázky, musí – vedle technického, chemického, biologického a medicínského know-how – zajímat *sociální a politický potenciál* rizikové společnosti. Právě ten zde budeme sledovat. Jako východisko se tu nabízí analogie s devatenáctým stoletím. Moje teze zní tak, že i v rizikové společnosti jde o formu *zbídačení*, která je – a přitom není – srovnatelná se *zbídačením* pracujících mas ve střediscích rané industrializace. Proč a v jakém smyslu tu jde o „zbídačení“?

1. Civilizační zbídačení?

Stejně jako v devatenáctém století, tak i dnes jsou důsledky, které většina lidí pocítuje jako zhoubné, spojovány se společenským procesem industrializace a modernizace. V obou případech jde o drastické a hroživé zásahy do životních podmínek lidí. Dochází k nim v souvislosti s určitými stupni vývoje výrobních sil, tržní integrace a vlastnických a mocenských vztahů. A v obou případech může jít o odlišné důsledky – tehdy o materiální zbídačení, o nouzi, hlad a tísnivé poměry, dnes o ohrožení a zničení přírodních základů života. Existují ovšem i srovnatelné aspekty: obsah ohrožení a *systematičnost* modernizace, s jakou je vytvářen a s jakou narůstá. V tom právě spočívá vnitřní dynamika, jejímž základem není zlá vůle, nýbrž trh, konkurence, dělba práce – dnes ovšem všechno v globálnějším měřítku. V obou případech stojí na počátku latentnost („vedlejší účinky“), která musí být v jednom i v druhém případě teprve konfliktním způsobem prolomena. Stejně jako tehdy vycházejí i dnes lidé do ulic, ozývá se

hlasitá kritika pokroku a techniky, útočí se na stroje – a slyšet jsou i protichůdné argumenty.

Později – a je to možné pozorovat i dnes – se postupně přiznává, že existují problémy. Systematicky produkováno utrpení a útlak se stávají stále viditelnějšími, až to musí uznat i ti, kdo to popírali. Právo – nikoli dobrovolně, nýbrž s mocnou podporou ulice a politiky – stáčí svou korouhvičku po větru: všeobecné volební právo, sociální práva, pracovní právo, spolurozhodování. Paralely s dneškem jsou nasnadě: to, co se považovalo za neškodné, se ukazuje jako nebezpečné – víno, čaj, těstoviny atd. Umělá hnojiva se proměňují v jedy s dlouhodobými a dalekosáhlými účinky. Kdysi velebené zdroje bohatství (atom, chemie, genetická technologie atd.) se mění v nepředvídatelné zdroje nebezpečí. Očividnost nebezpečí klade stále větší překážky zaběhnuté rutíně bagatelizace a zastírání. Aktéři modernizace – v ekonomii, vědě i politice – se ocitají v nepříjemné pozici obžalovaného, který zapírá, ale řetěz indicií ho zahání řádně do úzkých.

Dalo by se skoro říci: všechno tu už kdysi bylo. Nic nového. Systémové rozdíly nicméně bijí do očí. Proti bezprostřednosti osobně a sociálně zakoušené bídy dnes stojí nepostižitelnost civilizačních ohrožení, která pronikají do vědomí teprve se zvědečtělým věděním a nemohou být uvedena do přímého vztahu k prvotním zkušenostem. Jsou to ohrožení, která používají řeči chemických vzorců, biologických souvislostí a pojmů lékařské diagnostiky. Tato konstituce specifického věděním je ovšem nečiní o nic méně nebezpečnými. Naopak: velká skupina populace je dnes vystavena – záměrně nebo neúmyslně, vinou nehod nebo katastrof, v míru nebo ve válce – pustošivým a ničivým silám, před nimiž selhává naše řeč i představivost, jakákoli medicínská nebo morální kategorie. Jde o absolutní a neomezené NE, které tu hrozí, jde o „ne“ *samo o sobě*, o nepředstavitelné, nepochopitelné, ne–, ne–, ne–.

Ale toto „ne“ jen *hrozí*. Jen *hrozí*? Tím je naznačen další podstatný rozdíl. Dnes jde o *hrozící možnost*, která tu a tam vyděšenému lidstvu ukazuje, že není jen možností, nýbrž faktem *připraveným stát se realitou* (a nikoli jen chimérou fantastů).

Tento rozdíl mezi skutečností a možností je doplněn ještě tím, že – alespoň ve Spolkové republice, a o té zde mluvím – zbídačení spjaté s ohrožením je doprovázeno *opakem* materiálního zbídačení (pokud máme alespoň před očima obrazy devatenáctého století a hladovějících zemí třetího světa): lidé netrpí chudobou, nýbrž jsou často zámožní, žijí ve společnosti masového konzumu a nadbytku (což může velmi dobře jít ruku v ruce se zostřováním sociálních nerovností), jsou většinou dobře vzdělaní a informovaní, mají ale strach, cítí se ohroženi a angažují se, aby nenechali dojít k jedinému možnému ověření svých realistico-pesimistických vizí budoucnosti, aby mu cílevědomě zabránili. Kdyby se ohrožení mělo potvrdit, neodvolatelně by to znamenalo sebezničení, a to právě je argument aktivizující k jednání, který proměňuje projektované ohrožení v ohrožení *reálné*. Potud také nemohou být problémy, které zde vyvstávají, zvládnuty tak jako v devatenáctém století zvýšením produkce, přerozdělováním, rozvojem sociálního zabezpečení atd., nýbrž vyžadují buď cílevědomou a masovou „politiku alternativní interpretace“ nebo zásadní znovupromyšlení a redefinování platného paradigmatu modernizace.

Tyto rozdíly také dovolují porozumět tomu, proč jsou skupiny postižené tehdy a dnes zcela odlišné: tehdy bylo postižení dáno třídním údělem. Člověk se do něho rodil. Ulpívalo na něm. Provázelo ho od mládí až do stáří. Projevovalo se ve všem: v tom, kde a jak pracoval, co jedl, jak a s kým žil, jaké měl kolegy a přátele, komu spílal a proti komu, když nebylo zbylí, vycházel do ulic.

Situace ohrožení v sobě naopak obsahují zcela jiný druh postižení. Není na nich nic samozřejmého. Jsou jaksi univerzální a nespecifické. Lidé o nich slyší a čtou. Toto zprostředkování věděním znamená, že jako postižené se jeví skupiny, které jsou *lépe vzdělány* a *aktivně se informují*. Srovnání s materiální nouzí poukazuje na další znak: vědomí rizika a aktivní angažovanost se rozvíjí spíše tam, kde se uvolňuje nebo mizí tlak spojený se zajištěním bezprostřední existence, to znamená v bohatších a dobře zabezpečených poměrech (zemích). Kletba neviditelnosti rizika může být prolomena i vlastními prožitky: například příznaky odumírání u oblíbeného stromu; plánovanou jadernou elektrárnou

v blízkém okolí; nehodou způsobenou toxickým odpadem; odpovídajícími zprávami médií a dalšími podobnými okolnostmi, které opět zvyšují citlivost vůči novým symptomům: vůči toxickým reziduíům v potravinách atd. Tento druh postižení nevytváří sociální jednotu, která by byla sama pro sebe i pro druhé viditelná. Nic, co by se dalo označit nebo zorganizovat jako vrstva, skupina nebo třída.

Tento rozdíl mezi tím, jak se lidí dotýkají třídní situace a situace rizikové, má zásadní význam. Stroze a schematicky řečeno: v situacích tříd bytí určuje vědomí, v rizikových situacích naopak *vědomí (vědění) určuje bytí*. Rozhodující je druh tohoto vědění, totiž nedostatek vlastní zkušenosti, a hloubka závislosti na vědění, která zahrnuje všechny dimenze definice ohrožení. Potenciál ohrožení obsažený v determinantách třídní situace – například ztráta pracovního místa – je evidentní pro každého, koho se to týká. Není k tomu zapotřebí žádných zvláštních prostředků vědění: žádných měřících procedur, statistických přehledů a úvah o platnosti nebo o prazích tolerance. Způsob, jakým se věc člověka dotýká, je jasný a v tomto smyslu *nezávislý* na vědění.

Ten, kdo zjistí, že čaj, který denně pije, obsahuje DDT a jeho nová kuchyně zase formaldehyd, je v naprosto odlišné situaci. To, jak se jej to dotýká, *nelze rozhodnout* prostředky jeho vlastního vědění a možnými vlastními zkušenostmi. Otázka, zda jeho čaj obsahuje DDT a jeho kuchyně formaldehyd, a v jaké dávce, se vymyká dosahu jeho vědění stejně jako otázka, zda a v jakých koncentracích působí tyto látky v krátkodobé či dlouhodobé perspektivě škodlivě. To, *jak* jsou tyto otázky zodpovězeny, však tím či oním způsobem rozhoduje o tom, jak je postižen. Pokud jde o to, zda je či není ohrožen, o stupeň, rozsah a formy ohrožení, je zásadně *závislý na cizím vědění*. Situace ohrožení tímto způsobem vytvářejí závislosti, jaké třídní situace neznají: ti, kdo jsou postiženi, se stávají v otázkách své vlastní postiženosti *nekompetentními*. Ztrácejí podstatnou část své suverenity ve vztahu k vědění. Něco, co je škodlivé, ohrožující a nepřátelské, číhá všude; schopnosti vlastního úsudku se však vymyká, je-li to nepřátelské nebo blahodárné, a proto to zůstává přenecháno hypotézám,

metodám a rozepřím cizích producentů vědění. V situacích ohrožení se tak mohou věci každodenního života *takřikajíc přes noc* proměnit v „trojské koně“, z jejichž útrob se vynořují různá nebezpečí a zároveň s nimi i experti na rizika, kteří po vzájemných sporech oznámí, čeho je třeba se bát a čeho nikoliv. V rukou těch, kdo jsou ohroženi, už není ani rozhodnutí o tom, mají-li být experti vůbec tázáni na radu a vpuštění. Postižení si už experty nevyhledávají, ale ti si mohou vyhledat postižené. Mohou náhle vpadnout do domu. Neboť ohrožení je možné spatřovat ve všech předmětech každodenního života. Skrývá se v nich – neviditelné, a přece až příliš přítomné – a volá po expertech, kteří mají odpovědět na otázky, jež samo velmi hlasitě klade. Situace ohrožení jsou v tomto smyslu *pramenem, z něhož tryskají otázky, na něž ti, jichž se ohrožení týká, neznají odpověď*.

Na druhé straně to také znamená, že veškerá rozhodnutí o rizicích a civilizačních ohroženích přijímaná v rámci produkce vědění se nikdy netýkají jen obsahů vědění (kladených otázek, hypotéz, měřících procedur, metod, mezních hodnot atd.), ale *zároveň* i forem *postižení*; jsou to rozhodnutí o dosahu a povaze ohrožení, o obsahu hrozby a okruhu ohrožených, o pozdějších důsledcích a potřebných opatřeních, o odpovědných činitelích a nárocích na odškodnění. Kdyby se dnes sociálně závazným způsobem zjistilo, že formaldehyd, DDT atd. jsou v oněch koncentracích, v nichž se tyto chemické substance vyskytují v předmětech denní potřeby a v potravinách, zdraví poškozujícími látkami, rovnalo by se toto zjištění katastrofě, protože jsou nyní již přítomné všude. Zřetelně se tak ukazuje, že *potenciál ohrožení vyvolaných výrobními silami neustále zužuje prostor pro vědecký výzkum*. Přiznat dnes, že byly chybně stanoveny mezní hodnoty pro bezpečné užití pesticidů – což by ve vědě bylo v zásadě normálním postupem –, znamená vyvolat *politickou* (příp. hospodářskou) katastrofu, a již proto je tomu třeba zabránit. Destruktivní síly, s nimiž se dnes vědci setkávají ve všech tematických oblastech, jim vnucují nehumánní *zákon neomylnosti*, zákon, jehož porušování je nejen jednou z nejlidštějších vlastností, ale který také jasně odporuje vědeckým ideálům pokroku a kritiky (srov. k tomu 7. kapitola, 4.).

Na rozdíl od zpráv o finančních ztrátách atd. vyvolávají zprávy o toxických substancích v potravinách, předmětech denní potřeby atd. *dvojí šok*: k ohrožení samému se přidružuje *ztráta suverenity* ve vztahu k hodnocení oněch nebezpečí, jimž je člověk bezprostředně vystaven. Vyjevuje se tu celá byrokracie vědění se svými dlouhými chodbami a lavicemi, s nekompetentním, zpola kompetentním a neurčitým pokrčováním rameny a předstíráním důležitosti. Existují tu hlavní a postranní vchody i tajné východy, tipy a protichůdné informace: jak se získává přístup k vědění, jak by se mělo praktikovat, jak je ale ve skutečnosti směřováno, upraveno, převráceno sem a tam a nakonec úhledně prezentováno tak, aby neřeklo to, o čem ve skutečnosti vypovídá, a řeklo to, co by si bylo lépe nechat pro sebe. To vše by ovšem nebylo tak dramatické a snadno by se to dalo ignorovat, kdyby právě nešlo o nejbezprostřednější podoby ohrožení.

Na druhé straně probíhají výzkumy vědců, kteří se zabývají riziky, současně nepřímou i v kuchyních, vinárnách a čajovnách. Každé z důležitých rozhodnutí založených na jejich poznatcích vede takřkajíc k tomu – pomineme-li celou dělbu práce –, že míra toxických substancí v krvi obyvatelstva stoupá nebo klesá. V situacích ohrožení jsou tedy – na rozdíl od třídních situací – *životní podmínky a produkce vědění navzájem přímo propojeny a provázány*.

Z toho vyplývá, že politická sociologie a teorie rizikové společnosti je ve své podstatě *sociologií vědění*. Nikoli sociologií vědy, nýbrž právě sociologií veškerých přídatků, směsíc a aktérů vědění v jejich konfliktním propojení a střetání, s jejich principy, ambicemi a omyly, iracionalitami a pravdami, s jejich neschopností vědět vědění, na něž si činí nárok. Souhrnně tedy můžeme říci: krize budoucnosti, která se odehrává v přítomnosti, není viditelná, je možností na cestě ke skutečnosti. Ale jak tomu už je s možnostmi, je *insinuací*, ke které, doufejme, *nedojde*. Nesprávnost tvrzení je tedy v záměru prognózy. Je to neviditelné zbídačení tváří v tvář vzkvétajícímu bohatství, zbídačení, které může nakonec postihnout celý svět, při absenci politického subjektu. A přece, podíváme-li se správně na to, co je tu společného a rozdílného ve srovnání s devatenáctým stoletím, jde jednoznačně

a jasně o *zbídačení*. Vedle přehledů úmrtnosti, výkazů o škodlivých látkách a statistických údajů o nehodách mluví pro tezi o *zbídačení* i jiné indikátory.

Latentní fáze hrozících rizik spěje ke konci. Neviditelná ohrožení se stávají *viditelnými*. Ke škodlivým a ničivým zásahům do přírody už nedochází jen ve sféře zřetězených chemicko-fyzikálně-biologických efektů nepřístupných vlastní zkušenosti, nýbrž stále výrazněji zasahují i náš zrak, čich i sluch. Uvedme jen nejnápadnější jevy: razantně pokračující skeletizace lesů, nečistá pěna na vnitrozemských i mořských vodách, mrtvá zvířata pokrytá ropou, smog, eroze budov a uměleckých památek, řetěz nehod, skandálů a katastrof způsobených toxickými látkami a příslušné zprávy v médiích. Soupisy škodlivých a toxických substancí v potravinách a předmětech denní potřeby jsou stále delší. Zdá se, že hráze „mezních hodnot“ odpovídají spíše požadavkům kladeným na švýcarský sýr (čím více děr, tím lépe) než imperativům zdravotní ochrany obyvatelstva. Dementující hlasy odpovědných činitelů jsou stále *silnější* a jejich argumentace stále *slabší*. Něco z toho všeho je ale v tomto případě *tezí*, kterou bude třeba podepřít argumenty. Tento výčet hledisek už nicméně ukazuje, že *konec latence* má dvě stránky: riziko *a jeho (veřejné) vnímání*. Nikdy není jasné, zda se zvýšila rizika, nebo zda je přísnější náš *pohled* na ně. Obě stránky konvergují, navzájem se podmiňují a zesilují, a protože rizika jsou riziky *ve věděni*, nejsou dvojí, nýbrž jednou a toutéž věcí.

K seznamu vymírajících rostlin a zvířat tedy přistupuje zostřešené *veřejné* vědomí rizika, zvýšená citlivost vůči civilizačním ohrožením, kterou nicméně nelze zaměňovat s nepřátelstvím vůči technice a která nesmí být jako taková demonizována: právě mladí lidé, kteří se *zajímají* o techniku, tato ohrožení vidí a pojmenovávají. Vystupňované vědomí rizika zřetelně vysvítá z mezinárodních komparativních průzkumů veřejného mínění mezi obyvatelstvem západních průmyslových států a svědčí o něm i rostoucí význam odpovídajících zpráv a reportáží v médiích. Tato ztráta latence, toto rostoucí uvědomování si civilizačních rizik, které bylo ještě před několika desetiletími naprosto nepředstavitelným fenoménem a dnes je už samo pro-

vořadým politickým faktorem, není ale výsledkem jakéhosi všeobecného procitnutí, nýbrž spočívá na *systémových* vývojových procesech.

Za prvé, zvyšuje se *zvědečtění* rizik; a za druhé – obojí se přitom navzájem podmiňuje – roste *obchod* s rizikem. Je naprosto chybné domnívat se, že poukazování na ohrožení a rizika civilizačního vývoje je *jenom* kritikou; je také – přes veškerý odpor a akrobatické démonizování – *prvořadým faktorem hospodářského růstu*. Velmi zřetelně o tom svědčí rozvoj odpovídajících hospodářských odvětví stejně jako stoupající veřejné výdaje na ochranu životního prostředí, na boj proti civilizačním chorobám atd. Industriální systém *těží* ze zlořádů, které produkuje, a ne právě špatně (srov. M. Jänicke, 1979).

Produkcí rizik jsou potřeby s konečnou platností vyvazovány ze svého reziduálního přírodního zakotvení, a tím i ze své konečnosti, naplnitelnosti. Hlad je možné utišit, potřeby uspokojit; rizika jsou „bezdným sudem potřeb“, nenasytným, nekonečným. Rizika mohou být na rozdíl od potřeb nejen vyvolávána (reklamou atd.) a v souladu s odbytem prodlužována, jedním slovem manipulována. Měnicími se definicemi rizika mohou být také *vytvářeny* zcela nové potřeby, a tudíž i trhy. Je to především potřeba vyhnoutí se riziku – otevřená interpretaci, kauzálně zkonstruovatelná a nekonečně zmnožitelná. Nástup rizikové společnosti pozvedá výrobu a spotřebu na zcela nový stupeň. Jako referenční rámec zbožní produkce se místo daných a manipulovatelných potřeb uplatňuje riziko, které se může *samo produkovat*.

Nebojíme-li se poněkud smělého přirovnání, můžeme říci, že v produkci rizika rozvinutý kapitalismus absorboval, generalizoval a normalizoval ničivou sílu války. Civilizační rizika, která si lidé uvědomí, mohou podobně jako ve válkách „zničit“ určité způsoby produkce (příklad: automobily s intenzivními výfukovými plyny, zemědělské přebytky), mohou tedy překonat krize odbytu a vytvořit nové trhy, které lze navíc novým způsobem rozšiřovat. Produkce rizik a její agenti v oblasti vědění – kritika civilizace, kritika techniky, ekologická kritika, mediální dramaturgie rizika a výzkum rizika – jsou normální, systému imanentně vlastní formou revolucionizace potřeb. Riziky, mohli bychom říci

s Luhmannem, se ekonomika stává „autoreferenční“, nezávislou na kontextu uspokojování lidských potřeb.

Podstatným předpokladem je tu však *symptomatické* a *symbolické* „zvládání“ rizik. Rizika musí při svém zvládání takřikající *růst*. Nesmí být fakticky odstraněna ve svých příčinách a zdrojích. Všechno musí probíhat v rámci jakési *kosmetiky* rizika: balení, symptomatická redukce škodlivých látek, instalace čistících filtrů při zachování zdrojů znečištění. Nejde tedy o *preventivní*, nýbrž o symbolickou průmyslovou a politickou eliminaci šíření rizika. Zvítězit, stát se programem musí slůvko „jakoby“. K tomu je zapotřebí „alternativních křiklounů“ stejně jako kriticky a technologicky orientovaných vědců a antivědců zabývajících se riziky. Všichni jsou jakýmsi „předběžnými reklamními agenturami“ pro vytváření nových odbytišť pro rizika, které se zčásti financují samy („svépomoc“!) a zčásti jsou financovány z veřejných prostředků.

Fikce? Polemika? Vývojovou tendenci v tomto směru je dnes již možné doložit. Kdyby se měla prosadit, bylo by i toto vítězství *vítězstvím Pyrrhovým*, neboť rizika by bez ohledu na veškerou kosmetiku fakticky rostla a zároveň s nimi by se zvyšovalo i *globální ohrožení všech*. Vznikla by společnost, v níž by explozivní síla rizika *každému* důkladně ztrpčila a otráвила chuť jeho možného zisku. Již sama *možnost* takového vývoje nicméně ilustruje myšlenku, která tu má ústřední význam: industriální společnost – kapitalistická stejně jako „socialistická“ – *systematicky* produkuje stupňováním a ekonomickým vykořisťováním rizik to, co ji samu ohrožuje a zpochybňuje. Společenskohistorická situace a její dynamika je plně srovnatelná se situací na sklonku feudální epochy a na prahu industriální společnosti: stejně jako feudální šlechta žila z hospodářsky aktivního měšťanstva (poskytováním obchodních a uživatelských práv závislých na lénu a vybíráním živnostenských daní) a ve vlastním zájmu je podporovala, čímž nevědomky a nutně vytvářela svého stále mocnějšího nástupce, tak se i rozvinutá industriální společnost „živí“ z rizik, která produkuje, a vyvolává tak situace sociálního ohrožení a politický potenciál zpochybňující základy dosavadní modernizace.

2. Omyly, podvody, chyby a pravdy: o soupeření racionalit

Tam, kde nadbytek rizik zastiňuje nadbytek bohatství, nabývá na významu – a zároveň ztrácí své odůvodnění – zdánlivě nepodstatné rozlišování mezi riziky a *vnímáním* rizik. S tímto rozlišováním stojí a padá monopol na racionalitu, který si přisvojuje vědecké definování rizika. Toto rozlišování vychází z předpokladu, že je možné specializovanými prostředky a za pomoci odborné autority rizika objektivně a závazně stanovit. Věda rizika „stanovuje“ a společnost je „vnímá“. Odchýlení ukazuje míru „iracionality“ a „nepřátelství vůči technice“. V tomto rozdvojení světa na znalé a neznalé je zároveň spoluobsažen určitý obraz veřejnosti. „Iracionalita odchylujícího se“ veřejného „vnímání“ rizika pak spočívá v tom, že v očích technických odborníků si většina obyvatelstva počíná tak, nebo ani ne tak, jako studenti inženýrských oborů v prvním semestru. Nic sice neznají, ale mají dobrou vůli, snaží se, ale nemají o ničem tušení. V této představě se obyvatelstvo skládá ze samých rádoby inženýrů, kteří dosud nemají dostatečné znalosti. Je pouze třeba zahrnout je technickými detaily a obyvatelstvo se pak připojí ke stanovisku a posudku expertů o technické zvládnutelnosti, a tudíž nerizikovosti rizik. Protesty, obavy, kritika, projevy veřejného odporu jsou *čistě problémem informací*. Kdyby lidé jen věděli, co vědí a jak myslí techničtí odborníci, uklidnili by se – jinak jsou beznadějně iracionální.

Tento názor je *mylný*. Promluvy o rizicích obsahují dokonce i ve svém vysoce matematicko-statistickém nebo technologickém rouchu výpovědi typu : *tak chceme žít* – tedy výpovědi, o nichž lze rozhodnout *jenom permanentním porušováním hranic* přírodních a technických věd. To však mění situaci: neakceptování vědecké definice rizika není něčím, co by mohlo být obyvatelstvu vytýkáno jako „iracionalita“, nýbrž právě naopak poukazuje na to, že premisy kulturní akceptace obsažené v technicko-vědeckých výpovědích o riziku jsou *mylné*. Techničtí experti zkoumající rizika *se mýlí*, pokud jde o empirickou správnost jejich implicitních hodnotových premis, totiž o jejich předpoklady o tom, co se obyvatelstvu jeví jako přijatelné a co nikoliv. Řeč o „faleš-

ném, iracionálním“ vnímání rizika mezi obyvatelstvem nasazuje ovšem tomuto omylu korunu: vědci odmítají podrobit své *vypůjčené* představy o kulturní akceptaci empirické kritice, pozvedají své představy o představách druhých na dogma a povyšují se na tomto vratkém trůně na soudce kárající „iracionalitu“ obyvatelstva, na jehož představu by se ve skutečnosti museli tázat a učinit ji základem své práce.

Je to možné vidět i jinak: přírodní vědy se při svém zabývání se riziky nepozorovaně a nechtěně *zbavily části své moci, podrobily se demokracii*. Výpovědi o rizicích v sobě v rámci svých implicitních kulturních hodnotových představ o životě hodném žití zahrnují *jistou míru spolurozhodování*, proti níž se vědecko-technické vnímání rizika může sice uplatněním argumentu o domnělé iracionalitě postavit – podobně jako se feudální vládci stavěli proti zavedení všeobecného volebního práva –, o niž se však současně opírá, nechce-li permanentně a systematicky argumentovat v rozporu s vlastními nároky na empirickou platnost svých předpokladů.

Rozlišování mezi (racionálním) vědeckým *stanovením* rizika a (iracionálním) *vnímáním* rizika převrací rovněž roli vědecké a sociální racionality spojenou se vznikáním vědomí civilizačního rizika. Vede k falšování dějin. Dnes již uznávané vědění o rizicích a ohroženích, která s sebou přináší vědecko-technická civilizace, se všeobecně prosazovalo *proti masivnímu popírání*, proti často rozhořčenému *odporu* – sebeuspokojené a omezenou vírou v pokrok naplněné – „vědecko-technické racionality“. Vědecké zkoumání rizik všude pokulhává za sociální kritikou industriálního systému z hlediska životního prostředí, pokroku a kultury. V tomto smyslu v sobě dnes vědecko-technické zabývání se civilizačními riziky obsahuje i značnou míru nepřiznaného *kulturně kritického konvertitství* a monopolní nárok technických věd na racionalitu při vnímání rizika se podobá nároku na neomylnost vznášenému papežem, který přestoupil na evangelickou víru.

Proces uvědomování si rizik musí být rekonstruován jako boj vzájemně soupeřících, zčásti protikladných a zčásti se překrývajících nároků na racionalitu. Není možné podsouvat hierarchii hodnověrnosti a racionality, nýbrž je třeba na příkladu vnímání

rizika položit otázku, jak *sociálně vzniká* „racionalita“, jak se tedy stává předmětem víry a zpochybňování, jak je definována a redefinována, získávána a ztrácena. V tomto smyslu je třeba zabývat se *logikou* (či *ne-logikou*) a rovněž protikladnostmi i vzájemným propojením vědeckého a sociálního vnímání a hodnocení civilizačních rizik. Je přitom možné sledovat tyto otázky: jaké systémové zdroje chyb a omylů jsou založeny na *vědeckém* vnímání rizika, ale stávají se viditelnými teprve v referenčním horizontu sociálního vnímání rizika? A naopak: nakolik zůstává sociální vnímání rizika odkázáno na vědeckou racionalitu i tam, kde ji systematicky neguje a kritizuje a kde hrozí, že se promění ve znovuoživené síly předcivilizační víry?

Moje *teze* zní tak, že zdrojem kritického a skeptického postoje vůči vědě a technice není „iracionalita“ kritiků, nýbrž *selhání* vědecko-technické racionality tváří v tvář rostoucím rizikům a civilizačním ohrožením. Toto selhání není snad jen věcí minulosti, nýbrž i akutní přítomnosti a hrozící budoucnosti. Teprve postupně se také stává viditelným v celém rozsahu. Není to rovněž selhání jednotlivých vědců nebo disciplín, ale jeho *systémovým* základem je institucionální a metodický přístup věd k rizikům. V podobě, v jaké jsou vědy konstituovány – se svou nadměrně specializovanou dělbou práce, se svým chápáním metod a teorie a externě determinovanou odtržeností od praxe –, *nejsou vůbec s to* přiměřeně reagovat na civilizační rizika, protože se samy význačně podílejí na jejich vzniku a růstu. Stávají se spíše – zčásti s dobrým svědomím „ryzí vědeckosti“, zčásti se stále silnějšími výčitkami svědomí – *protektory legitimizujícími* globální industriální znečištění a intoxikaci vzduchu, vody, potravin atd. a s tím spojeného všeobecného chřadnutí a umírání rostlin, zvířat a lidí.

Jak se to dá prokázat? Vědomí o existenci modernizačních rizik se prosadilo navzdory *odporu* vědecké racionality. Vede k němu široká stopa vědeckých omylů, chybných hodnocení a bagatelizací. Historie uvědomování si a sociálního uznání rizik se shoduje s historií *demystifikace* věd. Druhou stranou tohoto uznání je *vyvrácení* onoho vědeckého „nic nevidím, nic neslyším, nic necítím, nic nevím“.

Ekonomická slepota vůči riziku

Prvotní omyl při hodnocení rizika, jež v sobě obsahuje existující technologie, spočívá v bezpříkladném podcenění a bagatelizaci *nukleárních rizik*. Dnešní čtenář nevěří svým očím, když čte, co se v roce 1959 v oficiální instrukci Spolkové vlády lidem radilo, pokud jde o „chování při leteckých útociích“:

„Silný, oslepující světelný záblesk je prvním znamením detonace atomové výbušniny. Její zárovň efekt způsobuje popáleniny. Proto je třeba... rychle si zakrýt citlivé části těla, jako oči, obličej, krk a ruce!

Co nejrychleji skoč do nějaké díry, jámy nebo příkopu!

V dopravním prostředku – okamžitě se skrč pod úroveň oken, zastav vozidlo, vrhni se na podlahu a sviň se tak, aby byl chráněn obličej a ruce!

Ukryj se podle možnosti pod nějakým pevným stolem, pod psacím stolem, pracovním stolem, pod postelí nebo za nějakým jiným kusem nábytku!

Větší šanci na přežití máš ve sklepech než ve vyšších patrech. Strop sklepa se nemusí vždy propadnout!

Jsou-li použity bojové prostředky ABC, ihned si nasad' ochrannou masku ABC!

Nemáš-li ochrannou masku ABC, nedýchej zhluboka, chraň si dýchací cesty tím, že si přidržíš před ústy a nosem kapesník, pokud možno vlhký!

Podle dané situace se očisti, zbav se stop radiace, proved' dezinfekci a detoxikaci!

Zabraň panice, vyhni se bezhlavému spěchu, ale jednej!""*

Apokalyptická katastrofa je tu zmírněna na míru „privátní stravitelnosti“. „Konec komparativu“ (Günther Anders) obsažený v *každém* atomovém ohrožení je naprosto ignorován a bagatelizován. Udělované rady se bezděčně řídí humoreskní logikou horroru: „Jsi-li mrtvý – pozor! Zdržení je nebezpečné!“ (G. Anders, *tamtéž*).

Tento prvotní hřích atomové fyziky a technologie není náhodný. Není také individuálně podmíněn ani není jednorázovou „provozní nehodou“ nějaké přírodovědné disciplíny. Právě svou radikální podobou vede spíše k uvědomění si toho, co je ústředním institucionálním zdrojem chyb, jichž se technická věda dopouští v zacházení s riziky, jež sama produkuje: *ve snaze o zvyšování produktivity se nikdy nepřihlíželo a nepřihlíží k rizikům, která jsou s tím spojena*. Největší prioritou vědecko-tech-

---

* *Wehrpolitische Information, Wehrberichterstattung aus aller Welt, Köln 1959, cit. podle Günther Anders, Die atomare Bedrohung, München 1983, s. 133n.*

nické zvědavosti je *užitek plynoucí z produktivity* a teprve poté, a často ani ne na druhém místě, se uvažuje o tom, jaká ohrožení jsou s tím spojena.

Produkce rizik a jejich přehlížení má tedy svůj základní zdroj v „*ekonomické jednookosti*“ přírodovědně technické racionality. Její pohled je zaměřen na výhody plynoucí z produktivity. Proto je také postižena systémově podmíněnou *slepotou vůči riziku*. Zatímco možnosti ekonomické užítelnosti jsou jasnozřivě předvídané, rozvíjeny, testovány a podle všech pravidel osvětlovány, u rizik se vždy tápe v temnotě; jakmile se „nepředvídaně“ nebo „nepředvídatelně“ objeví, vyvolávají nejhlubší údiv a úlek. Opačná představa, že výhody plynoucí z produktivity jsou „neočekávaně“ a „nechtěně“ brány dodatečně na vědomí jako latentní vedlejší účinky vědomé kontroly rizika proti odporu rizikově orientované přírodní vědy, je zcela absurdní. To znovu zřetelně ukazuje míru samozřejmosti, s jakou se v přírodovědně iniciovaném technickém vývoji (použijeme-li Habermasových slov) historicky uplatňuje *poznávací zájem stupňující produktivitu*, zájem, který se vztahuje k logice produkce bohatství a zůstává v ní zakotven.

Hlasy „vedlejších účinků“

To, co na jedné straně přispívá ke zvyšování produktivity, přináší na druhé straně *nemoci*. Rodiče, jejichž děti trpí pseudodifterickými záchvaty, si dokrvava rozbíjejí hlavu o zeď vědeckých deklarací popírajících existenci modernizačních rizik. O nekočné úzkosti mluví všichni, kdo zažili, jak jejich dítě v noci úporně kašle, leží s vyděšenýma očima na lůžku a lapá po dechu. Od chvíle, kdy vědí, že škodlivé látky ve vzduchu ohrožují nejen stromy, půdu a vodu, nýbrž také – a především – kojence a malé děti, nevidí už v záchvatech kašle rány osudu. V roce 1984 se rodiče ve Spolkové republice spojili ve více než sto iniciativních skupinách. Jejich požadavek zněl: „Místo žvanění odsíření!“ (srov. U. König, *Stern*, duben 1985).

O svých problémech nemusí dál přemýšlet. Tím, čím jsou pro vědu „latentní vedlejší účinky“ a „nedoložené souvislosti“, jsou

pro ně jejich „úporně kašlající děti“, které při mlhavém počasí modrají a chroptivě lapají po dechu. Na jejich straně bariéry mají „vedlejší účinky“ *hlasy, oči, tváře, slzy*. To vše zpochybňuje veškeré deklarace o jejich irelevanci a téměř samo od sebe obrací otázky jiným směrem. A přesto musí tito lidé brzy poznat, že jejich vlastní vysvětlení a zkušenosti nemají vůbec žádnou váhu, pokud kolidují s etablovanou vědeckou nevědomostí. Krávy rolníků žijících vedle nově vybudované chemické továrny mohou zežloutnout, pokud to ale není „vědecky prokázáno“, nemůže se o tom diskutovat.

Tito lidé se tedy sami stávají drobnými, privátními antiexperty v otázkách modernizačních rizik. Riziky pro ně nejsou rizika, ale žalostně trpící, nařikající a modrající děti. Bojují za své děti. Rizika modernizace, za něž ve vysoce profesionalizovaném systému, kde každý má svoji odpovědnost, nenese odpovědnost nikdo, mají nyní svého *advokáta*: rodiče začínají shromažďovat data a argumenty. „Bílá místa“ rizik modernizace, která pro vědeckou racionalitu zůstávají „neviděna“ a „nedoložena“, nabývají v jejich přístupu k poznání velmi rychle své formy. Odhalují například, že stanovené mezní hodnoty jsou ve Spolkové republice příliš vysoké. I když příslušné výzkumy prokázaly, že už při krátkodobé koncentraci 200 mikrogramů oxidu siřičitého na krychlový metr vzduchu trpí děti nápadně často pseudodifterií, je ve Spolkové republice podle platných norem povolen dvojnásobek, to znamená čtyřikrát více než Světová zdravotnická organizace pokládá za přijatelnou krátkodobou hodnotu. Rodiče poukazují na to, že výsledky měření zůstávají v rámci „přípustného“ jen proto, že špičkové hodnoty ze silně zatížených městských obvodů jsou spojeny v průměrnou hodnotu s hodnotami ze zelených rezidenčních čtvrtí a tak „odpočteny“. „Naše děti“, prohlašují rodiče, „ale neonemocní na průměrnou hodnotu“.

Odhalená „šejdířská praxe“ vědců poukazuje na kategoriální rozdíl mezi vědeckou a sociální racionalitou při styku s riziky.

Kauzální popírání rizik

Na začátku stojí *rozdílné formy postižení*. Lidé se nalézají na dvou stranách téže bariéry. Když se vědec dopustí chyby, zanechá to v nejhorším případě šrám na jeho pověsti (hodí-li se taková „chyba“ do plánu, může mu dokonce přinést i postup a podporu). Na straně těch, kdo jsou jí postiženi, ale nabývá zcela jiných forem. Chyba při stanovení mezní hodnoty tu mj. znamená nevratné poškození jater a nebezpečí rakoviny. V souladu s tím se liší i stupně naléhavosti, časové horizonty a normy, na jejichž základě se poměřuje chybnost chyb.

Vědci trvají na „dobré kvalitě“ své práce, drží vysoko teoreticko-metodické standardy, aby si tak zajistili kariéru a materiální existenci. Právě z toho vyplývá v přístupu k rizikům zvláštní nelogičnost. Trvat na tom, že souvislosti nejsou doloženy, může být u vědce na místě a obecně chvályhodné. Při styku s riziky se to ale pro ty, kdo jsou jim vystaveni, mění ve svůj opak: takový přístup *rizika zvyšuje*. Jde tu přece vždy o rizika, jimž se je třeba vyhnout a která už i při malé pravděpodobnosti působí hroživě. Jestliže se tedy na základě „nejasného“ stavu poznání odmítá uznání rizika, znamená to, že se neprovádějí nutné protiakce a že *nebezpečí roste*. Neustálým zvyšováním kritérií vědeckosti se *minimalizuje* okruh uznaných rizik umožňujících relevantní jednání a implicitně se tak *vydávají vědecké výsadní listy pro zvyšování rizika*. Ve vyhrocené formulaci je možné říci: trvání na „čistotě“ vědecké analýzy vede k *znečištění a zamoření* vzduchu, potravin, vody a půdy, rostlin, zvířat a lidí. Výsledkem je tedy tajná koalice mezi přísnou vědeckostí a jevy ohrožujícími život, které jsou právě *její zásluhou* připouštěny nebo podporovány.

Není to však jen zcela obecná, a potud abstraktní souvislost. Pro její doložení existují konkrétní kognitivní instrumenty. Klíčové povahy přitom nabývá konstatování, že u modernizačních rizik existuje předpoklad *kauzality*, jehož prokázání je ovšem už z epistemologických důvodů obtížné až nemožné (souhrnně viz W. Stegmüller, 1970). Zájem zde vzbuzuje říditelnost procesu uznání rizik „pákou kvality“ při prokazování kauzality: čím výše jsou vyšroubována kritéria kvality, tím menší je okruh uzna-

ných rizik a tím větší je nahromadění rizik neuznaných. Zároveň také ale platí, že za zdmi uznání rizika rostou tím více. Trvání na „kvalitě“ je tedy *vysoce efektivní a nejlépe legitimizovanou konstrukcí*, která má přival modernizačních rizik zadržet a regulovat, je v ní ovšem zabudována klapka na oči, která nepřímo úměrně k „neuznání“ rizik stupňuje jejich narůstání.

Kdyby byl důkaz kauzality liberalizován, znamenalo by to za těchto okolností protržení hráze a přival rizik a poškození, která by bylo třeba uznat; v širším dopadu by to otřáslou celou sociální a politickou strukturou Spolkové republiky. A tak je u nás stejně jako dříve – v pěkné shodě vědy a práva – uplatňován *jakožto kanál pro uznání či neuznání* rizik takzvaný „*princip zavinění*“: je známo, že rizika modernizace *nemohou* být vzhledem ke své struktuře dostačujícím způsobem obecně interpretována podle principu zavinění. Většinou totiž neexistuje *jediný* původce, nýbrž jsou jím škodlivé látky obsažené ve vzduchu, které vycházejí z mnoha komínů a nadto často korelují s nespecifickými chorobami, u nichž vždy přichází v úvahu větší počet „příčin“. Ten, kdo za těchto okolností trvá na *striktním* kauzálním důkazu, maximalizuje neuznání a minimalizuje uznání průmyslově podmíněných zamoření a civilizačních nemocí. Odborníci zkoumající rizika obhajují s nevinností „čisté“ vědy „vznešené umění kauzální argumentace“ a blokují tak občanské protesty, které v zárodku potlačují pro „chybějící“ kauzální důkaz; průmyslu zdánlivě šetří výdaje a politikům zdánlivě kryjí záda, ve skutečnosti ale otevírají stavidla všeobecnému ohrožení života.

Je to zároveň dobrý příklad, který ukazuje, jak se „racionalita“ může proměnit v „iracionalitu“ v závislosti na tom, je-li totéž myšlení a jednání viděno v referenčním rámci produkce bohatství nebo produkce rizika. Trvání na striktním kauzálním důkazu je jádrem přírodovědné racionality. Být v tomto směru přesný a „nic nedarovat“ ani sobě, ani druhým patří k ústředním hodnotám přírodovědného étosu. Tento princip má však současně své zdroje v jiných problémových kontextech a dokonce snad i v jiné myšlenkové epoše. Pokud jde o rizika spjatá s modernizací, je v každém případě *princiálně nepřiměřené*. V situaci, kdy zatížení škodlivými substancemi může být chápáno a měřeno už jen

na základě mezinárodní výměny a odpovídajících bilancí, je očividně nemožné uvést individuální producenty jednotlivých látek do přímé kauzální souvislosti s určitými onemocněními, která jsou často podpořena nebo podmíněna ještě jinými faktory. Podobalo by se to pokusu propočítat na prstech jedné ruky matematické možnosti počítače. Ten, kdo trvá na striktní kauzalitě, *popírá* skutečnost souvislostí, které bez ohledu na to nicméně existují. Neboť jen proto, že přírodovědci nejsou s to identifikovat jednotlivé příčiny jednotlivých poškození, není ve vzduchu a v potravinách o nic méně škodlivých látek, nemizí zduření dýchacích cest způsobená smogem ani neklesají míry úmrtnosti, které při koncentraci oxidu siřičitého přesahující 300 mikrogramů na krychlový metr výrazně stoupají.

V jiných zemích existují pro platnost kauzálních důkazů zcela jiné normy. Musely být ovšem také často prosazeny teprve v rámci sociálních konfliktů. V Japonsku se soudci usnesli, že vzhledem ke globálně propojeným modernizačním rizikům už nebudou interpretovat nemožnost přímých kauzálních důkazů v neprospěch těch, kdo byli postiženi, a tím nakonec v neprospěch všech. Příčinnou souvislost uznávají už tehdy, když jsou prokázány *statistické korelace* mezi obsahem škodlivých látek a určitými nemocemi. Ty podniky, které takové škodlivé emise vypouštějí, mohou být soudně pohnány k odpovědnosti a odsouzeny k odpovídajícím platbám za napáchané škody. Řada japonských firem byla na tomto základě v okázalých procesech spojených s ochranou životního prostředí donucena zaplatit poškozeným obrovské částky. Poškozeným ve Spolkové republice musí naproti tomu *kauzálně založené zneuznání* způsobených poškození a prožitého utrpení připadat jako pustý výsměch. Blokování argumentů, které shromažďují a předkládají, vnímají jako *ztrátu zřetele ke skutečnosti* u vědecké racionality a praxe, která se vždy stavěla cize a zavírala oči před riziky, jež sama produkuje.

Pochybné kouzlo: mezní hodnoty

Existují ještě další „kognitivní stavidla toxických látek“, jejichž páky mají v rukou vědci zabývající se riziky. Vládnu také mocnou kouzelnou formulí: abrakadabra, abrakadabra! V určitých regionech nabývají příslušné praktiky podoby „tance kyselého deště“. V prostém jazyce to znamená: určení mezní hodnoty nebo předpisy o maximálních koncentracích. Jiné slovo pro nevědomost. Protože vědci nejsou nikdy nevědomí, mají pro svoji nevědomost mnoho slov, mnoho metod, mnoho čísel. Ústředním souslovím pro to, že také nic nevědí, jsou v zabývání se riziky „mezní hodnoty“. Analyzujme tento pojem.

Mezní hodnoty pro „přípustné“ stopy škodlivých a toxických látek ve vzduchu, vodě a potravinách mají v souvislosti s rozdělením rizik obdobný význam jako princip výkonnosti pro nerovné rozdělení bohatství: připouštějí emisi toxických látek a zároveň ji právě v omezeném rozsahu legitimizují. Ten, kdo omezuje znečištění, dal ke znečištění *také souhlas*. To, co je nyní ještě možné, je podle sociální definice „neškodné“ – ať by to bylo jakkoli škodlivé. Mezní hodnoty mohou sice zabránit nejhoršímu, představují však zároveň „bianko šeky“ dovolující *trochu* otrávit přírodu a člověka. Jde o to, jak velké může být toto „trochu“. Zda rostliny, zvířata a lidé snesou *malou* nebo *velkou* – a *jak* velkou – trošku jedu a co přitom znamená ono *snesou* – o takové dráždivé a děsivé otázky z toxické a antitoxické kuchyně pokročilé civilizace jde při určování mezních hodnot.

Nechceme se tu zabývat tím, že hodnoty, i mezní hodnoty, nebyly kdysi věcí chemie, nýbrž *etiky*. Máme tedy co činit s „Předpisem o maximálních koncentracích prostředků na ochranu rostlin i jiných prostředků jakož i dalších přípravků používaných v boji proti škůdcům v potravinách a tabákových výrobcích nebo na nich“ – tak zní šroubovaný úřední jazyk –, to znamená s *reziduální biologickou etikou* vyspělé industriální civilizace. Tato etika ovšem zůstává podivně negativní. Uplatňuje kdysi samozřejmou zásadu, že jeden nesmí druhého otrávit. Přesněji by se muselo říci: nesmí ho *úplně* otrávit. Neboť ironie spočívá v tom, že dovoluje právě ono slavné a sporné „trochu“. U tohoto „před-

pisu“ nejde tedy o to, aby se otravě *zabránilo*, nýbrž o její *přípustnou* míru. Že je otrava přípustná, o tom už není na základě tohoto předpisu sporu. Mezní hodnoty představují tedy v tomto smyslu ústupové linie civilizace, která sama sebe zaplavuje přemírou škodlivých a toxických látek. Požadavek ne-intoxikace, který je ve skutečnosti nasnadě, už odmítá jako *utopický*.

Díky mezním hodnotám se zároveň ono „trochu“ intoxikace, které je třeba stanovit, stává *normálním stavem*. Ztrácí se za mezními hodnotami. Ty umožňují *trvalou dávku normální kolektivní intoxikace*. Otravu, kterou připouštějí, činí ovšem zároveň něčím jen pomyslným, když intoxikaci, ke které došlo, prohlašují za *neškodnou*. Pokud byly dodrženy mezní hodnoty, k žádné intoxikaci v tomto smyslu *nedošlo* – bez ohledu na to, kolik toxických látek je fakticky obsaženo ve vyráběných potravinách.

Kdyby se lidé shodli na ne zcela absurdní zásadě, že intoxikaci *vůbec* nepřipustí, neexistovaly by žádné problémy. Nebylo by také zapotřebí žádného „předpisu o maximálním množství“. Problémy tedy tkví v onom kompromisním duchu, v dvojí morálce, v onom ani ano, ani ne „předpisu o *maximálním* množství“. Vůbec přitom už nejde o otázky etiky, nýbrž o to, do jaké míry smějí být *porušovány* nejelementárnější pravidla společného života – totiž požadavek navzájem se neintoxikovat. Nakonec jde o to, jak dlouho otrava není otravou a od kterého okamžiku se skutečně stává otravou. To je nepochybně důležitá otázka – příliš důležitá, než aby ji bylo možné přenechat jen expertům zabývajícím se toxickými látkami. Závisí na ní život na této zemi, a nejen v přeneseném smyslu. Pro toho, kdo se jednou ocitne na kluzké půdě „přípustné intoxikace“, získává otázka, v jaké míře je intoxikace „přípustná“, onen význam, který mladý Hamlet – trochu pateticky – vyjádřil alternativou „být či nebýt“. To právě se skrývá v „předpisu o maximálním množství“, v onom podivném dokumentu této epochy. O tom tu však nehodláme mluvit. Chceme se vydat na půdu určování mezní hodnoty a tázat se na jeho logiku či ne-logiku, chceme tedy položit otázku, zda vůbec může vědět to, co, jak předstírá, ví.

Jestliže se vůbec připustí intoxikace, je třeba vydat předpis o mezních hodnotách. Pak ale to, co v něm *nestojí*, je ještě důleži-

tějšší než to, co v něm stojí. Neboť to, co v něm nestojí, jím vůbec není podchyceno, *není to pokládáno za jed* a je to možné *volně a nerušeně dávat do oběhu*. Mlčení v předpisu o mezních hodnotách, jeho „bílá místa“ jsou jeho nejnebezpečnějšími výpověďmi. Nejvíc nás ohrožuje právě to, o čem se v něm nemluví. Předpisem o maximálním množství se tedy *definice pesticidů* a to, co předpis umožňuje vyloučit jako „nepesticidní jedy“, stávají první výhybkou na cestě k dlouhodobé a trvalé intoxikaci člověka a přírody. Spor o definice, i když je veden jen v interním akademickém rámci, má tedy více či méně jedovaté důsledky pro všechny.

Co nezapadá do konceptuálního rámce proto, že dané fenomény nejsou dosud dostatečně jasně postiženy nebo jsou příliš složité, co se přičítá konceptuální schematicity, co musí být ještě zkoumáno – to vše je spoluzahrnuto definičním nárokem řádu a *zbaveno podezření toxicnosti tím, že o tom není zmínky*. „Předpis o maximálním množství“ se tedy zakládá na krajně pochybném, nebezpečném a *chybném technokratickém závěru*, že to, co není (dosud) postiženo nebo postižitelné, není jedovaté, nebo jinými slovy: v případě pochybnosti chraňte, prosím, jed před ohrožujícím jej zásahem člověka.

Náhoda (!?) tomu chce, že předpis o maximálním množství vykazuje ve Spolkové repulice – i v porovnání s ostatními industriálními zeměmi – *obrovské mezery*. Celé rodiny jedů se v něm vůbec neobjevují, protože nejde o „pesticidy“ ve smyslu zákona. Doplnování seznamu škodlivých látek obsahově i časově beznadějně zaostává za produkcí a používáním chemických prostředků. Americký úřad pro ochranu životního prostředí již před lety varoval před přeceňováním *zjištěných* parametrů škodlivých látek ve srovnání s oněmi nesčetnými chemikáliemi, o jejichž toxicnosti neexistuje jasná představa, jejichž koncentrace nebyly změřeny a jejichž potenciální škodlivé působení není zmírňováno žádnými předpisy. „Víme jen velice málo o možných zdravotních důsledcích těchto nových sloučenin..., ale už pouhý počet..., rozmanitost jejich použití a negativní účinky některých z nich, které se už projevíly, činí stále pravděpodobnějším, že škodlivé chemické látky v našem okolí se staly významným určujícím faktorem lidského zdraví a pravděpodobné délky

života.“ (*Environmental Quality*, 1975, 6. Zpráva CEQU, Washington, s. 126, cit. podle: M. Jänicke, *Wie das Industriesystem von seinen Mißständen profitiert*, 1979, s. 60).

Pokud jsou nové sloučeniny vůbec vzaty na vědomí, trvá to zpravidla tři až čtyři roky. Tak dlouho mohou být potenciálně jedovaté látky v každém případě nerušeně používány.

Tyto mezery způsobené mlčením je možné sledovat i dál. Zůstává tajemstvím architektů mezních hodnot, jak je vůbec možné *stanovit pro jednotlivé substance mezní hodnoty*. Podle ne zcela neopodstatněného pojetí jde u mezních hodnot o představy o tom, co může *člověk a příroda* snést. Lidé a příroda jsou ale jen *sběrnými nádobami* pro všemožné škodlivé a toxické látky obsažené ve vzduchu, vodě, půdě, potravě, nábytku atd. Kdo chce skutečně stanovit mezní hodnoty pro to, co je možné snést, musí vzít v úvahu tuto *akumulaci*. Ten, kdo nicméně určuje mezní hodnoty pro jednotlivé toxické substance, vychází buď ze zcela mylného předpokladu, že lidé polykají právě jen tento jed, nebo ztrácí od počátku svého myšlení a bádání možnost hovořit o mezních hodnotách *pro člověka*. Čím více škodlivých látek se dává do oběhu, čím více se určují mezní hodnoty pro jednotlivé látky a čím liberálněji jsou stanoveny, tím *nesmyslnější* se stává celá magie s mezními hodnotami, protože celkové toxické ohrožení obyvatelstva se zvyšuje – na základě jednoduché rovnice, že celkový objem různých parciálních toxických substancí znamená i vyšší stupeň celkové intoxikace.

Zcela analogicky je možné argumentovat, pokud jde o *společné působení* jednotlivých toxických substancí. Co mi pomůže, že vím, že ten či onen jed v té či oné koncentraci je nebo není škodlivý, když současně vůbec nevím, jaké reakce vyvolává společné působení mnoha toxických reziduí. Z oblasti vnitřního lékařství je známo, že léky mohou navzájem minimalizovat nebo stupňovat své působení. Není zcela nemístné domnívat se, že podobně tomu je i u nespočetných částečných intoxikací připuštěných mezními hodnotami. Na tuto ústřední otázku nepodává uvedený předpis žádnou odpověď.

Obě logická úskalí přitom nejsou náhodná, nýbrž jejich základem jsou problémy, které systematicky vyvstávají, jakmile se

ocitneme na šikmé ploše možných dílčích toxických efektů. Působí totiž výsměšně, ba až cynicky, jestliže se na jedné straně určují mezní hodnoty a částečně se tak otevírá cesta intoxikaci, a na druhé straně se nevynakládá vůbec žádné myšlenkové úsilí na to, aby se zjistilo, jaké důsledky má *akumulace* jedů při jejich *společném působení*. Připomíná to historku o bandě travičů, kteří stojí před svou obětí a soudce s nevinným výrazem ujišťují, že žádný z nich se zdaleka nepřiblížil přípustnému stupni dílčí intoxikace stanovenému předpisem o mezních hodnotách, a že má být proto zproštěn viny!

Mnoho lidí nyní řekne, že to sice jsou pěkné požadavky, že to ale zkrátka nejde, a to z principiálních důvodů. Máme jen specializované vědomosti o jednotlivých škodlivých látkách. Už ty žalostně pokulhávají za průmyslovou produkcí stále početnějších chemických sloučenin a látek. A chybí nám personál, výzkumné kapacity atd. atd. Vědí ale tito lidé, co říkají? Nabízené vědomosti o mezních hodnotách se tím ani trochu nezlepší. Zbývá jen sypaní písku do očí, určování mezních hodnot pro jednotlivé škodlivé substance, zatímco současně se ponechává volnost tisícům dalších škodlivých látek, jejichž společné působení se přechází naprostým mlčením!

Kdyby to skutečně nemělo jít jinak, pak se tím neříká o nic méně, než že systém nadměrné profesionální specializace i se svou institucionální organizací *selhává* tváří v tvář rizikům, jimž otevírá cestu průmyslový rozvoj. Může postačovat ke zvyšování produktivity, ale nikoli k tomu, aby zamezil hrozícím nebezpečím. Lidé jsou v situacích civilizačních hrozeb neyhnutelně ohrožováni nikoli jednotlivými škodlivými látkami, nýbrž *celkově*. Odpovídat na otázku po *celkovém* ohrožení, která jim byla vnucena, tabulkami mezních hodnot se rovná kolektivnímu cynismu s vražednými toxickými důsledky, nikoli už jen latentními. Je pochopitelné, že lidé se mohli této chyby dopouštět v dobách všeobecné důvěry v pokrok. Dopouštět se jí ale i dnes tváří v tvář všeobecným protestům a statistikám nemocnosti a úmrtnosti – a to pod legitimizující záštitou vědecké „racionality mezních hodnot“ – vysoce přesahuje rozměry krize víry a přímo volá po prokurátorovi.

Ponechme však tyto úvahy na okamžik stranou. Podívejme se na vědeckou architekturu mezní hodnoty. Rozumí se z čistě logického hlediska. Jedním slovem je možné říci: každé určení mezní hodnoty se zakládá *přinejmenším* na těchto dvou chybných závěrech:

Za prvé, z *výsledků získaných při pokusech se zvířaty se chybně usuzuje na reakce lidí*. Vezměme například TCDD, toxicou látku, která způsobila neštěstí v Sevesu (srov. Umweltbundesamt, *Berichte* 5/1985; rovněž M. Urban, *Wie das Sevesogift wirkt, Süddeutsche Zeitung*, 30. 5. 1985). Tato substance vzniká při výrobě velkého počtu chemických produktů, například přípravků na ochranu dřeva, herbicidů a dezinfekčních prostředků. Vyvíjí se také při spalování odpadu, a to v tím větší míře, čím nižší je teplota spalování. Karcinogenní účinky TCDD byly prokázány na dvou zvířecích druzích, jimž byla látka podávána. Nyní ale vyvstává klíčová metodologická otázka z civilizační toxické kuchyně: kolik snese člověk? Již malá zvířata reagují *velmi rozdílně*; například morčata reagují *desetkrát až dvacetkrát* intenzivněji než myši a *třítisíckrát až pětisíckrát* citlivěji než krtci. U lvů nejsou výsledky dosud k dispozici, sloni už byli testováni...

Zůstává dosud neodhaleným tajemstvím expertů žonglujících s mezními hodnotami, jak je na základě takových výsledků možné usuzovat, jak tento jed snáší člověk. Připusťme, že je vůbec možné mluvit o „člověku“ obecně. Že je možné do velkého šedivého pytle „lidí“ dát kojence, děti, důchodce, epileptiky, obchodníky, těhotné ženy, lidi žijící v blízkosti továrních komínů i daleko od nich, alpské farmáře a obyvatele Berlína. Připusťme, že laboratorní myš reaguje stejně jako kostelní myš. Stále pak ještě zbývá otázka: jak dospějeme od A k B, od krajně proměnlivých zvířecích reakcí k naprosto neznámým a neodvoditelným reakcím lidským?

Řekněme to stručně: jen podle *modelu loterie* – zaškrtnout křížkem a čekat. Podobně jako u loterie je také možné mít svoji „metodu“. V loterii mezních hodnot je jí „*faktor bezpečnosti*“. Co je to „faktor bezpečnosti“? O tom, co je to faktor bezpečnosti, nás poučuje „*praxe*“ (srov. Höchstmengen, *Natur* 4/1985, s. 46–51). Tedy: nejen zaškrtnout křížkem, ale také čekat. To bylo možné

udělat hned. Nemusela se kvůli tomu trýznit zvířata. Znovu je třeba říci: od výsledků pokusů prováděných na zvířatech, které beztak vždy obsahují jen odpovědi na *omezené* otázky získané v *umělých* podmínkách a často zřetelně ukazují krajní kolísavost reakcí, vedou jen *jasnovidecké* schopnosti k domněle „přijatelným“ dávkám jedů pro „člověka“. Konstrukteři mezních hodnot jsou jasnovidci obdařeni „třetím okem“, pozdně industriální chemičtí mágové pracující s rekvizitami, jež představují série pokusů a koeficientů. To vše zůstává i při nejbenevolentnějším pohledu velmi rozvláčným, mnohomluvným a číslicemi intenzivně naplněným způsobem, jak říci: my to také *nevíme*. Je třeba čekat. Praxe nás poučí. Tím se dostáváme k druhému bodu.

Mezní hodnoty plní zcela jistě funkci *symbolické* detoxikace. Jsou to jakési symbolické uklidňující prášky proti hromadícím se zprávám o toxických substancích. Signalizují, že je tu někdo, kdo vynakládá úsilí a dává pozor. Jejich *faktický* efekt spočívá v tom, že se poněkud zvyšují prahy pro pokusy na člověku. Nevede tu žádná úhybná cesta: *teprve když je určitá substance dána do oběhu, je možné zjistit, jak působí*. A právě zde narážíme na druhý chybný závěr, kdy vlastně vůbec nejde o skutečný chybný závěr, nýbrž o skandál:

Působení *na* člověka lze nakonec spolehlivě studovat jen *na* člověku. Opět tu nehodláme diskutovat o etických otázkách, ale chceme se plně věnovat experimentální logice. Toxické látky se dostávají mezi lidi všemi myslitelnými způsoby: vzduchem, vodou, potravinovými řetězci, zbožními sériemi atd. Nu a? Kde je onen chybný závěr? Ten se ukazuje právě v tom, že se nic neděje. *Experiment prováděný na člověku se neprovádí*. Přesněji řečeno: provádí se tím, že se daná látka podává člověku v určitých dávkách jako pokusným zvířatům. Neprovádí se v tom smyslu, že nejsou systematicky zjišťovány a vyhodnocovány reakce probíhající u člověka. Způsob působení na pokusná zvířata nemá sice pro člověka žádnou vypovídací hodnotu, byl ale velmi pečlivě protokolován a korelován. Reakce, k nimž dochází u člověka, nejsou zpočátku z opatrnosti vůbec brány na vědomí – ledaže se někdo přihlásí a může dokázat, že je to skutečně *tento* jed, který mu škodí! Pokus na člověku se sice provádí, děje se to ale neviditel-

ným způsobem, *bez* systematické vědecké kontroly, *bez* prošetřování, *bez* statistiky, *bez* analýzy korelací, v podmínkách, kdy o tom dotyčné osoby *nevědí* – a musí *naopak* samy nést břemeno důkazu, kdyby snad něco zpozorovaly.

Není tomu ale tak, že by *nebylo možné* vědět, jak jednotlivé nebo souhrnné dávky toxických látek působí na člověka. *Nechce se to vědět!* To přece mají zjistit lidé sami! Provádí se takřikajíc jakýsi permanentní pokus, kdy pokusné zvíře člověk musí ve svépomocném hnutí shromažďovat údaje o vlastních symptomech intoxikace a uplatňovat je *proti* expertům kriticky vraštícím čelo. Ani statistiky o chorobách, odumírajících lesích atd., které jsou už k dispozici, se mágům manipulujícím s mezními hodnotami zřejmě nejví dostatečně výmluvné.

Jde tedy o permanentní experiment velkého rozsahu, při kterém lidé, vystavení proti své vůli pokusům, jsou povinni hlásit akumulující se symptomy vlastní intoxikace, přičemž musí *sami* nést břemeno důkazu; jejich argumenty se nemusí brát na vědomí už proto, že *přece existují mezní hodnoty, které byly dodrženy!* Mezní hodnoty, které by mohly být ve skutečnosti stanoveny teprve podle lidských reakcí, jsou udržovány vysoko, aby se u lidí vystavených pokusům bránilo úzkostem a nemocem! A to vše ve jménu „vědecké racionality“! Problém není v tom, že akrobaté pracující s mezními hodnotami *nevědí*. Přiznání, že ani oni *nevědí*, by bylo blahodárné. Pobuřující a nebezpečné je ale to, že *nevědí*, a přitom dělají, jako kdyby věděli, a že na svém „vědění“, které není s to vědět, dogmaticky trvají i tam, kde už dávno mohli vědět lépe.

Vědecká racionalita na přelomu

Vznikání vědomí rizika ve vysoce industrializované společnosti skutečně není žádnou slavnou stránkou v dějinách (přírodních) věd. Vědomí rizika se formovalo v opozici proti trvalému vědeckému popírání rizika a je jím stejně jako dříve potlačováno; většina vědců se ještě dnes staví na druhou stranu bariéry. Věda se *stala protektorem globálního zamoření lidí a přírody*. V tomto

smyslu není také přepjaté říci, že způsob, jakým se vědy postavily k civilizačním rizikům, vedl v mnoha oblastech k tomu, že *prozatím ztratily svůj vědecký kredit racionality*. „Prozatím“ tu znamená: než si uvědomí teoretické a institucionální zdroje svých omylů a nedostatků v přístupu k rizikům a než se z nich rozsáhle sebekriticky a prakticky poučí a vyvodí z nich důsledky (srov. k tomu kap. VII, úvod).

Zvyšování produktivity je spojeno s tendencí ke stále jemněji rozčleněné dělbě práce. Rizika jsou naproti tomu něčím to vše *přesahujícím*. Uvádějí do přímé, hroživé souvislosti to, co je od sebe obsahově, prostorově a časově vzdáleno. Proklouzávají sítím nadměrné specializace. Jsou tím, co je *mezi* specializacemi. Zvládání rizik nutně vyžaduje celkový přehled a spolupráci přesahující veškeré pečlivě stanovené a udržované hranice. Rizika se *vymykají* rozlišování mezi teorií a praxí, hranicím mezi jednotlivými obory a disciplínami i specializovaným kompetencím a institucionálním pravomocím, vymykají se i rozlišování mezi hodnotou a skutečností (a tedy rozlišování mezi etikou a přírodovědou) jakož i zdánlivě institucionálně odděleným oblastem politiky, veřejnosti, vědy a ekonomiky. Po této stránce se v rizikové společnosti stává klíčovým systémově teoretickým a organizačním problémem *omezení* diferenciací subsystémů a funkčních oblastí, *znovupropojení* sítě specialistů a riziko snižující *sjednocení* práce.

Ničím nezbrzděná produkce rizik současně imanentně nahloďává principy *produktivity*, na něž je orientována vědecká racionalita. „Tradiční environmentální politika, která v první řadě bojuje proti symptomům a stará se o konkrétní otázky, nemůže trvale uspokojit *ani* ekologická, *ani* ekonomická měřítká. Z ekologického hlediska nakonec vždy zaostává za rychle postupujícími výrobními procesy zatěžujícími životní prostředí; z ekonomického hlediska vyvstává problém stoupajících sanačních nákladů při klesajících ekologických výsledcích. Jaké jsou důvody této dvojí nedostatečnosti?

Jeden z hlavních důvodů tkví nepochybně v tom, že tradiční environmentální politika nastupuje na konci výrobního procesu, nikoli na jeho začátku, tj. nikoli při volbě technologií, lokalit, su-

rovin, pomocných materiálů, paliv a produktů, které mají být vyrobeny... Jde tedy o *ex post* prováděnou sanaci znečištěného životního prostředí, při níž jsou nasazovány technologie *end-of-the-pipe*: v návaznosti na existující environmentálně škodlivou technologii se má do jistého stupně zamezit šíření škodlivých látek a odpadů do okolního prostředí; instalací dekontaminujících technologií v závěru výrobního procesu jsou potenciální emise zadržovány a v koncentrované podobě shromažďovány v podniku. Typickými příklady jsou filtrační systémy, které zachycují škodlivé látky před vstupem do vnějšího ovzduší, jako např. zařízení sloužící k odsíření a k neutralizaci dusíku, k likvidaci odpadu a čištění vody, ale i technologie určené ke katalytickému čištění výfukových plynů, o nichž se v současnosti vášnivě diskutuje...

Dnes (téměř) ve všech oblastech ochrany životního prostředí platí, že náklady na čištění (ve smyslu nákladů na zachycení a kolekci škodlivých látek) spojené se *zvyšujícím se* stupněm čištění *neúměrně* stoupají – což ostatně platí i pro recyklaci pojímanou jako výrobní postup. A to z obecně ekonomického hlediska znamená, že má-li být při pokračujícím hospodářském růstu *bez* zásadní restrukturalizace výrobní a technologické struktury zajištěna daná úroveň emisí, musí na to být vyčleňována stále vyšší část národohospodářských zdrojů, která pak už není k dispozici pro konzumní účely. V tom spočívá nebezpečí celkově kontraproduktivního vývoje industriálního systému.“ (C. Leipert, U. E. Simonis, *Arbeit und Umwelt, Forschungsbericht*, Berlín, 1985)

Technické vědy stojí stále očividněji před *historickým přelomem*: buď budou nadále pracovat a myslet ve vyšlapaných cestách devatenáctého století a v tom případě zamění problémové situace rizikové společnosti za problémy klasické industriální společnosti, nebo se postaví čelem k výzvám opravdového, preventivního zvládnutí rizik. Pak musí znovu promyslet a změnit své vlastní představy o racionalitě, poznání a praxi jakož i institucionální struktury, v něž se tyto představy proměňují (srov. k tomu kap. VII).

3. Veřejné vědomí rizika: ne-zkušenost z druhé ruky

Pro vědeckokritické civilizační vědomí naopak platí: nakonec je nutné odvolat se na to a nalézt vlastní ospravedlnění právě v tom, proti čemu se argumentuje – ve vědecké racionalitě. Spíše dříve než později narazí každý na tvrdý zákon: dokud nejsou rizika vědecky uznána, „*neexistují*“ – v každém případě alespoň ne právně, medicínsky, technologicky a sociálně. Nejsou tedy ani potlačována, zvládána a kompenzována. Nepomůže tu žádné kolektivní nařikání a vzdychání. Jen věda. Monopol vědeckého soudu na pravdu nutí tedy ty, kdo jsou postiženi, aby pro prosazení svých nároků využili všech prostředků a metod vědecké analýzy. Aby ji ale současně *modifikovali*. Jejich snaha o demystifikaci vědecké racionality získává v tomto smyslu právě pro kritiky industrialismu krajně ambivalentní význam: na jedné straně je nutné zmírnit vědecké nároky na poznání, aby byl získán prostor pro prezentaci vlastního stanoviska. Jsou poznávány výhybky vědecké argumentace a nastavovány tak, aby se vlak jednou rozjel směrem k bagatelizaci a jindy směrem k tomu, že rizika nebudou brána na lehkou váhu. Na druhé straně se zároveň s nejistotami vědeckého soudu rozšiřuje neurčitá šedá zóna neuznaných rizik, která lze vytušit. Jestliže je tak jako tak nemožné jednoznačně a s konečnou platností určit kauzální vztahy, jestliže je věda jen zakukleným omylem platným až do odvolání, jestliže je tomu tak, že „anything goes“, odkud se pak bere právo na to, v určitá rizika „věřit“ a v jiná nikoli? Právě krize vědecké autority může tedy přispět k obecnému *zamlžení rizik*. Kritika vědy je pro uznání rizik také *kontraproduktivní*.

V souladu s tím má vědomí rizika u těch, kdo jsou mu vystaveni (tak jak se rozmanitým způsobem projevuje environmentálním hnutím, kritikou průmyslu, expertů a civilizace) také většinou obě stránky: jednu vůči vědě *kritickou* a druhou vědě *důvěřující*. Solidní pozadí v podobě důvěry ve vědu patří paradoxně k základnímu vybavení kritiky modernizace. Vědomí rizika tedy není vědomím tradičním ani laickým, nýbrž je v podstatné míře určováno a orientováno vědou. Neboť aby byla rizika vůbec rozpoznána jako rizika, aby se stala referenčním bodem

vlastního myšlení a jednání, je nutné věřit v principiálně neviditelné kauzální vztahy mezi věcně, časově a prostorově většinou velice vzdálenými podmínkami a ve více či méně spekulativní projekce, je nutné být přímo *imunizován* proti vždy možným námitkám. To však znamená, že to, co je neviditelné či co ještě spíše principiálně uniká vnímání, co je jen teoreticky spojeno a vykalulováno, se v *civilizačním vědomí krize stává neproblematickou složkou osobního myšlení, vnímání a prožívání*. „Zkušenostní logika“ běžného myšlení je takřikajíc převrácena. Nepostupuje se už jen od vlastních zkušeností k obecným soudům, ale určujícím centrem vlastní zkušenosti se stává obecné vědění bez osobní zkušenosti. Aby bylo možné vytáhnout na barikády proti rizikům, musí nad viděním a myšlením vládnout chemické vzorce a reakce, neviditelné obsahy škodlivých látek, biologické cykly a řetězové reakce. V tomto smyslu tedy už u vědomí rizika nejde o „zkušenosti z druhé ruky“, nýbrž o *ne-zkušenosti z druhé ruky*“. A navíc je možné říci, že pokud vědění znamená, že něco prošlo vědomou zkušeností, *nikdo* nemůže nakonec o rizicích nic vědět.

Spekulativní epocha

Tento teoretický základní rys vědomí rizika má *antropologický* význam: hrozby civilizace dávají vzniknout jakési nové „říši stínů“ srovnatelné se starověkými bohy a démony, říši, která se skrývá za viditelným světem a ohrožuje život na této zemi. Lidé dnes už nekomunikují s „duchy“ přebývajícími ve věcech, ale jsou vystaveni různým druhům „záření“, polykají „toxické substance“ a až do snů je pronásleduje strach z „atomového holocaustu“. Místo antropomorfní interpretace přírody a okolního světa dnes zaujalo moderní vědomí civilizačního rizika se svou nepostižitelnou, a přece všudypřítomnou latentní kauzalitou. Za nevinnými fasádami se skrývají nebezpečné, nepřátelské látky. Všechno je třeba vidět dvojnásobným pohledem, a teprve v tomto zdvojení to lze správně postihnout a posoudit. Svět viditelného musí být vystavován tázání, relativizován a hodnocen se zřetelem k oné druhé, myšlené

a přece v něm skryté skutečnosti. Měřítka hodnocení leží v tomto druhém světě, nikoli ve světě viditelném. Ten, kdo věci jednoduše užívá, kdo je bere tak, jak se mu jeví, kdo jen dýchá a jí, aniž by se tázal po toxické skutečnosti v pozadí, je nejen naivní, ale podceňuje i ohrožení, v němž se ocitá, a vystavuje se mu ničím nechráněn. Zaujetí, bezprostřední požitky, prostý způsob bytí, to vše je rozbito. Všude se tajně chichotají škodlivé a toxické látky a jako středověcí ďáblové provozují své nekalé kousky. Lidé jsou jim téměř bezvýhradně vydáni napospas. Pronikají vším, co dýcháme a jíme, v čem bydlíme a čím se odíváme. Odjet někam daleko nakonec pomáhá stejně málo jako pojídat müsli. Čekají na nás i tam, kam přijedeme, a ukrývají se v obilném zrně. Vždy jsou – jako želva při závodě se zajícem – už tam. Jejich neviditelnost není důkazem, že neexistují, ale poskytuje jim – protože jejich skutečnost se beztak odvíjí ve sférách neviditelného – pro jejich tušenou nekalou činnost neomezený prostor.

Zároveň s vědomím rizika, kritickým vůči civilizaci, vstupuje tedy ve všech oblastech každodenního života na jeviště světových dějin teoreticky určované vědomí skutečnosti. Stejně jako pohled exorcisty směřuje i pohled současníka trýzněného škodlivými substancemi k neviditelnému. Rizikovou společností tedy začíná *spekulativní* epocha každodenního vnímání a myšlení. Lidé se vždy přeli o protichůdné interpretace skutečnosti. Ve vývoji filosofie a teorie vědy byla skutečnost stále víc a víc vystavována teoretické interpretaci. Dnes se však děje něco jiného. V Platónově alegorii o jeskyni se viditelný svět stává pouhým stínem, odleskem pravdy, která se zásadně vymyká možnostem našeho lidského poznání. Svět viditelného je tím šmahem devalorizován, nepřestává nicméně být referenčním bodem. Něco podobného platí i o Kantově nahlédnutí, že „věci o sobě“ jsou *principiálně* nepřístupné našemu vědění. Je to namířeno proti „naivnímu realismu“, který zdvojuje vlastní vjemy ve „svět o sobě“. Nic to však nemění na tom, že se nám svět jeví tím či oním způsobem. I když jablko, které držím v ruce, je jen věcí *pro mne*, není proto o nic méně červené, kulaté, otrávené, šfavnaté atd.

Teprve při kroku k vědomí civilizačního rizika se každodenní myšlení a jednání *vymaňuje ze svého zakotvení ve světě viditel-*

ného. Ve sporu o rizika modernizace už nejde o epistemologickou hodnotu toho, co se nám vyjevuje při vnímání. Kontroverzním se stává spíše stupeň skutečnosti toho, co každodenní vnímání *nevidí*, co *nemůže vnímat*: radioaktivita, škodlivé látky a ohrožení budoucnosti. Díky tomuto vztahu k teorii, nezávislému na osobní zkušenosti, se diskuse o rizicích civilizace vždy pohybuje na osvědčené nože a hrozí, že se změní v jakési „*moderní zaklínání duchů*“ prostředky (anti-)vědecké analýzy.

Roli duchů přitom přejímají neviditelné, ale všudypřítomné škodlivé a toxické látky. Každý má své osobní averze vůči speciálním kategoriím toxických substancí, své zažehnavací rituály, zaklínadla, intuice, předtuchy a jistoty. *Jakmile bylo jednou vpuštěno to, co je neviditelné, nejsou to záhy už jen duchové škodlivých substancí, kteří určují myšlení a život lidí*. To vše může být popřeno, může to polarizovat i splynout. Vznikají nová společenství i alternativní společenství, jejichž vidění světa, normy a samozřejmosti se seskupují právě kolem neviditelných hrozeb.

Solidarita živoucích věcí

Základem těchto společenství je *strach*: ale jaký druh strachu? Jakým způsobem působí strach tak, že se vytvářejí skupiny? Jaká představa o světě je jeho zdrojem? Senzibilitu a morálku, racionalitu a odpovědnost, které jsou v procesu uvědomování si rizika zčásti narušovány a zčásti formovány, už nelze tak jako v měšťanské a industriální společnosti chápat na základě navzájem se prolínajících zájmů *trhu*. Tím, co se zde artikuluje, nejsou konkurenčně založené individuální zájmy, které jsou „neviditelnou rukou“ trhu (Adam Smith) pevně spojeny s obecným blahem všech. Tento úlek a politické formy jeho projevu se nezakládají na kalkulaci možného zisku. Bylo by také nepochybně příliš snadné a příliš ukvapené spatřovat v něm sám sebe zdůvodňující zájem rozumu o rozum, zájem, který se nově a bezprostředně artikuluje v kontextu narušování přírodních a lidských základů života.

V zobecněném vědomí vystavenosti riziku, které nachází sociální a politický výraz v environmentálním a mírovém hnutí, ale

také v ekologické kritice industriálního systému zcela obecně, přicházejí nepochybně ke slovu jiné vrstvy zkušenosti: tam, kde jsou káceny stromy a hubeny živočišné druhy, cítí se v určitém smyslu postižení, „zranění“ *sami* lidé. Ohrožení života, která přináší rozvoj civilizace, se dotýkají obecných zkušeností organického života, které spojují lidské životní potřeby s potřebami rostlin a zvířat. V umírajícím lese člověk vnímá sám sebe jako „přírodní bytost s morálním nárokem“, jako pohyblivou, zranitelnou věc mezi věcmi, jako přirozenou součást ohroženého přírodního *celku*, za nějž nese odpovědnost. Jsou zraňovány, probouzeny vrstvy *lidského vědomí přírody*, které prolamují dualismus těla a ducha, přírody a člověka. V ohrožení člověk cítí, že dýchá jako rostlina. že sám žije z vody tak jako ryba ve vodě. Hrozba intoxikace mu dává pocítit, že má svým tělem účast na věcech – v „procesu výměny látek s vědomím a morálkou“ –, a že tedy může v kyselých deštích podléhat erozi stejně jako kameny a stromy. Zřetelně se projevuje sounáležitost rostlin, zvířat a člověka, ona „solidarita živoucích věcí“, která v ohrožení zahrnuje rovným dílem všechny (a všechno) – (srov. R. Schütz, 1984).

„Společnost obětních beránků“

Vystavenost ohrožení nemusí vyústit v to, že si je lidé uvědomí, může vést i k opaku: k jeho *popření ze strachu*. Právě v této možnosti vytěsnit samu vystavenost ohrožení se odlišuje a zároveň prolíná rozdělení bohatství a rozdělení rizika: hlad nelze ukojit tím, že jej popřeme, nebezpečí je naproti tomu možné interpretovat tak, jako kdyby neexistovalo (dokud se nerealizuje). U toho, kdo zakusil materiální nouzi, je faktické postižení nerozlučně spojeno vjedno se subjektivním prožitkem a strádáním. U riziku tomu tak ale není. Pro ta je naopak příznačné, že právě vystavenost riziku může *podmínit* nevědomí rizika: s mírou nebezpečí *roste* pravděpodobnost, že bude popřeno, bagatelizováno.

Vždy se pro to najdou důvody. Rizika přece vznikají ve vědě, mohou proto být věděním minimalizována, zvyšována nebo jednoduše vytěsněna z obsahu vědomí. Tím, čím je pro hlad po-

trava, je pro vědomí rizika odstranění rizik *nebo jejich eliminace interpretací*. V míře, v níž jejich (osobní) odstranění není možné, nabývá na významu tato druhá alternativa. Proces uvědomování si rizik je tedy vždy také *reverzibilní*. Po vzrušených a zneklidněných dobách a generacích mohou následovat jiné, pro něž je strach základním, interpretacemi rizik zmírňovaným prvkem jejich myšlení a prožívání. Ohrožení jsou zde držena v kognitivní kleci jejich (vždy labilní) „neexistence“, a potud se lze právem pozdějších generací bavit tím, co „staré“ tak rozčilovalo. Ohrožení, jaké představují atomové zbraně s nepředstavitelnou ničivou silou, se nemění. Způsob jeho vnímání ale radikálně kolísá. Po celá desetiletí se říká „žít s bombou“. Pak totéž ohrožení vyžene miliony lidí do ulic. Neklid i uklidnění mohou mít *tutéž* příčinu: *nepředstavitelnost* nebezpečí, s nímž je nicméně třeba žít.

Na rozdíl od hladu a nouze lze u rizik také snadněji probuzené nejistoty a obavy *odvést interpretací* jiným směrem. Co má svůj základ zde, nemusí být také zvládnuto právě zde, je to možné odchýlit tím či oním směrem a hledat a nalézat symbolická místa, objekty a osoby pro překonání strachu. V rámci vědomí rizika jsou tedy zvlášť snadné a žádoucí *přesunuté* formy myšlení a jednání, *přesunuté* sociální konflikty. Riziková společnost vykazuje v tomto smyslu právě při narůstajícím nebezpečí a současné politické nečinnosti imanentní tendenci přeměnit se ve „*společnost obětních beránek*“: tím, co vyvolává všeobecný neklid, nejsou už pojednou hrozící nebezpečí, nýbrž ti, kdo na ně poukazují. Což proti neviditelným rizikům nestojí bohatství, které je stále viditelnější? Není snad všechno jen *intelektuální fantazií*, smyšlenkou od psacího stolu intelektuálních zasévačů strachu a dramaturgů rizika? Nejsou nakonec tím, kdo za vším vězí, špióni z NDR, komunisté, Židé, Arabové, ženy, Turci, asylanti? Právě neuchopitelnost hrozeb a pocit bezmocnosti napomáhají zároveň s růstem ohrožení *radikálním a fanatickým reakcím a politickým proudům*, které činí ze sociálních stereotypů a jim odpovídajících skupin hmatatelné „hromosvody“ pro neviditelné hrozby, které se vymykají přímému jednání.

Vyrovňávání se s nejistotou: základní biografická a politická kvalifikace

Pro přežití ve staré industriální společnosti měla ústřední význam schopnost bojovat proti materiální nouzi a vyhnout se sociální degradaci. Právě na to se zaměřovalo myšlení a jednání spjaté s kolektivním cílem, jež představovala „třídní solidarita“, a s individuálními cíli v přístupu ke vzdělání a v plánování kariéry. V rizikové společnosti k tomu přistupují další schopnosti nutné k životu. Stěžejní význam získává *schopnost předjímat nebezpečí, snášet je, biograficky a politicky se s nimi vyrovnat*. Strach z degradace, třídní vědomí a orientace na sociální vzestup, prvky, jež jsme se naučili více či méně zvládat, nyní ustupují ústředním otázkám: jak si počínáme s ohrožením *příkazným* nám osudem, s nejistotami a úzkostmi, jež v sobě obsahuje? Jak můžeme překonat strach, když nedokážeme zvládnout jeho příčiny? Jak můžeme žít na vulkánů civilizace, aniž bychom jej vědomě vymazali z paměti, aniž bychom se však zároveň zadusili strachem – a nejen výpary –, které z něho vycházejí?

Tradiční a institucionální formy přemáhání strachu a nejistoty v rodině, v manželství a v genderových rolích, v třídním vědomí a s ním spojených politických stranách a institucích pozbývají významu. Přemáhání strachu a nejistoty se ve stejné míře vyžaduje i od subjektů. Z těchto rostoucích tlaků na *samostatné* zvládání nejistoty nepochybně také dříve či později vzejdou nové požadavky na společenské instituce v oblasti vzdělání, terapie a politiky (srov. II. část). V rizikové společnosti se vyrovnávání se strachem a nejistotou stává biograficky a politicky *klíčovou civilizační kvalifikací* a formování schopností, které jsou k tomu potřebné, základním úkolem pedagogických institucí.

4. Politická dynamika uznaných modernizačních rizik

Odumírání lesů poukázalo v prvních náznacích na to, že tam, kde modernizační rizika úspěšně prošla procesem sociálního uznání (rozpoznání), *se mění řád světa* – i v tom případě, že v praktickém jednání se dosud děje jen málo. Padají hranice specializované kompetence. Veřejnost zasahuje do technických detailů. Podniky, které byly v tržně ekonomickém duchu dlouho hýčkány pro své daňové přínosy a pro lásku k bližnímu projevovanou pracovními místy, se pojednou ocitají na lavici obžalovaných nebo spíše na veřejném pranýři a jsou vystavovány otázkám, jimiž se dříve dotíralo na traviče dopadené přímo při činu.

Kdyby šlo jen o to! Ve skutečnosti se však hroutí trhy, zvyšují se náklady, hrozí zákazy a soudní řízení, vznikají tlaky požadující základní obnovu výrobnětechnického systému – a voliči utíkají, nikdo neví kam. Tam, kde se člověk domníval, že je mezi svými – v technických, právních a ekonomických detailech –, mluví pojednou do věcí všichni a neřídí se přitom nakonec podobnými nebo srovnatelnými maximami, nýbrž vycházejí ze zcela jiného referenčního systému: ekonomické a technologické detaily jsou zkoumány ve světle *nové ekologické morálky*. Každý, kdo se vydal na křížové tažení proti škodlivým substancím, musí vzít podniky pod ekologicko-morální lupu. A ještě před nimi ty, kdo podniky kontrolují nebo by je – lépe řečeno – kontrolovat měli. A posléze i ty, kdo těží z chyb, k nimž tu soustavně dochází.

Tam, kde jsou modernizační rizika jednou „uznána“ – a k tomu patří mnoho, nejen to, že se o nich ví, nýbrž že se o nich ví *kolektivně*, že se v ně věří a že jsou politicky osvětleny i s nimi spojené důsledky a kauzální řetězce –, tam vyvíjejí neuvěřitelnou politickou dynamiku. Ztrácejí všechno: svoji latenci, svoji konejšivou „strukturu vedlejších důsledků“, svoji neodvratitelnost. Problémy tu pojednou stojí bez ospravedlnění jako přímá, výbušná výzva k jednání. Za danými okolnostmi a objektivními tlaky se vynořují osoby. *Příčiny* se proměňují v konkrétní *původce* a podávají vysvětlení. „Vedlejší důsledky“ se hlásí ke slovu, organi-

zují se, předstupují před soud, zjednávají si platnost, nedávají se už odbýt. Jak už bylo řečeno: svět se změnil.

Tomu, co se zde dává do pohybu, se má přirozeně zabránit tím, že rizika nebudou uznána. To znovu příznačně osvětluje, oč v procesu uznání modernizačních rizik ve skutečnosti jde. Rozhodující tu nejsou, nebo alespoň ne výlučně, zdravotní důsledky pro život rostlin, zvířat a lidí, nýbrž *sociální, ekonomické a politické vedlejší důsledky těchto vedlejších důsledků*: hroutící se trhy, znehodnocení kapitálu, plíživé vyvlastňování, nové odpovědnosti, přesouvání trhů, politické tlaky, kontroly podnikových rozhodnutí, uznání nároků na odškodnění, obrovské náklady, soudní procedury, ztráta tváře.

Ekologické a zdravotní důsledky mohou být tak hypotetické, tak legitimní, tak bagatelizované nebo dramatizované, jak si kdo přeje. Tam, kde se v ně *uvěří*, mají zmíněné sociální, ekonomické, politické a právní důsledky. Je to možné formulovat také takto: jestliže lidé prožívají rizika jako reálná, *jsou reálná*. Jsou-li však v tomto smyslu reálná, otrásají celou strukturou sociálních, politických a ekonomických kompetencí. Uznáním modernizačních rizik se tak pod tlakem rostoucího nebezpečí vytváří zvláštní politická třaskavina. Tomu, co včera bylo ještě možné, se dnes náhle kladou hranice: ten, kdo dnes ještě bagatelizuje odumírání lesů, musí být připraven, že bude veřejně obviněn z cynismu. „Přijatelné zatížení“ se proměňuje v „nepřijatelné zdroje nebezpečí“. To, co se ještě před chvílí vymykalo možností politického zásahu, ocitá se dnes ve sféře politického vlivu. *Relativnost* mezních hodnot a *politicky nepřístupných proměnných* se stává zřejmou věcí. Jsou nově stanoveny stupně významnosti a hranice politického a nepolitického, nutného a možného, daného a formovatelného. Tvrdé technicko-ekonomické „konstanty“ – např. emise škodlivých látek či „nepostradatelnost“ jaderné energie – se stávají politicky tvárnými proměnnými.

Nejde přitom už jen o ustálený soubor politických instrumentů, o kontrolu trhu ekonomickou politikou, o přerozdělování příjmů a o formy sociálního zabezpečení, nýbrž o to, že *nepolitické – odstraňování příčin ohrožení v samotném modernizačním procesu – se stává politickým*. Otázky, které až dosud spadaly do

kompetence podnikového managementu – detaily spojené s utvářením produktů, s výrobními postupy, s typy energie a likvidační odpadů –, už nejsou otázkami podnikového managementu, nýbrž stávají se „palčivými problémy“ vládní politiky, které mohou v očích voličů konkurovat dokonce i problémům spojeným s masovou nezaměstnaností. Následkem ohrožení se rozplývají dřívější naléhavé priority a souběžně sílí *dirigistická politika výjimečného stavu*, která čerpá z hrozící situace rozšířené možnosti zásahu a nové kompetence. Tam, kde se nebezpečí stává normálním stavem, nabývá trvale institucionalizované podoby. V tomto smyslu připravují modernizační rizika půdu pro částečné *znovu-rozdělení moci* – dílem při zachování formálních kompetencí, dílem při jejich výslovné změně.

Čím výrazněji narůstají v procesu modernizace jednotlivá nebezpečí, čím zřetelněji jsou přitom ohroženy ústřední hodnoty společnosti a čím jasněji si to všichni uvědomují, tím hlouběji je otřesena zavedená struktura moci a kompetencí ve vztahu mezi ekonomikou, politikou a veřejností a tím pravděpodobnějším se rovněž stává, že ve znamení hrozícího nebezpečí budou nově definovány odpovědnosti a centralizovány kompetence opravňující k jednání a že veškeré detaily modernizačního procesu budou podrobeny byrokratickým kontrolám a plánování. Jako *důsledek* uznání modernizačních rizik a narůstání nebezpečí, která se za nimi skrývají, dochází k *určité změně systému*. Neděje se to však formou otevřené revoluce, nýbrž v podobě „*tiché revoluce*“: jako důsledek změny, k níž dochází ve vědomí *všech*, jako převrat *bez* subjektu, bez výměny elit a při zachování starého řádu.

Při nespoutaném rozvoji civilizace jsou kvazirevoluční situace takřkajíc *připsány*. Vznikají jako „civilizační úděl“ podmíněný modernizací, na jedné straně pod pláštíkem *normality* a na druhé straně se *zmocněním udělovaným katastrofami*, které může při narůstání nebezpečí velmi snadno dosáhnout a přesáhnout politický akční rádius revolucí. Riziková společnost tedy není společností revoluční, nýbrž něčím více: je *společností katastrof*. Hrozí nebezpečí, že *výjimečný stav se v ní stane stavem normálním*.

Z německých dějin dvacátého století až příliš dobře víme, že skutečná nebo potenciální katastrofa není dobrou učitelkou de-

mokracie. Jak ambivalentní a výbušný je vznikající zápalný materiál, ukazuje bezděčně názorným způsobem zpráva „rady moudrých pro otázky životního prostředí“ (Rat der Sachverständigen für Umweltfragen, 1985). Dosah popsanych environmentálních nebezpečí pro život rostlin, zvířat a lidí „legitimuje“ tyto autory k tomu, že s dobrým svědomím ekologické morálky mluví jazykem, v němž se to jen hemží takovými výrazy, jako „kontrola“, „úřední schválení“ a „úřední dozor“. Je příznačné, že v závislosti na tom, jak závažné je zatížení životního prostředí, jsou v odstupňované míře požadovány možnosti a pravomoci k dalekosáhlým zásahům, k plánování a řízení (s. 45). Hovoří se o „výstavbě informačního a dozorčího systému ‚zemědělství‘“ (45). Jsou předkládány naléhavé výzvy ke „komplexnímu plánování krajiny“ spojenému se „zmapováním biotopů“ a s „koncepty zajišťujícími ochranu terénů“, které spočívají na „podrobných a vědecky exaktních výkazech o daném stavu“ a musí být „prosazeny proti konkurenčním požadavkům na využití“ (s. 48n.). Rada proto ve snaze prosadit svoji politiku „renaturace“ doporučuje, aby vlastníci „nejdůležitějších ploch“ byli zcela zbaveni možnosti... prosazovat na nich své „hospodářské zájmy“ (s. 49). Zemědělci mají být odpovídající „kompenzací... motivováni k tomu, aby se zřekli určitého užítu nebo přijali nezbytná ochranná opatření“ (s. 49). Hovoří se přitom o povinnosti vyžádat si „svolení ke hnojení“, o „závažných plánech hnojení konkrétně určujících typ, rozsah a termín provedení“ (s. 53). Toto „hnojení podle plánu“ (s. 59) vyžaduje stejně jako jiná „ochranná opatření“ diferencovaný systém „dozoru nad životním prostředím“, který musí být založen a fungovat na podnikové, regionální a nadregionální úrovni (s. 61) a který vyžaduje „korekturu a další propracování rámcových právních podmínek“ (s. 64). Jedním slovem, rýsuje se panorama *vědecko-byrokratické autoritativnosti*.

Obraz rolníků považovaných po celá staletí za „stav živitelů“, kteří dobývají z půdy její „plody“ a na nichž závisí život a přežití všech, se začíná měnit ve svůj opak. Zemědělství se v tomto pohledu stává místem přeměny toxických látek ohrožujících život rostlin, zvířat i člověka. Aby byla odvrácena hrozící nebezpečí, je na dosaženém vysokém stupni zemědělské produktivity požado-

váno vyvlastnění a/nebo plánování a kontrola zasahující pod záštitou vědy až do nejmenších detailů. Alarmující nejsou jen tyto požadavky samy (a samozřejmost, s jakou jsou vyslovovány). Jde spíše o to, že mají svůj základ v *logice obrany proti nebezpečí* a že vzhledem k rýsujícím se nebezpečím nebude zřejmě vůbec tak snadné ukázat politické alternativy, které by skutečně zabránily tomu, čemu se pod diktaturou nebezpečí zabránit musí.

Současně s narůstáním rizik vyvstávají v rizikové společnosti zcela *nové výzvy pro demokracii*. Riziková společnost v sobě obsahuje tendenci k „*legitimnímu*“ *totalitarismu obrany před nebezpečími*, který ve jménu práva zabránit nejhoršímu vytváří až příliš dobře známým způsobem něco jiného, co je ještě horší. Politické „vedlejší účinky“ civilizačních „vedlejších účinků“ ohrožují demokratický politický systém a jeho další existenci. Demokratický systém se ocitá v nesnadné situaci: buď selže tváří v tvář soustavně produkovaným nebezpečím, anebo prostřednictvím autoritativních „pilířů“ státního řádu zbaví platnosti základní demokratické principy. Prolomit tuto alternativu patří ke stěžejním úkolům demokratického myšlení a jednání v přítomné budoucnosti rizikové společnosti (srov. k tomu kap. VIII, úvod).

5. Výhled: příroda a společnost na konci dvacátého století

Industriálně podpořený rozklad ekologických a přírodních základů života uvádí do pohybu historicky bezprecedentní a dosud naprosto nepochopenou dynamiku sociálního a politického vývoje, která ve svých důsledcích nutí k novému promyšlení vztahu mezi přírodou a společností. Tuto tezi je třeba souhrnně teoreticky objasnit. Na závěr zde s odvahou k něčemu jen prozatímnímu vytyčíme v podobě výhledu několik orientačních bodů a ukazatelů.

Předcházející úvahy ve svém souhrnu znamenají, že *skončilo stavění přírody a společnosti proti sobě*. To znamená, že příroda už nemůže být pochopena *bez* společnosti a společnost *bez* přírody. Sociální teorie devatenáctého století (a rovněž jejich modifikace ve století dvacátém) chápaly přírodu v podstatě jako něco

daného, přikázaného, co si máme podrobit; a tím ovšem vždy jako něco stojícího proti nám a cizího, jako *ne*-společnost. Tyto insinuace zrušil sám proces industrializace, který je takřikajíc *historicky falzifikoval*. Na konci dvacátého století není „příroda“ *ani* dána, *ani* přikázána, ale stává se dějinným produktem, *vnitřním* vybavením civilizačního světa ničeným nebo ohrožovaným v přirozených podmínkách své reprodukce. To ovšem znamená, že ničivé zásahy do přírody, integrované do univerzální cirkulace industriální produkce, přestávají být „pouhými“ ničivými zásahy a stávají se integrální součástí společenské, ekonomické a politické dynamiky. Neviděným vedlejším účinkem zespolečenštění přírody je *zespolečenštění ničivých zásahů do přírody a forem ohrožení přírody*, jejich přeměna v ekonomické, sociální a politické rozpory a konflikty: narušování přírodních podmínek života se mění v globální zdravotní, sociální a ekonomické ohrožení lidí – se zcela novými výzvami sociálním a politickým institucím vysoce industrializované světové společnosti.

Právě tato přeměna civilizačních ohrožení přírody v sociální, ekonomická a politická ohrožení systému jsou reálnou výzvou pro přítomnost a budoucnost, která ospravedlňuje pojem „riziková společnost“. Zatímco pojem klasické průmyslové společnosti se zakládá na protikladu mezi přírodou a společností (ve smyslu devatenáctého století), pojem (industriální) rizikové společnosti vychází z civilizačně integrované „přírody“ a sleduje metamorfózu jejího narušování napříč sociálními subsystemy. Co se přitom rozumí „narušením“, podléhá v podmínkách industrializované druhé přírody – jak jsme ukázali – vědeckým, antivědeckým a sociálním definicím. Tato kontroverze zde byla naznačena na základě vodítka, jímž je vznik a uvědomění si *modernizačních rizik*. To znamená, že „modernizační rizika“ představují pojmový aparát a kategoriální rámec, který dovoluje sociálně uchopit narušování a devastaci přírody imanentně spjaté s civilizací, rozhodovat o závažnosti a urgentnosti rizik a o způsobu jejich vytěsnění a/nebo zpracování. Modernizační rizika jsou zvědečtenu „druhou morálkou“, v jejímž rámci se společensky „legitimně“, tj. s nárokem na aktivní nápravu, jedná o škodách způsobených industriálně exploatované již-ne-přírodě.

Hlavní důsledek spočívá v tom, že společnost se všemi svými subsystemy – ekonomikou, politikou, rodinou, kulturou – už nelze v pokročilé moderně chápat jako „autonomní ve vztahu k přírodě“. Environmentální problémy nejsou problémy týkající se jen okolního prostředí, ale jsou to – ve své genezi a důsledcích – problémy *společenské*, problémy *člověka*, jeho dějin, jeho životních podmínek, jeho vztahu ke světu a ke skutečnosti, jeho ekonomického, kulturního a politického zřízení. Industriálně transformovaná „vnitřní příroda“ civilizovaného světa musí být chápána jako přímo exemplární *neokolí*, jako *vnitřní* okolí, tváří v tvář kterému *selhávají* všechny naše vysoce kultivované možnosti distancování se a vydělování se. Na konci dvacátého století platí: příroda je společnost, společnost je (také) „příroda“. Ten, kdo ještě dnes mluví o přírodě jako o ne-společnosti, mluví v kategoriích jiného století, které již nepostihují naši skutečnost.

Všude máme dnes co činit s přírodou, která je do vysokého stupně umělým produktem, to znamená s umělou „přírodou“. „Přírodní“ na ní už není ani vlasek, ani střípek, pokud se „přírodním“ míní, že příroda zůstává ponechána sama sobě. Ani přírodovědci, kteří se zabývají artefaktem „příroda“ a s profesionální trpělivostí jej zkoumají, nezaujmají vůči přírodě jen vědecký postoj. Jsou ve svém konání a poznávání *vykonavatelí* společensky generalizovaného požadavku, jež představuje ovládnutí přírody. Když se v rozlehlých výzkumných laboratořích sklánějí nad svým materiálem, všichni se jim v jistém smyslu dívají přes rameno. Když se jejich ruce pohybují, jsou to vždy ruce určité instituce, a potud v jisté míře ruce nás všech. A tím, s čím se zde jedná jako s „přírodou“, je interní „druhá příroda“ integrovaná do civilizačního procesu, a potud zatížená a přetížená málo „přírodnímí“ systémovými funkcemi a významy: cokoliv, co vědci za těchto podmínek dělají, co měří, nač se tážou, co předpokládají nebo kontrolují, příznivě ovlivňuje nebo poškozuje lidské zdraví, ekonomické zájmy, vlastnická práva, kompetence a pravomoci. Jinými slovy, *protože* a pokud je příroda přírodou cirkulující a využívanou v rámci systému, stala se i v objektivních rukou (přírodovědců *politickou*). Výsledky měření, ke kterým není přimíšeno žádné hodnotící slůvko, žádný, byť i normativní vy-

křičník, které se s neobjektivnější objektivitou pohybují v pustině pouhých čísel a které by tedy mohly udělat největší radost našemu Maxi Weberovi, mohou v sobě obsahovat výbušnou politickou sílu, jaké by apokalyptické formulace sociálních vědců, filosofů a etiků nikdy nedosáhly.

Protože jejich předmět má takový společenský „náboj“, pracují přírodovědci v *silném politicko-ekonomicko-kulturním magnetickém poli*. Sami to cítí a reagují na to *při* své práci: při zdokonalování měřicích procedur, při rozhodování o prazích tolerance, při rozvíjení kauzálních hypotéz atd. Siločáry tohoto magnetického pole mohou ovšem někdy vést i jejich pero a nechávají tázání sklouznout do kolejí, které pak mohou být samozřejmě zdůvodněny jen obsahovou souvislostí. A jsou zřejmě také zdrojem energie, z něhož se při určitém nastavení argumentace napájejí červená světla varující před koncem kariéry. To vše jsou jen známky toho, že v podmínkách zespolečenštěné přírody se přírodní a technické vědy, vnějškově zachovávající veškerou svoji objektivitu, *staly v rouše čísel filiálkou politiky, etiky, ekonomiky a jurisdikce* (srov. k tomu kap. VII).

Přírodní vědy tedy historicky sklouzly do takové situace v oblasti práce a zkušenosti, jakou sociální vědy díky od počátku očitivně politické povaze svého „předmětu“ už znají. Zdá se, jako by docházelo k jakémusi sbližování na jednotném vědeckém základě, které však ironií osudu spočívá naopak v politizaci předmětu, a nikoli v tom, jak bychom se snad zprvu domnívali, že polovědecká povaha sociálních věd se přiblíží onomu nadjá věd přírodních. Pro roli *všech* věd bude mít v budoucnosti ústřední význam nahlédnutí, že k tomu, *aby bylo vůbec možné provádět poctivý výzkum, je potřebná institucionálně posílená a zajištěná morálně politická páteř*. Takový výzkum pak také musí vědomě přijmout a nést břemeno politických implikací. Obsahová kvalita vědecké práce by jednou mohla být v jistém smyslu v souladu s jejím politickým významem, jestliže to především znamená, že nepřímou úměrně k růstu tabuizovaných zón inspirovaných politickými senzibilitami poroste institucionálně podepřená připravenost tyto zóny jménem původního nároku na poznání bezohledně a kompetentně prolomit a vnést tak světlo do institu-

cionálně zaběhnutých a vědecky zprostředkovaných rutin a rituálů, které zamlžují rizika ohrožující další trvání civilizace.

Za těchto okolností mohou ohrožení, která souvisejí s ekonomicko-technologicky utvářeným a řízeným procesem modernizace a která jsou zaprotokolována přírodními vědami, dodat společenské kritice tam, kde jsou takto vyzdvihována a osvětlována bez ohledu na tabuizované zóny vznikající politizací, novou kvalitou. Chemické, biologické, fyzikální a medicínské formule existujících ohrožení se potichu mění v „objektivní hodnotové premisy“ pro kritické analýzy společnosti. To nadhazuje otázku, jaký je vzájemný vztah mezi kritikou rizika a sociologickou kritikou kultury.

Sociokulturní kritika moderny musí vždy bojovat i s otřepanou (sociologickou) moudrostí, že v průběhu moderny jsou narušovány tradiční normy. Rozpory mezi sebelépe vykázanými normami a společenským vývojem jsou podstatnou částí i nejvšednějšího každodenního života. Ostří sociálněvědní kulturní kritiky je tedy vždy už otupeno sociálními vědami samými. Člověk musí být *také* špatným sociologem, chce-li proti temným stránkám moderny stále znovu uplatňovat ony pozitivní nároky, které, jak známo, kulminují v rozumnosti rozumu.

Poněkud jinak je tomu, když sociologové dokazují, že jsou marginalizovány určité skupiny, že se vyostřují sociální nerovnosti, že ekonomické krize se navzájem překonávají svou silou. Tato tvrzení v sobě vzhledem k organizovaným kampaním, jak známo, skrývají velký výbušný potenciál. Nicméně i zde existuje paralela, která tyto myšlenkové figury spojuje s těmi, jež byly uvedeny již dříve, a odlišuje je od přírodovědného popisu rizik: porušování hodnot je *selektivní* a může být *trvale institucionalizováno*. Totéž platí i pro sociální nerovnosti. Neplatí to však pro důsledky modernizace, které ohrožují *přežití*. Ty vykazují univerzalizovanou, egalitární základní tendenci. Jejich institucionalizace, která je ovšem podle naší vlastní zkušenosti možná, poškozuje nenapravitelně zdraví všech. „Zdraví“ je jistě kulturně prvořadou hodnotou, avšak nejen to – je také předpokladem (pře)žití. Univerzalizace hrozeb, které se dotýkají zdraví, vede vždy a všude k existenčnímu ohrožení, jež s odpovídající tvrdostí proniká eko-

nomickým a politickým systémem. Jsou zde tedy narušovány kulturní a sociální premisy, s čímž lze nakonec žít, jak navzdory všem prolitým slzám ukazuje cesta moderny. Alespoň v hlubinné dimenzi, která je rozrušena, je zde však rozvířována otázka, jak dlouho mohou červené seznamy rostlinných a živočišných druhů zůstat omezeny jen na rostliny a zvířata. Je možné, že stojíme na počátku historického procesu přivykání. A je možné, že již příští generaci nebo generaci po ní následující budou obrazy znetvořených novorozeňat kolující tak, jako dnes kolují obrazy nádory posetých ryb a ptáků, rozrušovat právě tak málo, jak tomu je dnes, pokud jde o narušování hodnot, o novou chudobu a trvale vysokou masovou nezaměstnanost. Nebylo by to poprvé, kdy by narušování měřítek vedlo k jejich ztrátě. Ještě tu však zbývá odůvodněný předpoklad, že k tomu nedojde, že zároveň s dále se industrializující přírodou budou naopak ničivé zásahy do přírody univerzalizovány a vnímány jako industriální sebeohrožení (nad čímž se ani v zájmu profesionalizace kritiky nelze v žádném případě radovat).

Pro uši sociologů, nezvyklé na formule, to může znít paradoxně. Ale odkaz na chemicko-biologicko-medicínské vzorce rizika – ať už zdůvodněné (anti)vědecky nebo nějak jinak – může analýze prováděné sociálními vědami velmi dobře poskytnout kritické normativní premisy. Implicitní obsah těchto premis se naproti tomu stává zřejmě rozpoznatelným až po jejich systematickém promítnutí do společenské a politické sféry. To také samozřejmě znamená, že sociální vědci jsou v otázce modernizačních rizik nejinak než ostatní odkázáni na „*nezkušenost z druhé ruky*“ *kontrolovanou specialisty z jiných oblastí* – se vším, čím to narušuje jejich ideál profesionální autonomie. To, co mohou nabídnout ze svých vlastních prostředků, s tím sotva může konkurovat.

Druhá část

Individualizace

sociální nerovnosti –

K detradicionalizaci životních

forem industriální společnosti

Logika rozdělení modernizačních rizik, tak jak byla rozpracována v předcházející kapitole, je podstatnou, ale pouze *jednou* dimenzí rizikové společnosti. Situace globálního ohrožení, které takto vznikají, a v nich obsažená dynamika konfliktů a vývoje v sociální a politické sféře, jsou něčím novým a závažným, jsou však překrývány společenskými, biografickými a kulturními riziky a nejistotami, jež v pokročilé moderně naleptaly a přetavily vnitřní sociální strukturu industriální společnosti – sociální třídy, formy rodiny, genderový status, manželství, rodičovství, povolání – a v ní zakotvené základní samozřejmosti života. Na tuto druhou stránku nyní soustředíme pozornost. Obě stránky společně – souhrn rizik a nejistot, jejich vzájemné vyostřování nebo neutralizace – vytvářejí sociální a politickou dynamiku rizikové společnosti. Teoretickou hypotézu zahrnující obě perspektivy je možné rámcově zformulovat takto: proces modernizace rozdmýchaný na přechodu do dvacátého prvního století nejen vyvrátil falešný předpoklad o protikladu mezi přírodou a společností, ale otrásl i systémem vnitřních sociálních koordinát industriální společnosti – jejím chápáním vědy a techniky i osami, mezi nimiž se odvíjí život lidí: rodinou a povoláním, rozdělením a separací demokraticky legitimizované politiky na jedné straně a subpolitiky (ve smyslu ekonomiky, techniky, vědy) na straně druhé.

Ambivalence: osvobození individuí v podmínkách rozvinutého trhu práce

Ústředním bodem této kapitoly je konstatování, že jsme očitými svědky společenské přeměny uvnitř moderny, během níž jsou lidé *osvobozováni* od sociálních forem industriální společnosti – jež představují třídy, sociální vrstvy, genderový status mužů a žen – podobně jako byli během reformace „propuštěni“ ze světského panství církve do společnosti. Postup argumentace je možné předem načrtnout v rámci sedmi tezí:

- (1) Ve všech bohatých západních industriálních zemích – a obzvlášť zřetelně ve Spolkové republice Německo – došlo po druhé světové válce v rámci modernizace spjaté se státem

blahobytu ke *společenskému posunu směrem k individualizaci*, který nabyl dosud nevídaného rozměru a dynamiky (přičemž zůstaly ve velké míře zachovány konstantní vztahy nerovnosti). To znamená, že na pozadí relativně vysoké životní úrovně a značně pokročilého systému sociálních jistot došlo k prolomení historické kontinuity a lidé, vytržení z tradičních třídních podmínek a sítí rodinného zaopatření, byli ve zvýšené míře odkázáni sami na sebe a na svůj individuální osud na trhu práce se všemi tomu odpovídajícími riziky, šancemi, a rozpory.

Proces individualizace byl dosud převážně spojován s rozvíjícím se měšťanstvem. V jiné formě je ale příznačný i pro „svobodné námezdní pracovníky“ moderního kapitalismu, pro dynamiku procesů na pracovním trhu v podmínkách masové demokracie států blahobytu. Se vstupem na trh práce jsou pro individuuum spojeny stále nové formy emancipace – ve vztahu k rodinným, sousedským a profesním vazbám i k vazbám na regionální kulturu a krajinu. Tyto individualizační impulsy si konkurují se zkušenostmi kolektivního osudu na trhu práce (masová nezaměstnanost, dequalifikace atd.). V rámcových podmínkách sociálního státu, jak se vyvinuly ve Spolkové republice, však vedou k *emancipaci individua* ve vztahu k třídním sociálním vazbám a ke genderovému statusu mužů a žen.

- (2) Ve vztahu k interpretaci sociální nerovnosti tak vzniká ambivalentní situace: pro marxitickou teorii tříd stejně jako pro badatele studujícího sociální stratifikaci se možná nic podstatného nezměnilo. Rozestupy v hierarchii příjmů a základní charakteristiky námezdní práce zůstaly stejné. Na druhé straně ustupuje ve vztahu k jednání lidí zvláštním způsobem do pozadí vazba na sociální třídy. Stavovsky formované sociální prostředí a životní formy spojené s třídní kulturou pomalu mizí. V souladu s obecnou tendencí vznikají individualizované existenční formy a situace, které nutí lidi k tomu, aby – s ohledem na vlastní materiální přežití – učinili středem vlastních životních plánů a způsobu života sami sebe. Individualizace v tomto smyslu směřuje k likvidaci každodenních

základů myšlení v tradičních kategoriích společností sestávajících z velkých skupin – tedy v kategoriích sociálních tříd, stavů či vrstev.

V marxistických teoriích byl třídní protiklad jednou provždy svázán s „podstatou průmyslového kapitalismu“. Toto strnulé myšlení je ve vztahu k historické zkušenosti možné interpretovat jako *zákon o vyloučeném třetím* ve vývoji industriální společnosti: *buď* kapitalismus opustí „s velkým třeskem revoluce“ a jedinými dveřmi, které jsou mu otevřeny – zostřujícím se třídním bojem –, jeviště světových dějin a se změněnými vlastnickými vztahy na ně znovu vstoupí zadními dvířky jako socialistická společnost, *anebo* budou třídy bojovat a bojovat a bojovat. Teze o individualizaci tvrdí právě ono zde vyloučené třetí: dynamika pracovního trhu zajištěná sociálním státem rozměnila nebo rozložila v kapitalismu sociální třídy. Z marxistického hlediska tu stojíme ve stále větší míře tváří v tvář (doposud nereflektovanému) fenoménu kapitalismu *bez* tříd, který si nicméně zachovává všechny s ním spojené struktury a problémy sociální nerovnosti.

- (3) Tato tendence k „beztrídnosti“ sociální nerovnosti vystupuje názorně na povrch v souvislosti s rozvržením masové nezaměstnanosti. Na jedné straně se zvyšuje podíl dlouhodobě nezaměstnaných a rovněž počet těch, kteří jsou z pracovního trhu *buď* trvale vyloučeni, *anebo* do něho vůbec nikdy nevstoupili. Na druhé straně konstantnímu počtu nezaměstnaných – značně převyšujícímu dva miliony – neodpovídá konstantní počet registrovaných případů a osob postižených nezaměstnaností. V období mezi roky 1974 a 1983 byla přibližně každá *třetí* výdělečně činná osoba jednou nebo několikrát nezaměstnaná. Současně rostou šedé zóny mezi registrovanou a neregistrovanou nezaměstnaností (ženy v domácnosti, mladiství, osoby v předčasném důchodu) a rovněž mezi plnou a částečnou zaměstnaností (flexibilizace pracovní doby a forem zaměstnání). Široký rozptyl více či méně přechodné nezaměstnanosti tedy koinciduje s rostoucím počtem trvale nezaměstnaných a s novými smíšenými formami mezi nezaměstnaností a zaměstnaností. Těmto skutečnostem neodpovídají žádné životní souvis-

losti spojené s třídní kulturou. Zostřování a individualizace sociálních nerovností se navzájem prolínají. Důsledkem toho je skutečnost, že problémy systému jsou vydávány za osobní selhání a politicky zlehčovány. V detradicionalizovaných životních formách vzniká *nová bezprostřednost individua a společnosti*, bezprostřednost krize a choroby v tom smyslu, že sociální krize se jeví jako krize individuální a mohou být už jen velmi podmíněně a zprostředkovaně vnímány ve své společenskosti.

- (4) Tato emancipace ve vztahu ke stavovskými zformovaným sociálním třídám je spojena s emancipací v rovině *genderového statusu*. To se podstatným způsobem odráží ve změněném postavení žen. Nejnovější data mluví jasnou řečí: nikoli nedostatek vzdělání nebo sociální původ, nýbrž *rozvod* je tím, co se pro ženy stává padacími dveřmi do „nové chudoby“. Odráží se v tom stupeň emancipace zbavující ženy zabezpečení manželstvím a prací v domácnosti, který už nelze revidovat. Spirála individualizace tak zapouští kořeny i *uvnitř* rodiny: trh práce, vzdělání, mobilita – a všechno nyní dvojnásobně nebo trojnásobně. Rodina se tak stává místem, kde se s několikerými rozdílnými ambicemi trvale žongluje mezi požadavky povolání, tlaky na vzdělání, povinnostmi vůči dětem a jednotvárnou domácí prací. Vzniká typ „dočasně sjednané rodiny“, v níž osamostatňující se individua vstupují až do odvolání do rozporného účelového svazku sloužícího k regulované emocionální výměně.
- (5) Tím, co na sebe bere privátní formu „problému vztahů“, jsou – z hlediska sociální teorie – *rozpory moderny rozštěpené základními rysy industriální společnosti*, která nedělitelné principy moderny – individuální svobodu a rovnost bez ohledu na původ – vždy již dělila a jakoby od narození je jednomu pohlaví upírala a druhému přiznávala. Industriální společnost *nikdy* nebyla a není možná jako společnost *jen* industriální, nýbrž vždy jen jako společnost *napůl* industriální a *napůl* stavovská; její stavovská stránka vůbec není tradičním reliktem, nýbrž *produktem* a *fundamentem* industriální společnosti. V tomto smyslu je nástup industriální společnosti vždy do-

provázen rozkladem její rodinné morálky, jejích genderových osudů a jejích tabu týkajících se manželství, rodičovství a sexuality, a dokonce i opětovným sjednocením výdělečné práce a práce v domácnosti.

- (6) To zřetelně ukazuje zvláštnosti současného posunu k individualizaci (oproti podobným nebo odlišně se projevujícím trendům v renesanci či v období rané industrializace). To, co je tu nového, spočívá v důsledcích. Velmi schematicky se dá říci, že na místo stavů už nenastupují sociální třídy, na místo sociálních tříd už nenastupuje stabilní referenční rámec rodiny. *Jednotlivec, ať muž či žena, se stává reprodukční jednotkou sociální ve světě každodenního života.* Je to možné formulovat i jinak: individua se stávají uvnitř i vně rodiny aktéry svého tržně zprostředkovaného existenčního zajištění, odpovídajícím způsobem plánujícími a organizujícími své biografie.

Tuto diferenciaci individuálních situací v rozvinuté společnosti trhu práce však nelze ztotožňovat se zdařilou emancipací. Individualizace také v tomto smyslu neznámá počátek sebevytváření světa ze vzkříšeného individua. Postupuje spíše ruku v ruce s tendencemi k *institucionalizaci* a *standardizaci* životních situací. Emancipovaná individua se stávají závislými na trhu práce, a *tím* na vzdělání, na spotřebě, na sociálně-právních ustanoveních a formách zabezpečení, na plánování dopravy, na spotřební nabídce, na možnostech a formách konzultace a péče v oblasti medicíny, psychologie a pedagogiky. To vše poukazuje na zvláštní strukturu kontroly „institucionálně závislých individuálních situací“, které jsou také otevřeny (implicitnímu) politickému utváření a řízení.

- (7) Individualizace je zde v souladu s tím pojímána jako historicky rozporný *proces zespolečnění*. Kolektivní a standardizovaný charakter vznikajících individualizovaných existenčních situací je ovšem obtížné postihnout. Nicméně právě vyvstávání a uvědomování si této rozpornosti je tím, co může vést ke vzniku *nových sociokulturních pospolitostí*. Ať už tak, že se tváří v tvář rizikům modernizace a situacím ohrožení formují občanské iniciativy a sociální hnutí, nebo tak, že se během individualizačních procesů systematicky probou-

zejí naděje na „kus vlastního života“ (v materiálním, prostorovém a časovém smyslu a v rámci utváření sociálních vztahů), které však právě v procesu svého rozvíjení narážejí na společenské a politické bariéry a odpor. Tímto způsobem vznikají stále *nová hledající hnutí*, která zčásti experimentují s novými formami přístupu k sociálním vztahům i k vlastnímu životu a tělu v různých variantách alternativní a mládežnické subkultury. Tato společná hnutí vycházejí v neposlední řadě z forem a zkušeností protestů, které jsou rozněcovány administrativními, industriálními zásahy do privátní sféry, do „vlastního života“, a proti nim také napínají svoji agresivní sílu. V tomto smyslu jsou nová sociální hnutí (hnutí environmentální, mírové, ženské) na jedné straně výrazem nových situací ohrožení v rizikové společnosti a vyvstávajících rozporů mezi pohlavími; na druhé straně vyplývají s nimi spjaté formy politizace a problémy stability z procesů *vytváření sociální identity* v detradicionalizovaných, individualizovaných světech každodenního života.

Kapitola III

Za hranicemi tříd a vrstev

Ten, kdo dnes položí otázku po realitě tříd a vrstev ve Spolkové republice a v dalších vyspělých společnostech, narazí na zdánlivě rozpornou situaci: na jedné straně vykazuje struktura sociální nerovnosti ve vyspělých zemích veškeré atributy překvapující *stability*. Výsledky příslušných výzkumů nás poučují o tom, že navzdory všem technickým a ekonomickým zvrátům, navzdory veškerým reformním snahám posledních tří desetiletí se *vztahy* nerovnosti mezi velkými skupinami naší společnosti nijak podstatně nezměnily – odhlédneme-li od jednotlivých posunů, k nimž došlo do sedmdesátých let a během masové nezaměstnanosti v osmdesátých letech.

Na druhé straně ztratily otázky nerovnosti v tomtéž období svoje sociální ostří. Ani když počet nezaměstnaných vysoce překročil dvoumilionovou hranici, považovanou ještě před několika lety za traumatickou, k žádnému protestu dosud nedošlo. Otázky nerovnosti získaly sice v posledních letech opět zvýšený význam (diskuse o „nové chudobě“) a vynořují se dnes v jiných souvislostech a v provokativních variantách (boj o práva žen, občanské iniciativy bojující proti atomovým elektrárnám, nerovnosti mezi generacemi, regionální a náboženské konflikty), jestliže ale přijmeme jako základní kritérium reálného vývoje veřejnou a politickou diskusi, pak se vnučuje tento závěr: Navzdory trvajícím a nově vznikajícím nerovnostem žijeme dnes ve Spolkové republice v poměrech *za hranicí* třídní společnosti, kdy představa o třídní společnosti přežívá už jen proto, že neexistuje žádná lepší alternativa.* Tento protiklad je možné objasnit, jestliže se

---

* Neplatí to ve stejné míře pro všechny západoevropské industriální státy. Vývoj ve Spolkové republice se liší např. od vývoje ve Velké Británii a ve Francii. Ve Velké Británii je příslušnost k určité sociální třídě v každodenním životě stále ještě zřetelněji patrná a zůstává objektem vědomých identifikací. Uchovává se stylem řeči (přizvu-

zaměříme na otázku, jak dalece se během uplynulých tří desetiletí změnil *sociální význam* nerovností, který zůstal pod prahem pozornosti výzkumu věnovaného nerovnostem. Moje teze zní takto: na jedné straně zůstaly vztahy sociální nerovnosti v poválečném vývoji Spolkové republiky do značné míry *konstantní*. Na druhé straně se radikálně změnilы životní podmínky obyvatelstva. Vývojovou zvláštností sociální struktury ve Spolkové republice je „*eskalátorový efekt*“: „třídní společnost“ se *celkově* ocitla o patro výše. Při veškerých nově se vynořujících nebo zachovaných nerovnostech je patrné *kolektivní zvýšení* úrovně příjmů, vzdělání, mobility, práva, vědy, masové spotřeby. Důsledkem je skutečnost, že se oslabují nebo rozpadají subkulturní třídní identity a vazby. Současně se dostává do pohybu proces *individualizace* a *diverzifikace* životních situací a životních stylů, který prolamuje hierarchický model sociálních tříd a vrstev a zpochybňuje jeho reálný obsah.

1. Kulturní vývoj životních forem

Sociálně třídní charakter životních podmínek a životních forem se tedy může i při konstantních strukturách nerovnosti díky změnám celkové úrovně vytratit. U širokých okruhů obyvatelstva skutečně došlo díky zvýšení životní úrovně během hospodářské znovuvýstavby v padesátých a šedesátých letech a ve spojení s expanzí vzdělání v šedesátých a sedmdesátých letech k takové změně a zlepšení životních podmínek, že to na jejich vlastní zkušenost působilo pronikavěji než dál trvajících, nezměněných rozdílů mezi nimi a jinými velkými skupinami. To platí zejména pro znevýhodněné skupiny u základů sociální hierarchie. Jestliže se průměrná reálná mzda průmyslového dělníka mezi roky 1880 a 1970 více než *trojnásobně* zvýšila, pak opakované poukazování na nadále přibližně stejné rozdíly mezi dělníky a zaměstnanci vypo-

kem, způsobem vyjadřování, slovníkem), přísným třídním oddělením obytných oblastí („housing classes“), formami výchovy, odíváním a vším, co se dá souhrnně označit jako „životní styl“

vídá už jen podmíněně něco o skutečných životních podmínkách dělníků samých.

Důsledky tohoto „sociohistoricky revolučního zvýšení příjmů“ se dají vysledovat i v detailech charakterizujících životní podmínky v dělnickém prostředí. Teprve v padesátých, a ještě výrazněji v šedesátých letech setřáslo dělnictvo jeho „proletářské bídy“, která do té doby determinovala jeho život. Ještě do roku 1950 spolykala strava spolu s odíváním a bydlením tři čtvrtiny rozpočtu domácností, zatímco v roce 1973 klesl tento podíl – při kvalitativně zvýšené úrovni – na 60 %. Současně došlo k jakési „demokratizaci“ symbolických spotřebních statků – radioaparátů, televizorů, tolik vysmívaných ledniček a automobilů. Zvětšily se byty a zlepšilo se i zařízení. Proletářskou obytnou kuchyň vystřídal obývací pokoj. Vyšší příjmy otevřely nové možnosti pohybu. Cesty na dovolenou a na zotavenou, dostupné dříve jen zámožným občanům, si může dnes nakonec dovolit víc než polovina dělníků. Je dokonce možné pořídit si osobní majetek. I když rozdíl mezi velkými skupinami výdělečně činných osob zůstávají nezměněny, ztrácejí dělníci status „proletářských pánů z Nemanic“: kvóta úspor (část čistého disponibilního příjmu určená na úspory) výrazně stoupla z 1,2 % v roce 1907 na 5,6 % v roce 1955 a do roku 1974 se ještě zdvojnásobila na 12,5 %. Nešlo přitom už o „peníz pro čas nouze“, ale šetřilo se na drahé spotřební statky; pro mnohé se dokonce stal jako „vysněný cíl“ dostupným dům nebo byt v osobním vlastnictví. Zatímco v roce 1950 mohlo uspokojit touhu po vlastních čtyřech stěnách jen 6 % dělnických domácností, v roce 1968 vzrostl jejich počet na 37 % a v roce 1977 na 39 %.

Zvýšení materiální životní úrovně je vždy jen jednou z mnoha možností, jak změnit životní podmínky lidí při (statisticky definovaných) konstantních nerovnostech. Teprve společné působení celé řady složek vede k onomu posunu k individualizaci, jímž se lidé vymaňují z tradičních třídních vazeb a stávají se – s ohledem na materiální přežití – aktéry vlastní biografie zprostředkované trhem práce.

„Eskalátorový efekt“

Očekávaná délka života, pracovní doba, pracovní příjmy – tyto tři komponenty se v rámci vývoje Spolkové republiky zásadním způsobem změnila a přispěly k rozvinutí životních šancí*: průměrná očekávaná délka života se *zvýšila o několik roků* (během uplynulého století u mužů o deset a u žen dokonce o třináct roků), průměrná doba výdělečné pracovní aktivity klesla *více než o čtvrtinu* (nechá-li se přitom stranou v průměru o dva roky pozdější nástup do výdělečného života a o tři roky dřívější odchod do důchodu) a současně *několikanásobně vzrostly reálné mzdy* (viz výše). Život lidí ve společnosti námezdné práce se tak velkým historickým skokem výraznou měrou osvobodil od jařma námezdné práce (při současné intenzifikaci práce). Vyšší očekávaná délka života, zkrácená doba výdělečné aktivity, větší finanční možnosti – to jsou tři základní jevy, v nichž „eskalátorový efekt“ nalézá svůj výraz v biografickém profilu lidí. Při konstantních vztazích nerovnosti došlo ke skutečnému *převratu ve vztahu mezi prací a životem*. Prodloužila se doba nevyplněná výdělečnou prací a současně byla mnohem lépe materiálně zabezpečena, ovšem za předpokládané účasti na výdělečné práci. Jde tedy o emancipační vlnu, která uvedla do pohybu životní podmínky lidí nikoli ve výdělečné práci, nýbrž *mimo* ní. Nové materiální a časové možnosti rozvoje jdou ruku v ruce s lákadly masové spotřeby a vedou tak k tomu, že mizí kontury tradičních životních forem a sociálních prostředí.

Vyšší příjmy a více času osvobozeného od výdělečné práce kolidují s tradičními tabuizovanými zónami života určovaného třídami a rodinou. *Peníze* vytvářejí nově promíšené sociální okruhy a nechávají je zároveň rozplynout v masové spotřebě. Stejně jako dříve existují ovšem místa, kde se setkávají „jedni“, a ne „druzí“. Přechodné zóny ale rostou a hranice mezi různými kluby a hostinci, mezi místy, kde se setkávají mladí, a domovy pro staré – hranice, které v dobách císařství a Výmarské republiky zřetelně

---

* Historický přehled vývoje sociální nerovnosti v Německu v posledním století viz Peter Berger, *Entstrukturierte Klassengesellschaft?* Opladen 1986.

dělily i život vně práce v „třídní světy“, se stávají nepostřehnutelnými nebo mizí. Na jejich místo nastupují *nerovné konzumní styly* (ve sféře bytového zařízení, odívání, masových médií, osobní prezentace atd.), které však – i při veškeré demonstrativní rozdílnosti – odložily atributy třídní kultury. Tato diferenciacie individuálních situací se dá předvést i na dvou dalších komponentách trhu práce: (a) na *mobilitě* a (b) na *vzdělání*.

Mobilita

Při historickém srovnání dvou století bije do očí, že ona tolikrát citovaná „průmyslová revoluce“ nebyla vůbec tak revoluční – alespoň ve vztahu k proudům sociální mobility, které vyvolala –, jak by se dalo soudit podle jejího pojmenování: např. v Prusku se mezi roky 1822 a 1861 procento průmyslových dělníků zvýšilo jen ze 3 % na 7 %. I v oblasti mobility došlo ke skutečnému skoku teprve v poválečném období. Rozmach sektoru služeb v šedesátých a sedmdesátých letech značně zlepšil šance na sociální vzestup v dolní třetině sociální hierarchie, i když rozdíly oproti jiným velkým skupinám, oproti zaměstnancům a úředníkům, zůstaly opět stejné. Právě i synové a dcery z dělnických rodin těžili z rozmachu služeb ve státě blahobytu a ze změn v profesní struktuře, jimiž byl doprovázen. V roce 1971 se v tomto smyslu u ročníků 1920 až 1936 zhruba polovina nižších a středně postavených zaměstnanců a úředníků a téměř třetina výše postavených zaměstnanců a úředníků rekrutovala z dělnických rodin; 15 % přitom tvořili synové nevyučených dělníků, 23 % synové zaučených dělníků, 31 % synové kvalifikovaných dělníků a 45 % synové předáků a mistrů.

Sociální mobilita – jakož ostatně i mobilita geografická, a dokonce i každodenní mobilita mezi rodinou a pracovištěm – převrací životní dráhy a životní situace lidí. Se všemi druhy mobility, a zvláště v jejich souhrnu, jsou spojeny individualizační impulsy ve vztahu k rodinným, sousedským, kolegiálním, profesním a v rámci podniku existujícím vazbám i k vazbám k určité regionální kultuře či krajině. Životní dráhy lidí se osamostatňují

vůči podmínkám a vazbám, z nichž vycházejí nebo do nichž nově vstupují, a získávají ve styku s nimi vlastní realitu, díky níž mohou teprve být prožívány jako *osobní osud*.

Na vyšších příjmech, jimiž disponují domácnosti, má podstatný podíl *zvýšená výdělečná činnost žen*. Z čistě vnějšího hlediska zůstává podíl žen mezi výdělečně činnými osobami už přibližně sto let podivuhodně konstantní a činí zhruba 36 %. Ženy ale z velké části prolomily hybridní status „placené výpomoci“ a námezdní prací se – ve vztahu k manželství – takřkajíc „osamostatnily“. Mezi roky 1950 a 1980 klesl podíl takto „vypomáhajících“ žen mezi všemi vdanými ženami z 15 % na 4 % a podíl samostatně výdělečně činných vdaných žen zároveň vzrostl z 9 % na 36 % (souběžně se stále zvyšuje podíl žen, které zůstávají výdělečně činné i během manželství, a dokonce i během péče o děti).

„Peníze, které si samy vydělaly“, mají nejen svoji materiální hodnotu, ale také hodnotu sociální a symbolickou. Mění totiž *mocenské vztahy v manželství a v rodině*. Přinášejí s sebou zajiště i nové tlaky spojené s námezdnou prací. I ty jsou však akceptovány při pomýšlení na to, co by jinak hrozilo: bezvýhradné splynutí s domácí prací. „Vlastní“ peníze uplatňují svoji sociální výbušnou sílu právě tam, kde jsou ženě ve svém společenském významu upírány, kde je kvazi feudálním způsobem odsouzena k domácí práci a k závislosti na manželovi. Kvalita sociálního vztahu, který je takto konzervován, se podstatnou měrou zakládá na faktu, že ženy nedisponují vlastními penězi. Dosvědčuje to mnoho rozhovorů s výdělečně činnými ženami všech příjmových skupin, které teprve díky penězům, jež si samy vydělaly, dosáhly toho, že se mohly vymanit ze svázanosti rodinou a manželstvím nebo že o ní vůbec mohly v rodině promluvit.

Tato tendence je posilována ještě tím, že souběžně se stále kratší dobou výdělečné aktivity a se zvýšeným podílem výdělečně činných manželek a matek se dosud neprolomené fátum *neúčasti muže na domácí práci* mění v rodinné politikum. „Vlastní peníze“, jejichž zásluhou mohou ženy konečně opustit přikázaný status „kuchyňského nábytku, který dokonce i mluví“, vyžadují opět vzdělání, mobilitu, obhajování vlastních zájmů atd. a prodlužují tak individualizační impuls i do rodinných vztahů.

V podmínkách tradičně připsaných rolí bylo možné vycházet z toho, že mužská profesní aktivita koinciduje s rodinnou mobilitou. Požadavek mobility spojený s trhem práce se ale ve skutečnosti ukazuje také jako něco, co je *pro rodinu jedem*. Domyslíme-li vše do konce, vráží se tak do rodiny klín: buď budou oba manželé takoví, jak to vyžaduje trh práce, totiž plně mobilní, a pak hrozí rodině osud „rodiny v rozštěpu“ (s dětským oddělením v expresním vlaku), anebo jedna strana – a už víme která – zůstane nadále „z rodinných důvodů imobilní“ se všemi nevýhodami a tíživými povinnostmi, které jsou s tím spojeny. Právě zde se zřetelně ukazuje, jak důsledné rozvíjení industriální společnosti ohrožuje nebo i likviduje vlastní základy jejího života – v tomto případě „stavovskou“ nerovnost pohlaví v nukleární rodině.

Vzdělání

Stejný obraz se nabízí i v oblasti *vzdělání*: až do období poválečného vývoje stabilní třídní poměry a poté, ve spojení s expanzí vzdělání v šedesátých a sedmdesátých letech, pronikavé změny; nejen všeobecné zvýšení úrovně vzdělání, ale i zřetelné posuny ve vztazích nerovnosti. V celém devatenáctém století došlo jen k jedinému, ovšem dramatickému vývojovému skoku: k postupné likvidaci analfabetismu. Jinak zůstaly protiklady mezi nepatrnou menšinou „vzdělanců“ a většinou „nevzdělanců“ do značné míry stabilní (s drobnými rozdíly mezi vzděláním poskytovaným základní školou a dodatkovým odborným vzděláním, které nebyly ostatně třídně vyhraněné a existovaly v celém dělnickém světě). Dopady „revoluce ve vzdělání“ se odrážejí například ve ztrátě významu základních škol a v rostoucím významu „dále vedoucích“ typů škol. Zatímco v roce 1952 uzavřelo své vzdělání základní školou přibližně 81 % třináctiletých dívek a 78 % stejně starých chlapců, v roce 1981 to bylo už jen 35 % dívek a 42 % chlapců. To tedy znamená, že během dvou desetiletí se počet těch, kdo absolvovali vyšší školní vzdělání (na gymnáziu, na reálce či jiné škole) u dívek téměř *ztrojnásobil* a u chlapců skoro *zdvojnásobil*.

Ke zcela obdobným změnám dochází i na opačném konci vzdělávací pyramidy, u vysokých škol. Ve spojení s expanzí vzdělání a při jeho obecně stoupající úrovni zahájil od šedesátých let studium téměř *čtyřnásobný* počet studentů, jejichž otcové byli dělníky. V roce 1928 představovali tito studenti 2,1 %, v roce 1951 4 %, v roce 1967 už 9,2 % a v roce 1982 konečně 17,3 %. Současně se zvýšil počet žen, které získaly přístup ke studiu, a téměř se vyrovnal počtu mužů. Zatímco na gymnáziích získaly dívky od poloviny sedmdesátých let dokonce mírnou převahu, činil podíl žen zahajujících vysokoškolské studium v roce 1983 ještě necelou polovinu, tj. přibližně 43 % (1960 – 25 %, 1975 už 34 %). Zřetelně se tak ukazuje, že expanze vzdělání se v podstatné míře týkala i žen. Krok ke vzdělání se jim v každém případě zdařil. Na jejich připoutanosti k domácí práci se to ale doposud odrazilo ve stejně malé míře, v jaké byly odstraněny nejistoty a nerovnosti v profesní integraci. To ovšem vede k otázce, jak byla tato *feminizace vzdělání* (ze strany mužů v zásadě velice neobežretná) v šedesátých letech (bez aktivního ženského hnutí!) vůbec možná.

V tomto smyslu vytvořila „masová spotřeba“ vyššího vzdělání – nezávisle na tom, zda se odrazila v profesní oblasti – v poválečném Německu *přelom mezi generacemi*, který se teprve zcela poněmáhle stává zřejmým svým širokým a hlubokým působením na genderové vztahy, na výchovné postupy rodičů, na politickou kulturu (nová sociální hnutí). Tímto způsobem došlo k určitému odvratu od vazeb na třídní kulturu a od predispozic původního prostředí. Prodloužením školního vzdělání jsou tradiční orientace, způsoby myšlení a životní styly relativizovány nebo vytlačovány univerzalistickými podmínkami výuky a učení se, obsahy vědění a jazykovými formami. Vzdělání umožňuje – rozdílnou měrou v závislosti na své délce a obsahu – určité minimum procesů sebeidentifikace a reflexe. Vzdělání je kromě toho spojeno se *selekcí* a vyžaduje v tomto smyslu individuální orientace na sociální vzestup, které zůstávají efektivní ještě i tam, kde „vzestup na základě vzdělání“ je iluzorní a vzdělání se proměňuje jen v nutný prostředek proti sestupu a je zbavováno své ceny (o vývoji během expanze vzdělání srov. 6. kapitola, 3.). Formalizované vzdělávací

procesy lze nakonec absolvovat jen „individualizujícím filtrem“ zkoušek, písemných prací a testů, které otvírají přístup k individualizovaným diplomům a kariérám na trhu práce.

Ve vztahu k proletářskému prostředí dělnické třídy – tak jak trvalo až do třicátých let diferencováno podle sociálnědemokratického, katolického, evangelického atd. „světového názoru“ –, to znamená přerušeni continuity, které se teprve postupně projevuje při výměně generací. Dříve bylo vrůstání do dělnického hnutí pro jednotlivce převážně „přirozeným procesem“, který se zakládal na rodinné zkušenosti a na „třídním osudu“, jenž se v ní vždy (na základě interpretace) odrážel a přes stadia sousedství, mládežnických sportovních spolků atd. a posléze i socializace v rámci podniku pak vedl *jakoby předznamenán* do některého z politických proudů dělnického hnutí. Dnes je toto komplexní zkušenostní a kontrolní pouto sociálního prostředí charakterizovaného třídní kulturou mnohonásobně prolomeno a jednotlivec, odkázaný sám na sebe, musí teprve odkrývat prvky „třídního osudu“ ve vlastním životě.

Pro ženy vznikla vyrovnáním možností v oblasti vzdělání choulostivá situace. Cesta vpřed v povolání je pro ně vzhledem k trvalé masové nezaměstnanosti (a velkým „racionalizačním rezervám“ na specificky ženských pracovištích) uzavřena právě tak jako cesta zpět do manželství a rodiny (v neposlední řadě v důsledku stále se zvyšujícího počtu rozvodů). Možné je všechno a nic. Ať už se někdo rozhodne tak, a druhý jinak. Nerovnost mezi muži a ženami je už *nyní nevyvratitelně patrná*. Rovné vzdělání žen je jejím živoucím ukazatelem. Předpokládejme, že mnoho žen se dá z trhu práce vytlačit zpět do rodiny. Pak (přibližně) *stejně* vzdělané osoby pracují ve starém, *extrémně nerovném* připisaném postavení s nerovnou zátěží; jsou si toho vědomy a musí tento zřejmý rozpor – i s jeho osobními a privátními implikacemi – snášet. Vzdělání nic nezaručuje. Ale rovnost vzdělání mezi muži a ženami zaručuje, že nerovnosti jejich postavení v rodině a v povolání všude vyvstávají jako biografická výstražná znamení. Argument: ony to *nedokážou!* je historicky překonaný. Ženy to dokážou, ale muži jim to nechtějí dovolit! Nerovnost se stala osobní, každodenní, *nelegitimní* nerovností, a tím i nerov-

ností *politickou* (v tradičním i privátním smyslu). Feminizace vzdělání už změnila svět rodiny i svět povolání, protože učinila nerovnost nerovností vědomou a proměnila ji v bezpráví. Nyní je už vždy třeba říci: při stejném vzdělání...

Kruh se uzavírá. Období rozmachu státu blahobytu vedlo při nezměněných vztazích nerovnosti ke kulturní erozi a evoluci životních podmínek, která dává nakonec zřetelně vystoupit nerovnostem mezi muži a ženami. Je to dynamika individualizačního procesu, který při společném působení všech uvedených složek – více volného času, více peněz, mobility, vzdělání atd. – stupňuje svoji intenzitu měnící struktury a rozbíjí rámce třídy i rodiny.

2. Individualizace a formování tříd: Karel Marx a Max Weber

„Individualizace sociální nerovnosti“ – není těmito slovy všechno zapomenuto, všechno zneuznáno, všechno planě zpochybněno: třídní charakter, systémovost, masová společnost, předivo kapitálu, ideologické iluze, odcizení, antropologické konstanty a diferencovanost sociohistorické skutečnosti? Neblíží se sociologie pojmem individualizačního procesu nutně svému brzkému konci, nezvoní jí tak snad umíráček?

Tyto otázky nutí k určitým teoretickým upřesněním: jak se tyto procesy liší od nástupu měšťanského individualismu v osmnáctém a devatenáctém století? *Měšťanská* individualizace spočívala v podstatné míře na vlastnění kapitálu a svoji sociální a politickou identitu formovala v boji proti systému feudálního panství a práva. Ve Spolkové republice naproti tomu dochází k individualizaci spjaté s *trhem práce*, která se konkrétně rozvíjí – jak jsme ukázali – zvyšováním životní úrovně a vzdělání, růstem mobility atd. Proč a v jakém smyslu vlastně mluvíme o „*individualizaci* spjaté s *trhem práce*“? Prodej zboží, jež představuje pracovní síla, kdysi byl a mnoha lidmi je i dnes pokládán za právě onen moment, který určuje protikladnost tříd v kapitalismu. Proč a jak se motor *formování* tříd proměňuje v *individualizaci* sociálních tříd?

Rozdíl tkví i zde v onom novém, co vzniká během vývoje Spolkové republiky – v „nárazníkových pásmech“ pro námezdní práci vytvořených státem blahobytu, sociálním státem a pracovním právem. Tentýž fenomén vyvolal v rámcových podmínkách devatenáctého století a druhé poloviny dvacátého století fakticky opačné důsledky. Lidé se dnes už pod tlakem nouze a odcizení prožívaného v práci nespojují v proletářských čtvrtích rostoucích měst ve velké skupiny – v sociálně a politicky aktivní „třídy“, jak to činili v devatenáctém století. Díky sociálním a politickým právům, která si mezitím vydobyli, se spíše právě naopak vymaňují z konkrétních třídních souvislostí a při zajišťování materiální existence jsou ve zvýšené míře odkázáni sami na sebe. Rozšiřování námezdní práce, řízené státem blahobytu, se mění v proces *individualizace* sociálních tříd. Tento vývoj nebyl darem milosrdných kapitalistických samaritánů dělnické třídy, která jejich vinou upadla do bídy. Byl vydobyt, je výsledkem boje a zároveň výrazem silného dělnického hnutí, které *svými úspěchy* změnilo podmínky vlastní existence. Bylo to právě *prosazení* cílů (nebo podstatných cílů) dělnického hnutí, které změnilo předpoklady jeho úspěchu a nyní možná ohrožuje jeho vlastní existenci – alespoň jako „dělnického“ hnutí.

Karel Marx: „izolovaný jedinec“

Právě Marx může být bez velkého úsilí pokládán za jednoho z nejrezolutnějších „teoretiků individualizace“, jenž ovšem příslušnou argumentaci – v jeho historicko-politické perspektivě naprosto konsekvantní – předčasně přerušuje. Marx totiž na mnoha místech svého díla stále znovu zdůrazňuje, že rozšíření moderního průmyslového kapitalismu uvádí do pohybu historicky dosud bezprecedentní *proces emancipace*. Nejde jen o to, že osvobození od feudálních vazeb a závislostí je předpokladem pro prosazení kapitalistických výrobních vztahů. I v kapitalismu se lidé ve stále nových vlnách vymaňují z tradičních, rodinných, sousedských, profesních a kulturních vazeb a jejich životní cesty jsou zpřevraceny.

Marx ovšem tuto vývojovou variantu individualizující se společnosti, která se zde rýsuje, nikdy dál nesledoval. Pro Marxe je tento permanentní proces individualizace a emancipace v kapitalistickém systému vždy již doprovázen *kolektivní zkušeností zbídačení* a jí vyvolanou *dynamikou třídního boje*. Pokud to chápu správně, Marx argumentoval takto: právě proto, že se emancipační proces uskutečňuje *masově* a že je spojen s pokračujícím *zhoršováním* životní situace dělníků v kapitalismu, nevede k tříštění, nýbrž k *solidarizaci* a organizovanému spojení dělnické třídy. Tímto způsobem je individualizace v kolektivním procesu zbídačení v práci i mimo ni zrušena: „třída o sobě“ se konstituuje a organizuje jako „třída pro sebe“. Otázku, která je vzhledem k jeho vlastním argumentům skutečně nasnadě – jak se při dezorganizaci životních cest, k níž v kapitalismu systematicky dochází, mohou mezi zproletarizovanými subjekty trhu zformovat stabilní solidární vazby –, si Marx neklade, protože individualizační procesy jsou u něho v tomto smyslu vždy již zrušeny procesy formování tříd vyvěrajícími ze společně zakoušeného zbídačení a odcizení ve vztahu k práci. Zdá se, že to je v zásadě i pozice mnoha současných teoretiků tříd.

Teorém individualizace je nyní možné blíže určit jako přesný zrcadlový obraz Marxovy argumentace. Procesy individualizace ve smyslu, který zde mám na mysli, nastávají teprve tehdy a právě v té míře, v jaké *jsou překonány* ony Marxem předpokládané podmínky formování tříd dané zbídačením a odcizením. Vyvstávání individualizačních tendencí je tedy vázáno na *celospolečenské (sociální, ekonomické, právní a politické) rámcové podmínky*, které byly dosud realizovány –pokud k tomu vůbec došlo – jen v malém počtu zemí a i tam až ve velmi pozdní fázi jejich vývoje směrem ke *státu blahobytu*. Jak jsme již ukázali, patří mezi ně všeobecná hospodářská prosperita a s ní spojená plná zaměstnanost, výstavba sociálního státu, institucionalizované zastoupení odborových zájmů, expanze vzdělání, rozšíření sektoru služeb a tím otevřené možnosti mobility, redukce pracovní doby atd.

Vezměme příklad *pracovního práva*. Zároveň s tarifní autonomií tu byl samozřejmě jako program kolektivního vyjednávání zře-

telně stanoven „zkrocený“ třídní boj. Jednotlivec může toto jednání velkých skupin sledovat a přímo je poměřovat měnící se vahou své peněženky. Individualizaci jsou tak i nadále vždy kladeny zřetelné hranice. Právním uplatňováním zájmů pracovníků nyní současně vznikla i rozmanitá individuální práva – ochrana před výpovědí, pojištění v nezaměstnanosti, další vzdělávání atd. –, která musí jednotlivec, jenž jde na pracovní úřad (a znovu na pracovní úřad) a v případě potřeby k soudu, individuálně uplatňovat nebo vymáhat. Právní kodifikací bylo dělnické hnutí takříkajíc přeneseno z ulice do chodeb úřadů a spočívá nyní v tom, že tam lidé čekají, sedí, čekají, sedí, vyplňují žádosti a další žádosti a absolují pak konzultační rozhovor s kompetentním (částečně kompetentním či nekompetentním) úředníkem, který v individualizovaných právních kategoriích „jednotlivého případu“ zpracuje (a/ nebo předá dál) to, co kdysi bývalo „třídním osudem“.

Nese to s sebou dva důsledky: za prvé – stroze formulováno – jde o to, že *rozšiřování* námezdné práce vede v rámcových podmínkách státu blahobytu k *rozpadu* tradiční třídní společnosti. Skutečně, i ve Spolkové republice se neustále zvyšuje počet osob (žen, mladistvých) zapojených do námezdné práce. Například mezi roky 1950 a 1976 klesl podíl samostatných pracovníků ze 14,5 % na 9 %, zatímco podíl závislých zaměstnanců stoupl ze 71 % na 86 %. Toto zapojování se lidí do trhu práce – v Marxově smyslu tedy objektivní růst třídy námezdných pracovníků – se však v daných rámcových podmínkách realizuje jako *zevšeobecnění individualizace*, přičemž je ovšem třeba říci: až *do odvolání*. Neboť toto rušení tříd je na druhé straně vázáno na určité rámcové podmínky a ohrožením těchto podmínek může být samo zrušeno. To, co včera a dnes třídy individualizovalo, může zítra nebo pozítří v jiných rámcových podmínkách – například při radikálně se vyhrocujících nerovnostech (masová nezaměstnanost, zisky podniků plynoucí z automatizace) – opět vyústit v nové „procesy formování tříd“, které však už nemohou být chápány tradičně a předpokládají individualizaci, jíž bylo mezitím dosaženo. „Kapitalismus bez tříd“ – to znamená kapitalismus bez tříd založených v zásadě stavovsky a přesahujících z devatenáctého století do století dvacátého, a tudíž i bez „dělnické“ třídy; zároveň to ale

také znamená, že např. v podmínkách systematicky se zostřující krize na trhu práce není vyloučena možnost nových, netradičních procesů formování „tříd“ probíhajících *napříč* hranicemi sociálních tříd. Skutečně je pravda, že třetí není nikdy vyloučeno.

Max Weber: tržně zprostředkované sociální prostředí

Max Weber se zajímal o časová období, která jej více než kohokoli jiného předurčovala k tomu, aby porozuměl epochálnímu významu osvobození člověka z tradičních životních forem, jak bylo uvedeno do pohybu modernou. Středem jeho zájmu – na prahu dvacátého století – bylo vymanění se člověka z tradičního světa náboženských vazeb, v němž pozemské doposud splývalo s nadpozemským. Weber viděl, jak ztráta nadpozemského, s církví spjatého světa vedla v pozemském životě k neúnavné horlivosti. Tváří v tvář uzavřenosti Boha, jeho tajemné povaze a bezbožnosti své existence byli lidé vydáni nekonečné osamělosti, a tak odkázáni sami na sebe. Z náboženského hlediska jim zbývala jen jediná cesta, jak přece jen dospět k Bohu ztrácejícímu se jejich zrakům, k Bohu v jeho nedosažitelnosti. Museli dát sami ze sebe vzniknout tomu, co ztratili, a proti doléhající nejistotě bojovat vytvářením pozemských jistot. Museli proniknout, změnit, „odkouzlit“, „zmodernizovat“ svět, museli kultivaci a využitím všech lidských sil produktivně odkrýt a jako kapitál akumulovat jeho implicitní poklady, aby ve světě, jež si podrobili a přivlastnili, našli nenalezitelnou ochranu před svou nechráněností Bohem. Tento nepovedený pokus spatřoval Weber v průmyslovém kapitalismu devatenáctého a počínajícího dvacátého století, který díky své produktivní převaze rozvracel a odkouzloval všechno dané a tradiční. Osamostatnění se pokroku a jeho ničím nezbrzděné pokračování vymykající se z rukou, jež ho vytvořily, je jen scestnou, v systém proměněnou snahou navršit na dosud zbylou miskou pozemského tolik samostatně vytvořené, racionálně vyždímané, materializované jistoty, aby s vědomím, že je to marné, vyvážila prázdnotu na druhé straně, to, co bylo navždy ztraceno.

Max Weber byl analytikem a kritikem moderny, kterou promýšlel a kterou viděl, jak se rozvíjí a zdokonaluje. Byl to ovšem také on, kdo ji postavil na koleje průmyslové společnosti. Moderna všechno, co je na nich, převrací. Koleje samy – racionální, byrokratická moc, étos povolání, rodina, rozmanitost tříd a jejich diferenciací – zůstávají ale dynamikou změn nedotčeny. V tomto smyslu myslel Weber modernu ve formách a strukturách industriální společnosti, které trvaly nebo vznikaly před jeho očima. Možnost *seberevize* moderny, několikrát signalizovaná v jeho spisech, kdy by moderní feláhové moderního univerzálního Egypta setřásli nebo jen uvolnili vzniklé jádro poroby, jež na sebe svým jednáním sami vzali, byla asi spíše vsunuta do pozdních doplňků. Myšlenka, že lidé, kteří byli v doznívajícím středověku propuštěni ze světských ramen církve do neúnavné horlivosti průmyslového kapitalismu, budou další vlnou téhož pohybu osvobození i od forem a vazeb takto vzniklé industriální společnosti a v postindustriální osamělosti opět odkázáni sami na sebe, je ve Weberových knihách implicitně obsažena, není v nich však písemně vyjádřena.

V tomto smyslu Weber sice vidí neúnavný pohyb inovační dynamiky, ta však pro něj zůstává vždy také sama vypočitatelná, podřízená tomu druhu vypočitatelnosti, který sama vytváří. Jako inovace nezasahuje do procesu inovace; neinovuje to, co je pokládáno za „vypočitatelné“. Ve vztahu k sociální nerovnosti to znamená, že Weber viděl – zcela jinak než Marx – rozmanité diferenciací sociální struktury. Jeho jemná pojmová rozlišení odrážejí (nastupující) pluralismus a pokoušejí se jej kategoriálně zachytit. Ale správný je i opak. Tendence k parcelizaci byly pro něj také absorbovány v *kontinuitě a platnosti stavovských tradic a subkultur*. Ty v systému kapitalistické společnosti splyvaly s vlastněním kompetencí a s tržními šancemi v reálně rozlišitelné „sociálně třídní situace“.

U Maxe Webera je tak již založeno to, co detailně demonstrovali marxismem inspirovaní sociální historikové dělnického hnutí z konce šedesátých let: že totiž konkrétní normy, hodnotové orientace a životní styly, které jsou charakteristické pro lidi v rozvíjejícím se industriálním kapitalismu, nejsou co do svého

původu ani tak produktem industriálního formování tříd (v Marxově smyslu), nýbrž spíše *reliktem předkapitalistických, předindustriálních tradic*. V tomto smyslu není „kapitalismus jako kultura“ ani tak autochtonním výtvozem, nýbrž spíše v jisté míře „*pozdně stavovskou*“ kulturou, která je v systému industriálního kapitalismu „modernizována“, „konzumována“ a tak přetavována a pohlcována. „Odkouzlení“ se tak nikdy netýká této kultury samé. Zbývá odkouzlení *nemoderních, tradičních životních stylů a forem styku*, které se jako to, co má být odkouzleno, vždy také opět obnovují či udržují, a tím takříkajíc nekonečně živí odkouzlení v jeho nekonečném průběhu. Rozmanitě působící procesy individualizace zůstávají vždy zachyceny v industriálně se obnovujících tendencích k uzavřenosti v podobě stavovsky zabarvených, prostřednictvím trhu se udržujících sociálních tříd.

Ještě v první polovině dvacátého století mluví skutečně mnoho známek *pro* tuto weberovskou interpretaci sociální struktury: navzdory všem zvrátům zůstává kontinuita „sociálně morálního prostředí“ i tradičních životních stylů a životních orientací v první polovině dvacátého století ve velké míře nedotčena. Totéž platí o účinnosti stavovsky založených mezigeneračních bariér mobility a s nimi spojených „kolektivních zkušeností“ specifických pro dané prostředí, o homogenitě kontaktních sítí, sousedských vztahů, o okruzích pro volbu manželských partnerů atd.

Toto vše platí pro vývoj do padesátých let; neplatí to už ale *pro pozdější vývoj až po přítomnost*. Zde se začíná rozpadat ona komplexní, labilní jednota stavovsky založené „tržně zprostředkované pospolitosti“, kterou Max Weber shrnul v pojmu „sociálních tříd“. Její různé prvky – materiální situace vyplývající ze specifických šancí na trhu, působení tradic a „pozdně stavovských“ životních stylů a prožívané vědomí této jednoty v pospolitých podmínkách a kontaktních sítích – jsou rozkládány a až k nepoznání měněny rostoucí závislostí na vzdělání, tlaky a příležitostmi k mobilitě, expanzí konkurenčních vztahů atd.

Tradiční podoby vnitřní diferenciací a formy „sociálně morálního prostředí“ (typické ještě pro dělnictvo v době císařství a Výmarské republiky) se od padesátých let – pokud už nebyly cí-

levědomě zlikvidovány nacisty – nepřetržitě rozplývají. Rozdíly mezi průmyslovým dělnictvem ve městě a na venkově se vyrovnávají (až do té doby byl značně rozšířen např. „ekonomicky smíšený“ model průmyslově-rolnické existence). Souběžně s počínající reformou vzdělání roste všude *závislost na vzdělání*. Stále další a další skupiny o ně začínají horlivě usilovat. Tato rostoucí závislost na vzdělání vede ke vzniku nových *vnitřních* diferenciací, které sice přejímají staré tradiční linie vyznačující jednotlivá prostředí, podstatně se od nich však liší tím, že jsou zprostředkovány vzděláním. Tímto způsobem se vytvářejí *nové „vnitřní sociální hierarchie“*, které nebyly dosud ve svém významu pro život a životní perspektivy lidí správně rozpoznány (protože se nedotýkají hranic podkládaných z perspektivy velkých skupin ani je nepřekračují).

Tento vývoj se nezastavuje u sociálně třídních linií, ale zasahuje i do privátní sféry a do rodiny. Ve stejné době jsou tradiční formy bydlení a sídelní struktury ve stále větší míře nahrazovány *novými „městskými“ sídly*. Místo forem bydlení a sídel přesahujících rámec rodiny a silněji komunálně orientovaných nastupují moderní sídla v podobě velkých a malých měst s typickou smíšenou sociální skladbou a mnohem volnějšími vztahy mezi sousedy a známými. Existující sousedské okruhy jsou tak rozbíjeny a vznikající sociální vztahy a kontaktní sítě musí teď být voleny, vytvářeny a udržovány *individuálně*. Výsledkem mohou být „ne-vztahy“ a sociální izolace, ale také podle vlastního rozhodnutí volené a vytvářené *sítě* známostí a sousedských a přátelských vztahů. Při přechodu mezi generacemi tak mohou vznikat také nové formy bydlení, může se projevit *příklon ke komunálně sousedským vztahům*, k pospolitým formám bydlení atd. a zároveň se otevírají možnosti pro vyzkoušení různých forem sociálního soužití.

V obdobích relativní sociální jistoty a „detradicionalizace“ se tak otevírá mnohovrstevnatý a mnohotvárný historický *prostor možností* pro vývojové procesy v privátní sféře, k nimž patří mj. přeměna aspirací na rozvoj v politický faktor, takřkajíc nový fenomén *„politického privatismu“*. To znamená, že dochází k vnitřně konsekventní a vnějškově zarážející expanzi historicky

vznikajících svobodných privátních sfér za sociální a právní hranice, které v sobě obsahují, a také k experimentování s novými sociálními vztahy a životními formami kolem neuralgických kulturních bodů „dovoleného“ a „zakázaného“ – se všemi z toho vyrůstajícími (politickými) destabilizačními efekty a procesy vzájemného formování a připisování identity až po štěpení v „kulturu“ a „antikulturu“, ve společnost a „alternativní“ společnost, jak jsme to ve stále nových vlnách prožívali v posledních dvaceti letech.

Teprve v osmdesátých letech je na pozadí expanze vzdělání a trvalé masové nezaměstnanosti možné rozpoznat *nové tendence k uzavřenosti* ve smyslu Maxe Webera: v souvislosti s nadměrnou nabídkou ukončeného vzdělání a s nedostatkem pracovních míst dochází k *paradoxnímu znehodnocení a zhodnocení* diplomů. *Bez* dokladů o vzdělání šance na pracovním trhu klesají a blíží se nule. S příslušnými doklady se získávají jen oprávnění k účasti na rozdělování šancí na pracovní místa, nikoli však místa sama. Diplomy jsou na jedné straně stále méně *dostačující* pro zajištění profesní existence, a v tomto smyslu jsou znehodnoceny. Na druhé straně jsou *stále nezbytnější* k tomu, aby bylo vůbec možné účastnit se konkurenčního boje o stále vzácnější pracovní místa, a potud jejich hodnota stoupá. Zatímco počátky Spolkové republiky jsou v tomto ohledu spojeny s *kolektivním vzestupem*, osmdesátá léta se vyznačují *kolektivním sestupem*: tytéž diplomy (maturita, univerzitní diplom, doklad o odborném vzdělání), které až do sedmdesátých let otevíraly na pracovním trhu bezpečné šance, už neposkytují žádnou záruku, že se vůbec podaří ukořistit nějaké místo zajišťující materiální existenci. Tento „eskalátorový efekt“ *směrem dolů* ale propůjčuje nový význam starým „*stavovským*“ kritériím výběru. Ukončené vzdělání už nepostačuje; musí k němu přistoupit i „vystupování“, „známosti“, „vyjadřovací schopnosti“, „loajalita“ – to znamená ona *mimofunkční kritéria* v pozadí, která jsou spojena s příslušností k určitým „sociálním okruhům“ a měla být expanzí vzdělání právě překonána (srov. podrobně 6. kapitola, 3.).

Je nicméně pravda, že v poválečném vývoji došlo ve Spolkové republice v oblasti sociální struktury k dynamickému vý-

voji, který nemůže být dostatečně pochopen *ani* v tradici „formování tříd“ spjaté s Karlem Marxem, *ani* v tradici stavovskya a tržně zprostředkovaného zespolečenštění v sociálních třídách, která je spojena se jménem Maxe Webera. Dvě velké „hráze“, které v *Marxově* i *Weberově* perspektivě zadržují tendence k emancipaci a individualizaci – formování tříd v důsledku zblázdění nebo stavovského zespolečenštění – se během vývoje státu blahobytu hroubí. Důsledkem je skutečnost, že je zpochybněno myšlení a bádání v tradičních kategoriích velkých skupin – stavů, tříd nebo vrstev.

3. Konec tradiční společnosti velkých skupin?

Při práci s pojmy třídy a vrstvy se zvláštním způsobem prolínají popis a prognóza, teorie a politika. To dodává rozhodování o pojmech implicitní dramatičnosti, kterou je obtížné kontrolovat jen na základě empirických a teoretických referencí. Jestliže je zde zpochybněn reálný sociální obsah paradigmatu tříd a vrstev, zakládá se to na určitém pojetí. O „třídách“ se zde v podstatě vždy mluví v onom smyslu, v jakém byly chápány v devatenáctém a na počátku dvacátého století, to znamená ve smyslu historické zkušenosti, jíž tento pojem také jistě vděčí za své sociální a politické obsahy.

Ústřední význam tu má stavovský charakter a sociální (sebe)v-nímatelnost tříd ve smyslu velkých skupin zaujímajících k sobě ve svém jednání a životě reálný vztah, skupin, které se vnitřně vymezují okruhy kontaktů, vzájemné pomoci a manželských svazků a které stále znovu hledají a určují svoji vědomou a prožívanou specifčnost v procesech vzájemného připisování identity s jinými velkými skupinami. Je zde tedy míněn takový pojem třídy, jehož ústřední znak spočívá v tom, že *není nikdy možný jen jako vědecký* pojem stojící *proti* tomu, jak se chápe sama společnost. Míněn je tu naopak stav, kdy se o třídách může mluvit vždy jen ve *zdvojeném smyslu* – sociálním a vědeckém. Společnost sama sebe chápe a pořádá v rámci „tříd“ a sociologický pojem to přejímá a reflektuje, a zároveň kritizuje předpoklady, které

jsou v tomto přístupu obsaženy. Oba přístupy se nemusí, a dokonce nesmějí krýt. Jestliže však pojem třídy ztrácí na základě vývoje sociální struktury svoji sociální vnímatelnost, stává se *izolovaným*, velice izolovaným. Musí sám nést celé břemeno obsahů, které implikuje, a dokonce *proti* skutečnosti, na niž míří. A co víc: musí ještě teoretickým přepínáním v modlitebních mlýncích abstrakce spoluprodukovat svůj reálný obsah. Je to nejtěžší práce spojená s pojmem, magická práce pojmu vyvolávajícího skutečnost, kterému zmizela sociální realita. To znamená, že společnost, která už nejedná v rámci třídních kategorií, jež lze sociálně vnímat, *hledá nějakou jinou sociální strukturu* a nemůže být beztržně, bez nebezpečné ztráty vztahu ke skutečnosti a relevance stále znovu pěchována do kategorie třídy.

Pojem sociální stratifikace je v tomto smyslu *liberalizovaným* pojmem třídy, *loučícím se* pojmem třídy, pojmem přechodným, jemuž se již sociální realita tříd rozplývá pod rukama, který se však ještě neodvažuje přiznat si vlastní bezradnost a ochotně se tedy podřizuje tomu, co vědci rádi dělají, když si nevědí rady: čistí svoje nástroje. To je přece směšné! Skutečnost se *musí* přizpůsobit! Pojmy je třeba trochu zaokrouhlit, zvláčnit a pootevřít pro všechno, co do nich už nezapadá, co do nich ale zcela očividně patří. Tato rozbředlá masa se skvělým operačním vybavením – to právě je „moderní“ pojem stratifikace. Je s ním spojováno nesčetné množství dat, která musí tím či oním způsobem zpracovat – například jako „nižší horní podvrstvu“ nebo „vyšší dolní střední vrstvu“ – a při neustálém rozšiřování všech svých vazeb k realitě jim poskytnout přístřeší. Zbývá už jen jedno: oddělit data od otázky jejich vztahu k realitě. *Nějak* je roztřídit. A dál to označovat jako „vrstvy“. Průvodní list k tomu poskytuje dobře institucionalizovaná věda, která vždy umí se svými problémy dlouhodobě dobře zacházet. Zde se mu říká: *klasifikace*. Je to poslední krok od třídy přes vrstvy do skutečné neskutečnosti „čisté“ klasifikace, v níž je na jedné straně ještě obsažen pojem třídy, která však zároveň poskytuje veškerý myslitelný prostor volnému počínání vědy. Klasifikace totiž nemohou být jakožto verdikty teorie vědy ve vlastním smyslu ani pravdivé, ani nepravdivé.

„Vrstvy“ tedy představují nevyhraněné přechodné stadium mezi třídami a klasifikacemi. V poslední rovině to jsou už jen klasifikace, u nichž navenek ještě nevymizel nárok na korespondenci se skutečností, kterého se však uvnitř zároveň samy zřekly. Data mají svou masovou povahou znovu zachytit skutečnost, kterou kategorie položené do základů ztratily. Masa dělá skutečnost (v masové společnosti má masa svoji váhu). Druhou záchytnou síť představují operacionalizace. Jejich zdokonalováním má být takříkajíc „sekundárně vyspravena“ klasifikační nereálnost kategorie stratifikace...

Proti takovéto polemice je ovšem vždy možné namítnout, že podstatné základy myšlení v kategoriích tříd a stratifikace zůstávají vývojem ve Spolkové republice *nedotčeny*. Rozdíly mezi (předpokládanými) velkými skupinami nejsou v podstatné míře odbourány a jako určující faktor pro připsání sociálně nerovných šancí zůstává v platnosti původ. Pro veřejnou a vědeckou diskusi o vývoji sociální struktury ve Spolkové republice je tato oscilace mezi *konstantností* vztahů sociální nerovnosti a *posuny v úrovni* charakteristická. Už v šedesátých letech to vedlo ke sporům kolem „*zburžoaznění* dělnické třídy“ nebo i k debatám o „*znivelizované středostavovské společnosti*“, která se podle Helmuta Schelského rozvíjela zároveň se Spolkovou republikou. Vymezení se vůči těmto koncepcím a debatám může pomoci k dalšímu upřesnění teze o individualizaci sociální nerovnosti.

Myšlení v kategoriích velkých skupin – tříd a vrstev – naráží na zvláštní obtíže, má-li pochopit onen „*eskalátorový efekt*“, který je pro vývoj Spolkové republiky typický. Na jedné straně je třeba vzít na vědomí souhrnné změny, k nimž došlo v úrovni životních podmínek celé epochy. Na druhé straně se to ale v tomto myšlení daří jen tak, že se dané změny opět uvádějí do vztahu k modelu života nějaké velké skupiny a interpretují se pak jako tendence k *přizpůsobení životních podmínek jedné třídy podmínkám třídy jiné*. To však koliduje s konstantností vztahů. Jak se dělnická třída mohla přiblížit životním podmínkám měšťanstva, když čísla jednoznačně mluví o opaku: rozdíly mezi dělnictvem a měšťanstvem zůstaly a v některých bodech se dokonce ještě zvětšily. Historický přelom sice životní situace lidí *nějakým způ-*

sobem změnil, ale „očividně“ nikoli ve vztahu k vrstvám nebo třídám: na nové úrovni se znovu vytvářejí staré rozdíly.

Při myšlení a bádání v kategoriích tříd a vrstev je spojováno právě to, co má být tezí o individualizaci sociální nerovnosti odděleno: otázka *rozdílů* mezi předpokládanými velkými skupinami na jedné straně a otázka *třídního či vrstevného charakteru* sociální struktury na straně druhé. V souladu s tím se z konstantnosti vztahů snadno chybně usuzuje na konstantnost sociálních tříd či vrstev (nebo se zvyšování životní úrovně naopak chybně interpretuje jako sblížení mezi třídami). Zde naopak získává ústřední význam to, že vztahy sociální nerovnosti a jejich sociálně třídní charakter se *mohou měnit nezávisle na sobě*: při konstantních rozdílech v příjmech atd. se sociální třídy během individualizačních procesů v poválečném vývoji státu blahobytu detradicionalizovaly a rozpadly, a naopak: rozpad sociálních tříd (vrstev) může být za jiných okolností – například při masové nezaměstnanosti – doprovázen *zostřením* sociálních nerovností. Tento „eskalátorový efekt“ *směrem dolů* nabývá od osmdesátých let na významu.

4. Individualizace, masová nezaměstnanost a nová chudoba

Je „konec společnosti velkých skupin“ něčím, co platilo včera a co dnes už neplatí? Neprožíváme snad ve spojení s masovou nezaměstnaností a novou chudobou budoucnost třídní společnosti *po jejím ohlášeném konci*?

Skutečně, sociální nerovnost se opět zvyšuje, a ve znepokojující míře. Číselné údaje spolkového statistického úřadu ukazují, že růst příjmů samostatně pracujících osob a podnikatelů (zejména v oblasti perspektivního elektronického průmyslu) byl už od roku 1975 a ještě výrazněji v osmdesátých letech velmi intenzivní. Příjmy úředníků, zaměstnanců, dělníků a důchodců se při jistém odstupňování pohybují zhruba proporcionálně vůči průměrnému vývoji. Směrem dolů se pohybují čísla u těch, kdo pobírají podporu v nezaměstnanosti a sociální výpomoc. Při veškeré

rozmanitosti zvolených hledisek se u příjmů zřetelně projevuje dvojí pohyb: všeobecné zvyšování rozdílu mezi podnikateli a samostatně pracujícími osobami na jedné straně a všemi námezdnými pracovníky na straně druhé. Tato tendence je doprovázena zajištěným postavením jedné části obyvatelstva, která je pevně integrována do celkově se zužujícího trhu práce, a rostoucí už-ne-menšinou těch, kdo se pohybují v šedé zóně neúplné a přechodné zaměstnanosti nebo trvalé nezaměstnanosti a žijí ze stále skromněji plynoucích veřejných prostředků nebo z „neformální“ práce (individuální práce, práce načerno atd.). Odhady, které se týkají této poslední skupiny žijící ze sociální výpomoci a na hranici chudoby, se příkře rozcházejí – vzhledem k nestabilním podmínkám jejího zaopatření nelze ani nic jiného očekávat. Příslušné odhady kolísají mezi *dvěma* a více než *pěti miliony*. Tato skupina přitom nepřetržitě roste, jak naznačuje podíl (registrovaných!) nezaměstnaných nepobírajících vůbec žádnou podporu, který vzrostl na *jednu třetinu* (2,2 milionů v podzimním období 1985) všech registrovaných nezaměstnaných. Význam „alternativních“ pracovních možností je z hlediska politiky zaměstnanosti i přes velkou publicistickou rezonanci kvantitativně nevelký. V odhadech se vychází z toho, že na celkově velmi nestálé scéně existuje ve Spolkové republice asi 30 000 aktivních skupin, v nichž je zapojeno 300 000 až 600 000 (většinou mladších) osob.

Individualizace není se specifičností této „nové chudoby“ v rozporu, naopak ji *vysvětluje*. Masová nezaměstnanost zatěžuje lidi v kontextu individualizace jako osobní osud. Nepostihuje je už v sociálně viditelné a kolektivní podobě, nýbrž ve *specifických životních fázích*. Ti, kdo jsou jí postiženi, musí dnes sami nést to, proti čemu byly kdysi v chudobu zakoušejících a třídně orientovaných životních souvislostech připraveny a tradovány odlehčující alternativní modely a obranné a podpůrné formy. V individualizovaných životních situacích, zbavených třídních souvislostí, se kolektivní osud stal osudem *osobním, individuálním* osudem ve společnosti vnímané už jen statisticky, ne již jako něco, co je možné (pro)žít, a z této roztržiténosti by musel být teprve integrován v osud kolektivní. Jednotkou, do níž bije blesk (nezaměstnanost a chudoba), už není skupina, třída nebo vrstva, ný-

brž *tržní individuum* v jeho specifických poměrech. Štěpení naší společnosti ve slábnoucí většinu s pracovními místy a rostoucí menšinu nezaměstnaných, předčasných důchodců, příležitostných pracovníků a těch, kdo si vůbec nezjednájí přístup na trh práce, je v plném proudu. Zřetelně o tom svědčí struktura nezaměstnanosti a rostoucích šedých zón mezi registrovanou a neregistrovanou nezaměstnaností (srov. k tomu souhrnně Büchtemann, 1984).

Podíl dlouhodobě nezaměstnaných nepřetržitě roste. V roce 1983 bylo už 21 % a v roce 1984 dokonce 28 % nezaměstnaných bez práce déle než rok a téměř 10 % déle než dva roky. Odráží se to také na drastickém posunu mezi těmi, kdo pobírají podporu v nezaměstnanosti, a nezaměstnanými odkázanými na sociální výpomoc. Ještě před deseti lety dostávalo 61 % ze zhruba 76 % nezaměstnaných pobírajících peněžité dávky podporu v nezaměstnanosti a 15 % sociální výpomoc. V roce 1985 se tento poměr dramaticky zhoršil. Jen 65 % registrovaných nezaměstnaných patří vůbec k „příjemcům dávek“, jak to označuje úřední němčina, přičemž už jen 38 % z nich pobírá podporu v nezaměstnanosti, a již 27 % sociální výpomoc.

Bez ohledu na široký rozptyl se *nezaměstnanost soustřeďuje ve skupinách, které jsou beztak svým profesním postavením znevýhodněny.* Riziko stát se nezaměstnaným a zůstat jím se zvyšuje u osob s malým nebo vůbec žádným odborným vzděláním, u žen, u starších a zahraničních pracovníků, u zdravotně postižených osob a u mladistvých. Klíčovou roli přitom hraje *délka zaměstnání v podniku.* Ta také vysvětluje vysoké procento nezaměstnaných mezi mladými výdělečně činnými lidmi. Ještě silněji než délka příslušnosti k podniku zvyšují riziko stát se (znovu) nezaměstnaným časté změny pracovních míst v rámci podniku, a především *předcházející nezaměstnanost.* Při současných podmínkách na trhu práce mají naopak dobré šance na znovuzapojení do pracovního procesu už téměř jen „mladší kvalifikovaní muži, kteří dostali výpověď nikoli z osobních, nýbrž z podnikových důvodů“ (Büchtemann 1984, s. 80).

Současně se *rozzrůstají šedé zóny neregistrované skryté nezaměstnanosti.* Zřetelně to mj. ukazuje prudce stoupající počet

osob, které jsou v návaznosti na nezaměstnanost a) přechodně nebo dlouhodobě vytlačeny do „tiché rezervy“ (1971: 31 000; 1982: 322 000); b) dočasně se účastní forem dalšího vzdělávání a rekvalifikace, jež financuje AFG (1970: 8 000; 1982: 130 000); c) stahují se do kategorie „jiné nevýdělečné činnosti“ (jde převážně o práci žen v domácnosti; 1970: 6 000; 1982: 121 000) nebo d) jsou „exportovány“ do ciziny (1970: 6 000; 1982: 171 000).

Tato jasná a stále ostřejší *sociální strukturace* nezaměstnanosti postupuje ruku v ruce s jejím *širokým rozptylem*, který ji už dávno objektivně zbavil stigmatu „třídní zkušenosti“ a „normalizoval“ ji.

Proti (do značné míry) konstantnímu počtu nezaměstnaných – značně přesahujícimu dva miliony – stojí *mnohem vyšší počet těch, kdo už byli někdy nezaměstnaností postiženi*. Mezi roky 1974 a 1983 tak patřilo jednou nebo několikrát mezi nezaměstnané 12,5 milionů různých osob. Jinými slovy, každá *třetí* výdělečně činná osoba učinila v tomto období alespoň jednou osobní zkušenost s nezaměstnaností.

Žádná kvalifikační a profesní skupina už *neskýtá ochranu před nezaměstnaností*. Přízrak nezaměstnanosti se zahrnil i tam, kde by to nikdo nečekal. Nezaměstnanost se zvýšila mezi kvalifikovanými dělníky (1980: 108 000; 1985: 386 000) stejně jako mezi inženýry (specialisty v oblasti strojů, vozidel, elektrotechniky atd. – 1980: 7 600; 1985: 20 900) nebo lékaři (1980: 1 434; 1985: 4 119; podle údajů Spolkového úřadu práce).

Nesmí to ovšem být chápáno tak, že nezaměstnaností jsou postiženi všichni *stejně* (viz výše). Přes toto obecné rozšíření nezaměstnanosti, z hlediska skupin nespécifické, nemusely *dvě třetiny* výdělečně činných osob učinit v tomtéž období s nezaměstnaností *žádnou* osobní zkušenost. Oněch 33 milionů registrovaných případů připadá „pouze“ na 12,5 milionů osob, což znamená, že každý postižený byl v průměru nezaměstnaný 1,6 krát.

Zvláštním znakem masové nezaměstnanosti je její *dvojznačnost*: na jedné straně se riziko stát se a zůstat nezaměstnaným týká s plnou tvrdostí skupin *již beztak znevýhodněných* (výdělečně činných matek, osob bez odborného vzdělání, nemocných,

cizinců a nedostatečně kvalifikovaných mladistvých). Rostoucí počet těchto případů statistiky nezaměstnanosti už nezachycují. Těmto rizikovým faktorům – ať se v nich jakkoli vytrvale projevuje sociální původ – *neodpovídají nicméně žádné sociální životní souvislosti* a často ani žádná „kultura chudoby“. Nezaměstnanost (a chudoba jako důsledek jejího trvání) zde tedy velmi často koinciduje s *individualizací zbavenou* třídních souvislostí. Na druhé straně stálost čísel – již řadu let vysoko přes dva miliony, a se stabilní perspektivou hluboko do devadesátých let – vzbuzuje klamný dojem, že nezaměstnanost nepřichází hned jako trvalý osud, nýbrž zpočátku vstupuje často do života *tichým krokem něčeho přechodného* a přichází a odchází, přichází a odchází, až se jednoho dne usadí, už neodejde a uhnězdí se pak ovšem v nejhlubším nitru člověka se vši tíží *zklamané víry* v její překonání.

Je to možné vyjádřit Schumpeterovým obrazem: autobus masové nezaměstnanosti je obsazen skupinou trvale nezaměstnaných, která nabývá zřetelné podoby tím, že zůstává sedět. Jinak ale vládne v autobuse čilý ruch. Neustále přistupují noví lidé a jiní vystupují. V tomto všeobecném hemžení je sice možné z nějakého vnějšího bodu – řekněme z ptačí perspektivy paralelně se pohybující helikoptéry – vysledovat některé znaky a jim odpovídající konstelace skupin. V bezprostředním vnímání účastníků jde ale o náhodně seskupené množství jednotlivců sedících chvíli vedle sebe a čekajících na to, až budou moci vystoupit. Je to stejné jako v metru. Lidé jedou několik stanic vedle sebe a opět vystupují. Při nastupování myslí už na vystupování. Když se setkávají, jsou spíše rozpačití. Vůle vystoupit, kterou v sobě *každý* nese, stejně jako historie vlastního přistoupení, již má *každý* na rtech, je nespojují. Jen v noci, když vlak stojí, začínají ti, kteří v tlačnici nestihli vystoupit rychle se zavírajícími automatickými dveřmi (a jak může vnější pozorovatel jen málo útěšnými slovy sdělit, „statisticky“ to vůbec stihnout nemohli – jejich počet je vysoký a konstantní), opatrně natahovat skrze mříže vlastního pocitu viny ruce k druhým a mluvit s nimi.

Převážná většina nezaměstnaných zůstává – ještě – pro sebe i pro druhé v *šedé zóně přicházení a odcházení*. Třídní osud se

roztříštil na nejmenší jednotky – na „přechodné úseky života“–, narušuje biografie, tu a tam se vynoří (prolamuje hranice, které mu dříve byly posvátné), navrací se, zůstává o chvíli déle, utvrzuje se, ale v těchto „výsecích života“ se už opět stává téměř „normální“ epizodou standardní profesní biografie celé generace. Právě tato *nomádská, pro určité fáze života charakteristická existence* masové nezaměstnanosti v podmínkách individualizace (s mezitím výrazně vystupujícími tendencemi k usazení se) zároveň umožňuje něco rozporného: masovost a individualizaci „osudu“, závratně vysoká a zároveň konstantní čísla, která se nicméně nějakým způsobem drolí, rozdrobený a dovnitř obrácený masový osud, jenž ve své nenalomené příkrosti zatajuje jednotlivci hlasem osobního selhání svůj milionový rozsah a individuálně nahlodává svědomí.

Se zřetelem ke statistice nezaměstnanosti to znamená, že *případy* nezaměstnanosti registrované úřadem práce nepřipouštějí *žádné zpětné závěry o osobách*. Za prvé, nezaměstnaností může být přechodně postiženo mnohem více osob, než ukazuje konstantní povaha čísel. Za druhé, tytéž osoby mohou být po určitou dobu několikrát hlášeny s určitým přerušením jako nezaměstnané. Aplikujme to opět na onen příklad s metrem: počet míst k sezení a stání neodpovídá proudu lidí, kteří nastupují a vystupují. Mezi nastupujícími a vystupujícími jsou také často tytéž tváře a někteří stálí hosté, takže ani počítání proudu posazérů nic přímo nevyovídá o postiženosti nezaměstnaností: *počet případů, počet nastupujících a vystupujících a celkový počet osob se při jejich rozdělení se specifickým zřetelem k životním fázím liší*. Odpovídající rozměr má stupeň rozšíření. Nezaměstnanost, představující ve svém rozdělení individuální osud charakterizující určitá životní období, už není třídním osudem nebo osudem marginálních skupin, nýbrž byla generalizována a normalizována.

Rozdělení se zřetelem k životním fázím charakterizuje i *novou chudobu*. Umožňuje pochopit ambivalenci, s jakou se šíří, prohlubuje, a změněna v něco privátního zůstává přesto skryta. To, co je přechodné, nemusí přitom vůbec pominout, a pro stále víc lidí to také nepomíjí, zpočátku se to ale *jeví* jako přechodná událost. Pádem do chudoby jsou ohroženy zvláště *ženy*. Je příznačné,

že důvodem tu není nedostatek vzdělání nebo sociální původ. Podstatným faktorem se stal spíše *rozvod*, který nutí – zejména matky s dětmi – žít pod úrovní životního minima. I zde platí, že mnoho z nich nežije v poměrech odpovídajících stereotypu nižší vrstvy. Chudoba je pro ně často jen *přechodnou* událostí. Jen „šňatek je dělí“ (podle jejich vlastní představy, a zčásti také skutečně) od překonání chudoby. Když se chudoba pak už nedá seřádně, jsou jí vystaveny mnohem nešetrněji, protože neznají blíže možnosti obrany a strategie kultury, která umí s chudobou žít.

Tomu odpovídá, že nová chudoba se schovává mezi vlastními čtyřmi zdmi, že se aktivně skrývá v tom, co je na této situaci očividně skandálního. Je těžké říci, co je horší – být odhalen či zůstat neodhalen, muset přijímat pomoc či dál strádat. Jsou tu čísla, ale neví se, kde jsou lidé. Existují určité stopy. Odhlášený telefon. Překvapující vystoupení z klubu. Tyto známky ale jen znovu poukazují na hradby onoho zdánlivě prozatímního, jimiž se nová chudoba obklopuje ještě i tam, kde se už stala něčím definitivním.

To je vývoj tak ambivalentní, že o něm lze ve skutečnosti mluvit jen ve zdvojených větách, které vždy zároveň říkají i opak. Ztrácí se tak z očí skandál, jež představuje trvalá masová nezaměstnanost přesahující i v dlouhodobé perspektivě dvoumilionovou hranici. Masová nezaměstnanost, rozložená ve (zdánlivě) přechodné fázi, se tak zametá pod koberec normality. Nezaměstnanost v rozměrech tohoto řádu je přijímána bez hlasitého politického protestu, je takřkajíc *odsunuta ze zřetele individualizací*. Jeví se jako jakýsi „zvlhlý prach“, jehož výbušná síla ale zůstává nezměněna a může náhle zcela nenadále explodovat.

Při tak skandální nezaměstnanosti má pak tato forma jejího rozdělení i zmírňující aspekty. Tam, kde nezaměstnanost zůstává skutečně přechodným jevem, je nesena na mnoha ramenou, nedopadá s veškerou tvrdostí na jednu třídu, je jistým způsobem zdemokratizována. Jisti si před ní teď nejsou ani „ti nahoře“. Je zde však třeba ještě jednou říci, že v tom právě se opět skrývá jed, který svazuje a ochromuje politické síly. Jinými slovy, tento kousek demokratizace masové nezaměstnanosti v sobě obsahuje také *částečné přerozdělení nedostatku*, částečné vyrovnání šancí *směrem dolů*.

Tomu odpovídá i určitý model biografického rozdělení. To, co bylo dříve připsáno jako skupinový osud, je dnes – s řadou omezení – takřkajíc *biograficky rozloženo napříč*. Schematicky se dá říci, že protiklady spjaté se sociální nerovností se znovu vynořují jako protiklady mezi životními úseky *uvnitř* jedné biografie. To je samozřejmě nadsazená formulace. Přepíná reálně postřehnutelnou tendenci, že životní dráhy jsou díky individualizaci rozmanitější, protikladnější, nestálější, nejistější, náchylnější ke katastrofálním zvratům, ale také pestřejší, bohatší a kontrastnější, až po skutečnost, že rostoucí část veškerého obyvatelstva je přinejmenším „přechodně“ vystavena nezaměstnanosti (a chudobě).

Rubem oné přechodnosti, s jakou se nezaměstnanost vyskytuje, je *přeměňování vnějších příčin ve vlastní zavinění, problémů systému v osobní selhání*. Ona prozatímnost, která se teprve novými a novými pokusy mění v nezaměstnanost trvalou a ne už přechodnou, je *křížovou cestou sebeuvědomění*. Nepřetržitým vylučováním možného je nezaměstnanost, tedy něco vnějšího, krok za krokem vpravována do člověka, stává se jeho vlastností. Nová chudoba je především, ale nikoli výlučně, materiálním problémem. Právě tato mlčenlivě přijímaná sebedestrukce, uskutečňovaná v rituálním procesu marných pokusů o obranu, je také tím, co jako masový osud bují pod povrchem.

Tato souvislost je snad také zmírněna, ale nikoli skutečně vyvrácena věděním o příčinách, statistickými doklady o masovém charakteru nezaměstnanosti. Poukaz na „společenskou podmíněnost“ zůstává jen poukazem, neodpovídá mu žádná životní zkušenost. *Čísla a život* se rozcházejí. Případy nejsou lidé. Čísla vyprávějí o životě, který už nedovedou interpretovat, zařadit. Poukazují na *ztracenou jistotu*, na šířící se bídu, sama ji ale s ničím nespojují, nemění nic na existující izolaci. Jsou způsobem protokolování stop, jež zanechává to, co je kolektivně individualizováno. Jsou také abstraktním jmenovatelem, díky němuž se izolovaní jednotlivci dovídají o své kolektivnosti, nebo řekneme-li to přesněji, mohou o ní uslyšet. Čísla se stávají *náhradní* skutečností za skutečnost sociální, která sama sebe nezná. Jsou zbylou „třídní slupkou“, která se stahuje do abstraktního světa statistiky. To, co se skrývá za čísly, zmizelo individualizací za

hradbami jednotlivého případu a dá se odtud stále obtížněji vy-
lákat.

Pokusy vymanit se z klišé „mužských“ a „ženských“ rolí a vy-
dobýt si na vlastním životě kus sebeurčení vytvářejí nakonec po-
zadí, na kterém se ohrožení nezaměstnaností může proměnit
i v *šanci*. To, co se v devatenáctém století označovalo jako „pro-
letarizace“, tak získává i *lesk sociálního přechodu k „jiné“ spo-
lečnosti*. Nově vznikající sociální nerovnosti se částečně smývají
v sociokulturně odlišném horizontu očekávání, který už jedno-
značně nesdílí samozřejmosti myšlení usilujícího o vzestup a ori-
entovaného na status a příjmy, na němž se nakonec zakládá kon-
statování sociální nerovnosti. S hodnotami ekonomických jistot
a myšlení orientovaného na status tu soupeří obsahové nároky
na „smysl práce“, na její sociální užitečnost, na to, co bývá ozna-
čováno jako „naplněný“ život. V extrémním případě může být
dokonce proti „vyprázdňení smyslu“ průmyslové a úřednické
práce, zajišťující bezpečný výdělek a orientované na status, posta-
ven kus uspokojující a smysluplné práce, který si jednotlivec vy-
dobył proti přesile poměrů. Nerovnosti jsou tak posléze v rámci
sociokulturní změny životních stylů a forem a s ní spojené fluk-
tuace kritérií do jisté míry zatlačeny do pozadí. Nakonec se nedá
jasně říci, zda odcizení ekonomicky a sociálně zajištěné existence
nebylo ve skutečnosti větší než ona odcizení, která v sobě chová
ekonomicky nezajištěný zápas o nové životní formy. Právě tato
kulturní proměna a *znejasnění kritérií rozdělování*, z nichž kri-
tika nerovnosti učinila v uplynulých staletích sociálně účinnou
zbraň, je tedy závojem, za nímž se rozplývají dokonce i zostřující
se nerovnosti a který tím, že absorbuje projevy odporu, sám opět
přispívá k jejich zostřování.

5. Scénáře budoucího vývoje

Co se vlastně děje – to je otázka, která se v této souvislosti do-
stává do středu pozornosti –, když se během historického vývoje
rozplývá přirozená identita sociálních tříd a zároveň se zostřují
sociální nerovnosti? Když se rozšiřují rizika spojená s námez-

nou prací, ale nikoli podle modelu „proletarizace“ velkých skupin, nýbrž ve zredukované podobě přechodných a posléze už nikoli jen přechodných životních úseků nezaměstnanosti, neúplné zaměstnanosti a chudoby? Je to *konec* tříd, nebo *začátek* nového, netradičního formování tříd? Je v procesu individualizace vůbec ještě možné postihnout stav nerovné sociální struktury pomocí hierarchického modelu sociální nerovnosti? Vyvolávají a favorizují snad procesy individualizace (např. prostřednictvím masových médií) nové druhy skupin, které se řídí zcela odlišným rytmem a mají také jiný dosah? V jakých směrech probíhá procesy individualizace podnětené hledání nových sociálních identit, životních forem a podob politické participace a jaké konflikty a rozpory jsou s tím spojeny? Postavíme tu proti sobě tři varianty možného vývoje, které se v žádném případě nevyklučují:

1. Konec tradiční třídní společnosti je počátkem *emancipace tříd překonávajících různá regionální a partikulární omezení*. Začíná nová kapitola třídních dějin, která musí být teprve napsána a dešifrována. Detradicionalizaci tříd by v kapitalismu majícím podobu státu blahobytu mohla odpovídat modernizace formování tříd, která integruje a novým způsobem sociálně a politicky shrnuje dosaženou úroveň individualizace.
2. Během vývoje, který zde byl naznačen, pozbývá podnik a pracoviště na významu jako místo konfliktů a formování identity a pro vznikající sociální vazby a konflikty se vytváří nový prostor, jež tvoří *ustavování a utváření privátních sociálních vztahů a životních a pracovních forem*; v souladu s tím dochází k formování nových sociálních sítí, identit a hnutí.
3. Ve stále větší míře dochází k tomu, že se odděluje systém plného zaměstnání a *systém flexibilního, plurálního a individualizovaného neúplného zaměstnání*. Zostřující se nerovnosti zůstávají v šedé zóně. Těžiště života se přesouvá z pracoviště a podniku směrem k utváření a ověřování nových životních forem a stylů. Do popředí vystupují protiklady mezi muži a ženami vznikající v souvislosti s rozpadem rodinného modelu.

Vznikání nestavovské třídní solidarity

Nová chudoba se ztrácí ve své němotě a zároveň v ní roste. Je to stav stejně skandální jako povážlivý a naléhavě vyžaduje, aby se mu dostalo politického a organizačního zastoupení. Bez toho zůstává fakt nové chudoby pro nedostatek sebeuvědomění skryt. Ale chudoba, která se vyvíjela v lůně sociální struktury spjaté s třídami a jejich politickými organizacemi a která v procesu individualizace mizí a zároveň se prohlubuje, *tím ještě zdaleka nepřestala existovat*. Naopak: stává se výrazem *masové labilizace* existenčních podmínek v kapitalistickém státě blahobytu, jejíž politický potenciál je stejně nový jako nevypočitatelný a globální. Na čem se tedy zakládá dojem, že tento vývoj je „neškodný“? Udrží ho dvě hedvábné nitky: neustálý pohyb v milionovém proudu masové nezaměstnanosti a koincidence nezaměstnanosti s historicky determinovanou fází sociokulturního experimentování, kdy se trajektorie života otřásají a musí být znovu (v aktivním smyslu slova) „prožívány“. Obojí je však možné pojmout zcela jinak: nejméně jedna *třetina* aktivního výdělečně činného obyvatelstva je nezaměstnaností nejen ohrožena, ale alespoň jednou ji zakusila na vlastní kůži. Číselné údaje o registrované trvalé nezaměstnanosti vykazují výrazně vzestupnou tendenci. K hluboké ztrátě jistoty dotýkající se samozřejmostí života – genderových vztahů, manželství, rodiny a situací civilizačního ohrožení – se tedy druí globální nedostatek materiálních životních jistot, přičemž konstantní počty nezaměstnaných – přes dvaapůl milionu – představují jen špičku ledovce. Alarmující není jen aktuální materiální propad, o kterém svědčí narůstající počet osob odkázaných na sociální výpomoc a bezdomovců. K tomu v podstatné míře přistupuje globální šok způsobený ztrátou jistoty za dosud nedotčenými fasádami normální existence a zasahující i nejlépe integrované rodiny kvalifikovaných dělníků a výše postavených zaměstnanců s dobrými výdělky. Tento efekt rozšíření a ohlasu masové nezaměstnanosti se dá zřetelně vytušit v rozdílu mezi více než dvěma a půl miliony „případů“ a více než *čtrnácti miliony* nezaměstnaností dotčených lidí. Druhou stránkou demokratizace masové nezaměstnanosti je její export do někdejšího

ráže plné zaměstnanosti. *Není už možné bezstarostně říci: nezaměstnanost se mne netýká.* Ta se jako přízrak zahnížďuje (skoro) všude a začíná tropit neplechu i v blahobytem zhýčkaných městských čtvrtích a rezidencích. Naopak: strach se nedá zapudit tím, že člověk v nejhrošším případě stále ještě dostane sociální výpomoc, o které průměrný Ind může jen snít. Strach vzniká z toho, že je ohrožen Mercedes stejně jako ojetý Volkswagen. A hlodající strach – ne toužebný sen, jakým je pro lidi z třetího světa sociální výpomoc – je politickým faktorem určujícím budoucnost v zemi hospodářského ex-zázraku, ve Spolkové republice.

Ani na tomto pozadí nezískává řeč v tradičních třídních kategoriích žádný reálný obsah. Pro diskusi o dělnické třídě a o dělnickém hnutí v druhé polovině dvacátého století je charakteristické, že se zakládá na *falešně alternativě*. Na jedné straně se novými a novými argumenty poukazuje na to, že situace dělníků v kapitalismu se výrazně zlepšila (materiální blahobyť, otevřené možnosti vzdělání, odborová a politická organizovanost a vybojovaná práva a formy sociálního zabezpečení). Na druhé straně se tvrdí, že třídní situace – tj. vztah námezdní práce a závislosti, které jsou v něm obsaženy, podoby odcizení a rizika – zůstaly bez ohledu na veškerá zlepšení nezměněny a že všechno se dokonce rozšířilo a vyhrotilo (masová nezaměstnanost, dequalifikace atd.). Cílem argumentace je prokázat jednou *rozpad* dělnické třídy a po druhé její *kontinuitu* – s veškerým politickým hodnocením, které je s tím vždy spojeno.

V obou případech není správně rozpoznán vývoj, který tu má ústřední význam a spočívá v tom, že se *rozpadá historická symbióza stavu a třídy, a to tak, že na jedné straně se rozplývají stavovské struktury a na druhé straně jsou zároveň generalizovány základní znaky třídního charakteru*. Při této detradicionalizaci sociálních tříd v rámci státu blahobytu je čím dál méně možné spojovat vznik forem solidarity specifických pro dané skupiny, pro *dělníky*, s historickým archetypem „proletářského dělníka“. Řeč o „dělnické třídě“, o „třídě zaměstnanců“ atd. ztrácí svoji reálnou evidenci, čímž zároveň odpadá základ a referenční bod pro nekonečnou výměnu argumentů týkajících se toho, zda dochází k „zburžoaznění“ proletariátu nebo k „proletarizaci“ za-

městnanců. Dynamika trhu práce se současně dotýká stále širších okruhů obyvatelstva; skupina osob nezávislých na mzdě se neustále zmenšuje, zatímco skupina těch, kdo se snaží proniknout na trh práce (ženy!), se stále zvětšuje. Přes veškeré rozdíly se tak množí společné rysy, zejména *společné sdílení rizik*, bez ohledu na rozdílnou výši příjmu, úroveň vzdělání atd.

Potenciální a reálná klientela odborů se následkem toho na jedné straně značně *rozšiřuje*, zatímco na druhé straně je také novým způsobem ohrožena: v představě o proletarizaci jsou totiž ti, kdo jsou jí vystaveni, ihned spojováni v důsledku svého evidentního materiálního zbídačení a zkušenosti odcizení. Naproti tomu rizika spojená s námezdnou prací nevytvářejí *žádné* společné základy. Mají-li být zvládnuta, vyžadují sociálněpolitická a právní opatření, která vedou k individualizaci sociálních požadavků a musí být teprve rozpoznána ve své kolektivní povaze – a to v opozici proti formám individuálně terapeutických aktivit. Odborové a politické formy jednání tak musí čelit konkurenci individualizujících způsobů právní, medicínské a psychoterapeutické péče a kompenzace, které jsou podle okolností s to vzniklé rušivé a zatěžující jevy zvládnuté mnohem konkrétněji a pro ty, kdo jsou jimi postiženi, zároveň i evidentněji.

Od rodinného privatismu k privatismu politickému

Mnoho sociálněvědních výzkumů v padesátých a šedesátých letech prokázalo, že ve všech západních industrializovaných zemích je postoj lidí k práci možné porozumět teprve v celkové souvislosti rodinného a pracovního života. Všeobecně se ukazuje, že i u průmyslových dělníků spočívá těžiště života v rodině, a nikoli ve zkušenosti námezdné a průmyslové práce.

Tento veskrze ambivalentní rozvoj privátní sféry, výrazně poděpený kulturním průmyslem a průmyslem volného času, není jen ideologií, nýbrž *reálným* procesem a *reálnou* šancí samostatně utvářet podmínky vlastního života. Tento proces má své počátky v rodinném privatismu, jak byl zřejmě obecně příznačný pro padesátá a šedesátá léta. Jak se však mezitím zřetelně ukázalo, může

nabýt rozmanitých forem a rozvinout vlastní dynamiku, která také nakonec dává privatismu – změnou významu rodiny a sexuality, manželství a rodičovství, ale také rychlou změnou alternativních kultur – zevnitř politický náboj a rozšiřuje nebo nechává rozplynout hranice mezi privátní a veřejnou sférou. Společensko-politická struktura je tu neustávající erozí a evolucí sociokulturních životních forem a permanentní praxí „udělat to v malém jinak“ vystavena zcela novým způsobem, a možná pronikavěji než politickými pokusy o reformu, tlaku ke změně a přizpůsobení. V tomto smyslu iniciovala detradicionalizace posledních desetiletí proces učení se, jehož historické dopady (např. na poměry ve výchově a na genderové vztahy) lze s napětím očekávat.

V padesátých a šedesátých letech odpovídali lidé na otázku, o jaké cíle usilují, jasně a jednoznačně v kategoriích „šťastného“ rodinného života, plánovaného rodinného domku, nového auta, dobrého vzdělání pro děti a zvýšené životní úrovně. Dnes mnoho lidí mluví jinou řečí, která se točí – a nutně vágním způsobem – kolem „seberealizace“ a „hledání vlastní identity“ a jako cíl uvádí „rozvíjení vlastních schopností“ a snahu „zůstat v pohybu“. V žádném případě to neplatí stejnou měrou pro všechny skupiny obyvatelstva. Tato změna je v podstatě produktem mladší generace, lepšího vzdělání a vyšších příjmů, zatímco starší, chudší a ne tak dobře vzdělané části obyvatelstva zůstávají zřetelně vázány na hodnotový systém padesátých let. Konvenční symboly úspěchu (příjmy, kariéra, status) už u mnoha lidí neuspokojují jejich nově probuzenou potřebu nalezení vlastní identity a sebestvrzení, jejich touhu po „naplněném“ životě.

Lidé se díky tomu stále výrazněji noří do labyrintu sebezpochybňování, sebetázání a sebeutvrzování. Nekonečný sled otázek – „Jsem skutečně šťastný?“ „Dosahuji skutečného sebenaplnění?“ „Kdo je vlastně ten, kdo tu říká, já“ a klade otázky?“ – vede ke stále novým módním odpovědím, jež jsou rozmanitým způsobem přetavovány v trhy pro experty, průmyslová odvětví a náboženská hnutí. V touze po sebenaplnění cestují lidé podle turistických katalogů do všech koutů světa. Rozbíjejí i ta nejlepší manželství a v rychlém sledu vstupují do stále nových svazků. Necháávají se přeškolit. Postí se. Pěstují jogging. Přecházejí z jedné

terapeutické skupiny do druhé. Posedlí cílem vlastní seberealizace vytrhávají sami sebe z pevné půdy, aby se přesvědčili, jestli jsou jejich kořeny skutečně zdravé.

Tento hodnotový systém individualizace v sobě zároveň skrývá náznaky nové etiky spočívající na principu „povinností vůči sobě samému“. To je z hlediska tradiční logiky rozpor, protože povinnosti mají nutně sociální charakter, uvádějí jednání jednotlivce do souladu s celkem a integrují je do něho. Tyto nové hodnotové orientace bývají proto také snadno (příliš snadno) chápány jako výraz egoismu a narcismu. Nepostihuje se tak ale podstata onoho nového, které tu vystupuje na povrch. Jde tu o sebenahlédnutí a sebeosvobození jako autonomní, praktický životní proces, což v sobě zahrnuje i hledání nových sociálních vazeb v rodině, práci a politice.

Politická moc dělnického a odborového hnutí spočívá na organizovaném pozastavení práce stávkou. Politický potenciál rozvíjející se privátní sféry se naproti tomu zakládá na tom, že si lidé uvědomují možnosti sebeutváření, že jsou přímým aktem odlišného jednání narušovány a překonávány hluboce zakořeněné kulturní samozřejmosti. Je to možné ilustrovat na příkladu: politická „moc“ ženského hnutí spočívá *také* v přetváření každodenních skutečností a samozřejmostí, které se z běžného rodinného života šíří všemi oblastmi formální práce a právního systému až do různých center rozhodování a provokativní politikou se tak usiluje o změny, jež jsou pro „stavovsky“ založený a uzavřený mužský svět bolestivé. Obecně je tedy možné říci, že v konkrétně postižitelném ohrožení sebevědomě vnímaných a expanzivně interpretovaných sfér privátního jednání a rozhodování se skrývá jiskra, která dnes (jinak než ve světech určených třídní kulturou) zažehuje sociální konflikty a hnutí.

Individualizovaná společnost „nesamostatných“

Motor individualizace běží na plné obrátky a není tudíž možné rozpoznat, jak mohou být vůbec ustaveny nové, trvalé souvislosti sociálního života, které by byly srovnatelné s hlubinnou struktu-

rou sociálních tříd. Naopak, právě v příštích letech se ve snaze zvládnout nezaměstnanost a oživit hospodářství zřejmě přikročí k sociálním a technologickým inovacím, které otevrou individualizačním procesům nové oblasti. Platí to pro flexibilizaci vztahů na trhu práce a zejména pro zavádění nových typů regulace pracovní doby, ale také pro zavádění nových informačních a komunikačních médií. Je-li tento odhad správný, vzniká zvláštní přechodné stadium, kdy přetrvávající nebo zostřující se nerovnosti koincidují s prvky detradicionalizované a individualizované „postřídní společnosti“, která nemá nic společného s vizemi beztřídní společnosti v Marxově smyslu:

- (1) Společenské instituce – politické strany, odbory, vlády, sociální služby atd. – *se stávají konzervátory sociální skutečnosti, která stále méně existuje*. Zatímco představy o životě třídy, rodiny, profese, ženy a muže ztrácejí reálný obsah a sílu vedoucí do budoucnosti, jsou v „protektorských institucích“ konzervovány a uplatňovány *proti* „uchylujícím se“ vývojovým procesům a orientacím. Chybějící třídní vědomí je znovu vštěpováno ve školících kurzech. Kmenové, politicky „bloudící“ voličstvo je apelováním na „volební demokracii“ vyzýváno k návratu. Od industriální společnosti, konzervované v institucích a nechápající už svět, se odštěpuje společnost *za jejími hranicemi*. Mohli bychom v *Brechtově* duchu volně říci, že se stále víc a víc dostáváme do situace, kdy se vlády mohou cítit nuceny volit za lid a organizace se nevyhnou rozpouštění svých členů.
- (2) Sociálně třídní rozdíly ztrácejí reálnou identitu a zároveň s nimi *pozbyvá síly i idea sociální mobility* ve smyslu přecházení individuí z jedné konkrétně existující velké skupiny do druhé, která až hluboko do dvacátého století představovala sociální a politické téma s velkou, identitu zakládající silou. Nerovnosti tak ale nejsou v žádném případě odstraněny, nýbrž pouze předefinovány jako *individualizace sociálních rizik*. Společenské problémy se následkem toho bezprostředně mění v psychické dispozice: v osobní neuspokojení, v pocity viny, v úzkosti, konflikty a neurózy. Vzniká – dosti paradoxně – *nová bezprostřednost* individua a společnosti, bez-

prostřednost krize a choroby v tom smyslu, že společenské krize se jeví *jako* krize individuální a nejsou už vůbec nebo jen velmi zprostředkovaně vnímány ve své společenskosti. To je také jeden z kořenů současné „psycho-vlny“. Ve stejné míře nabývá na významu myšlení založené na individuálním výkonu, takže je možné říci, že *společnost výkonu* se svými možnostmi (pseudo)legitimizace sociálních nerovností se teprve v budoucnosti rozvine v celé své problematičnosti.

- (3) Aby lidé zvládli společenské problémové situace, jsou i zde nuceni uzavírat sociální a politické koalice. Ty se však už nemusí přidržovat žádného schématu, například schématu třídního. Izolace navzájem osamostatněných privátních existencí může být společensky a politicky prolomena spíše nejrůznějšími událostmi a vývojovými procesy. Koalice jsou ve shodě s tím uzavírány a opět rušeny lokálně, v souvislosti se specifickými situacemi a tématy, a zcela nestále odlišnými skupinami z odlišných světů. Lidé se mohou například spojit se sousedy v občanskou iniciativu usilující o snížení hluku působeného letadly, mohou být členy odborové organizace IG Metall a volit pravici, a to vše současně. Koalice v tomto smyslu představují účelová spojení závislá na situacích a osobách, která jsou uzavírána v individuálním existenčním boji na různých společensky daných bojištích. Ukazuje se zde, že procesy individualizace vedou k *osobitě pluralizaci* konfliktních linií a témat. V individualizované společnosti se připravuje půda pro nové, pestré konflikty, ideologie a koalice rozbíjející dosud platná schémata; vše se více či méně vztahuje k nějakému specifickému tématu, nic není jednotné, nýbrž vázané na určité situace a osoby. Sociální struktura, která takto vzniká, tíhne k *mediálně prosazovaným módním tématům a konfliktům*.
- (4) Trvalé konfliktní linie vznikají stále častěji ve spojení s „*připsanými*“ znaky, které jsou stejně jako dříve znevýhodňující: rasa, barva pleti, pohlaví, etnická příslušnost (zahraniční dělníci), věk, tělesné vady. Takové „kvazi-přirozené“ sociální nerovnosti získávají v kontextu pokročilé individualizace zvláštní význam pro organizaci a politizaci, který je dán jejich neodstranitelností, trvalostí, rozporností vzhledem k prin-

cipu výkonu, jejich konkrétností, bezprostřední vnímatelností a tím, že umožňují procesy identifikace. Do popředí přitom vystupují dvě významná témata: situace ohrožení (světové) rizikové společnosti (viz 1. část) a protiklady mezi muži a ženami sloučené doposud v rámci rodiny.

Kapitola IV

Já jsem já: o izolovanosti, společném životě a konfliktech mužů a žen v rámci rodiny i mimo ni

Jazykový barometr ukazuje na bouřku: „The war over the family“ (Berger/Berger), „The Battle of the sexes“ (Ehrenreich) či „terror intimacy“ (Sennett). Má-li být charakterizována situace mezi muži a ženami, sahá se často k nepřilíš mírumilovnému slovníku. Ten, kdo bere řeč jako skutečnost, musí se tedy domnívat, že láska a intimita se změnily ve svůj opak. Zajisté, jde tu o verbální přepínání v konkurenčním boji o upoutání veřejné pozornosti. Toto nadsazování však zároveň poukazuje na hluboce pociťovanou ztrátu jistoty, na zraněnou citlivost a „ozbrojenou bezradnost“, s jakou proti sobě muži a ženy stojí v každodenní realitě manželství a rodiny (a v tom, co z obojího zbylo).

Kdyby ale šlo jen o rodinu a o manželství! Jestliže však někdo spojuje vztahy mezi muži a ženami jen s tím, čím se zdají být – jako vztahy zahrnující témata sexuality, něžnosti, manželství, rodičovství atd. –, neuvědomuje si, že se týkají jak toho, tak současně i všeho ostatního: práce, povolání, nerovnosti, politiky, ekonomiky. Je to právě toto nevyvážené promíšení všeho, ba i toho nejprotikladnějšího, co činí všechny otázky tak spleťtými. Každý, kdo mluví o rodině, musí mluvit o práci a o penězích, a kdo mluví o manželství, musí mluvit o vzdělání, povolání, mobilitě, a to znamená o nerovném rozdělení při mezitím už (ve velké míře) rovných předpokladech daných vzděláním.

1. K situaci mužů a žen

Začala se tato nerovnost mezi mužem a ženou zahrnující všechny oblasti během jednoho či dvou posledních desetiletí ve Spolkové republice skutečně měnit? Data mluví dvojí řečí. Na jedné straně došlo k významným změnám – zejména v oblastech sexuality, práva a vzdělání. Celkově jsou to však (necháme-li stranou sexualitu) spíše změny *ve vědomí a na papíře*. Na druhé straně proti nim stojí *konstantní povaha chování a situací* mužů a žen (zejména na trhu práce, ale také v oblasti sociálního zabezpečení). To má – zdánlivě paradoxní – důsledek, že větší rovnost vyzdvihuje ještě zřetelněji do vědomí trvajících a prohlubujících se nerovnosti.

Tato historicky vzniklá situace nového vědomí a starých poměrů je ve dvojitým smyslu výbušná: mladé ženy – dosahující stejného vzdělání a uvědomující si svoji situaci – očekávaly větší rovnost v povolání a v rodině, jejich očekávání však narazila na *protichůdné* tendence na trhu práce a v chování mužů. Muži si naopak osvojili *rétoriku rovnosti*, aniž by po slovech následovaly činy. Vzdušné zámky iluzí se na obou stranách rozplynuly: při vyrovnání předpokladů (v oblasti vzdělání a práva) se situace mužů a žen zároveň stávají *ve zvýšené míře* nerovnými, *vědoměji* pocíťovanými a stále *méně* legitimními. Rozpory mezi ženským očekáváním rovnosti a nerovnou skutečností, mezi slovy mužů o společném zájmu a trváním na starých připsaných rolích se vyhrcojí a naprostou protikladností rozmanitých forem svého výrazu v privátní i politické sféře určují budoucí vývoj. Stojíme tedy – se všemi protiklady, šancemi a rozpory – teprve *na začátku* osvobození od „stavovskými“ připsaných genderových rolí. Vědomí předběhlo reálné poměry. A je nepravděpodobné, že by se hodiny vědomí daly otočit zpět. Mnoho věcí mluví pro to, že je na místě *prognóza dlouhodobého konfliktu*: pro příští roky bude určující, že muži a ženy budou stát *proti* sobě. Tuto tezi je nejprve třeba empiricky doložit na základě dat o „obecném rozměru“ životních situací mužů a žen, a poté teoreticky rozpracovat.

Manželství a sexualita

Ve všech západních industriálních zemích existují signály o *stoupajícím počtu rozvodů*. I když ve Spolkové republice je tento trend – například ve srovnání se Spojenými státy – doposud mírnější, končí dnes i u nás téměř každé *třetí* manželství rozvodem (ve velkoměstech už téměř každé druhé, v menších městech a ve venkovských oblastech přibližně každé čtvrté) a tato tendence neustále sílí. Až do roku 1984 bylo proti bilanci rozvodů možné postavit pozitivní bilanci opětovných sňatků. Od té doby se ale stále méně rozvedených osob rozhoduje pro nový sňatek. To se shoduje s obecným trendem k poklesu počtu sňatků. Oproti tomu stoupá procento rozvodů u osob, které znovu vstoupily do manželství, a rovněž u rodičů s dětmi. Úměrně tomu vládne stále větší chaos v rodičovských vztazích: moje děti, tvoje děti, naše děti – se všemi s tím spojenými odlišnými úpravami, citlivými body a konfliktními zónami pro všechny zúčastněné.

Údaje oficiálních statistik o rozvodech a sňatcích (pravděpodobně) ještě překonává skutečnost daná tím, že se *příkře zvýšil počet „manželství bez oddacího listu“*. Odhady mluví o tom, že ve Spolkové republice žije v současnosti jeden až dvaapůl milionu osob v nemanželských životních svazcích. Rozvody v manželstvích bez oddacího listu však žádná statistika nezachycuje. Přitom nejde jen o to, že podíl této formy soužití v uplynulém desetiletí několikanásobně vzrostl. Překvapivé je i to, s jakou samozřejmostí je tento „konkubinát“, který v šedesátých letech vyvolával spory a proti němuž se bojovalo, dnes všeobecně akceptován. Tato kvazi-institucionalizace mimoprávních a mimorodinných forem soužití signalizuje možná ještě výrazněji než daný jev sám tempo změny, k níž došlo.

V šedesátých letech byly ještě rodina, manželství a povolání dalekosáhle závazné jako spojení životních plánů, životních poměrů a biografí. Od té doby se ve všech bodech rozšířily možnosti a tlaky volby. Už není jasné, zda a kdy člověk uzavírá sňatek, zda s někým žije beze sňatku, zda počíná nebo vychovává dítě uvnitř rodiny nebo mimo ní, zda to činí s tím, s kým žije, nebo s tím, koho sám miluje, kdo ale žije s někým jiným, zda to

vše zvládá před kariérou, po kariéře nebo během ní. A není také jasné, jak se to vše dá krátkodobě, dlouhodobě nebo přechodně sloučit s tlaky nebo ambicemi v oblasti hmotného zabezpečení, kariéry a povolání všech zúčastněných. Všechny takové projekty a dohody jsou principiálně vypověditelné a vzhledem k více či méně nerovným zátěžím, jež v sobě obsahují, závislé na legitimizaci. To vše je možné chápat jako uvolnění a diferenciaci životních prvků a forem chování spojených (kdysi) v manželství. Díky tomu je také stále obtížnější postihnout vztah mezi pojmem a skutečností. Jednotnost a stálost pojmů – rodina, manželství, rodičovství, matka, otec atd. – zamlčuje a zastírá *vzrůstající rozmanitost* poměrů a situací, které se za nimi skrývají (např. rozvedení otcové, otcové jednotlivých dětí, otcové vychovávající sami své děti, mimomanželští otcové, zahraniční otcové, nevlastní otcové, nezaměstnaní otcové, otcové v domácnosti, otcové žijící v komunitě, víkendoví otcové, otcové, jejichž ženy jsou činné v povolání atd.; srov. M. Rerrich, 1986, s. 44).

Směr vývoje je přitom signalizován složením domácností: *stále přibývá lidí, kteří žijí sami*. Podíl domácností tvořených jednou osobou přesáhl už ve Spolkové republice *jednu čtvrtinu* (30 %). V roce 1900 žilo v přibližně 44 % všech privátních domácností pět nebo více osob. V roce 1981 činil odpovídající podíl už jen 9 %. Naproti tomu podíl domácností, v nichž žijí společně dvě osoby, stoupl z 15 % v roce 1900 na 29 % v roce 1981. Již na počátku osmdesátých let bylo tedy ve Spolkové republice 7,7 milionů (kolem 12,5 % veškerého obyvatelstva) samostatně žijících osob – a tato tendence stále sílí. Jen zčásti přitom však jde o osoby odpovídající stereotypu „single-života“, tedy o mladé a svobodné zaměstnané lidi; ve většině případů se spíše jedná o starší ovdovělé osoby, převážně o ženy (srov. Statistisches Bundesamt, 1983, s. 54n.).

Tyto vývojové tendence se však nesmí interpretovat jednosměrně ve smyslu *rostoucí anarchie a útěku před vázaností* ve vztazích mezi muži a ženami. Existuje i protichůdný trend. Proti počtu rozvodů, který dosáhl jedné třetiny, stojí stále ještě *dvě třetiny* nerozvedených manželství a rodin (ať se za nimi skrývá cokoliv). V rámci jedné generace došlo – zejména u dívek – k ná-

padným změnám v sexuálním chování. Jen mladým mužům bylo totiž dříve dovoleno – a to jen neoficiálně a se zamhouřenýma očima – shromažďovat sexuální zkušenosti. Dnes se víc než polovina dívek (61 %) otevřeně hlásí k tomu, že i pro ženy je důležité sbírat sexuální zkušenosti. A každá druhá dívka přitom spatruje určité kouzlo v tom, mít současně dva přátele (G. Seidenspinner, A. Burger, 1982, s. 30). Nesmí to však zastírat fakt, že i uvolněné sexuální chování podléhá přísným normám. Mladí lidé většinou *neusilují* – i když sami pro sebe ideál manželství a rodiny zpochybňují – *o život bez závazků*. I dnes zaujímá ideál stabilního partnerství přední místo; „zachovávaná věrnost se často jeví jako něco samozřejmého – právě jen bez oficiálních legitimací a tlaků státního práva a církevní morálky“ (K. Allerbeck, W. Hoag, 1984, s. 105). Vývoj je tedy dvojznačný. Na hojně probíranou otázku, zda manželství a rodina jsou něčím, co patří doznívající epoše, je možné odpovědět *jasným ano-ne*.

Vzdělání, trh práce a zaměstnání

Rovné právní postavení ženy je zakotveno v základním zákoně Spolkové republiky Německo. Závažné nerovnosti v právním postavení žen však byly odstraněny teprve v roce 1977 novým manželským a rodinným právem. Na papíře už neexistuje žádná norma, která by k muži a k ženě přistupovala odlišně. Ženám je umožněno ponechat si dívčí jméno. Jejich odpovědnost za domácí práce, až do té doby zakotvená v *zákoně*, byla zrušena a otázka péče o domácnost byla ponechána na dohodě manželů. Oba manželé mají také právo být výdělečně činní. Rodičovská péče o děti je svěřena otci a matce, kteří se při názorových rozdílech – jak doslovně říká zákon – „musí pokusit dohodnout se“ (srov. *Frauenlexikon*, 1983, s. 79).

Vedle této dalekosáhlé právní rovnosti mužů a žen je nejnvýznačnější událostí ve vývoji Spolkové republiky přímo *revoluční vyrovnání šancí na vzdělání* (k této otázce a k vývoji ženské výdělečné činnosti srov. též výše kapitola III, 1.). Ještě počátkem šedesátých let byly dívky v přístupu ke vzdělání značně znevýhod-

něny (ve vyšších vrstvách kupodivu mnohem více než ve vrstvách ostatních). V roce 1983 dívky už v některých bodech dokonce předstihly hochy (více dívek než hochů např. usiluje o maturitu; na nejnižší úrovni, kterou představuje základní škola, ukončuje vzdělání více hochů než dívek). Existují i protichůdné tendence. Srovnání výkazů o odborném vzdělání ukazuje výrazně nižší procento odborného vzdělání u žen (40 % výdělečně činných žen, ale jen 21 % mužů nemělo počátkem osmdesátých let žádné odborné vzdělání). Také počet maturantek pokračujících ve vyšším studiu poklesl v uplynulých deseti letech z 80 % na 63 % (u maturantů z 90 % na 73 %). Studentky jsou stejně jako dříve nadměrně zastoupeny v některých směrech studia (přes 70 % dívek volí humanitní, jazykové a pedagogické obory studia) a ženy se také kvalifikují spíše pro „nižší“ školy.

Nicméně se nezdá přepjaté – ve srovnání s výchozí situací – mluvit o *feminizaci* vzdělání v šedesátých a sedmdesátých letech. Tato revoluce ve vzdělání *není* ovšem doprovázena revolucí na pracovním trhu a v systému zaměstnání. Naopak, dvěře, které byly v oblasti vzdělání otevřeny, byly „na trhu zaměstnání a práce... opět přibouchnuty“ (G. Seidenspinner, A. Burger, 1982, s. 11). S nepatrným přírůstkem dívek v „mužských povoláních“ kontrastuje jejich masivní vytlačování ze všech ostatních oblastí. „Integrace ženy do povolání“, v sedmdesátých letech požadovaná (a podporovaná), se jednoznačně řídí „stavovskou, genderově podmíněnou zákonitostí“ obrácené hierarchie: čím je nějaká oblast pro společnost „centrálnější“ (a je takto definována), čím je nějaká skupina „mocnější“, tím méně jsou v ní zastoupeny ženy, a naopak: čím je nějaká oblast úkolů „marginálnější“, čím méně „vlivná“ je nějaká skupina, tím větší je pravděpodobnost, že ženy si v těchto sektorech vydobily možnosti zaměstnání. Dovědčují to odpovídající údaje ze všech oblastí – z politiky, ekonomiky, vysokých škol, médií atd.:

Ženy se špičkovým postavením v *politice* jsou stejně jako dříve výjimkou. Na jedné straně se zastoupení žen v politické exekutivě od roku 1970 nepřetržitě zvyšovalo; na druhé straně se jejich podíl snižuje, čím blíže jsou centřům politického rozhodování. Nejvýrazněji pronikly ženy do stranických grémií (ze 14 %

v roce 1970 se tu jejich podíl zvýšil v průměru na 20,5 % v roce 1982). Je příznačné, že jejich vliv převažuje mezi zelenými (až 50 %). V parlamentech se podíl žen zvyšuje směrem shora dolů: největší je na komunální úrovni (v zemských parlamentech kolísá mezi 6 % a 15 %; v obecních a městských parlamentech se pohybuje mezi 9,2 % a 16,1 %). V *hospodářské* oblasti je podíl žen v pozicích s dispozičním oprávněním zcela nepatrný – jen 2,7 %, přičemž jsou více zastoupeny v méně vlivných sektorech podniku (např. v personálních odborech). V *justici* je situace na vyšší úrovni podobná. Podíl žen je tu ovšem daleko vyšší (v roce 1977 jej tvořilo přibližně 11 % soudkyň, 10 % státních zástupkyň, 7 % obhájkyň). Ale u spolkových soudních dvorů, tedy tam, kde se přijímají základní rozhodnutí naší jurisdikce, kde jsou na desetiletí nastavovány výhybky naší justice, nemají ženy (téměř) co pohledávat (B. Wiegmann, 1979, s. 130). Na *vysokých školách* jsou ženy na vrcholu hierarchické pyramidy, to znamená na profesorských místech třídy C4 stále ještě výjimkou (v roce 1980 bylo pouze 239 z celkového počtu 9 431 míst této třídy obsazeno ženami), zatímco směrem dolů jejich podíl stále stoupá (dvojnásobný počet žen už působí na profesorských místech třídy C3 a několikanásobný počet na místech pomocných vědeckých sil – zejména v „okrajových oborech“). I *média* skýtají tentýž obraz: čím vyšší je hierarchický stupeň, tím méně se ženy dostávají ke slovu. Když působí v televizi, pracují většinou na „střední úrovni“ a v „lehčích“ rezortech, méně často ale v „důležitých“ politických a hospodářských tematických oblastech a téměř nikdy v televizní radě. Podíl žen zaujímajících řídicí postavení ve sdružených veřejnoprávních vysílačích činil v roce 1978 3 % (*Frauen 80*, vyd. Bundesminister für Jugend, Familie und Gesundheit, 1981, s. 31).

Kvalifikované profesní aktivity mladších žen se to netýká. Mladé ženy získaly dobré vzdělání a oproti svým matkám (a zčásti i otcům!) u nich došlo ke značnému vzestupu. Ovšem i zde je třeba opatrnosti. V mnoha oblastech výdělečného života *dobly ženy* „*potápějící se lodi*“. Typická ženská povolání patří k těm, jejichž budoucnost je nejistá: sekretářky, prodavačky, učitelky, zaúčené průmyslové dělnice. Racionalizace zasahuje obzvlášť silně

právě ty oblasti, kde nejčastěji pracují ženy, nebo v nichž existují – řečeno nejlepším sociologickým žargonem – „značné racionalizační rezervy“. To právě platí i pro průmyslovou práci. Pro většinu „ženských“ pracovních míst – v elektroprůmyslu, v potravinářském, oděvním a textilním průmyslu – je příznačné jejich soustředění tam, kde je „zablokována mechanizace“, kde jsou v ní „mezery“ nebo kde se ve vysoce či částečně zmechanizovaných výrobních systémech provádějí „zbytkové práce“, které pravděpodobně při budoucích vlnách mikroelektronické racionalizace odpadnou.

Toto vytlačování žen ze světa zaměstnání se již odráží ve vývoji *nezaměstnanosti*. Počet registrovaných nezaměstnaných žen v posledních letech vždy převyšoval – při vzestupné tendenci – počet mužů. V roce 1950 činila míra nezaměstnanosti u žen 5,1 % (u mužů 2,6 %), v roce 1982 se zvýšila na 8,6 % (u mužů na 6,8 %). Od roku 1983 tvoří ve Spolkové republice *polovinu* z více než 2,5 milionu nezaměstnaných ženy, přičemž počet výdělečně činných žen je oproti mužům zhruba o třetinu nižší. U vysokoškolsky vzdělaných pracovníků stoupla dokonce mezi roky 1980 a 1982 nezaměstnanost u mužů o 14 %, u žen naproti tomu o 39 %. Nejsou přitom započteny ženy, které – více či méně dobrovolně – odcházejí z výdělečného života do domácnosti. Počet osob, které se v návaznosti na nezaměstnanost uchylují k „nevýdělečné činnosti jiného typu“ – převážně k domácí práci –, se v uplynulých deseti letech zněkolikanásobil (v roce 1970 činil 6 000, ale v roce 1982 už 121 000!). Jinými slovy, všechno roste: *podíl žen na výdělečné činnosti, nezaměstnanost i skrytá nezaměstnanost žen*.

Tento deprimující vývoj na trhu práce je ve zřetelném rozporu s nadějami, jimž se oddávala a jež vyjadřuje dorůstající generace žen. Jedním z významných výsledků studie *Mädchen 82* (G. Seidenspinner a A. Burger) je „fakt, že u dívek mezi patnácti a devatenácti lety *stojí na prvním místě uskutečnění přání spjatého s povoláním*“, které je řazeno výš než sňatek a mateřství (s. 9). Tato vysoká motivace mladých žen ve vztahu k povolání a vzdělání naráží na protichůdné vývojové tendence na trhu práce a nezbyvá než vyčkat, jak bude tento „šok ze skutečnosti“ v krátko-

dobé i dlouhodobé perspektivě, privátně i politicky zvládnut.*

Osvobození od „stavovskyy“ připsaných rolí mužů a žen se nikdy netýká jen jedné strany – jen žen. Může pokročit jen do té míry, do jaké i *muži* změni způsob, jakým chápou sami sebe i svoje chování. Zřetelně se to projevuje nejen nově vytvářenými bariérami v systému zaměstnání, ale i ve vztahu k další tradiční ose „ženské práce“: ke každodenní domácí práci, k péči o děti, k práci pro rodinu.

Emancipace žen a práce pro rodinu v perspektivě mužů

Reprezentativní empirická studie *Der Mann*, kterou v podzimních měsících roku 1985 uveřejnily S. Metz-Göckelová a U. Müllerová, podává ambivalentní, ale i při své ambivalentnosti naprosto jednoznačný obraz. Harmonický mužský pohled na genderové vztahy, který ještě v polovině sedmdesátých let popsala Helge Prossová – „muž je silnější, chce mít svoje povolání a chce být živitelem rodiny; žena je slabší, chce svoji dnešní roli v rodině a jen občas nějaké povolání, a nadto ještě povolání nenáročné, chce, aby mohla k muži vzhlížet“ (1978, s. 173) –, ustoupil *verbální otevřenosti, přičemž chování mužů zůstalo dál strnule neměnné*. „Muži jsou ve svých reakcích rozštěpení. To, oč se zasažují hlavou, neproměňují v činy. Za slovy o společných zájmech ukrývají fakticky nerovnost“ (s. 18). Zejména na starém přesvědčení, že žena je odpovědná za domácnost a za děti, se změnilo jen málo nebo vůbec nic. „Otcové nevaří, neperou, neutírají prach. Na domácí práci se podílejí jen málo nebo vůbec ne. Spokojují se

---

* Tento neveselý obraz diskriminace žen v povolání je doplněn jejich – v průměru – nižším výdělkem. Průmyslové dělnice pobíraly v roce 1982 hodinovou mzdu představující 73% hodinové mzdy mužů (11,38DM oproti 15,66DM). Srovnání s vývojem od roku 1960 ukazuje, že rozdíly mezi muži a ženami v oblasti hrubé hodinové mzdy se – relativně – snížily. Přesto vydělávají muži při stejném vzdělání a srovnatelném věku více než ženy. V roce 1979 vydělávalo například 29% mužů starších než čtyřicet roků, zaměstnaných na plnou pracovní dobu a vykazujících odborné vzdělání požadované u prodavačů, přes 3000DM, zatímco u žen vydělávalo stejnou částku jen 9% (srov. Quintessenzen 1984, *Frauen und Arbeitsmarkt*, s. 33n.).

finančním příspěvkem na chod domácnosti a na výchovu dětí“ (s. 21). Tomu odpovídá, že „rolí muže v domácnosti většinou akceptují jen pro *ostatní* muže“ (s. 63). S jistým pokrytectvím a verbální pružností se tak trvá na staré dělbě odpovědností. Obhajovat vlastní „svobodu od domácích prací“ a uznávat přitom rovná práva ženy nepředstavuje pro muže žádný rozpor. Vyzbrojili se novými argumenty.

Ještě před deseti lety vysvětlovala většina mužů znevýhodnění žen v profesním životě nedostatečnou kvalifikací. A protože tyto argumenty se už vzhledem k expanzi vzdělání nedají obhájit, staví se dnes jiné obranné valy: *role matky*. „61 % mužů spatřuje v rodinném zatížení ženy důvod, který brání její kariéře v povolání... Na otázku, jakým způsobem si může rodina s dětmi (do deseti let) nejlépe rozdělit práci v povolání, v domácnosti a při výchově dětí, podporuje velká většina německých mužů model, podle něhož žena zůstává doma a muž pracuje v povolání (80 %)... To vše nepředstavuje ve vnímání mužů žádné skutečné znevýhodnění žen, nýbrž reálnou zákonitost... Převést ženskou otázku na otázku dětí je nejstabilnější baštou proti zrovnoprávnění ženy“ (s. 26n.). Je ironií dějin, že nepatrná, ale vzrůstající část mužů – otcové, kteří sami vychovávají své děti, a muži v domácnosti – současně podkopává i tuto ústupovou pozici.

Autorky popisují s dvojsmyslnou ironií rozpornost nového obrazu ženy v očích mužů. „Skřítek u domácího krbu‘ už není aktuální. Velký význam se přikládá autonomii ženy v oblasti rozhodování. Žádoucí je samostatná žena, která ví, co chce. Tato nová samostatnost je vlastní ženě, která samostatně a odpovědně řídí své záležitosti (i záležitosti ostatních členů rodiny) a přispívá tak k tomu, že muž se zbavuje části svého břemene... Tento druh emancipace má pro muže dokonce mnoho pozitivních stránek. Problémy s emancipací nastávají pro muže v tom případě, když jim hrozí, že ‚samostatnost‘ ženy se obrátí i proti nim, když jsou na ně kladeny požadavky a prosazovány jim odporující zájmy“ (s. 22n.).

Celý obraz doplňují první výzkumy oné mizící menšiny mužů, kteří se rozhodli ke změně rolí a stali se *novými otci a muži v domácnosti* (srv. A. Hoff, J. Scholz, 1985). Podle jejich vlastních

údajů jde o rozhodnutí, které je jen s výhradami dobrovolné. „Podřídili se přání nebo požadavku *partnerky*, která chtěla dál vykonávat svoje povolání. V ojedinělých případech to už bylo podmínkou těhotenství“ (s. 5). Je příznačné, že stará mužská ideologie, která mluvila o svobodném prostoru ponechávaném domácí prací, už není sdílena muži, kteří tato slova proměnili v činy. „Dominantní zkušeností mužů v domácnosti je izolovanost a pocit nenaplněnosti domácí prací, která je pocítována jako monotónní rutina“ (s. 17). *Muži v domácnosti trpí syndromem žen v domácnosti: neviditelnost jejich práce, nedostatek uznání, nedostatek sebevědomí. Jeden z nich říká: „...nejhorší, nejnepříjemnější je uklízení, to je skutečně něco odporného... Opravdu se to pozná teprve tehdy, když se to dělá každý den, když se dejme tomu v pátek někde uklidí a za týden je ve stejnou dobu na stejném místě stejná špína. A to je skutečně na téhle práci skoro ponižující, ne-li přinejmenším nervově ubíjející... Dalo by se skoro říci, že je to takový boj proti větrným mlýnům“* (s. 17n.). Tváří v tvář této zkušenosti revidují dokonce i muži, kteří vědomě vyměnili „odcizující práci v povolání“ za práci v domácnosti, svoji představu o povolání, poznávají význam výdělečné práce pro vlastní sebestvrzení a pro uznání ze strany druhých a pokoušejí se alespoň o zaměstnání se zkrácenou pracovní dobou (s. 8, 43). Jak málo je tento druh výměny rolí dosud sociálně akceptován, vyplývá z toho, že tito muži jsou svým okolím chváleni, zatímco stinné stránky dopadají na jejich manželky. Ty musí čelit výtkám, že jsou „špatnými matkami“ (s. 16).

Souhrnně můžeme říci: za fasádou ideálního obrazu partnerství pěstovaného oběma stranami se kupí *rozpory*. Podle toho, kam pohlédneme, je možné rozpoznat pokrok i porážky. Vezměme nejprve ženy. V centrálních životních sférách mladých žen se ve srovnání s generací jejich matek nepochybně otevřely *nové svobodné prostory* – v oblastech práva, vzdělání a sexuality, ale také v profesním postavení (srov. souhrnně E. Beck-Gernsheim, 1983). Pohled na současnou situaci a na obrysy budoucího vývoje ale ukazuje, že tyto svobodné prostory jsou *společensky nezabezpečeny*. Vývojové tendence výdělečné práce a stavovská uzavřenost mužského světa v politice, ekonomice atd. vedou k odů-

vodněnému předpokladu, že veškeré dosavadní střety byly ještě něčím harmonickým a že fáze konfliktů je teprve před námi.

Výchozí situace i perspektivy jsou přitom v řadě ohledů ambivalentní. Při generačním srovnání na tom ženy obecně nejsou špatně (mají dnes lepší vzdělání, a proto v zásadě také lepší *perspektivy* v povolání). Současně je ale v oblasti povolání předstihli jejich vlastní manželé, přibližně stejně vzdělání, a na ženách přitom v nezmenšené míře spočívá verdikt „doživotní domácí práce“. Proti zájmu žen na tom, aby se samostatně ekonomicky zajistily a zapojily do individualizující profesní aktivity, stojí ale stejně jako dříve jejich zájem na partnerství a *mateřství*, a to také a právě u oněch žen, které vědí, co to znamená z hlediska jejich perspektiv v povolání a jejich ekonomické závislosti na manželovi. Tato rozpolcenost mezi „vlastním životem“ a „existencí pro druhé“, která je nově vnímána, ukazuje *ambivalentnost procesu ženské individualizace*. „Duch rovnosti“ se už ovšem nedá znovu uzavřít do láhve. Otevřít ženám vzděláním oči a sázet na to, že neprohlédnou a pro veškerou budoucnost přijmou průhledné mužské „zdůvodňování“ stavovského, genderově podmíněného řádu v rodině, povolání a politice, bylo – z mužského hlediska – mimořádně krátkozrakou a naivní strategií.

I na straně *mužů* se v uplynulých deseti letech dalo leccos do pohybu. Staré klišé o „tvrdém muži“ už neplatí. I muži chtějí většinou ukázat své city a slabosti. Nepovažují už za trapné, když muž pláče (S. Metz-Göckel, U. Müller, 1985, s. 139). Získávají pomalu nový poměr k sexualitě. Ta pro ně „už není izolovaným pudem, nýbrž samozřejmou složkou jejich osobnosti. Berou ohled na partnerku“ (s. 139). Muži jsou nicméně v jiné situaci. Slovo „zrovnoprávnění“ pro ně má jiný smysl. Neznačená pro ně – tak jako pro ženy – *více* vzdělání, *lepší* perspektivy v povolání, *méně* práce v domácnosti, nýbrž jako logický důsledek *více konkurence, zřeknutí se kariéry, více práce v domácnosti*. Většina mužů se ještě oddává iluzi, že je možné vše spojit. Domnívají se, že lze bez obtíží sloučit zrovnoprávnění ženy a muže a zachování staré dělby práce (obzvlášť ve vlastním případě). Podle osvědčeného pravidla, že tam, kde hrozí rovnost, musí pomoci příroda, zastírají sami před sebou rozpory mezi vlastními slovy

a činy a uchylují se k biologickému zdůvodnění vládnoucích nerovností. Z faktu, že žena je schopna родit děti, vyvozují, že jí přísluší odpovědnost za děti, domácnost a rodinu a že se tedy musí zříci povolání nebo v něm zaujímat podřízené postavení.

Právě muže přitom propukající konflikty zasahují obzvláště citlivě. Podle tradičního mužského stereotypu dělby genderových rolí závisí „úspěch“ muže v podstatné míře na ekonomické úspěšnosti a na úspěchu v povolání. Teprve stabilní příjem mu umožňuje dostát mužskému ideálu „dobrého živitele“ a „starostlivého manžela a otce rodiny“. V tomto smyslu je i přiměřené a trvalé uspokojování sexuálních potřeb vázáno na ekonomicky měřitelný úspěch. Obráceně to také znamená, že má-li muž dosáhnout těchto cílů a splnit tato očekávání, musí v práci vynaložit „své nejlepší síly“, musí interiorizovat tlaky kariéry, musí se vnitřně vydávat, sám sebe přímo „vykořisťovat“. Tato struktura „mužské pracovní schopnosti“ je na jedné straně předpokladem pro to, že v podnicích fungují disciplinární strategie založené na odměně a trestu. Ten, kdo musí živit manželku a dvě děti, udělá, co se mu řekne. Na druhé straně zůstává vydávání mužské pracovní síly odkázáno na „harmonický domov“, který reprezentuje žena. Muži, ztělesňující „lidství spjaté s povoláním“, se tak stávají ve zvláštní míře *emocionálně nesamostatnými*. Sami se zapojují do dělby práce, při níž delegují na ženu podstatné stránky svého já a svých schopností v jednání se sebou samým. Souběžně roste tlak na harmonizaci všech záležitostí spojených s genderovými vztahy. U mužů se vyvíjí pozoruhodná schopnost nebrat na vědomí rýsující se konflikty. Tím zranitelnějšími se pak stávají, když postupně po částech nebo definitivně ztratí možnost emocionální výměny vepsané do jejich chápání partnerského vztahu. Když pak vztah k ženě není harmonický, nýbrž konfliktní, jsou dvojnásobně postiženi: ke ztrátě přistupuje bezmocnost a nepochopení.

Teze

Témata a konflikty spojené se vztahem mezi muži a ženami nejsou *jen* tím, čím se zdají být, totiž tématy a konflikty existujícími mezi muži a ženami. V jejich rámci se *také* rozpadá sociální struktura v privátní sféře. To, co se jeví jako „konflikt ve vzájemných vztazích“, má svoji obecnou stránku v rovině sociální teorie, která zde bude osvětlena v rámci tří tezí:

(1) Připsání rolí v závislosti na genderových charakteristikách je *základem* industriální společnosti, a ne jakýmsi tradičním reliktem, kterého by se šlo snadno vzdát. Bez oddělení mužské a ženské role by neexistovala tradiční nukleární rodina. A bez nukleární rodiny by neexistovala industriální společnost se svou schematicou práce a života. Život měšťanské industriální společnosti se zakládá na neúplném, přesněji řečeno *polovičatém* podřízení lidské pracovní schopnosti trhu. Plná industrializace, plné podřízení trhu a tradiční formy a role rodiny se vylučují. Na jedné straně je tomu tak, že výdělečná práce předpokládá práci v domácnosti a tržně zprostředkovaná produkce zase formy a připsané role nukleární rodiny. Industriální společnost je v tomto ohledu odkázána na nerovné postavení mužů a žen. Na druhé straně je tato nerovnost v rozporu s principy moderny a v kontinuitě modernizačního procesu se stává problematickou a konfliktní. Tím jsou však v procesu *skutečného* zrovnoprávnění mužů a žen zpochybňovány základy rodiny (manželství, sexualita, rodičovství atd.). To znamená, že ve fázi modernizace následující po druhé světové válce probíhá současně proces prosazování a rozkladu industriální tržní společnosti. Univerzalizmus trhu nerespektuje ani vlastní tabuizované zóny, které sám zavedl, a osvobozuje částečně ženy od jejich industriálně vyprodukovaného „stavovského osudu“, od připsané práce v domácnosti a materiální závislosti na manželovi. Takový vývoj otřásá formami biografického sladění produkce a reprodukce i dělbou práce a existujícími normami uvnitř rodiny, zviditelňuje mezery v sociálním zabezpečení žen atd. V konfliktech, k nimž dnes dochází mezi muži a ženami, tak musí být řešeny personalizované rozpory

industriální společnosti, která univerzální modernizací a individualizací ruší současně moderní a stavovské základy společného života mužů a žen.

- (2) Dynamika individualizace, která vyvázala lidi z třídních kultur, se nezastavuje ani před branami rodiny. Lidé jsou silou, kterou sami nechápol a jejímž nejvnitřnějším ztělesněním – ať na ně doléhá jakkoli podivně – nicméně sami jsou, vytrženi z genderových rámců, z jejich stavovských atributů a daností, nebo až do hloubi duše otřeseni. Zákon, který před nimi vystává, zní: *já jsem já*, a tedy: *já jsem žena*. *Já jsem já*, a tedy: *já jsem muž*. Tato distance mezi *já* a *insinuovanou* ženou, mezi *já* a *insinuovaným* mužem představuje propast. Proces individualizace má přitom ve vztazích mezi muži a ženami zcela protichůdné důsledky. Na jedné straně jsou při hledání „vlastního života“ *osvobozováni* od tradičních forem a připsaných rolí. Na druhé straně jsou lidé při oslabených sociálních vztazích *puzeni* k životu ve dvou, k hledání partnerského štěstí. Potřeba sdíleného vnitřního života, jak je vyjádřena ideálem manželství a života ve dvou, není žádnou prvotní potřebou. *Roste* úměrně ke ztrátám, které individualizace přináší jako rub svých možností. Díky tomu vede přímá cesta z manželství a rodiny dříve nebo později opět do manželství a rodiny – a naopak. To, co stojí nad frustrací nebo touhou obou pohlaví, je vždy opět jen jejich frustrace nebo touha, jejich opozice, závislost, pospolitost, koexistence, izolovanost, otevřenost vůči druhému – anebo všechno dohromady.
- (3) Ve *všech* formách společného života žen a mužů (před manželstvím a v jeho rámci, vedle manželství a po něm) vystupují na povrch *konflikty století*. Ukazují tu vždy svoji privátní, osobní tvář. Rodina je však *jen místem, nikoli příčinou tohoto dění*. Jeviště je možné změnit. Kus, který se hraje, zůstává vždy stejný. Propojení obou pohlaví v mnohvrstevném světě práce, rodičovství, lásky, povolání, politiky, individuálního rozvoje a seberealizace – ať už s druhým nebo proti němu – se silně oťrásá. Uvědomování si konfliktů je v manželských (i mimomanželských) vztazích iniciováno otevírajícími se *možnostmi volby* (může jít např. o divergentní profesní mobilitu manželů, o roz-

dělení domácích prací a péče o děti, o způsob kontracepce, o sexualitu atd.). Při rozhodování si všichni uvědomují rozdílné a protikladné důsledky a rizika pro muže a ženy, a tedy i *protikladné aspekty jejich situací*. Tak se např. při rozhodování o tom, kdo bude pečovat o děti, rozhoduje o profesní kariéře manželů, a tudíž i o jejich přítomné i budoucí ekonomické závislosti nebo nezávislosti a o všech důsledcích, které z toho pro ně vyplývají. Tyto možnosti rozhodování mají osobní a institucionální stránku. To znamená, že chybějící institucionální řešení (např. chybějící školky a neexistující flexibilizace pracovní doby, nedostatečné sociální zabezpečení) umocňují konflikty v privátních vztazích. A naopak, odpovídající institucionální opatření značně oslabují privátní „handrkování“ mezi muži a ženami. Proto je privátní a politické strategie a řešení třeba vidět v jejich souvislosti.

Tyto tři základní teze – „stavovský charakter“ industriální společnosti, tendence k individualizaci v ženském a mužském životním kontextu, konfliktní situace vnímané ve spojení s možnostmi a tlaky volby – budou nyní postupně rozpracovány a objasněny.

2. Industriální společnost jako moderní stavovská společnost

Zvláštnosti antagonismů mezi životními situacemi mužů a žen je možné teoreticky určit jejich konfrontací s třídními situacemi. Třídní protiklady se v devatenáctém století rozněcovaly zbídačným velkým částí dělnictva. Řešily se veřejně. Antagonismy mezi muži a ženami spojené s detradicionalizací rodiny vystávají hlavně mezi dvojicemi a místem jejich řešení je kuchyně, postel a dětský pokoj. Jejich zvukovou kulisou a indiciemi jsou nekonvenční diskuse o vzájemném vztahu nebo němý manželský konflikt, útek do samoty a ze samoty, ztráta bezpečné důvěry v druhého, jemuž partner náhle už nerozumí, bolestné chvíle rozvodu, idolizace dětí, boj o kousek vlastního života, který má být vydobyt na druhém a zároveň s ním sdílen, odhalování útisku v trivialitách každodenního života, útisku, jímž je jedinec sám. Je to

možné pojmenovat jakkoliv: „zákopová válka mezi muži a ženami“, „útek do subjektivity“, „epocha narcismu“. Právě to je způsob, jakým se *sociální forma* – stavovská vnitřní struktura industriální společnosti – rozpadá v privátní momenty.

Třídní protiklady, které vznikají zároveň s industriálním systémem, jsou takřikajíc „imanentně moderní“, založené v industriálním způsobu produkce samém. Antagonismy mezi muži a ženami se nepodřizují *ani* schématu moderních třídních protikladů, *ani* nejsou pouhým tradičním reliktem. Jsou čímsi třetím. Jsou stejně jako protiklady mezi kapitálem a prací *produktem* a *základem* industriálního systému v tom smyslu, že výdělečná práce *předpokládá* práci v domácnosti a že sféry a formy produkce a rodiny se oddělily a *vytvořily* v devatenáctém století. Situace mužů a žen, které takto vznikají, se současně zakládají na tom, že jsou jakoby *připsány* narozením. V tomto smyslu jsou jakýmsi podivným hybridem majícím podobu „moderních stavů“. A díky nim se v moderně etabluje stavovská hierarchie *industriální společnosti*. Svoji zápalnou sílu a logiku konfliktu čerpají tyto situace z *rozporu* mezi modernou a antimodernou v industriální společnosti. Tomu odpovídá, že stavovské, genderově podmíněné připsané role a protiklady se neprojevují tak jako třídní protiklady v raně industriálním, *nýbrž až v pozdně* industriálním stadiu modernizace, tedy v okamžiku, kdy sociální třídy jsou již detradicionalizovány a moderna se už nezastavuje před branami a formami rodiny, manželství, rodičovství a práce v domácnosti.

V devatenáctém století se zároveň s prosazováním průmyslové společnosti utvářely formy nukleární rodiny, které jsou dnes opět detradicionalizovány. Práce v rodině a produkce jsou podřízeny protikladným organizačním principům (srov. M. Rerrich, 1986). Zatímco produkce se řídí pravidly a mocí *trhu*, u každodenních domácích prací je jaksí samozřejmě vyžadováno jejich *bezplatné* vykonávání. *Smluvní* povaha vztahů v oblasti produkce kontrastuje s kolektivní *pospolitostí* manželství a rodiny. Individuální konkurence a mobilita, vyžadovaná ve sféře produkce, naráží v rodině na opačný požadavek: obětovat se pro druhého, integrovat se do kolektivního, *pospolitého* projektu rodiny. V podobě rodinné reprodukce a na trhu závislé produkce jsou tedy v rámci industri-

ální společnosti sloučeny dvě epochy s protikladnými organizačními principy a hodnotovými systémy – moderna a moderní anti-moderna –, které se doplňují, podmiňují a navzájem si odporují.

Právě tak odpovídají těmto epochám i rozdíly v životních situacích, které jsou vytvářeny a připisovány oddělením rodiny a produkce. Neexistuje tedy jen systém nerovnosti, který má svůj základ v produkci a projevuje se rozdíly v odměňování, v rámci profese, ve vztahu k výrobním prostředkům atd. Existuje také systém nerovností, který prochází *napříč* tím vším a který na jedné straně zahrnuje různým epochám odpovídající rozdíly mezi „rodinnou situací“ s její relativní rovností a na druhé straně rozmanitost situací ve sféře produkce. Zde je práce zprostředkována pracovním trhem a vykonávána za peníze. Když ji lidé přijmou, získávají – bez ohledu na své zapojení do závislé práce – schopnost *sebeobživ*y. Stávají se aktéry procesů mobility, s tím souvisejících projektů atd. Neplacená práce pro rodinu je připisována jako přirozené věno spojené s manželstvím. Její přijetí s sebou nese zásadní *nesamostatnost* a závislost. Ten, kdo ji převezme – a víme, kdo to je – hospodaří s penězi „z druhé ruky“ a zůstává odkázán na manželství jako na spojovací článek k vlastní obživě. Rozdělení těchto prací – a v tom spočívá feudální základ industriální společnosti – zůstává vyjmuté z rozhodování. Jsou připisovány podle původu a pohlaví. V zásadě je *osud člověka i v industriální společnosti přítomen už v kolébce*: celoživotní práce v domácnosti nebo existence formovaná trhem práce. Tyto „stavovské osudy mužů a žen“ jsou zmírňovány, rušeny, zostřovány a zastírány láskou, která je s nimi spojena. Láska je slepá. Protože láska se i při veškeré nouzi jeví také jako východisko z nouze, již sama vytváří, nerovnost, která je, být nesmí. Nerovnost ale je a vede k tomu, že láska se stává mdlou a chladnou.

Tím, co se jeví a co je kritizováno jako „teror intimacy“, jsou tedy – z hlediska sociální teorie a historie – *rozpory základními rysy industriální společnosti rozštěpené moderny*, která nedělitelné principy moderny – individuální svobodu a rovnost bez ohledu na bariéry dané narozením – vždy už rozdělovala a jednomu pohlaví je od narození upírala a druhému připisovala. Industriální společnost *nikdy* nebyla a není možná jako společnost

jen industriální, nýbrž je vždy společností napůl industriální a napůl *stavovskou*, společností, jejíž stavovská stránka není žádným tradičním reliktem, nýbrž *produktem a fundamentem* industriální společnosti zabudovaným do institucionální schematicy práce a života.

Po druhé světové válce došlo v rámci modernizace spjaté se státem blahobytu k dvojímu procesu: na jedné straně pronikly i do kontextu ženského života požadavky normální biografie závislé na trhu. V zásadě nejde o nic nového, pouze o aplikaci principů vyspělých tržních společností bez ohledu na genderově dané bariéry. Na druhé straně se však tímto způsobem vytvářejí úplně nové situace uvnitř rodiny a zcela obecně mezi muži a ženami, přičemž jsou dokonce likvidovány stavovské základy života industriální společnosti. Prosazení industriální tržní společnosti překonávající její rozštěpení v závislosti na pohlaví je vždy již doprovázeno *rozkladem* její rodinné morálky, genderově determinovaných osudů, tabu týkajících se manželství, rodičovství a sexuality, a dokonce i opětovným sjednocením domácí a výdělečné práce.

Struktura stavovské hierarchie industriální společnosti sestává z mnoha prvků: patří mezi ně dělba sfér práce mezi rodinu a produkci a jejich protikladná organizace, připsanost odpovídajících životních situací narozením, zastírání celkového stavu přísliby něžnosti a překonávání osamělosti láskou, manželstvím a rodičovstvím. Retrospektivně vzato musela být tato struktura vybudována a prosazena i proti projevům odporu. Na modernizaci se tedy dosud pohlíželo příliš jednostranně. Modernizace má dvojitou tvář. V devatenáctém století byl souběžně se vznikem industriální společnosti ustaven *moderní* genderově podmíněný stavovský řád. V tomto smyslu je modernizace v devatenáctém století doprovázena *antimodernizací*. Dobové rozdíly a protiklady mezi produkcí a rodinou jsou etablovány, ospravedlňovány a prohlášovány za věčné. Aliance mužsky inspirované filosofie, náboženství a vědy vše spojuje – když už, tak už – s „přirozeností“ ženy a „přirozeností“ muže.

Modernizace tedy nejen rozkládá feudální vztahy agrární společnosti, ale vytváří také nové feudální vztahy, které dnes opět začíná rozkládat. Tentýž jev – proces modernizace – má v rozdí-

ných rámcových podmínkách devatenáctého a konce dvacátého století *opačné* důsledky: tehdy *oddělení* domácí práce a výdělečné činnosti, dnes zápas o nové formy *opětovného sjednocení*; tehdy *materiální závislost žen na manželovi*, dnes jejich energetické pronikání na trh práce; tehdy *prosazování* stereotypních ženských a mužských rolí, dnes *osvobození* lidí od stavovských genderově podmíněných daností.

To jsou známky svědčící o tom, že moderna dnes zasahuje do antimoderny, kterou instalovala do industriální společnosti. Rozpadají se vztahy mezi muži a ženami, které jsou pevně spojeny s oddělením produkce a reprodukce a udržovány kompaktní tradicí nukleární rodiny se vším, co v sobě obsahuje z koncentrovaného pospolitého života, připsaných rolí a emocionality. Všechno je pojednou nejisté: forma společného života i to, kdo, kde a jak pracuje, názory na sexualitu a lásku a jejich spojení s manželstvím a rodinou. Instituce rodičovství se rozpadá v konflikt mezi mateřstvím a otcovstvím a děti s oněmi jim vlastními intenzivními vazbami, které se dnes stávají něčím anachronickým, jsou posledními partnery, kteří neodcházejí. Začíná se všeobecně usilovat o „formy opětovného sjednocení“ práce a života, domácí a výdělečné práce atd. a experimentovat s nimi. Jedním slovem, privátní se stává politickým, a to pak vyzáruje do všech oblastí.

To však jen naznačuje směr vývoje. To, oč jde v těchto úvahách, spočívá v následujícím konstatování: problémové situace plně *realizované* tržní společnosti nemohou být zvládnuty ve společenských životních formách a institucionálních strukturách *polovičaté* tržní společnosti. Tam, kde muži a ženy musí a chtějí vést ekonomicky samostatnou existenci, nemůže se to dít *ani* v rámci tradičně připsaných rolí vlastních nukleární rodině, *ani* v institucionálních strukturách práce v povolání, sociálního práva, urbanistického plánování, školství atd., které přímo *předpokládají* tradiční podobu nukleární rodiny s jejími genderově podmíněnými stavovskými základy.

„Konflikty století“, které se ventilují připisováním osobní viny a projevy zklamání ve vztazích mezi muži a ženami, mají svůj základ i v tom, že pokusy o osvobození od genderových stereotypů se stále ještě podnikají (téměř) *jen* privátní konfrontací mužů

a žen v rámcových podmínkách nukleární rodiny, přičemž zůstává zachován *konstantní* charakter institucionálních struktur. To se rovná pokusu uskutečnit změnu společnosti při současném zachování forem sociální struktury v rodině. Co pak zbývá, je jen *výměna nerovností*. Osvobození žen od domácí práce a od materiální závislosti na manželovi má být vynuceno regresí mužů k této „moderní feudální existenci“, která je právě tím, co ženy samy odmítají. To se – historicky – rovná pokusu učinit šlechtu nevolníky sedláků. Muži však uposlechnou tohoto volání „zpátky ke kamnům!“ právě tak málo jako ženy (a ty by to měly skutečně vědět nejlépe!). To je však pouze jeden aspekt. Ústřední význam má nahlédnutí, že *zrovnoprávnění mužů a žen nelze dosáhnout v rámci institucionálních struktur, které předpokládají nerovné postavení mužů a žen*. Nové, „kulaté“ lidi nemůžeme napěchovat do starých „hranatých“ příhrádek imperativů trhu práce, systému zaměstnání, urbanistických projektů, systému sociálního zabezpečení atd. Jestliže se o to někdo pokouší, nelze se divit, že privátní vztah mezi muži a ženami se stává dějištěm konfliktů, které mohou být jen neadekvátně řešeny tahanicemi kolem „výměny rolí“ nebo „smíšených rolí „mužů a žen.

3. Osvobození od mužských a ženských rolí?

Načrtnutá perspektiva podivně kontrastuje s daty, která byla dříve uvedena. Ta nakonec výmluvně dokumentují trend, který je protichůdný *obnovení* genderově podmíněné stavovské hierarchie. V jakém smyslu se vůbec může mluvit o „osvobození“? Jsou ženy ve stejné míře jako muži osvobozovány od stereotypních daností svého „genderově podmíněného osudu“? Jaké okolnosti to umožňují a jaké tomu brání?

V uplynulých desetiletích – jak dokládají výše shrnutá data – byly ženy významnými zvraty v jisté míře osvobozeny od tradičních rolí připsaných jejich ženskosti. Ústřední význam přitom má pět momentů, které navzájem vůbec nejsou v kauzálním vztahu: *Za prvé, prodloužení očekávané délky života* změnilo biografickou strukturu, sled životních fází. Jak ukazuje zejména Ar-

thur E. Imhof ve své sociálně historické studii, vedl tento trend k „*demografickému* osvobození žen“. Zatímco – schematicky řečeno – v dřívějších desetiletích postačovala délka ženského života právě jen k tomu, aby žena přivedla na svět a vychovala společensky „žádoucí“ počet přežívajících dětí, dnes tyto „mateřské povinnosti“ končí kolem pětáctýřicátého roku života. „Život pro děti“ se stal *přechodným* úsekem života žen. Po něm následují v průměru *tři desetiletí* „prázdného hnízda“ – tři desetiletí bez tradičního ohniska ženského života. „Jen ve Spolkové republice Německo žije přes pět milionů žen v ‚nejlepší věku‘ v po-rodíčovském soužití... a často... bez nějaké konkrétní smysluplné činnosti“ (Imhof, 1981, s. 181).

Za druhé, modernizační procesy – zejména v období po druhé světové válce – *restrukturovaly i práci v domácnosti*. Na jedné straně není *sociální izolace* práce v domácnosti strukturálním znakem, který jí je jako takové inherentní, nýbrž výsledkem historického vývoje, to znamená detradicionalizace životních světů. Nukleární rodina vyznačuje v průběhu individualizačních procesů ostřeji své hranice, čímž se vytváří „inzulární existence“, která se osamostatňuje vůči zbývajícím vazbám (třídní kultury, sousedské vztahy, sítě známostí). Teprve tak se existence ženy v domácnosti stává izolovanou pracovní existencí *par excellence*. Na druhé straně zasahují do práce v domácnosti *technické racionalizační procesy*. Rozmanité aparáty, stroje a konzumní nabídky usnadňují a zároveň vyprázdnují práci v rodině. Stává se neviditelnou a nikdy nekončící „zbytkovou prací“ někde mezi industriální produkcí, placenými službami a technicky zdokonaleným vnitřním vybavením privátních domácností. Oba momenty – izolovanost a racionalizace – vedou společně „k *dekvalifikaci* práce v domácnosti“ (Claus Offe), která ženy toužící po „naplněném životě“ odkazuje na práci v povolání, mimo domov.

Za třetí, jestliže je pravda, že mateřství je stále tím, co nejsilněji připoutává ženy k tradiční ženské roli, pak nelze vůbec podceňovat význam, jaký mají pro vymanění žen z tradičních modelů *prostředky bránící a regulující početí a právní možnosti přerušení těhotenství*. Děti, a tedy i mateřství (se všemi svými

důsledky), už nejsou „přirozeným osudem“, nýbrž – zásadně – dětmi *chtěnými* a *chtěným* mateřstvím. Data ovšem také ukazují, že mateřství *bez* ekonomické závislosti na manželovi a *bez* odpovědnosti za péči o děti zůstává pro mnoho žen stále *utopií*. Ženy z mladé generace nicméně mohou – na rozdíl od svých matek – (spolu)rozhodovat o tom, zda, kdy a kolik budou mít děti. Ženská sexulita je současně osvobozena od „údělu mateřství“ a může být sebevědomě odhalována a rozvíjena i *proti* normám zformulovaným muži.

Za čtvrté, zvyšující se počet rozvodů poukazuje na *vratkost materiálního zabezpečení manželstvím a rodinou*. Ženy často dělí jen „manžel“ od chudoby. Skoro 70 % všech matek, které samy vychovávají své děti, musí vystačit s méně než 1 200 markami měsíčně. Právě tyto matky a důchodkyně jsou nejčastějšími klientkami sociální výpomoci. V tomto smyslu jsou ženy „osvobozeny“, tj. *zbaveny* celoživotní záruky, že je muž ekonomicky zajistí. Statisticky doložený nápor žen na trh práce (který zřejmě zpochybní veškeré prognózy o zvládnutí nezaměstnanosti v devadesátých letech) ovšem také ukazuje, že mnoho žen vzalo toto historické poučení na vědomí a vyvozuje z něho odpovídající důsledky.

Za páté, ve stejném směru působí i vyrovnání šancí na vzdělání, které je zároveň výrazem silné *profesní* motivace mladých žen (viz výše).

To vše dohromady – demografické osvobození, dequalifikace práce v domácnosti, ochrana před početím, rozvod, participace na vzdělání a profesní aktivitě – vyjadřuje *stupeň osvobození žen z mantinelů jejich moderního ženského stavovského osudu, osvobození, které už nelze revidovat*. Spirála individualizace – trh práce, vzdělání, mobilita, plánování kariéry – tak nyní zasahuje vše v rodině s dvojnásobnou nebo trojnásobnou silou. Rodina se stává místem, kde se trvale žongluje s četnými divergentními ambicemi ve vztahu k profesním aktivitám a jejich požadavkům na mobilitu, k tlakům na vzdělání a v cestě stojícím závazkům vůči dětem, k monotónní domácí práci.

Proti těmto okolnostem vedoucím k individualizaci však stojí jiné, které připoutávají ženy zpět k tradičním připsaným rolím.

Skutečně plně *realizovaná* industriální společnost trhu práce, která by všem ženám a mužům *umožnila* samostatné existenční zajištění, by rychle zmnohonásobila už beztak skandální počty nezaměstnaných. To znamená, že v podmínkách masové nezaměstnanosti a vytlačování z trhu práce jsou ženy sice osvobozeny *od* svého zabezpečení manželstvím, nemají však svobodnou možnost *k* tomu, aby se samostatně zajistily výdělečnou prací. To ovšem také znamená, že jsou stejně jako dříve z velké části *odkázány* na ekonomické zabezpečení ze strany manželů, které však už *neexistuje*. Toto přechodné stadium mezi „svobodou od“, ale nikoli „svobodou ke“ skutečnému chování námezdního pracovníka je dodatečně posilováno zpětnou vazbou na *mateřství*. V míře, v níž ženy rodí a kojí děti, cítí se za ně odpovědné a vidí v nich důležitou součást vlastního života, zůstávají pro ně děti chtěnými „překážkami“ v profesním konkurenčním boji a svádějí je k vědomému rozhodnutí *proti* ekonomické nezávislosti a kariéře.

Ženy tak v průběhu života kolísají sem a tam mezi rozpornými póly emancipace a opětovného připoutání ke starým připsaným rolím. Odráží se to i v jejich vědomí a chování. Před prací v domácnosti prchají do povolání a naopak a v různých úsecích své biografie se pokoušejí protichůdnými rozhodnutími „nějak“ skloubit divergentní podmínky vlastního života. Rozpory okolního světa zesilují jejich vlastní rozpory: musí strpět, že se jich soudce při rozvodovém řízení táže, proč nedbaly na to, aby se zabezpečily prací v povolání. V oblasti rodinné politiky musí zase strpět otázku, proč řádně neplní svoje mateřské povinnosti. Svými profesními ambicemi ztěžují manželovi jeho beztak už těžký život v povolání. Rozvodové právo a realita rozvodu, chybějící formy sociálního zabezpečení, zavřené dvěře na trhu práce a ono hlavní břemeno, jímž je práce pro rodinu, charakterizují některé *rozpory*, které proces individualizace vnesl do ženského života.

Situace *mužů* je zcela odlišná. Zatímco ženy musí *také* s ohledem na ekonomické zabezpečení vlastní existence opustit staré připsané role „života pro druhé“ a hledat si novou sociální identitu, spadá u mužů *samostatné* ekonomické zabezpečení vlastní existence *vjedno* se *starou* rolovou identitou. V mužském

rolovém stereotypu „člověka činného v povolání“ se spojuje ekonomická individualizace s tradičním mužským rolovým chováním. Zabezpečení někým jiným, manželským partnerem (manželkou) je pro muže historicky neznámou věcí a „svoboda k“ výdělečné práci při současné existenci v rámci rodiny je pro ně něčím samozřejmým. Neviditelná práce, která k tomu patří, připadá tradičně manželce. Otcovské radosti a povinnosti mohly vždy mužům v *odměřených dávkách* působit ve volném čase potěšení. Otcovství nikdy nebylo skutečnou překážkou pro výkon povolání, naopak k němu nutilo. Jinými slovy, veškeré komponenty, které *vymaňují* ženy z jejich tradiční ženské role, na straně mužů *odpadají*. Otcovství a povolání, ekonomická samostatnost a rodinný život nepředstavují v mužském životním kontextu žádné rozpory, které by bylo třeba vybojovat a sladit *proti* podmínkám existujícím v rodině a společnosti; jejich slučitelnost je naopak vepsána a zajištěna v tradiční mužské roli. To ovšem znamená, že individualizace (ve smyslu tržně zprostředkované existence) *posiluje* mužské rolové chování.

Jestliže se i muži obracejí proti požadavkům své genderové role, má to jiné důvody. I svázanost mužské role s povoláním v sobě obsahuje rozpory; patří mezi ně např. obětování se v povolání pro něco, čeho pak nelze využít pro nedostatek volného času i odpovídajících potřeb a schopností; agresivní chování kvůli nicotnostem; vydávání energie na cíle v rámci povolání a podniku, s nimiž se jednotlivec nemůže, ale musí identifikovat; „lhostejnost“, k níž to vede, která ale opravdovou lhostejností nikdy není. Základní impulsy k osvobození od mužské role nejsou nicméně imanentní, nýbrž jsou *indukovány zvnějšku* (změnami v situaci žen), a to ve dvojím smyslu: na jedné straně jsou muži díky větší participaci žen na výdělečné práci zbaveni jha své role *jediny*ch živitelů rodiny. Uvolňuje se tím tlak, který je nutí podřizovat se v povolání *kvůli* manželce a dětem cizí vůli a cílům. Díky tomu se mohou jinak angažovat v povolání a v rodině. Na druhé straně se „rodinná harmonie“ stává křehkou věcí. Ona stránka mužské existence, která je určována ženou, se vychyluje z rovnováhy. Současně si muži začínají uvědomovat svoji nesamostatnost ve věcech každodenního života i svoji emocionální závis-

lost. V obou oblastech se skrývají významné impulsy k uvolnění identifikace s modely mužské role a k vyzkoušení nových forem života.

Existující konflikty vedou k tomu, že protiklady mezi muži a ženami nabývají ostřejší podoby. Ústřední význam mají dvě „katalyzující“ témata: *děti* a *ekonomické zabezpečení*. V obou případech jde o problémy, které mohou být v manželství udržovány v latentním stavu, které ale otevřeně vystoupí v případě rozvodu. Při přechodu od tradičního modelu manželství k modelu, kdy vydělávají oba členové manželského páru, se příznačným způsobem mění rozdělení břemen a šancí. V případě materiální závislosti na manželovi zůstává žena po rozvodu – schematicky řečeno – *s dětmi a bez příjmu*, muž naproti tomu *s příjmem a bez dětí*. V druhém případě se situace na první pohled mění jen málo. Žena disponuje vlastním příjmem *a* má (v souladu s platnou právní praxí) děti. V jednom závažném ohledu se tu však nerovnost převrací. V míře, v níž je odbourávána ekonomická nerovnost mužů a žen – ať už zásluhou práce žen v povolání, zaopatřovacích ustanovení rozvodového práva nebo starobního zabezpečení –, stává se zřejmým zčásti přirozené a zčásti právní *znevýhodnění otce*. Žena, bytost stále méně známá, má dítě, které nosila ve svém lůně a které jí nesporně patří, biologicky i právně *ve svém vlastnictví*. Vlastnické vztahy mezi semenem a vajíčkem se diferencují. Otec v dítěti zůstává vždy odkázán na matku a na její libovůli. To platí právě tak i pro veškeré otázky spojené s přerušáním těhotenství. V míře, v níž se ženy *i* muži vzdalují svým tradičním rolím, hrozí nebezpečí, že kyvadlo se přechýlí na druhou stranu. Muži, kteří se vymaňují z „údelu“ povolání a obracují se k svým dětem, nalézají hnízdo prázdné. Skutečnost, že se množí případy, kdy otcové (zejména ve Spojených státech) *unesou* děti, které jim byly po rozvodu odňaty, mluví jasnou řečí.

Proces individualizace, který navzájem odděluje situace mužů a žen, je na druhé straně nicméně nutí k bytí ve dvou. *Současně s oslabováním tradic rostou přísliby, které skýtá partnerství*. Všechno, co se ztrácí, hledá se náhle v druhém. Nejprve se ztratil Bůh (nebo jsme ho sami zapudili). Slovo „víra“, které kdysi znamenalo vnitřní zkušenost, má dnes lehce profánní nádech ně-

čeho, co stojí „proti našemu lepšímu vědomí“. Zároveň s Bohem mizí možnost uchýlit se ke knězi a tak roste vina, jíž se už nelze zbavit a která se při smazávání rozdílů mezi správným a nesprávným nestává při bdělém tázání menší, nýbrž neurčitější a neurčitelnější. Třídy, které uměly alespoň interpretovat utrpení, jež se v nich navršilo, opustily půdu života a vytratily se do řečí a čísel. Sousedské vztahy, založené na kontaktu a společných vzpomínkách, se vlivem mobility rozplynuly. Je stále možné uzavírat známosti, ty ale krouží kolem vlastního centra. Je také možné vstoupit do různých spolků. Paleta kontaktů je spíše rozsáhlejší, širší a pestřejší. Vzhledem k svému množství jsou ale kontakty také pomíjivější a snadněji srůstají s vnější fasádou. Při schematicky projevovaném zájmu o druhého se zároveň ihned odmítá požadovat cokoli více. I intimní vztahy se tak mohou stát pomíjivějšími, téměř jako potřesení rukou. To vše může sice udržovat v pohybu a otevírat nové „možnosti“, ale rozmanitost vztahů nemůže přesto nahradit sílu stabilního prvotního vztahu, která formuje identitu. Jak ukazují výzkumy, je nutné *obojí*: rozmanitost vztahů a trvalá intimita. Šťastně provdané ženy v domácnosti trpí nedostatkem kontaktů a sociální izolací. Rozvedení muži, kteří se sdružují ve skupiny, aby si mohli promluvit o svých problémech, nedokážou ani při zapojení do sociálních sítí překonat doléhající osamělost.

V idealizacích moderní představy o lásce se znovu odráží cesta moderny. Protějškem ztrát, jež za sebou moderna zanechává, je nadměrné očekávání. Jestliže ani Bůh, ani kněz, ani třída, ani soused, pak alespoň Ty. A velikost tohoto Ty je převrácením prázdnoty vládoucí všude kolem.

To také znamená, že manželství a rodinu nedrží pohromadě ani tak materiální základ a láska, jako spíše strach před osamělostí. To, co hrozí a vzbuzuje obavy za *hranicemi* manželství a rodiny – osamělost –, je možná při všech krizích a konfliktech nejstabilnějším základem manželství.

To vše je především výrazem zásadní relativizace kontroverzí kolem rodiny. Měšfanskou nukleární rodinu, jejíž forma představovala ve vysoce industrializovaných západních zemích normu společného života mužů a žen, lidé svatořečili nebo zatracovali.

Viděli, jak ji stíhá jedna krize za druhou nebo jak znovu povstává z popela krize, která jí byla připisována. To vše je poznamenáno pečeti *falešné alternativy*. Ten, kdo zatěžuje rodinu veškerým zlem nebo veškerým dobrem, nedohlíží dost daleko. Rodina je jen povrchem, na němž se *stávají viditelnými* historické konfliktní situace mužů a žen. Obě pohlaví se neustále střetávají – ať už v rodině nebo mimo ni – a zároveň dochází ke konfrontaci rozporů, které se mezi nimi nahromadily.

V jakém smyslu je pak ale možné mluvit o *osvobození ve vztahu k rodině*? Když do lůna rodiny proniká dynamika individualizace, začínají se formy společného života *obecně* měnit. Uvolňuje se vazba mezi rodinou a individuální biografií. Celoživotní jednotná rodina, která v sobě zahrnuje rodičovské biografie mužů a žen odvíjející se plně v jejím rámci, se stává mezním případem, zatímco pravidlem je kolísání mezi různými dočasnými rodinami či *ne-rodinnými* formami společného života, příznačné pro určité životní fáze. Rodinná vazba biografie se oslabuje změnami, k nimž dochází na časové ose mezi jednotlivými životními úseky, *a tak se rozkládá*. V pozadí rodinných vztahů, které se stávají něčím, co lze vyměnit, se uvnitř i vně rodiny rýsuje svébytnost mužských a ženských *individuálních biografii*. Každý(á) prožívá v závislosti na dané životní fázi několik rodinných životů a také nerodinné formy života, a právě *proto* žije stále víc vlastním životem. Teprve v *podélném průřezu* biografie – nikoli v daném okamžiku nebo v rodinných statistikách – se ukazuje individualizace rodiny, tj. převrácení priorit, pokud jde o rodinu a individuální biografii (uvnitř i vně rodiny). Stupeň osvobození od rodiny vyplývá empiricky z *biografické syntézy* dat o rozvodech a nových sňatcích, o formách společného života před manželstvím, mezi manželstvím a mimo manželství, která – vzata sama o sobě a se zřetelem ke všemu, co mluví pro a proti rodině – zůstávají rozporná. Stále větší počet lidí se v případě, že je postaven před obě krajnosti – rodina nebo nerodina –, začíná „rozhodovat“ pro třetí cestu: pro rozpornou, *pluralistickou celkovou biografii přechodného typu*. Tento biografický pluralismus životních forem, tj. přecházení od rodiny k rodině, promíšené a přerušované jinými formami společného nebo osamělého života, se

stává (paradoxní) „normou“ společného života a konfliktů mužů a žen v podmínkách individualizace.

Se zřetelem k celku života vstoupila tedy většina lidí do *fáze testování forem společného života*, která jim byla v bolestech a úzkostech *historicky přisouzena* a jejíž konec ani výsledek nelze dnes ještě vůbec předvídat. Ani všechny „omyly“, které protrpěli, nedokážou lidi odradit od nových „pokusů“.

4. Uvědomování si nerovnosti: možnosti a tlaky volby

Rozdíly a protiklady v postavení mužů a žen neexistují teprve od včerejšího dne. A přesto byly až do šedesátých let převážnou většinou žen přijímány jako něco „samozřejmého“. Během posledních dvou desetiletí na sebe ale soustřeďují stále větší pozornost a existují i politické snahy, jejichž cílem je dosáhnout rovného postavení žen. Prvními úspěchy se vědomí o nerovnostech *zostřuje*. *Faktické* nerovnosti, jejich okolnosti a příčiny je tedy třeba odlišit od *vědomí o nich*. Antagonismy mezi muži a ženami mají dvě stránky, které se mohou zcela nezávisle měnit: objektivnost situací a způsob, jakým jsou delegitimizovány a brány na vědomí. Ten, kdo porovná dlouhou dobu, během níž byly nerovnosti akceptovány, s krátkým obdobím jejich problematizace, a kdo zároveň vidí, že teprve jejich odstraňování na ně řádně obrátilo pozornost, nebude podceňovat nezávislý význam skutečnosti, že si je lidé uvědomují. Budeme se nyní tázat na podmínky tohoto aktu uvědomění si nerovností.

Zároveň s pokračující modernizací roste ve všech sférách společenského jednání počet rozhodnutí a tlaků na rozhodnutí. S mírnou nadsázkou je možné říci: „*anything goes*“. Kdo a kdy umývá nádobí, kdo převínuje plačící dítě, kdo obstarává nákup a luxuje, je stejně nejasné jako to, kdo vydělává na chléb, kdo rozhoduje o mobilitě a proč se nočních radostí smí užívat vždy jen s každodenním, na radnici k tomu ustanoveným a řádně sezdaným protějškem. Manželství je možné oddělit od sexuality a sexualitu opět od rodičovství, rodičovství se dá znásobit rozvodem

a to vše lze vydělit společným nebo odděleným životem a umocnit několika možnými bydlišti a vždy existující možností revidovat svá rozhodnutí. Po této početní operaci zůstane na pravé straně rovnítko poměrně velké a stále kolísající číslo, které poskytuje určitou představu o rozmanitosti přímých nebo několika-násobně komplikovaných stínových existencí, které se dnes stále častěji skrývají za stále stejnými a tak počestnými slůvky manželství a rodina.

Ve všech rozměrech biografie se otevírají *možnosti* a *tlaky* volby. Projekty a dohody, které jsou v této souvislosti nutné, je zásadně možné revidovat a vzhledem k nerovnému zatížení, jež implikují, jsou závislé na legitimizaci. V diskusích a dohodách, v chybách a konfliktech, které s volbou souvisejí, vystupují stále zřetelněji na povrch rozdílná rizika a důsledky pro muže a pro ženy. Přeměna daných předpokladů v rozhodnutí má ze systematického hlediska dvojí význam: *možnost nerozhodnout se směřuje k tomu stát se nemožnou*. Možnost rozhodnutí nabývá povahy nutnosti, které se nelze bez nesnází vyhnout. Je třeba přezkoumat vzájemný vztah, překonat pochybnosti a zvážit zároveň rozdílné důsledky. To však znamená, že rozhodnutí, která je třeba promyslet, *vedou k uvědomění si nerovností, jež z nich vyplývají, a takto vyvolaných konfliktů a snah o jejich řešení*. Tento proces začíná už při rozhodování spojeném s profesní mobilitou, které je v zásadě ještě konvenční. Trh práce vyžaduje na jedné straně mobilitu bez ohledu na osobní situaci. Manželství a rodina vyžadují na druhé straně pravý opak. Je-li tržní model charakterizující modernu domyšlen do krajních důsledků, předpokládá společnost *bez rodiny, bez manželství*. Každý musí být samostatný, svobodný, aby mohl vyhovět požadavkům trhu a zajistit si tak ekonomickou existenci. Subjektem trhu je v poslední rovině osamělý jednatel, jemuž „nebrání“ v činnosti partnerské, manželské nebo rodinné vztahy. To znamená, že plně realizovaná tržní společnost je také společností *bez dětí* – jedinou možností je, aby vyrůstaly u mobilních, samostatně je vychovávajících otců a matek.

Tento rozpor mezi požadavky partnerství a požadavky trhu mohl zůstat skryt, dokud platilo, že manželství pro ženu znamená

vzdát se povolání, odpovídat za rodinu a být v rámci manželských profesních osudů „spolumobilní“. Otevřeně vystupuje tam, kde *oba* partneři musí nebo chtějí být volní, aby si mohli zajistit existenci námezdnou prací. Je zcela dobře myslitelné, že tento rozpor mezi rodinou a trhem práce by mohl být vyřešen nebo alespoň zmírněn *institucionální* cestou (například minimálním příjmem pro všechny občany nebo sociálním zabezpečením, které by nebylo vázáno na profesní aktivitu; odstraněním všech překážek stojících v cestě tomu, aby oba manželé mohli být zaměstnáni; odpovídajícími „kritérii toho, co je možné akceptovat“). Tato řešení však neexistují a ani se s nimi nepočítá. Manželské páry proto musí hledat *privátní* řešení, která ovšem při možnostech, jimiž disponují, ústí v interní rozdělování *rizik*. Otázka zní takto: kdo se *vzdá* ekonomické samostatnosti a jistoty, tedy toho, co je v naší společnosti samozřejmým předpokladem života? Neboť ten, kdo jde s manželským partnerem, se musí (většinou) smířit se značnými nevýhodami ve vztahu k povolání, pokud *jí* vůbec nebude znemožněna profesní dráha. V souladu s tím stoupá i míra možného konfliktu. Manželství, rodina a partnerství se stávají místem, kde konflikty plně zmodernizované tržní společnosti už nemohou být kompenzovány.

K závažné otázce profesní mobility se pojí další stejně významné otázky: volba okamžiku pro příchod dětí, jejich počet a péče o ně; věčný problém každodenních prací, které nikdy nelze rozdělit zcela rovnoměrně; „jednostrannost“ antikoncepčních metod; trýznivý problém dobrovolného přerušování těhotenství; rozdíly v typu a frekvenci sexuálních potřeb; zapomenout se nesmí ani na iritující povahu optiky, která větrí sexismus i v reklamě na margarín. Ve spojení s těmito klíčovými, konflikty rozdělovajícími tématy společného života mužů a žen proniká do vědomí *odlišnost situací: zvolená doba* plánovaného rodičovství naráží v kontextu mužského a ženského života na zcela jiné předpoklady a překážky atd.

Jestliže se v manželství posléze žije „až do odvolání“ – takříkajíc se zřetelem k „možnosti rozvodu“ (jak požadují knihy manželských rad zaplavující trh regulacemi veškerých detailů od dělení majetku až po mimomanželskou sexualitu) –, pak je předjímán

rozkol, který má být odvrácen, a ze všech rozhodnutí a ustanovení vysvítají stále zřetelněji nerovné důsledky. To, co zasahuje rodinu v souvislosti s detabuizací a novými technickými možnostmi – pomysleme také na možnosti utváření dítěte nabízené psychologií a pedagogikou, na možnosti zásahu do mateřského lůna, jež otevírá chirurgie, nemluvě ani o realitě lidské genetiky připomínající „science-fiction“ (k tomu kapitola VIII, 5.) –, odděluje navzájem kus po kuse polohy, které v ní byly kdysi spojeny: žena proti muži, matka proti dítěti, dítě proti otci atd. Tradiční jednota rodiny se rozpadá v rozhodnutí, která se na ní vyžadují. Lidé však nevnášejí sami do rodiny mnohé z oněch problémů, o kterých se možná domnívají, že je zavinili, a sami sobě je vyčítají. Skoro všechna konfliktní témata mají také svoji institucionální stránku (téma dětí např. spočívá v podstatné míře na institucionálně dobře zajištěné nemožnosti spojit péči o děti s angažovaností v povolání). Toto nahlédnutí ale ještě dětem péči nezajistí! Všechno, co dopadá na rodinu zvnějšku – z trhu práce, ze systému zaměstnání, z právní oblasti atd. –, se tak s jistou nevyhnutelností mění ve zdeformovanou a zkratkovitou podobu v něco, co nabývá osobní povahy. V rodině (a ve všech jejích alternativách) tak vzniká systémově podmíněná iluze, že má sama v rukou nitky a páky potřebné k tomu, aby změnila onen zřetelně vystupující osud století, jímž je nerovnost mezi muži a ženami v konkrétním životě ve dvou.

I sám základ rodiny, svatyně rodičovství, se začíná rozpadat ve svoje složky, v polohy mateřství a otcovství. Ve Spolkové republice vyrůstá dnes už každé desáté dítě v „neúplné rodině“, to znamená v péči osamělých mužů nebo žen. Počet těchto rodin se zvyšuje, zatímco počet úplných rodin klesá. Být matkou samostatně pečující o dítě už není jen důsledkem toho, že žena „zůstala na ocet“, nýbrž možností volby, po níž se sahá a která je vzhledem ke konfliktům s otcem (potřebným vlastně už jen *k tomu* a k ničemu jinému) v hlavách mnoha žen pokládána za cestu k dítěti, po němž touží více než kdy jindy.

V rámci individualizačního procesu probíhajícího uvnitř rodiny se mění – jak ukazují Elisabeth Becková-Gernsheimová a Maria Rerrichová – i sociální vztah a kvalita vazby k dítěti. Na jedné

straně se dítě stává *překážkou* individualizačního procesu. Stojí práci a peníze, je nevypočitatelné, svazuje ruce a převrací pečlivě vyříbené denní i životní plány vzhůru nohama. Jakmile se narodí, vytváří svoji „diktaturu potřeby“ a nutí rodiče pouhou silou svých hlasivek a zářivým úsměvem, aby se podřídili jeho přirozenému životnímu rytmu. Právě to je ale na druhé straně také činí nenahraditelným. Stává se *posledním zbývajícím, nevyhovitelným a nezaměnitelným primárním vztahem*. Partneři přicházejí a odcházejí. Dítě zůstává. Soustřeďuje se na ně všechno, po čem se v partnerském vztahu touží, co v něm ale nemůže být prožito. Úměrně stále křehčím vztahům mezi mužem a ženou získává dítě monopol na možný život ve dvou, dovoluje prožívat city s bytostnou bezprostředností, která se jinak stává něčím stále vzácnějším a problematičtějším. V dítěti je kultivována a oslavována anachronická sociální zkušenost, která se procesem individualizace stává nepravděpodobnou a zároveň toužebně žádanou. Hýčká děti a „inscenování dětství“, které je jim dopřáváno – těm nesmírně milovaným, ubohým tvorům – a ošklivé spory o děti při a po rozvodu představují několik symptomů tohoto jevu. Dítě se stává *poslední hradbou proti osamělosti*, kterou mohou lidé postavit do cesty unikajícím možnostem lásky. Je to *privátní způsob „znovuokouzlení“*, který získává a čerpá svůj význam z odkouzlení. Počty narozených dětí klesají. Význam dítěte se ale *zvyšuje*. Rodiny tendují k tomu, mít pouze jedno dítě. Více dětí představuje náklady, které si lze stěží dovolit. Ten, kdo si nicméně myslí, že (ekonomické) náklady zabrání lidem přivádět děti na svět, zůstává zajatcem myšlení v kategoriích náklady – užitek.

Kus středověku, který industriální společnost nejen zakonzervovala, nýbrž i vyprodukovala, pomalu mizí. Lidé jsou osvobozováni ze stavovských genderových pout glorifikovaných jako příroda. Je důležité, aby to bylo rozpoznáno v odpovídajících historických dimenzích, *protože* tato společenskohistorická změna se uskutečňuje jako privátní, osobní konflikt. Psychologie (a psychoterapie), která toto strádání, jímž je teď masově zahrnována, vyvozuje z individuální historie raně dětské socializace, podléhá *zkratovitým závěrům*. Tam, kde lidé narážejí na konflikty vyvěrající z životních forem, které jsou jim předem dány, kde jejich

společný život ztrácí jakýkoli vzor, nelze jejich strádání vysvětlovat omyly a rozhodnutími v rámci historie jejich individuálního vývoje. Sexualita, manželství, erotika i rodičovství mají v podmínkách osvobození od moderních, genderově podmíněných stavovských osudů mužů a žen mnoho společného s nerovnostmi, povoláním, trhem práce, rodinou a v nich zakotvenými životními formami, které nejsou schopny v budoucnosti přežít. Psychologii tato historizace a sociohistorická revize jejich myšlenkových forem teprve čeká, nechce-li podlehnout klamnému zdání individualizace, z níž těží, a přesunovat tak příčiny problémů, jež lidé mají, do nich samých.

5. Scénáře budoucího vývoje

Konflikty našeho století se hromadí. Jak budou ale – v privátní i politické rovině – *zvládnuty*, zůstává široce otevřenou otázkou. Na základě *objektivních* momentů osvobození, které zde byly uvedeny, nelze vyvozovat závěry o *vědomí* a *chování* žen a mužů. To v podstatné míře závisí – vedle individuálních konstelací a možností osobního utváření obsažených právě v rodinných a intimních vztazích – také na politickém vývoji a na institucionálních možnostech podpory a kompenzace. Historicky se otevírající prostor možností tu bude vymezen třemi variantami (jež se v žádném případě navzájem nevylučují): (1) *zpět k rodině* v jejích tradičních formách; (2) *vyrovnání* podle mužského vzoru; (3) testování nových životních forem *přesahujících mužské a ženské role*.

Zpět k nukleární rodině

Při otázce po budoucnosti rodiny jako takové se často vychází z nesprávných předpokladů. Známa forma nukleární rodiny je konfrontována s jakýmsi mlhavým stavem „absence rodiny“, existují i názory, že nukleární rodinu nahradí nějaký jiný typ rodiny. Mnohem pravděpodobnější však je – pokud analýza, která tu byla načrtnuta, je správná –, že jeden typ rodiny nebude vy-

tlačen typem jiným, nýbrž že vedle sebe bude současně vznikat a existovat *široké spektrum* rodinných i nerodinných forem života. Je charakteristické, že mnohé z nich – svobodný stav, předmanželské a manželské soužití, život v komunitách, různé formy rodičovství po jednom či dvou rozvodech atd. – budou jako různé fáze integrovány do *jedné* celkové biografie.

I tato diferenciacie a pluralizace životních forem je však jako důsledek „přirozených“ modernizačních procesů mnoha lidmi vnímána a pranýřována jako ohrožení kulturních hodnot a životních základů moderního světa. V mnoha očích je útek z manželství a rodiny *bezbřehým individualismem*, proti němuž je třeba politicky a institucionálně působit cílenými protipatřeními na podporu rodiny. A protože jsou to zejména ženy, které se chtějí domoci „vlastního života“ překonávajícího onu roli, která jim je připisována ve spojení s prací v domácnosti a se závislostí na manželovi, narážejí jejich privátní a politické snahy na zvláštní obavy, skepsi a odpor. Opatření k záchraně rodiny jako takové se přitom orientují na jednotnou formu společného života, která vznikla teprve v devatenáctém století s nástupem průmyslové společnosti – manžel, který vydělává na chléb, manželka, která jej maže, a dvě až tři děti. Přes veškeré už uvedené tendence k individualizaci a emancipaci existují také momenty a trendy, které dodávají společensky na významu požadavku „zpátky ke sporáku!“.

Převážná většina žen má velmi daleko k ekonomicky nezávislé a vlastním povoláním zabezpečené biografii. Dosvědčují to i čísla odrážející podíl žen na výdělečné činnosti. V červnu 1984 byla i přes zvyšující se angažovanost žen v profesní aktivitě výdělečně činná jen *o něco více než polovina* (51,7 %) všech žen mezi patnácti a šedesáti pěti roky, tj. tyto ženy vykonávaly placené zaměstnání nebo byly úředně registrovány jako nezaměstnané (1983: 50,7 %). Ve stejném období byly výdělečně činné více než *čtyři pětiny* všech mužů (1983: 82 % a 1984: 81,4 %; srov. Spiegel der Frauenpublizistik, 5. 11. 1985, s. 8). Jinými slovy, velká a vzrůstající část žen zůstává odkázána na materiální zabezpečení manželstvím nebo manželem. *Trvajícím masová nezaměstnanost a omezené, spíše dál klesající kapacity trhu práce zcela obecně*

konzervují a restabilizují tradiční role a kompetence mužů a žen. Tato tendence k osvobození *od* výdělečné práce a k návratu do zabezpečení manželstvím je podporována přáním mnoha žen mít děti. Oba stabilizátory role žen – nezaměstnanost a přání mít děti – by mohly působit zejména tam, kde nadále existují nebo nově vznikají nedostatky ve vzdělání mladých žen, to znamená v jejich odborném vzdělání, a mohly by tak u dospívající generace žen vést k *polarizaci biografických modelů* v závislosti na hierarchii vzdělání.

Ale ten, kdo spatřuje záchranu rodiny v uzavřených branách trhu práce, kalkuluje bez ohledu na ženy a muže, kteří mají a chtějí v těchto poměrech společně žít. Především zůstává zcela nejasné, jak se mladé ženy vyrovnají se zklamáním způsobeným tím, že se nesplnilo jejich energicky vyjádřené přání týkající se povolání a s tím spojené nezávislosti na manželovi. Stejně otevřenou otázkou zůstává i to, zda je náležitě velký počet mladých mužů připraven (a vzhledem k své profesní situaci vůbec s to) znovu na sebe vzít jho, jež představuje role doživotního živitele. Rozevírající se diskrepance mezi systematicky vyvolávaným očekáváním žen v otázce rovnosti a reálně existující nerovností v povolání a v rodině jsou v každém případě přesouvány do privátní sféry uvnitř i vně manželství a rodiny. Není nijak těžké předvídat, že to vyústí ve zvnějšku vyvolané *zesílení konfliktů ve vzájemných vztazích*. Bariéry trhu práce ale nakonec nukleární rodinu stabilizují jen zdánlivě; ve skutečnosti plní právě naopak chodby rozvodových soudů nebo čekárny manželských poraden a psychoterapeutů.

Současně je tímto způsobem předem naprogramována nová chudoba žen. Ten, kdo tváří v tvář zvyšujícímu se počtu rozvodů vytlačuje ženy z trhu práce a zatlačuje je zpátky k plotně, si musí být vědom, že pro velkou část společnosti připravuje a *rezervuje mezeru v síti sociálního zabezpečení*.

To poukazuje na zásadní nedostatky v teorii a praxi veškerých pokusů o znovunastolení starých vztahů mezi muži a ženami v rodině a v povolání. Za prvé, tyto pokusy jsou v otevřeném rozporu se základními, mezitím už právně zakotvenými principy moderních, demokraticky konstituovaných společností,

podle nichž nerovné postavení ve společnosti není připsáno narozením, nýbrž je výsledkem výkonu a všem otevřené participace na výdělečné práci. Za druhé, změny uvnitř rodiny a ve vztazích mezi muži a ženami jsou zredukovány na privátní fenomén a problém, přičemž se přehlíží souvislost s procesy sociální a kulturní modernizace.

To se v neposlední řadě odráží v často propagovaných návrzích, na jejichž základě by měla být znovu stmelena rozpadající se rodinná harmonie. Někteří lidé se domnívají, že by tu mohly pomoci jakési „kursy rodinné výchovy“. Jiní spatřují základní terapii rodiny v profesionalizaci volby manželského partnera. Další se domnívají, že až budeme mít dostatek manželských poraden a terapeutických zařízení, problémy už budou kapitulovat. Odpovědnost za „križi rodiny“ se svaluje na všechno možné, od pornografie přes legalizované potraty až po feminismus, a jsou požadována odpovídající protipatření. Zdrojem takového vysvětlování je přitom bezmocnost a bezradnost. Historický vývoj a společenské souvislosti, z nichž konflikty vyvěrají, zůstávají zcela stranou pozornosti.

Modernizace však není žádný fiakr – vypůjčíme-li si příměř Maxe Webera –, z něhož můžeme, pokud nám nevyhovuje, na příštím rohu opět vystoupit. Kdokoli by skutečně chtěl vzkřísit nukleární rodinu v její podobě z padesátých let, musel by otočit hodinové ručičky modernizace zpět a vypudit ženy z pracovního trhu nejen skrytou formou – např. podporami v mateřství nebo idealizovanými obrazy práce v domácnosti –, nýbrž otevřeně. A musel by je vypudit nejen z trhu práce, ale i z přístupu ke vzdělání, musel by nechat výrazněji klesnout jejich mzdy a zrevidovat nakonec i zákonné zrovnoprávnění žen, aby se zjistilo, zda všechno zlo nezačalo už volebním právem; musel by omezit nebo zakázat mobilitu, přístup na trh i k novým médiím a informačním technologiím atd. Jedním slovem, nedělitelné principy moderny by musely být *rozpůleny*, a to tak, že jednomu pohlaví by byly – z přirozených důvodů – příznány a druhému – z přirozených důvodů – jednou provždy upřeny.

Rovnost mužů a žen

Opakem je požadavek po *rovném postavení* žen vznášený ve všech oblastech společnosti. Univerzální platnost principů moderny musí být vymáhána a uplatňována proti jejich patriarchálnímu oklešťování – musí být prosazována u práce v domácnosti, v parlamentech a vládách, v továrnách, v managementu atd. V diskusích vedených v rámci ženského hnutí je tento požadavek rovnosti většinou spojován s výzvami ke *změně* „mužského světa práce“. Vede se boj o ekonomické jistoty, o vliv, o právo žen na spolurozhodování, ale také o to, aby se tak do života společnosti vnesly i jiné, „ženské“ orientace, hodnoty a formy styku. Co „rovnost“ konkrétně znamená, to si vyžaduje interpretace. Zde bude předložen k diskusi jeden – většinou přehlížený – důsledek určité interpretace rovnosti. Jestliže se rovnost vykládá a praktikuje ve smyslu nastolení společnosti všem otevřeného trhu práce, pak je nakonec zároveň se zrovnoprávněním vytvářena – implicitně – *společnost plně mobilních nezávislých jednotlivců*.

Základní podobou plně *realizované* moderny je – pokud vše domyslíme do konce – *samostatně žijící muž či žena* (L. Gravenhorst). Požadavky pracovního trhu neberou v úvahu rodinu, manželství, partnerství atd. Ten, kdo v tomto smyslu požaduje na trhu práce závislou mobilitu, která nepřihlíží k soukromým zájmům, přispívá – právě jako apoštol trhu – k rozpadu rodiny. Tento rozpor mezi trhem práce a rodinou (nebo partnerstvím zcela obecně), mohl zůstat skryt tak dlouho, dokud manželství pro ženy znamenalo, že zůstávaly odpovědné za rodinu, že se zříkaly povolání a mobility. Dnes vystupuje na povrch v té míře, v jaké rozdělení práce v povolání a práce pro rodinu závisí na rozhodnutí (manželských) partnerů. Při této trhu se podřizující interpretaci požadavku rovnosti ovládá vztahy mezi muži a ženami stále silněji spirála individualizace. Že zde nejde jen o myšlenkový experiment, ukazuje při mezinárodním srovnání strmě stoupající počet domácností tvořených jednou osobou a počet otců a matek, kteří samostatně vychovávají svoje děti. Zřetelně je to ale také patrné na způsobu života, který je od lidí v těchto podmínkách vyžadován.

V životě, který má či musí být veden – bez ohledu na sociální orientaci a rozmanitost svých forem – v zásadě osamoceně, jsou potřebná taková opatření, která jej zajistí proti ohrožením, jež s sebou nese. Je třeba vytvářet a pěstovat okruhy kontaktů pro nejrůznější příležitosti. To vyžaduje být sám připraven pomoci druhým nést jejich břemena. Nezbytné zůstává intenzivní rozvíjení sítě přátelských vztahů, které je zároveň potěšením, jež skýtá nezávislý život. Své kouzlo mají i dobře zvolené přechodné vztahy. To vše předpokládá co nejjistější pozici v povolání – jako zdroj příjmů, příležitost k sebestvrzení a sociální zkušenost –, která musí být odpovídajícím způsobem udržována a upevňována. Takto vznikající „kosmos vlastního života“ je přizpůsobován a vyvažován se zřetelem k vlastnímu já jakožto svému středu, k jeho zranitelnosti, možnostem, k jeho silným i slabým stránkám.

V míře, v jaké se tento individualizovaný způsob života úspěšně rozvíjí, vzrůstá nicméně nebezpečí, že se stane nepřekročitelnou překážkou pro partnerství (pro manželství, pro rodinu), o které se přesto většinou dál usiluje. V osamoceném životě roste touha po druhém a zároveň i nemožnost integrovat jej ještě vůbec do struktury života, který je nyní skutečně „vlastním“ životem. Život je vyplněn nepřítomností druhého. Není tu pro něho nyní už žádné místo. Všechno je prodchnuto obranou před samotou: pestrost vztahů, práva, která jsou jim přiznávána, zvyky spojené s bydlením, disponování časovým rozvrhem, strategie stažení se do sebe umožňující zvládnout bolesti hlodající za vnější fasádou. To vše je oním vytouženým spojením s druhým ohrožováno ve své jemné rovnováze, jíž bylo tak namáhavě dosaženo. Konstrukce samostatnosti se stávají věžeňskými mřížemi samoty. Kruh individualizace se uzavírá. „Vlastní život“ musí být lépe zajištěn, je třeba zvýšit hradby, které nesou podíl na zraněních, proti nimž mají chránit.

Tato forma existence samostatně žijících osob není na cestě moderny ničím vybočujícím. Je archetypem plně realizované společnosti trhu práce. Negace sociálních vazeb, která se uplatňuje v logice trhu, začíná ve svém nejpokročilejším stadiu rozkládat i předpoklady trvalejšího spojení s druhým. Představuje tak případ paradoxního zespolečenštění, kdy vysoký stupeň spole-

čenskosti, jenž se v něm projevuje, už není patrný. Tato úvaha, tak jak je zde předkládána, má spíše „ideálně typový“ charakter. Jak ukazují uvedené údaje (viz výše), postihuje ale stále větší díl reality. Navíc se dá říci, že *tato forma existence je pravděpodobně neviděný a nechtěný důsledkem, k němuž vede požadavek rovnosti mužů a žen v daných institucionálních podmínkách*. Ten, kdo – podobně jako určité části ženského hnutí – plným právem dál udržuje tradice, s nimiž moderna nastoupila, a vyžaduje a prosazuje trhu se podřizující rovnost muže a ženy, musí také vidět, že na konci této cesty se vši pravděpodobností nečeká harmonie s rovnými právy, nýbrž *osamocenosť* při protichůdných a rozcházejících se cestách a situacích, které se dnes už mnoha náznaky rýsují pod povrchem společného života.

Za hranicemi ženské a mužské role

Obě krajní varianty ignorují základní stav věcí, který tu má ústřední význam. Rozpory, které se rozevírají mezi rodinou a trhem práce, *nebudou vyřešeny ani konzervováním rodiny na jedné straně, ani generalizací trhu práce na straně druhé*. Zůstává nerozpoznáno, že nerovnost mužů a žen není povrchoým fenoménem, který může být *zkorigován* ve strukturách a formách rodiny a profesní sféry. Tyto nerovnosti, příznačné pro naši epochu, jsou spíše vepsány v základní schematicke industriální společnosti, ve vztahu, který v ní vládne mezi produkcí a reprodukci, mezi prací pro rodinu a výdělečnou prací. Díky nim se v industriální společnosti rozevírají rozpory mezi modernou a antimodernou. Proto nemohou být také sprovozeny ze světa tím, že bude podpořena „svoboda volby“ mezi rodinou a povoláním. Zrovnoprávnění žen a mužů se nemůže zdařit v institucionálních strukturách, které jsou svým uzpůsobením spojeny s nerovností. Teprve v oné míře, v jaké bude se zřetelem k životním předpokladům rodiny a partnerství nově promyšlena a změněna celá institucionální struktura industriální společnosti, lze krok za krokem dosáhnout nového typu rovnosti *přesahující* mužské a ženské role. Proti zdánlivé alternativě „*návratu k rodině*“ a „*totální moci trhu*“ je zde třeba po-

stavit třetí cestu: *omezení a zmírnění tržních vztahů* spojené s cíleným umožněním sociálních forem života. V následujícím textu je jen názorně přiblížena tato základní myšlenka.

V principu jde o přesný zrcadlový obraz teoretické interpretace, která tu byla načrtnuta: individualizací rodiny se oddělení produkce a reprodukce uskutečňuje takříkajíc v druhém historickém kroku *uvnitř* rodiny. Rozpory, které přitom vznikají, mohou být zvládnuty jen tehdy, jestliže budou na dosažené úrovni tohoto oddělení nabídnuty či poskytnuty *institucionální možnosti pro opětné sjednocení práce a života*, a to ve všech složkách divergentních tržních biografii.

Začněme *mobilitou* vyžadovanou trhem práce. Za prvé, bylo by myslitelné zmírnit individualizační účinky mobility samé. Dopusť se s velkou mírou samozřejmosti vychází z toho, že mobilita je mobilitou *individuální*. Rodina, a s ní i žena, následuje manžel. Alternativa, která takto vyvstává – buď se žena vzdá svého povolání (se všemi dlouhodobými důsledky, které z toho plynou), anebo vznikne „rodina v rozštěpu“ (jako první krok k rozvodu) –, je manželům předestřena jako osobní problém. Tváří v tvář této situaci by bylo třeba vyzkoušet a na pracovním trhu institucionalizovat formy pracovní mobility přihlížející k *partnerským svazkům*. Podle zásady: kdo chce jednoho, musí opatřit zaměstnání i druhému. Úřad práce by musel zorganizovat poradenskou a zprostředkovatelskou službu *pro rodiny*. Také podniky (a stát) by nemohly „hodnoty rodiny“ jen vzývat, ale musely by vytvářením modelů zajišťujících zaměstnání pro partnery (při případné spolupráci několika podniků) přispět k jejich konsolidaci. Souběžně by bylo třeba prozkoumat, zda by se v některých oblastech nedaly zredukovat existující tlaky spojené s mobilitou (například na akademickém trhu práce s volnou pracovní dobou). Do téhož okruhu patří i sociální a právní *uznání imobility* z rodinných a partnerských důvodů. Při zvažování, zda lze akceptovat změnu místa pracoviště, by bylo třeba přihlídnout i k možnému ohrožení rodiny.

Vzhledem ke stabilní masové nezaměstnanosti přesahující dva miliony osob se ovšem požadavek volající po redukci obecné mobility zdá ještě nereálnějším, než jakým tak jako tak už je. Podob-

ných efektů se dá možná dosáhnout i při zcela jiných východiscích, například celkovým uvolněním *souvislosti mezi existenčním zabezpečením a účastí na trhu práce*. Ať už tak, že by sociální výpomoc byla zvýšena směrem k minimálnímu příjmu pro všechny občany, nebo tak, že by problémy zdravotního a starobního zabezpečení byly řešeny nezávisle na výdělečné práci atd. Toto uvolňování šroubů pracovního trhu má svoji tradici (zajištění ze strany sociálního státu, zkracování pracovní doby atd.). A vzhledem k protichůdnému vývoji, který se projevuje masovou nezaměstnaností – pronikání žen na trh práce při současném snižování objemu práce v důsledku zvyšující se produktivity práce (kap. VI) – je beztak ve společnosti na pořadu dne.

Ale i utlumená a „pro rodinu příznivá“ dynamika trhu práce by byla jen jednou stránkou. Muselo by být znovu umožněno sociální soužití lidí. Nukleární rodina, oslabená ve svých sociálních vztazích, představuje obrovskou intenzifikaci práce. Mnohé věci, které by mohly být snadno (či snadněji) vyřešeny společným úsilím několika rodin, se stávají břemenem trvale přesahujícím vlastní síly, pokud jim čelí jednotlivec. Nejlepším příkladem jsou tu snad úkoly a starosti rodičovství. Ale životní a na vzájemné pomoci založené vztahy zahrnující několik rodin jsou většinou vyloučeny již *bytovou situací*. Profesní mobilita a trend k samostatnému životu se již promítly i do stavebních dispozic. Byty se zmenšují. Zůstávají plně přizpůsobeny individuální rodinné mobilitě. Struktura bytů, domů a obytných čtvrtí vylučuje možnost, že by se několik rodin nastěhovalo společně do jednoho místa, a vylučuje i jejich společnou mobilitu. A to je jen jeden příklad mezi jinými. Nejen architektura, urbanistika atd. dávají přednost individualizaci a vylučují sociální život. Představám, jak by mohly vypadat konkrétní změny, se nekladou téměř žádné hranice. Výchova dětí by mohla být například usnadněna nejen umožněním sousedské výpomoci, ale i novou specializací „denních matek“ nebo školským systémem, který by pomoc rodičů nepojímal jako součást „skrytých osnov“ atd.

K otázce, jak lze tuto „utopii“ realizovat a finančně zajistit, je možné bez obtíží říci několik slov. Není tu však naším tématem. Zde šlo v zásadě především o teoretický argument, totiž o to, pro-

lomit falešnou alternativu mezi rodinným konzervatismem a přizpůsobováním se tlakům trhu. Je ovšem třeba vidět, že tyto nebo i jiné institucionální změny mohou vytvořit a zajistit jen rámec *možností*. Nové formy společného života, které se *vymykají* stavovsky připsaným rolím, musí ženy a muži nalézt a vyzkoušet sami. Tím ale získávají ústřední význam ona často tupená „refugia soukromí a intimity“. Jen na první pohled se pak může ještě zdát, že společenské hnutí sedmdesátých let zaniklo v „subjektivních sebeprojekcích“. Jak daleko jen můžeme dohlédnout, rozvíjí se dnes pod břemenem životních forem, které už nejsou s to čelit budoucnosti, v každodenní realitě vztahů a vazeb uvnitř i vně manželství a rodiny usilovná práce. Celkově tu dochází ke změnám, které už v žádném případě nelze pokládat za soukromý fenomén. To, co se tu dnes kumuluje ve spojení s citlivým chováním v životních společenstvích všeho druhu, s pokusy o obnovu vztahů mezi muži a ženami (i když provázené i neúspěchy), s nově oživovanou solidaritou založenou na *sdíleném* a *přiznaném* útisku, proniká ke kořenům společnosti možná dokonce hlouběji než ony „strategie měnicí systém“, které uvázly ve výšínách svých teorií (srov. G. Muschg, 1976, s. 31).* Regrese, k nimž

---

* Rainer Maria Rilke, jenž mnoho věděl o omylech, které tu nabývají obecné povahy, už na přelomu dvacátého století (1904) vyjádřil naději, že „dívky a ženy budou ve svém novém, vlastním rozvoji jen přechodně napodobitelkami mužských způsobů a nezpůsobů a opakováním mužských povolání. Po nejistotě takového přechodu se ukáže, že ženy procházely šíří a proměnami onoho (často směšného) přestrojení jen proto, aby očistily svoji nejvlastnější podstatu od deformujících vlivů druhého pohlaví... Toto lidství ženy, nesené v bolestech a ponižení, se pak – až žena odhodí v proměnách svého vnějšího stavu konvence své jen-ženskosti – zřetelně vyjeví, a muži, kteří je dosud necítí přicházet, jím budou překvapeni a přemoženi. Jednoho dne (jak o tom už dnes, zvláště v nordických zemích, mluví a prosvítají spolehlivá znamení), jednoho dne se objeví dívka a žena, jejíž jméno už nebude znamenat jen protiklad toho, co je mužské, ale bude něčím samo o sobě, něčím, při čem se nemyslí na žádný doplněk ani mez, jen na život a bytí – bude znamenat ženského člověka. Tento pokrok proměny, od základů proměny (silně proti vůli předstížených mužů) prožitek lásky, dnes plný bloudění, a přetvoří jej ve vztah míněný od člověka k člověku, a nikoli už od muže k ženě. A tato lidštější láska (která se bude ve spojování a rozdělování projevovat jako nekonečně ohleduplná a jemná, dobrá a jasná) se bude podobat oné lásce, již usilovně a s námahou připravujeme, lásce spočívající v tom, že dvojí osamělost se navzájem ochraňuje, dotýká a zdraví“ (Rainer Maria Rilke, *Briefe*, Frankfurt/Main 1980, s. 79n.).

dochází v progresivním vývoji, mají řadu příčin. Jistě mezi ně ale patří i břemeno vývoji se příčících institucionálních podmínek. Za mnohé z toho, co si dnes muži a ženy ještě navzájem vyčítají, nenesou sami osobní odpovědnost. Kdyby si toto nahlédnutí prorazilo cestu, mnoho by se tím získalo, možná i energie potřebná k prosazení změn.

Kapitola V

Individualizace, institucionalizace a standardizace životních situací a biografických modelů

„Individualizace“ – pojem nesmírně významný, zavádějící, dokonce snad i absurdní, poukazující nicméně na něco důležitého. Doposud jsme se pokoušeli přiblížit se mu ze strany toho, co je důležité, ze strany skutečnosti. Významová mnohoznačnost tohoto slova přitom byla – pokud je to možné – ponechána stranou. Nyní dodatečně provedeme některá pojmová a teoretická upřesnění, přičemž argumentace bude sestávat ze dvou kroků. Nejprve načrtne obecný, analytický, takřkajíc ahistorický *model individualizace*; může přitom být postiženo velmi mnoho z klasické diskuse od K. Marxe, přes M. Webera až po E. Durkheima a G. Simmela a bude snad také možné lokalizovat některé hlavní případy nedorozumění. Za druhé bude tento „model“ způsobem, který přesahuje dosavadní úvahy, doplněn a upřesněn při aplikaci na poválečné poměry ve Spolkové republice. Teorém individualizace přitom bude zhuštěn v ústřední tezi: to, co se během posledních dvou desetiletí rýsuje ve Spolkové republice (a možná i v dalších západních průmyslových státech), už nelze v rámci dosavadního pojmového aparátu chápat imanentně jako změnu ve vědomí a situaci lidí, nýbrž je to třeba myslet jako – budiž mi odpuštěno toto slovní monstrum – *začátek nového modu zespolečenštění*, jako jakousi „proměnu“ či „kategoriální obrat“ v poměru individua a společnosti.*

---

* Něco podobného mají asi na mysli M. Kohli a G. Robert (1984), když hovoří o „individualitě jako (historicky nové) formě zespolečenštění“

1. Analytické dimenze individualizace

„Individualizace“ není jevem či vynálezem druhé poloviny dvacátého století. Podobně „individualizované“ životní styly a životní polohy je možné nalézt v renesanci (Burckhardt), v dvorské kultuře středověku (Elias), v nitrosvětské askezi protestantismu (Max Weber), v osvobození rolníků ze stavovského poddanství (Marx) a v devatenáctém a na počátku dvacátého století v uvolnění mezigeneračních rodinných vazeb (Imhof) a v procesech souvisejících s mobilitou – například v útěku z venkova a v prudkém růstu měst (Lederer, Kocka) atd. V tomto obecném smyslu se „individualizací“ rozumí určité subjektivní a biografické aspekty civilizačního procesu (ve smyslu N. Eliase), zejména na jeho posledním stupni industrializace a modernizace (po stránce obsahu ve smyslu E. Beckové-Gernsheimové, metodicky ve smyslu K. M. Bolteho): modernizace vede nejen k vytvoření centralizované státní moci, ke koncentraci kapitálu a ke stále jemnějšímu předivu dělby práce a tržních vztahů, k mobilitě, k masovému konzumu atd., nýbrž právě také – a tím se dostáváme k obecnému modelu – k trojnásobné „individualizaci“, kterou představuje: *vyvázání* z historicky daných sociálních forem a vazeb ve smyslu tradičních vztahů nadvlády a materiální závislosti („dimenze osvobození“), *ztráta tradičních jistot* v oblasti praktického vědění, víry a řídicích norem („dimenze odkouzlení“) a – čímž se význam pojmu převrací takřka ve svůj opak – *nový druh sociální vázanosti* („dimenze kontroly či reintegrace“).

Tyto tři momenty – vyvázání (či osvobození), ztráta stability, reintegrace – jsou již samy o sobě nekonečným zdrojem nedorozumění. Tvoří obecný, *ahistorický model individualizace*. Zdá se mi nicméně důležité pojmově jej diferencovat se zřetelem k druhé dimenzi, totiž k (*objektivní*) *životní situaci* a k (*subjektivnímu*) *vědomí* (identita, konstituování osobnosti). Vzniká tak tato tabulka o šesti polích:

Individualizace

	Životní situace: objektivní	Vědomí/identita: subjektivní
Osvobození		
Ztráta stability		
Způsob kontroly		

Jedno z hlavních nedorozumění spjatých se slovem „individualizace“ má svůj zdroj a živnou půdu v jeho spojování s pravým horním polem tabulky: mnoho lidí spojuje „individualizaci“ s individualizací jako konstituováním osobnosti, jedinečností a emancipací. To je možná správné. Ale správný může být i opak. *O celé pravé straně se dosud řeklo jen málo nebo vůbec nic.* Mohla by se jí věnovat vlastní kniha. Výklady se v zásadě omezily na levou, objektivní stranu. To znamená, že individualizace byla pojmána jako historicko-sociologická, *společenskohistorická* kategorie, jako kategorie, která je zakotvena v tradici zkoumání životních situací a biografii a dokáže velmi dobře rozlišovat mezi tím, co se s lidmi děje, a tím, jak se s tím vyrovnávají ve svém chování a vědomí.* V protikladu k těmto otázkám, orientovaným v poslední rovině převážně na vědomí, identitu, socializaci či emancipaci, hlavní otázka této kapitoly zní: *Jak se dá „individualizace“ pojmut jako změna životních situací a biografických modelů?* Jaká podoba životních situací, jaký typ biografie se prosazuje v podmínkách rozvinutého trhu práce?

* Pravá strana je v podstatě ústředním tématem kulturní kritiky mluvící o „konci individua“ – například u Adorna a Landmanna. V jiné formě jsou odpovídající otázky předmětem teorie a výzkumu socializace (jak je souhrnně zpracován například u Geulena). Podle mého mínění sem patří i novější úvahy N. Luhmanna o „autopoiesis vědomí“ (1985); souhrnně viz též G. Nunner-Winkler (1985).

2. Zvláštnosti individualizačního impulsu ve Spolkové republice

Jak lze tento obecný model konkretizovat ve vztahu k poválečnému vývoji v Německu? Jinými slovy, od jakých sociálních forem a jistot zaopatření byli lidé osvobozeni? Jaké okolnosti a jaké faktory přispívají k tomuto osvobození? K jakým novým formám kontroly a zespolečnění vedou?

Dva krystalizační body osvobození byly již stanoveny a dva další se rýsují ve vztahu k budoucnosti (a jsou tématem další kapitoly). Nejprve jsme se zabývali *vyvázáním ze stavovsky založených sociálních tříd*, které se dá sledovat daleko do minulosti, až do počátku dvacátého století; ve Spolkové republice ale získává novou kvalitu. Tyto podoby osvobození se týkají sociálních a kulturních třídních vazeb *v oblasti reprodukce*. Jsou přitom samozřejmě spjaty se změnami v oblasti produkce – se všeobecným zvýšením úrovně vzdělání a příjmu, s nímž lze volně nakládat, s právní úpravou pracovních vztahů, se změnami v sociální struktuře atd. –, přičemž zůstávají zachovány základní vztahy sociální nerovnosti (srov. K. M. Bolte, S. Hradil, 1984; Schäfers, 1985). To vše by se dalo ilustrovat změnami v rodinných strukturách, poměry v oblasti bydlení, prostorovým rozdělením obyvatelstva, sousedskými vztahy, chováním ve volném čase, členstvím ve spolcích atd. (srov. též Herkommer, 1983). Tento „rozpad proletářského prostředí“ (J. Mooser, 1983) se odráží – při projekci na celkovou strukturu – v endemických nesnázích, na něž naráží snaha o empiricky obsažnou interpretaci modelů aplikovaných při výzkumu tříd a vrstev se zřetelem k diferenciačním a pluralizačním tendencím. Tyto nesnáze vedly na jedné straně k *metodicky skrytému konvencionalismu při určování hranic mezi sociálními vrstvami* (K. M. Bolte, 1958[†]) a na druhé straně k *regresi do ahistorického a priori třídních protikladů*. Druhým krystalizačním bodem jsou změny *v postavení žen*. Ty jsou osvobozeny od závislosti na manželovi – od materiálního pilíře tradiční

[†] Tato Bolteho práce, kterou Beck cituje, není uvedena v literatuře ke kapitole a nepodařilo se nám ji dohledat. Pozn. red.

existence žen v domácnosti. Celková struktura rodinných vazeb a forem rodinného zaopatření je tak vystavena tlaku individualizace. Vytváří se typ *sjednané dočasné rodiny*, v níž individua se svými orientacemi v oblasti vzdělání, pracovního trhu a profesní aktivity vstupují až do odvolání – pokud se od počátku nerozhodnou pro mimorodinné životní formy – do zvláštního a rozporného účelového svazku, jehož cílem je regulovaná emocionální výměna.*

Vedle sociálních třídních kultur a struktury rodinných vztahů existují další dva krystalizační body osvobození. Jejich východiskem už není sféra reprodukce, nýbrž sféra produkce a realizují se jako osvobození ve vztahu k povolání a k podniku. Mám na mysli zejména *flexibilizaci pracovní doby* a *decentralizaci pracovišť* (kdy elektronická práce doma je jen extrémním případem). Tímto způsobem vznikají nové formy *flexibilní a plurální neúplné zaměstnanosti* (viz 6. kapitola). Ty vytvářejí sociálněprávní problémy a dávají zároveň vzniknout novým životním situacím a biografickým modelům.

To vše je třeba říci jako shrnutí dosavadní argumentace. A nyní k otázce, která vede dále: jaký *modus reintegrace a kontroly* je spjat s nově vznikajícími individuálními situacemi? Uvedu nejprve tři teze:

1. Jedna ze základních zvláštností procesu individualizace ve Spolkové republice spočívá v jeho *důsledcích*: není už postihován referenční sociální jednotkou ve sféře reprodukce. Ve velmi schematické formulaci to znamená, že na místo stavů už nenastupují třídy, na místo třídních sociálních vazeb už nenastupuje stabilní referenční rámec rodiny. *Reálnou jednotkou reprodukce sociální se stává sám jednotlivec*. Je to možné formulovat i jinak: rodina jako „předposlední“ syntéza životních situací a biografii přesahujících generace a pohlaví se rozpadá

---

* Že se to netýká jen vztahů mezi rodiči, ale také postavení *děti a mladistvých*, ukázali v návaznosti na výsledky „Shell Youth Study“ Fuchs [v orig. není uveden rok vydání, takže práci není možno identifikovat v seznamu citované literatury, pozn. red.] a v novější době také zásadními teoretickými studii L. Rosenmayr 1985, W. Hornstein 1981, a M. Baethge 1985; ke specifickým problémům dívek a mladých dělnic viz zejména A. Dezinger, R. Marquardt, H. Bilden, 1982.

a individua se uvnitř i vně rodiny stávají aktéry, kteří si zajišťují svou tržně zprostředkovanou existenci a plánují a organizují své biografie.

2. Tato diferenciací „individuálních situací“ postupuje ale zároveň ruku v ruce s vysokým stupněm *standardizace*. Přesněji řečeno: *právě ony faktory, které jsou příčinou individualizace, jsou také příčinou standardizace*. To platí v rozdílné podobě pro trh, peníze, právo, mobilitu, vzdělání atd. Vznikající individuální situace jsou zcela *závislé na trhu (práce)*. Přivádějí závislost na trhu takřkajíc k dokonalosti, až do nejmenších detailů (zajištění) existence, a stávají se jejím pozdním výsledkem ve fázi státu blahobytu. Vznikají v *plně realizované* tržní společnosti, ve společnosti trhu práce, která nezná nebo téměř nezná tradiční možnosti existenčního zabezpečení. Už G. Simmel názorně ukázal, jak peníze zároveň individualizují a standardizují. To platí nejen pro masovou spotřebu, která na nich závisí, a pro „osvobození spojená s trhem práce“, ale také pro osvobození a novou integraci na základě vzdělání, právního zakotvení, zvědečnění atd.
3. Současný průběh individualizace, institucionalizace a standardizace ještě dostatečně nepostihuje vznikající individuální situace. Ty totiž nabývají *nové podoby. Přesahují oddělené stránky privátní sféry i různé okruhy veřejné sféry*. Nejsou to už jen situace privátní, ale vždy také situace institucionální. Mají rozpornou dvojí tvář *individuálních situací závislých na institucích*. Zdánlivá vnějšnost institucí se stává vnitřní stránkou individuální biografie. Tento charakter životních situací, přesahující institucionální hranice, vyplývá právě z jejich závislosti na institucích (v nejširším smyslu): osvobozená individua se stávají závislými na trhu práce, a *proto* závislými na vzdělání, na spotřebě, na sociálněprávních reglementacích a formách zabezpečení, na plánování veřejné dopravy, na spotřební nabídce, na možnostech a formách lékařského, psychologického a pedagogického poradenství a péče. To vše poukazuje na *strukturu kontroly individuálních situací závislou na institucích*. Individualizace se stává *nejpokročilejší* formou zespolečenštění závislého na trhu, právu, vzdělání atd.

3. Institucionalizace biografických modelů

Třídní rozdíly a rodinné vztahy během individualizačních procesů ve skutečnosti nezanikají, spíše ustupují ve vztahu k nově vznikajícímu „centru“ biografického životního projektu do pozadí. Současně vznikají nové závislosti. Ty poukazují na *immanentní rozpory v procesu individualizace*. V pokročilé moderně se individualizace uskutečňuje v rámcových podmínkách procesu zespolečenštění, který právě ve stále větší míře znemožňuje individuální formy osamostatnění se: jednotlivec se sice vymaňuje z tradičních vazeb a způsobů existenčního zabezpečení, ale zato se podřizuje tlakům trhu práce a konzumní existence i v nich obsaženým standardizacím a kontrolním mechanismům. Na místo *tradičních* vazeb a sociálních forem (sociální třída, nukleární rodina) nastupují *sekundární* instance a instituce, které utvářejí životní dráhu jednotlivce a v rozporu s individuální dispozicí, která se realizuje jako forma vědomí, z něho činí hračku mód, okolností, konjunktur a trhů.

Takto se právě individualizovaná privátní existence stává stále výrazněji a očividněji závislou na okolnostech a podmínkách, které se zcela vymykají jejímu dosahu. Souběžně s tím vznikají konfliktní, rizikové a problémové situace, které se vzhledem k svému původu a charakteru vzpírají jakémukoli individuálnímu řešení. Zahrnují, jak známo, skoro vše, co je předmětem společenských a politických diskusí a sporů: počínaje takzvanými „oky sociální sítě“ přes vyjednávání o mzdách a pracovních podmínkách až po obranu před byrokratickými přehmaty, přípravu nabídek v oblasti vzdělání, řešení dopravních problémů, ochranu před narušováním životního prostředí atd. Individualizace se tedy prosazuje právě v rámci společenských podmínek, které více než kdy jindy nepřipouštějí, aby člověk vedl osamostatněnou individuální existenci.

Stavovsky založené, třídní kulturou či rodinným duchem prodchnuté životní rytmy jsou překrývány nebo nahrazovány *institucionálními biografickými modely*: vstup do vzdělávacího systému a výstup z něho, zapojení do výdělečné aktivity a její ukončení, sociálněpolitické determinace důchodového věku, a to

vše jak v celkovém průběhu života (dětství, mládí, dospělost, odchod do důchodu a stáří), tak i v rámci každodenního časového rytmu a hospodaření s časem (sladění existence ve sféře rodiny, vzdělání a povolání). Fenomén překrývání vystupuje obzvláště zřetelně v „normální biografii“ žen. Zatímco muži zůstávají v životě rodinnými událostmi ve značné míře nedotčeni, ženy vedou rozpornou, podvojnou existenci utvářenou rodinnými a institucionálními faktory. Pro ženy *stále ještě* platí rytmus rodiny a ve většině případů *už také* rytmus vzdělávání a práce v povolání, což vede k vyhoceným konfliktním situacím a k trvale neslučitelným požadavkům.

Individualizace znamená závislost na trhu ve všech dimenzích života. Existenční formy, jež takto vznikají, představuje osamostatněný, sám sebe si nevědomý masový trh a *masová spotřeba* hromadně projektovaných bytů, domácího zařízení, předmětů denní potřeby a rovněž mediálně šířených a přejímaných názorů, zvyklostí, postojů a životních stylů. Jinými slovy, individualizace vydává lidi *vnějšmu řízení a standardizaci*, což stavovské a rodinné subkultury ještě neznaly.

Tyto institucionálně utvářené rysy biografie znamenají, že regulace v systému vzdělání (např. trvání studia), v systému profesní aktivity (např. pracovní doba v rámci dne a doba odpracovaná v průběhu života) a v systému sociálního zabezpečení jsou *přímo spjaty s danými fázemi života lidí*: institucionální ustanovení a zásahy jsou zároveň (implicitně) ustanoveními a zásahy týkajícími se lidské biografie. Zvýšení věkových hranic pro mateřské školy např. ženám ztěžuje nebo znemožňuje spojit mateřské povinnosti s povinnostmi v povolání (což také znamená, že jsou vytlačovány z trhu práce). Snížením hranice pro odchod do důchodu se příslušným výnosem pro celou generaci prodlužuje doba „sociálního stáří“ (se všemi problémy a šancemi, které jsou s tím spojeny). Zároveň je třeba provést přerozdělení části práce na dorůstající mladé generace. Individualizace tedy znamená právě *institucionalizaci*, institucionální formování, a tudíž i *možnost politického utváření* biografii a životních situací. Jejich formování probíhá většinou „nepozorovaně“ jako „latentní vedlejší účinek“ rozhodnutí, která se explicitně týkají vnitřního fun-

gování (vzdělávacího systému, trhu práce, výdělečné práce atd.) Tuto souvislost může osvětlit jeden spíše pitoreskní příklad – televize.

Televize individualizuje a standardizuje. Na jedné straně vytrhuje lidi z tradičně zformovaných a vázaných hovorových, zkušenostních a životních kontextů. Zároveň jsou ale všichni v podobné situaci: konzumují institucionálně fabrikované televizní programy – od Honolulu až po Moskvu a Singapur. Individualizace – či přesněji vyvázání z tradičních životních souvislostí – jde ruku v ruce s unifikací a standardizací existenčních forem. Každý z rodiny sedí sám a izolovaně před obrazovkou. Tímto způsobem vzniká obraz sociální struktury individualizovaného masového publika nebo – v radikálnější formulaci – standardizovaná kolektivní existence izolované masy poustevníků (srov. G. Anders, 1980).

Tento stav vzniká *bez ohledu na hranice kultur a národů*. Lidé z celého světa se nezávisle na sociální vrstvě, k níž patří, večer takřkajíc setkávají na *televizní návsi* a konzumují zprávy. Individuální situace už nelze v tomto smyslu dokonce ani určit podle jejich institucionální závislosti na státních hranicích. Jsou součástí celosvětové standardizované mediální sítě. A nejen to: institucionální a národní hranice už v jistém smyslu neplatí. Díky médiím vedeme jakousi *podvojnou prostorovou a sociální existenci*. Jsme zároveň zde a někde úplně jinde, jsme sami, a přesto všichni posloucháme stejný koncert newyorské filharmonie nebo účastně sledujeme kruté scény z občanské války v Libanonu, zatímco každý sám izolovaně doma večeříme. Chceme-li, můžeme říci, že vznikající životní situace vykazují ve své struktuře díky této „bilokalizaci“ *individuálně-institucionální schizofrenní* strukturu. Ovšem s různými šancemi prohlédnout to podle toho, jsme-li uvnitř nebo venku. Zevnitř to prohlédnout nelze, zvnějšku nebo shora to je možné. Hranice mezi vnitřním a vnějším tedy existují a zároveň neexistují.

S tím souvisejí i *nové šance politické kontroly a vlivu*. Vzhledem k televizním návykům širokých vrstev obyvatelstva (jejich nerespektování vyvolává projevy újmy) se televizními programy utváří *zároveň* týdenní i denní řád života rodiny.

Privátní sféra není tím, čím se zdá být – sférou separovanou od okolí. *Je do soukromí obrácenou a zasahující vnější stránkou okolností a rozhodnutí*, která jsou přijímána jinde – v televizních sítích, ve vzdělávacím systému, v podnicích, na trhu práce, v dopravním systému atd. – a která v široké míře neberou ohled na své důsledky pro privátní biografie. Ten, kdo to nevidí, přehlíží jeden podstatný rys forem sociálního života ve fázi pokročilé moderny: překrývání a propojení vznikající individualizované privátní sféry a institucionálně zdánlivě ohraničených oblastí a sektorů vzdělání, konzumu, dopravy, produkce, trhu práce atd.

Tato závislost na institucích zvyšuje u vznikajících individuálních situací *náchylnost ke krizím*. Závislost na institucích není obecná, nýbrž je spjata s určitými prioritami. Klíč k zabezpečení materiální existence je na trhu práce. Pro uplatnění na trhu práce je nutné vzdělání. Ten, kdo se neuplatní a nemá vzdělání, stojí sociálně na pokraji materiálního propadu. Bez příslušných dokladů o vzdělání je situace stejně zhoubná jako v případě, kdy existují doklady, ale chybí odpovídající pracovní místa. Za těchto okolností se ti, kdo byli odmítnuti už při vstupu do systému odborného vzdělání, ocitají v sociální propasti. Poskytnutí či neposkytnutí potřebných učebních míst se tak stává otázkou integrace do společnosti nebo vyloučení z ní. Konjunkturální nebo demografické „výkyvy“ mohou zároveň vytlačit *celé generace na existenční okraj společnosti*. To znamená, že institucionálně závislé individuální situace vedou právě ve spojení s konjunkturami v oblasti ekonomiky a pracovního trhu ke specifickému znevýhodnění nebo zvýhodnění v rámci odpovídajících „*situací stejnověkových skupin*“. Tyto situace jsou ovšem vždy také důsledkem nedostatečné péče a zabezpečení ze strany státních institucí, které jsou tak tlačeny k tomu, aby pomocí právních regulací a přerozdělování v rámci sociálního státu zabránily institucionálně předem naprogramovanému nedostatku šancí u celých generací, životních fází a věkových tříd či aby je kompenzovaly. Instituce jednájí na základě právně fixovaných *kategorií „normálních biografí“*, které stále méně odpovídají *skutečnosti*. Páteří normální biografie je normální pracovní poměr. Systém sociálního zabezpečení je konstruován kolem stěžejního

bodou, jímž je participace na výdělečné práci. Zároveň nicméně roste počet těch, kdo nejsou ani při dobré vůli s to zapojit se do systému zaměstnání nebo to dokážou jen s velkou námahou. Sociální zabezpečení je založeno na standardech normality, které lze vzhledem ke konstantní masové nezaměstnanosti stále méně dodržovat a kterým čím dál méně odpovídá i vývoj životních podmínek v rodině a mezi muži a ženami. Koncepce „*živitele rodiny*“ byla zatlačena do pozadí rodinou, v níž jsou role toho, kdo vydělává a zaopatřuje, kdo pečuje o děti a vychovává je, sdíleny a mění se v závislosti na daných fázích a rozhodnutích. Na místo „úplných“ rodin nastoupily nejrůznější varianty rodin „neúplných“. Stále početnější skupina otců samostatně vychovávajících své děti se cítí diskriminována rozvodovým právem, jež se opírá o monopol matky atd.

Proti společnosti, která se vyvinula z osových prvků života industriální společnosti – jež představují sociální třídy, nukleární rodina, genderové role, povolání –, stojí tedy systém sociálních, administrativních a politických institucí, které nyní ve stále větší míře přejímají *funkci jakéhosi reprezentanta doznávající industriální epochy*. Ty působí normativně, pedagogicky a v diciplínu prosazujícím duchu na život, který se „odchyluje“ od úředních standardů normality. Stávají se vyznavači a obhájci někdejších jistot, které už platí jen pro stále menší část obyvatelstva. Takto se vyhrocují *protiklady mezi institucionálně projektovanou a společensky platnou „normalitou“* a hrozí nebezpečí, že budova industriální společnosti sklouzne do normativně právního formalismu.

Individualizovaná společnost se díky institucionální závislosti stává náchylnou k všemožným konfliktům, aliancím a koalicím *napříč* tradičními třídními hranicemi. Protiklad mezi stranami stojícími proti sobě na trhu práce ustupuje jako jednoznačný protiklad do pozadí a centrální místo zaujímají rozmanité formy, jimiž do privátní existence proniká konfliktním způsobem vytěsněná socialita: takové události jako plánovaná silnice v blízkosti vlastní zahrady, zhoršující se situace ve školním životě dětí nebo skládka atomového odpadu vznikající v okolí mohou vést k tomu, že do vědomí pronikají aspekty „kolektivního osudu“.

Rozhodující je však to, *jak* se institucionálně utvářený kolektivní osud projevuje v individualizované společnosti v životě lidí, jak je vnímán a formován. Kdybychom to chtěli vyjádřit příměrem, mohli bychom říci: konkávní zrcadlo třídního vědomí se tříští, aniž se rozpadá, a každý úlomek vydává vlastní celkovou perspektivu, aniž by povrch zrcadla, plný drobných prasklin a puklin, rozpadlý na části, mohl ještě vydat jednotný obraz. Tím, že jsou lidé během individualizačního procesu stále znovu vytrhováni ze sociálních vazeb a privatizováni, dochází ke dvěma jevům. Na jedné straně se formy vnímání stávají formami privátními a zároveň – vzhledem k časové ose – *ahistorickými*. Děti už neznají životní kontext rodičů, ani nemluvě o prarodičích. To znamená, že časové horizonty vnímání života se stále víc zužují, až se nakonec, v mezním případě, *historie smrskne ve (věčnou) přítomnost* a všechno se točí kolem osy vlastního já, vlastního života. Na druhé straně ubývá oblastí, v nichž na vlastní život působí společně organizované jednání, a přibývá tlaků nutících k tomu, aby si každý svoji biografii utvářel sám, a to také a právě tam, kde není ničím jiným než produktem okolností.

Individualizace v tomto smyslu znamená, že biografie člověka je vyvázána z daných determinací, že je otevřená, závislá na vlastních rozhodnutích a uložena každému jednotlivci jako úkol, který musí svým jednáním realizovat. Snižuje se podíl životních možností, jež jsou pro rozhodování zásadně uzavřeny, a zvyšuje se podíl biografií, které jsou pro rozhodování otevřeny a které musí jednatel sám utvářet. Individualizace životních situací a trajektorií tedy znamená, že biografie se stávají „*autoreflexivními*“; sociálně vyznačená biografie se přeměňuje v biografii, která je a musí být vytvářena samotným jednotlivcem. Ten nejen může, ale musí sám přijímat rozhodnutí o vzdělání a povolání, o pracovišti a bydlišti, o manželském partnerovi a počtu dětí atd. a musí sám učinit i všechna sekundární rozhodnutí. Dokonce i tam, kde řeč o „rozhodnutích“ je příliš nabubřelá, protože chybí odpovídající vědomí i alternativy, bude jednatel muset „zaplatit“ za důsledky rozhodnutí, která neučinil. To znamená, že díky institucionálním a osobním historiím podmíněným

danostem vznikají jakoby *stavební prvky možností biografických kombinací*. Při přechodu od „normální biografie k biografii podle volby“ (Ley) se vytváří konfliktní a historicky bezprecedentní typ biografie „*udělej si sám*“ (Gross, 1985). Alternativa příznivých a znevýhodněných životních či konfliktních situací je relativizována kumulací problémů příznačných pro jednotlivé životní fáze (u mladých lidí k nim patří např. souběžné rozhodování o manželství, dětech a povolání manželských partnerů), které vyžadují specifické plánování a sladění v privátní i institucionální rovině.

Nechce-li být jednotlivec v individualizované společnosti potrestán trvalým znevýhodněním, musí se naučit pojímat sám sebe jako střed jednání, jako plánovací kancelář ve vztahu k vlastní biografii, k vlastním schopnostem, orientacím, partnerským vztahům atd. V podmínkách příkazujících utvářet vlastní biografii se ke společnosti *musí* přistupovat individuálně jako k „proměnné“. Omezené možnosti získání vzdělání jsou nepochybně problémem, který se týká všech; co to však znamená pro utváření mého vlastního osudu, při němž mě nikdo nemůže zastoupit? Co mohu, co musím udělat, abych i při studijním průměru 2,5 mohl studovat medicínu? Společenské determinanty zasahující do vlastního života musí být pojímány jako „proměnné okolního světa“, které je ve vztahu k vlastnímu životnímu prostoru možné „invenčním duchem opatření“ ve sféře vlastního jednání a v souladu s „vnitřní diferenciací“ možných kontaktů a aktivit zmírnit, obejít nebo eliminovat.

Je vyžadován *aktivní model jednání v každodenním životě*, který klade do svého středu vlastní já, jemuž poskytuje a otevírá možnosti jednání a dovoluje mu tak smysluplně propracovávat vznikající možnosti utváření a rozhodování spojené s vlastní biografií. To znamená, že pod povrchem intelektuálních iluzí je třeba pro vlastní přežití vytvořit *obraz světa centrováný na já*, který takříkajíc zcela převrací vztah mezi já a společností, který jej myslí a realizuje jako využitelný pro utváření vlastní biografie.

Důsledkem je to, že se otevírají stavidla subjektivizace a individualizace společensky a institucionálně produkovaných rizik

a rozporů. Pro jednotlivce nejsou institucionální situace, jimiž je determinován, už jen událostmi a okolnostmi dopadajícími na něj zvnějšku, ale přinejmenším *také důsledky jeho vlastních rozhodnutí*, které musí jako takové vidět a zvládnout. Napomáhá tomu i fakt, že se potichu mění povaha oněch typických událostí, jež svádějí jednotlivce z jeho cesty. Jestliže to, co ho dříve postihlo – např. válka, přírodní katastrofa, smrt manželského partnera –, bylo spíše „ranou osudu“ seslanou Bohem nebo přírodou, jedním slovem událostí, za niž sám nenesl žádnou odpovědnost, pak dnes jde daleko spíše o události, které jsou považovány za „osobní selhání“, od neúspěchu při zkoušce až po nezaměstnanost nebo rozvod. V individualizované společnosti přibývá tedy rizik nejen z čistě kvantitativního hlediska, nýbrž vznikají i kvalitativně nové formy osobních rizik: jako dodatečné břemeno se objevují i nové formy „připisování viny“. Tyto tlaky na vlastní vypracovávání, plánování a vytváření biografie povedou pravděpodobně dříve či později i k novým požadavkům v oblasti vzdělání, péče, terapie a politiky.

Nakonec je třeba poukázat i na poslední, zdánlivě protichůdný základní rys: individualizované biografie, které jsou ve svých strukturách na jedné straně spjaty se sebeutvářením, jsou na druhé straně natolik otevřeny, že je skoro nelze uzavřít. *Součástí individuální biografie se stává všechno, co se z hlediska teorie systémů jeví jako oddělené: rodina a výdělečná práce, vzdělání a zaměstnání, administrativa a doprava, spotřeba, medicína, pedagogika atd.* Hranice subsystémů platí pro subsystémy, ale nikoli pro lidi v institucionálně závislých individuálních situacích. V návaznosti na J. Habermase je to možné zformulovat takto: individuální situace se *vymykají* rozlišování mezi systémem a žitým světem. Hranice subsystémů procházejí individuálními situacemi. Ty jsou takřkajíc biografickou stránkou toho, co je institucionálně odděleno. Z tohoto hlediska jde o individualizované institucionální situace, jejichž souvislosti a trhliny, v systémové rovině zanedbané, vytvářejí permanentní třecí plochy, nesoulad a rozpory v individuálních biografiích a mezi nimi. Život se v těchto podmínkách stává *biografickým řešením rozporů systému* (např. rozporů mezi vzděláním a zaměstnáním, mezi právně

předpokládanou a reálnou normální biografií).^{*} Biografie je – použijeme-li formulace navazující na N. Luhmanna – *sumou racionalit subsystémů*, do níž v žádném případě není zahrnuto jejich okolí. Nejde jen o to, že koupě balíčku kávy v krámku na rohu ulice se za určitých okolností stává otázkou spoluúčasti na vykořisťování dělníků pracujících na jihoamerických plantážích. Nejde jen o to, že díky všudypřítomnosti pesticidů se předpokladem přežití stává základní kurs (anti-)chemie. Nejde jen o to, že pedagogika a medicína, sociální právo a plánování dopravy předpokládají aktivní – jak se to vždy tak krásně říká – „spolupracující individuum“, které se díky vlastní jasnozřivosti dokáže orientovat v této džungli přechodných konečně platných řešení. Všichni příslušní a další experti skládají svoje rozpory a neshody u nohou jednotlivce a propouštějí ho většinou s dobře míněnou výzvou, aby vše posoudil na základě vlastních představ. Detradicionalizace a vytvoření celosvětové sítě médií vede k tomu, že biografie se stále víc vymaňuje ze svých bezprostředních životních okruhů a přes hranice zemí a hlavy expertů se otevírá pro *tele-morálku*, díky níž se jednotlivec dostává do situace, kdy může potenciálně zaujmout trvalé stanovisko. Zatímco se propadá do bezvýznamnosti, je pozvedáván na iluzorní trůn toho, kdo utváří svět. A zatímco vlády (ještě) jednájí v rámci národních států, biografie se už otevírá světové společnosti. A nejen to: světová společnost se stává *součástí* biografie, i když s tímto trvalým přespřílišným požadavkem se lze vyrovnat jen opakem – nenasloucháním, simplifikací a lhotejností.

---

* Tato skutečnost má praktický důsledek pro bádání: biografické výzkumy, které se pohybují jen v linii výzkumu rodiny nebo sociální stratifikace, se stávají problematickými. Ten, kdo chce zkoumat standardizaci a (implicitně) možnost politického utváření individuálních situací, musí také něco vědět o problémech vzdělání, o vztazích v oblasti zaměstnání, o průmyslové práci, o masové spotřebě, o sociálním právu, o dopravě a urbanismu. Biografický výzkum by v tomto smyslu byl – alespoň v rovině požadavku – jakýmsi interdisciplinárním bádáním o společnosti z hlediska subjektu – bádáním probíhajícím *napříč* specifickými oblastmi sociologie.

Kapitola VI

Destandardizace v ýd ělečné práce: k budoucnosti vzd ělání a zaměstnání

V ýznam, jakého v industriální společnosti nabyla práce, nemá v dějinách obdoby. V městských státech antického Řecka byla práce nutná pro zajištění života, která se vyčerpávala věčně stejným uspokojováním každodenních potřeb a nezanechávala žádné další stopy, přikázána otrokům. Svobodní občané se věnovali politické činnosti a kulturní tvorbě. I ve středověku, kdy práce byla ještě prací rukou, měla dělba práce jiný smysl. Aristokracie pokládala práci za něco nedůstojného. Ta byla věcí nižších stavů. Nejbezpečnější známky hroutícího se světa se objevovaly tam, kde se mužský potomek nějakého váženého aristokratického rodu musel chopit povolání a snížit se například k medicíně nebo právu. Kdyby byl někdo v oněch dobách ohlásil to, co se v posledních letech věští o postupném zanikání nebo dokonce úplném zániku v ýd ělečné práce, nikdo by nebyl toto poselství ani rozruch kolem něho pochopil.

V ýznam v ýd ělečné práce pro život lidí v industriální společnosti se nezakládá – alespoň ne v podstatné míře – na práci samé. V yvěrá nepochybně především z toho, že vynakládání pracovní síly je základem existenčního zajištění právě i individualizovaného způsobu života. I to však jen částečně vysvětluje šok, jaký vyvolávají zprávy o postupném zanikání společnosti práce. V ýd ělečná práce a činnost v povolání se v industriální epoše staly *osou života*. V ýd ělečná práce a rodina tvoří bipolární systém souřadnic, v němž je zakotven život v této epoše. Je to možné ukázat na ideálně typovém průřezu života v ničím nedotčeném industriálním světě. Dospívající jednotlivec už v dětství, kdy je ještě plně svázán s rodinou, díky otci poznává, že klíčem ke světu je povolání. Proces vzdělávání zůstává později ve všech svých etapách

orientován na onen v něm dosud nepřítomný „neznámý svět“ povolání. Dospělý věk se odvíjí zcela ve znamení výdělečné práce, nejen vzhledem k časovým nárokům práce samé, ale také se zřeteltem k jejímu promýšlení a plánování v době mimo, před a po práci. Dokonce i „staří“ je definováno tím, že stojí mimo povolání. Začíná tam, kde jsou lidé – bez ohledu na to, zda se cítí nebo necítí starými – propuštěni ze světa povolání.

Význam, jakého výdělečná činnost nabyla pro život lidí v industriálním světě, nevystupuje snad nikde tak zřetelně jako v situaci, kdy se dva neznámí lidé setkají a jeden druhému položí otázku: „*Čím jste?*“ Když na ni odpovídají, nezmiňují se o svých koníčcích – chovatel holubů –, o své náboženské příslušnosti – katolík – a neberou v potaz ani ideál krásy – vždyť vidíte, rusovláska s plnými nadry –, ale jako nejsamozřejmější věc na světě, který se v zásadě právě kvůli této odpovědi otrásá, uvádějí povolání: kvalifikovaný dělník u Siemensu. Když známe povolání svého protějšku, myslíme si, že *ho (ji)* známe. Povolání slouží jako vzájemná identifikační šablona, jejíž pomocí hodnotíme lidi, kteří je „mají“, po stránce jejich osobních potřeb a schopností, jejich ekonomického a sociálního postavení. I když je to podivné, stavíme osobu na roveň povolání, které má. Ve společnosti, v níž život závisí na povolání jako na červené niti, obsahuje povolání skutečně některé klíčové informace: příjem, status, jazykové schopnosti, možné zájmy, společenské kontakty atd.*

Helmut Schelsky mluvil v tomto smyslu ještě v polovině šedesátých let o tom, že rodina a povolání představují dvě velké jistoty, které lidem v moderně zůstaly. Dodávají jejich životu „vnitřní stabilitu“. Povolání otevírá jednotlivci přístup ke kontextům společenské aktivity. Dokonce je snad možné říci, že ten, kdo má povolání, stává se jen díky svému pracovnímu místu někým, kdo v malém „spoluutváří svět“. V tomto ohledu zaručuje povolání (stejně jako na druhé straně rodina) *základní sociální zkušenosti*. Povolání je místem, kde může být sociální skuteč-

---

* Srov. k tomu podrobněji U. Beck, M. Brater, H. J. Daheim, *Soziologie der Arbeit und der Berufe*, Reinbek, 1980.

nost zakoušena na základě participace, takříkajíc z první ruky.*

Ponecháme-li stranou otázku, zda tento obraz adekvátně reprodukuje situaci v šedesátých letech, dnes už něco takového vzhledem k pravděpodobné budoucnosti v mnoha oblastech zaměstnání v žádném případě neplatí. Stejně jako rodina *ztratilo* na druhé straně i *povolání svoje někdejší jistoty a ochranné funkce*. Zároveň s povoláním ztrácejí lidé i vnitřní páteř svého života zformovanou v industriální epoše. Problémy a požadavky výdělečné práce pronikají celou společností. Industriální společnost je i mimo sféru práce *skrz naskrz společností výdělečné práce* – schematicou svého života i svými radostmi a strastmi, svým pojetím výkonu i svým ospravedlňováním nerovnosti, svým sociálním právem a mocenskou rovnováhou i svou politikou a kulturou. Jestliže ji čeká systémová změna v oblasti výdělečné práce, bude to také změna společnosti.

1. Od systému standardizovaného plného zaměstnání k systému flexibilního a pluralizovaného neúplného zaměstnání

O tématu masové nezaměstnanosti se v západních industriálních zemích stále ještě diskutuje v rámci starých otázek a kategorií. Skoro ve všech politických a ekonomických táborech dosud převládá naděje, že během konsekventního oživení ekonomiky v devadesátých letech dojde k novému průlomu směrem k plné zaměstnanosti. Ani teoreticky, ani politicky není dosud brána systematicky v úvahu možnost, že stojíme na počátku *antiindustriálního racionalizačního procesu*, během něhož budou předmětem diskuse *principy* dosavadního systému zaměstnání, a nikoli jen restratifikace v profesní a kvalifikační struktuře.

---

* „Kontinuita života a kontinuita povolání dnes v našich očích nejtěsněji souvisí, zatímco jsme mnohem snadněji ochotni změnit např. sociální a regionální okolí. Někdo může dnes poměrně snadno změnit bydliště, a dokonce i zemi a společnost, aniž je „vykořeněn“, pokud si jen může při této změně zachovat možnosti spojené s jeho povoláním a profesními aktivitami“ (H. Schelsky, 1972, s. 32). Schelského práce, kterou Beck cituje, není uvedena v literatuře ke kapitole a nepodařilo se nám ji dohledat. Pozn. red.

Při veškerých neshodách jsou ale odborníci v jednom bodě zajedno: dokonce ani při míře hospodářského růstu mezi 2 % a 4 % *nebude do devadesátých let možné odstranit* vysokou nezaměstnanost přesahující dvoumilionovou hranici. Teprve pak totiž nástupem demograficky slabých ročníků drasticky klesne – až pod úroveň na počátku osmdesátých let – dosud stále strmě stoupající potenciál „výdělečně činných osob“, a tudíž i poptávka po pracovních místech. Do tohoto žonglování s čísly vstupuje mnoho neznámých: jak velký bude například podíl žen na výdělečné práci, který se v posledních desetiletích nepřetržitě zvyšuje; do jaké míry bude rychle postupující zavádění nových informačních technologií a automatizovaných výrobních systémů schopno kompenzovat takto zrušená pracovní místa zvýšením odbytu (odhady kolísají mezi 1:2 a 1:6); a do jaké míry lze konečně pracovní místa s plnou pracovní dobou paušálně přeměnit v nejrůznější formy pracovních míst s dobou neúplnou a jak dalece tak veškeré dosavadní výpočty, které v zásadě měří objem výdělečné práce na základě pracovních míst s plnou pracovní dobou, přestávají být aktuální.

Nejistoty obklopující tyto propočty ale nesmějí zastírat jejich velký politický význam. Tento odhad vývoje sice ještě předpovídá dlouhé hubené období sahající až hluboko do devadesátých let, po těchto „hubených letech“ se však prý dají na pracovním trhu opět očekávat léta „tučná“ – s tím rozhodujícím důsledkem, že se tímto způsobem (přímo či nepřímo) podporuje „*nepolitika přezimování*“. Podle této verze zbavující politiky tlaku záleží jen na tom, přijmout „přechodná opatření“, která zmírní situaci „postižených mezigenerací“. Pokud jde o zásadní politický kurs v oblasti hospodářství, trhu práce a vzdělání, není naproti tomu nejen třeba, ale ani se nakonec nesmí nijak experimentovat.

Tato interpretace, která se v posledních letech široce prosadila jak vědecky, tak i politicky, stojí a padá s premisou, jež tu bude systematicky zpochybněna: tvoří ji představa o *kontinuitě* dosavadního systému zaměstnání a jeho nosných pilířů, jimiž jsou podnik, pracovní místo, povolání, námezdní práce atd. Zároveň se vylučuje možnost, že by modernizační procesy v oblasti informační technologie, ale i v sociální a právní sféře mohly inicio-

vat takříkajíc „ústavní změnu“ systému zaměstnání. Právě možnost takové *změny v systému* výdělečné práce budeme promýšlet v následujícím textu. Vycházím přitom – ve stopách starého dobrego Poppera – z toho, že teprve teoretická alternativa umožňuje empirickou verifikaci, i v případě antiteze. V následujícím textu tedy půjde o soubor hypotéz – o nic více ani méně –, jež dosud nebyly empiricky verifikovány a podrobeny kritické diskusi; jejich hlavní funkce ale spočívá v tom, prolomit převládající (a politicky tak důsažný) *teoretický monismus* myšlení o kontinuitě a díky takto vytvořené konkurenci interpretací – kontinuita nebo přelom ve vývoji zaměstnání – vůbec v budoucnosti umožnit empirickou verifikaci *obou* hledisek. V tomto smyslu je nejprve třeba objasnit, co se může rozumět „změnou systému“ výdělečné práce (viz též 8. kapitola, 7.). Poté bude nutné podrobně osvětlit, *čím, jak a s jakými důsledky* je tato změna systému stimulována a případně realizována, na jaké překážky naráží, jaká vytváří rizika atd.

Při extrapolacích vývoje nezaměstnanosti do roku 2000, ale i při osobních plánech lidí v oblasti vzdělání a povolání se stejně jako v politickém myšlení a jednání předpokládá, jak jsme již řekli, že současný systém zaměstnání zůstane ve svých základních rysech konstantní. Vychází se přitom z následujících předpokladů, které se právě v souvislosti s aktuálními vlnami modernizace a racionalizace stávají spornými:

Systém zaměstnání, který vznikl v devatenáctém století jako výsledek vážných politických konfliktů a krizí, spočívá na vysokém stupni *standardizace* ve všech podstatných dimenzích, jež představují pracovní *smlouva, místo* práce a pracovní *doba*. Investice práce je z hlediska právních podmínek regulována standardními smlouvami, jejichž rámcové podmínky jsou např. po stránce tarifů dojednávány pro celá odvětví a skupiny zaměstnání. Zcela samozřejmou věcí se pro nás stalo, že práce je koncentrována na určitém místě a že se vykonává ve (velkých) podnikových organizacích. Jako časové organizační měřítko uplatňované nejen při plánování a investici pracovní síly v podniku, ale i v kontextu individuálních biografii, zůstává také až hluboko do sedmdesátých let základem systému zaměstnání – až na některé

výjimky – jednotná norma „celoživotní celodenní práce“. Tento systém nejen dovoluje – v principu – stanovit jasné hranice mezi prací a neprací, které se dají prostorově a časově vyznačit, ale umožňuje také vyjádřit sociální a právní předěl mezi nezaměstnaností a zaměstnáním. Tento *standardizovaný systém plného zaměstnání* začíná v rámci aktuálních i perspektivních racionalizačních vln díky flexibilizaci svých tří nosných sloupů – pracovního práva, pracoviště a pracovní doby – postupně ztrácet pevné obrysy a soudržnost. *Hranice mezi prací a neprací se tak stávají pohyblivými*. Šíří se flexibilní, pluralizované formy neúplného zaměstnání.

Vědomí, že norma celoživotní celodenní práce byla mezitím narušena rozmanitými formami flexibilizace pracovní doby, již proniklo i do nejuvzdálenějších koutů společnosti. Daleko méně známý je fakt, že v blízké budoucnosti by totéž mohlo platit i o *prostorové* koncentraci, a tedy o „podnikové formě“ výdělečné práce. Kooperace v rámci podniku může být už dnes alespoň v dílčích oblastech (administrace, kancelářské práce, management, služby) řízena elektronicky, může tedy být organizována *decentrálně*, takříkajíc „difuzně“ a „nezávisle na místě“. Tato *prostorová* dekoncentrace výdělečné práce přitom může nabýt mnoha forem: od uvolnění předpisů regulujících přítomnost na pracovišti přes nové, difuzně rozptýlené sítě oddělení a týmů až po vyčlenění a plnění určitých dílčích funkcí formou částečné nebo úplné elektronické práce doma. Všechny tyto formy však vedou ke stejnému důsledku. Uvolňuje se souvislost mezi společenskými pracovními a produkčními procesy, přestává být samozřejmé, že přímá kooperace znamená, že se „společně pracuje na jednom místě“. Tím však systém zaměstnání podstatným způsobem mění svoji formu. Místo *viditelné* podnikové formy práce koncentrované ve výškových budovách nebo továrních halách nastupuje *neviditelná* organizace podniku. Zřetelnou známkou takového přechodu od starého systému zaměstnání k systému novému by bylo postupné *osiřeni* budov s velkými pracovními prostory, které by jako jacísi dinosauri industriální éry už jen připomínaly doznívajíc epochu. Nakonec by se tak nedělo nic zásadně nového. Neviditelné pro-

pojení kapitálu by se „pouze“ přeneslo do roviny obsahové organizace práce – i podnikovému managementu by to ostatně přineslo analogické výhody v podobě skrytých možností organizace a nově vytvářených sítí.

Je samozřejmé, že tato časová a prostorová flexibilizace výdělečné práce nemusí ve všech oblastech systému zaměstnání probíhat jednotně. Dá se předpokládat, že pluralizace pracovní doby a místa práce může postupovat nezávisle na sobě nebo po sobě. A stejně tak není dnes možné předvídat, kde trvale nebo přechodně narazí na věcnou a/nebo politickou hranici, jaké funkční oblasti (a tedy jaké profesní skupiny, jaká odvětví a oddělení) z ní zůstanou vyloučeny. Už dnes se ale dá říci, že flexibilizace pracovní doby, přechod od plné pracovní doby k nejrůznějším pracovním místům s pracovní dobou neúplnou nemůže být *ve vztahu k příjmům neutrální*. To znamená, že dělení pracovní doby (jehož cílem není přezaměstnanost, nýbrž generalizace *částečné* zaměstnanosti, snížení nezaměstnanosti) je doprovázeno přerozdělováním příjmů, sociálního zabezpečení, šancí v povolání a postavení v podniku, a to vše směrem *dolů*, ve smyslu *kolektivní degradace* (bez ohledu na oborovou, profesní a hierarchickou diferenciaci). Politika v oblasti pracovní doby je v tomto smyslu vždy také *politikou přerozdělování* a vytváří nové sociální nejistoty a nerovnosti. To je také jistě podstatnou příčinou odporu odborů stejně jako aktivního tlaku mnoha podniků v posledních letech. A platí to dokonce i tehdy, když flexibilní formy neúplného zaměstnání vzbuzují stále větší zájem (zejména mladších) žen a mužů nebo když jsou přímo vyžadovány, aby bylo možné lépe sladit výdělečnou práci a práci v rodině, práci a život. Jak později ještě ukážeme, může se s prostorovou flexibilizací výdělečné práce a tedy s větší suverenitou pracovníků ve vztahu k vlastní práci pojit *privatizace zdravotních a psychických rizik práce*. Normy platné v oblasti ochrany práce se při decentralizovaných formách práce vymykají veřejné kontrole a výdaje spojené s jejich porušováním nebo zachováváním se přesouvají na samy pracovníky (podobně podniky ostatně ušetří i na nákladech spojených s centrální organizací výdělečné práce, od nákladů na budovy až po výdaje na údržbu elektronického vybavení).

Jestliže tyto důsledky destandardizace v oblasti pracovní doby a pracovního prostoru shrneme, můžeme říci, že probíhá přechod od jednotného, pro industriální společnost příznačného systému celoživotní a celodenní práce, jehož radikální alternativou je nezaměstnanost, k rizikovému systému flexibilního, pluralizovaného, decentralizovaného neúplného zaměstnání, který už možná *nebude znát problém nezaměstnanosti (ve smyslu nedostatku výdělečné práce)*. Nezaměstnanost je v tomto systému takřkajíc v podobě neúplných forem zaměstnání „integrována“ do systému zaměstnání, ovšem výměnou za *generalizaci nejistot spojených se zaměstnáním*, které „starý“ jednotný systém plného zaměstnání spjatý s industriální společností v tomto smyslu neznal. Podobně jako v devatenáctém století má i tento vývoj jako bůh Janus zásadně *dvojí tvář*. Pokrok se tu novým způsobem propojuje s pauperizací. Zisky podniků založené na produktivitě jsou doprovázeny problémy v oblasti kontroly. Pracovníci vyměňují trochu svobody získané ve vztahu k práci za nové tlaky a materiální nejistoty. Nezaměstnanost mizí, ale zároveň se znovu objevuje v nových rizikových formách neúplného zaměstnání. To vše znamená, že dochází k dvojznačnému, rozpornému vývoji, kdy výhody a nevýhody jsou navzájem neoddělitelně propojeny, k vývoji, jehož dalekosáhlé důsledky a rizika jsou nepředvídatelné i pro politické vědomí a jednání. Právě to máme na mysli, když hovoříme o systému neúplného zaměstnání v *rizikové společnosti*.

V industriální společnosti bylo po dlouhé fázi přivykání samozřejmě, že výdělečná práce je prací *mimo* domov. V systému rizikové společnosti se od tohoto oddělení práce v rodině a výdělečné práce díky uvolněným ustanovením o přítomnosti na místě práce a elektronickému propojení decentralizovaných pracovišť atd. opět upouští. Dalekosáhlé společenské důsledky, které to může přinést, lze prozatím jen tušit: mohou zahrnovat odlehčení v oblasti každodenní dopravy do zaměstnání a tedy i odlehčení ve vztahu k přírodnímu prostředí a lidskému soužití, potenciální deurbanizaci měst, omezení každodenní lokální mobility, která může být takřkajíc delegována na elektroniku a může tak i při prostorové imobilitě dokonce ještě růst atd.

Ani dosavadní základní kategorie – podnik, povolání, námezdní práce – už nepostihují vznikající skutečnost této organizace práce, která se zčásti stává společensky neviditelnou. Ve vztahu ke vznikajícímu systému neúplného zaměstnání jsou totiž asi stejně vhodné jako pojmy spojené s prací ve feudální společnosti ve vztahu k pracovním vztahům společnosti industriální. To neznámá, že by snad námezdní práce byla tímto vývojem v pozitivním smyslu zrušena, ale spíše naopak: vznikající flexibilní a pluralizované formy neúplného zaměstnání jsou námezdní prací *více* než kdykoli dříve a současně jí už vůbec *nejsou*; to však znamená jenom tolik, že díváme-li se na vznikající skutečnost práce brýlemi našich pojmů spjatých s industriální společností, marně se takřkajíc namáháme.

Perspektivu, která tu byla načrtnuta, můžeme zformulovat také takto: to, co bylo dosud antiteticky kladeno proti sobě – formální a neformální práce, zaměstnání a nezaměstnanost –, bude v budoucnosti *splývat* v nový systém flexibilnějších, pluralizovanějších, rizikovějších forem neúplného zaměstnání. Tato integrace nezaměstnanosti díky pluralizaci vztahů spjatých s výdělečnou prací sice známý systém zaměstnání úplně nevytlačí, převrství jej ale nebo ho spíše podkope, a vzhledem k celkově klesajícímu objemu výdělečné práce jej vystaví permanentnímu tlaku nutícímu k přizpůsobení. Tento vývoj se dá také popsat jako *rozdvouzení trhu práce v závislosti na standardizovaných a destandardizovaných normách nasazení pracovní síly* (v časovém, prostorovém a sociálně právním ohledu). Tímto způsobem dochází k novému rozštěpení trhu práce na jednotný normální pracovní trh industriální společnosti a flexibilní a pluralizovaný trh neúplných zaměstnání existující v rizikové společnosti, přičemž tento druhý trh práce se neustále rozšiřuje a stále víc převládá nad trhem prvním. Proč? Prozatím jsme provedli pouze teoretické rozlišení a načrtli určitou typologii. Nyní musíme svůj odhad, že proces modernizace systému zaměstnání spojený s vývojem informační technologie už postupuje tímto směrem, také zdůvodnit. Veškerá politika ve sféře práce – ať už státní nebo podniková – se nejpozději od počátku osmdesátých let podřizuje zákonu *nového rozdělení systémově produkovaného nedostatku*

práce. Zatímco dosud se vycházelo z toho, že hospodářské znouvožení povede také ke snížení nezaměstnanosti, v posledních letech se postupně ukazuje, že jde o dvě navzájem nezávislé veličiny. Mnoho podniků – téměř všechny velké podniky německého průmyslu – *zvýšily* během uplynulých tří let obrát – a současně *zredukovaly* personál. Bylo to umožněno rozsáhlým nasazením mikroelektroniky v kombinaci s novými organizačními formami zbývající práce. Numericky řízené stroje – elektroničtí „automatizovaní otroci moderní doby“ – přebírají nejprve velkou část práce ve výrobní sféře (automobilový průmysl, chemický průmysl, strojírenství), ale kolega komputer redukuje i práci v administraci a kanceláři. Rozměry a průraznost tohoto vývoje zřetelně vystoupí, podíváme-li se na zvyšování produktivity mezi roky 1977 a 1984. Zatímco v roce 1977 činila produktivita na pracovní hodinu v průmyslu a v hornictví ještě 2,7 %, do roku 1979 stoupla na 4,7 % a do roku 1982 pak kolísavě klesala na 1,5 %. Teprve v posledním čtvrtletí 1983 pojednou strmě stoupla, až v roce 1984 dosáhla hodnoty 10,8 % (propočten na základě prvního čtvrtletí). To znamená *značné zvýšení produktivity v období jen o málo přesahujícím jeden rok!* (srov. *Der Spiegel*, 1984, č. 21, s. 22n.). Tento vývoj má svoji paralelu v nasazení průmyslových robotů, jejichž počet činil v roce 1980 1 255, v roce 1982 se zvýšil na 3 500 a v roce 1984 činil už 6 600 (srov. *Süddeutsche Zeitung*, 8. 2. 1985, s. 23). Přitom tu jde jen o první vlny vývoje, jehož konec dnes nelze vůbec předvídat.

V převládajícím systému zaměstnání s plnou pracovní dobou je nedostatek práce rozdělován podle jednoznačného černobílého schématu – zaměstnání a nezaměstnanost. V současné krizové situaci je jako *deus ex machina* odkrývána a propagována organizační rezerva, kterou představuje pracovní doba, a zkoumají se její výhody a nevýhody. Velmi rychle se přitom ukazuje, že prostor pro *standardizované* zkracování pracovní doby při plném vyrovnání mzdy je mimořádně omezený.* Jak ukazuje vý-

---

* Tato integrace ne-práce (mimo nezaměstnanosti) do systému zaměstnání může nabýt mnoha forem. Nejznámější jsou zvýšení průměrného věku při vstupu do prvního zaměstnání, snížení průměrného věku při odchodu do důchodu, zavedení neúplné pra-

sledek boje o zavedení 35-hodinového pracovního týdne, platí to nejen pro týdenní pracovní dobu, ale také pro snižování věkové hranice pro odchod do důchodu nebo pro prodloužení povinného školního vzdělání – v obou posledně uvedených případech jde o paušální redukci objemu výdělečné práce, což nespadá do kompetence stran jednajících o mzdových tarifech. V podmínkách standardizovaného systému plného zaměstnání – tento závěr se rýsuje – vede redukce výdělečné práce nutně k masové izolaci nezaměstnaných. V souladu s tím roste tlak na *flexibilizaci* zaměstnaneckých vztahů v otázce pracovní doby. Flexibilizace pracovní doby má mnoho zastánců: patří k nim státní instance, které jsou vzhledem k „politickému skandálu“ masové nezaměstnanosti tlačeny k jednání; ženy, a zejména mladší zaměstnanci, kteří si od flexibilizace pracovní doby slibují lepší sladění práce v rodině s výdělečnou prací nebo větší „suverenitu po stránce času“; podniky, které odkrývají v organizačním využití pracovní doby netušené zdroje produktivity. Tato takřikajíc *obří koalice* státu, velké části zaměstnanců a podnikového managementu naráží na *odpor* odborů (a tradičních dělnických stran), které jsou

covní doby, snížení celoživotní doby práce, redukce počtu pracovních hodin v rámci týdne a dne, prodloužení průměrné doby dovolené, prázdnin a pracovního volna, častější přerušování práce účastí na kursech dalšího vzdělávání během celého výdělečného života atd. Všechny tyto indikátory svědčí o tom, že společnost výdělečné práce se v tomto století (a v různé míře ve všech západních industriálních společnostech) systematicky *zmenšuje*. V Německu se denní, týdenní, roční a celoživotní doba práce v posledních sto letech značně snížila. Kolem roku 1880 činila týdenní pracovní doba přes 65 hodin a také před první světovou válkou ještě přesahovala 55 hodin; ve dvacátých letech byla oficiálně snížena na 48 hodin. V druhé polovině padesátých let činila stále ještě 47 hodin, pracovalo se šest dnů a dovolená trvala přibližně dva týdny. V současnosti dovolená naproti tomu trvá přibližně šest týdnů a týdenní pracovní doba činí 40 hodin v rámci pěti dnů. Souběžně se se stále častějšími případy dřívějšího odchodu do důchodu snižuje celoživotní doba práce; pro mnoho výdělečně činných osob končí dnes život v povolání nejpozději ve věku 57–60 roků. Mladí lidé současně vstupují do systému zaměstnání stále později. Zatímco v polovině padesátých let připadalo u mladých výdělečně činných pracovníků na jednu odpracovanou pracovní hodinu v ročním průměru 2,9 nepracovních hodin, v roce 1980 činil tento poměr přibližně 1:4,1. V posledních desetiletích se také v podnicích rozmnožila opatření zaměřená na podporu dalšího vzdělávání a výrazně se prodloužila doba, která je mu věnována, takže se dnes dá velmi dobře mluvit o reintegraci odborného vzdělávání do systému práce a zaměstnání.

si vědomy, že se otřásají základy dosavadního zaměstnaneckého systému i jejich vlastního mocenského postavení.

Podniky odkrývají v této zdánlivě patové situaci *produktivní sílu, kterou tvoří neúplná pracovní doba, neúplné zaměstnání* nebo obecněji řečeno destandardizace norem pro využívání práce a v ní obsažené organizační možnosti pro zvyšování produktivity na základě mikroelektroniky.* Děje se to ovšem nejednotně, dochází k rozporům a nepravidelným skokům.

K překvapení pozorovatelů, kteří se zabývají průmyslovou sociologií, dochází „v ústředních průmyslových sektorech před našima očima k zásadní změně ve využívání zbývajících pracovních sil, která by však byla pojímána příliš úzce a jednostranně, kdybychom ji charakterizovali jako krizi taylorismu. Můžeme plným právem mluvit o změně paradigmatu politiky práce v podnicích

---

* To, že redukce pracovní doby v systému výdělečné práce je takto odkrývána jako organizační produktivní síla, má ovšem delší tradici. Martin Sklar v tomto smyslu posunuje první náznaky eroze společnosti práce v USA už do období po první světové válce. Vývojové trendy, které lze statisticky doložit, nebyly ovšem dlouho interpretovány v tomto smyslu, protože byly pokládány za reverzibilní. V popředí přitom v zásadě stály tři základní fakty: za prvé, počet dělníků ve výrobě a objem vyrobeného zboží až do roku 1919 celkově narůstal, zatímco mezi roky 1919 a 1929 se počet dělníků o 100000 *snížil*, ačkoliv produktivita se současně zvýšila, a to přibližně o 65%. Za druhé, zatímco podíl práce v ekonomice, měřený v „osobách-rocích“, se celkově zvýšil z 28,3 mil. v roce 1890 na 42,5 mil. v roce 1910, v období mezi roky 1910 a 1920 se zvýšil jen o 1 mil. a během dvacátých let nakonec zvyšování kleslo na nulovou hodnotu. Sklar interpretuje tyto statisticky doložitelné vývojové trendy a vztahy tak, že počátkem dvacátých let začaly působit nové výrobní síly. Tímto způsobem se dalo zvyšovat produktivitu *nezávisle* na expanzi podílů práce (měřeno dobou práce). V tomto smyslu tu již existovaly první náznaky eroze „starého“ industriálního systému a vzniku „nového“ systému práce. Rozvoji výrobních sil přitom ve dvacátých letech napomáhaly tři ústřední inovace v oblasti managementu: za prvé to byl taylorismus, který konečně – po dvou desetiletích odporu – široce pronikl do továren; za druhé se v celém výrobním systému rozšířila elektřina se svými novými možnostmi; za třetí se uplatňovaly nové organizační techniky, aby se tak vyvážila centralizace a decentralizace velkých a prostorově vzdálených podniků. Odhalené a využité možnosti zvyšování produktivity vycházely tedy již v této rané fázi z racionalizace v oblastech informací, technologie a organizačního managementu (srov. M. Sklar, *On the proletarian revolution and the end of political-economic society*, in: *Radical America*, 1969, č. 3, s. 3–28, cit. podle L. Hirschhorn, *The theory of social services in disaccumationist capitalism*, in: *International Journal of Health Services*, vol. 9, 1979, č. 2, s. 295–311).

základního sektoru“ (H. Kern, M. Schumann, 1984, s. 149). Vytlačování a nová organizace lidské práce se uskutečňují v podmínkách tayloristických forem práce, přičemž dochází k přesnému *převrácení* původně platné „filosofie managementu“. Omezující dílčí úkony mohou být v současných nebo budoucích racionalizačních procesech plně nebo částečně převzaty výrobními automaty a nově vznikající úkoly spojené s dozorem, řízením a údržbou se soustřeďují v rukou několika odborně vysoce kvalifikovaných osob. Princip dělby práce či spíše rozdrobení práce je nahrazován opačným principem *spojování dílčích úkolů na vyšší úrovni kvalifikace a odborné suverenity*. Místo velkého počtu nízce kvalifikovaných nebo nekvalifikovaných dělníků nastupuje malý počet „profesionalizovaných dělníků automatizace“. Rozšiřování prostoru pro flexibilitu v rámci podniku a drastická redukce personálu jsou tedy v této fázi podnikové racionalizace umožňovány kumulací zbývající práce a zvyšováním její odbornosti. Zpočátku se to však v zásadě týká jen situace ve výrobních sektorech základních průmyslových odvětví. Zhruba současně je zejména v oblasti služeb (maloobchod, obchodní domy, pohostinství) stimulována *přeměna pracovních poměrů s plnou pracovní dobou v rozmanité poměry s pracovní dobou částečnou*. Po počátečním odporu se stále zřetelněji ukazují výhody, jež z toho plynou pro produktivitu podniků. Spočívají v podstatě v tom, že podniky mohou na jedné straně flexibilně orientovat časový objem práce v závislosti na zakázkách, jež dostávají, a část rizika spojeného s podnikáním tak mohou v podobě časově flexibilního neúplného zaměstnání přesunout na zaměstnance, přičemž není překročen limitující práh viditelné nezaměstnanosti. Na druhé straně tak získávají možnost oddělit dobu produkce od pracovní doby a využívat tak plněji, intenzivněji a déle mechanismus produkce. Formy zaměstnání se zkrácenou a neúplnou pracovní dobou konečně celkově rozšiřují prostor podniků pro jednání ve sféře personální politiky, protože je možné snadněji prosadit restrukturalizaci práce a rychleji kompenzovat nedostatky v kvalifikaci vzniklé novými technologickými požadavky, přičemž diverzifikace celkově oslabuje pozici zaměstnanců. V tomto smyslu můžeme říci, že Taylorova „filosofie fragmentace“ se zde přenáší z obsahových aspektů práce na

časové a smluvní vztahy v rámci zaměstnání. Východiska tohoto nového „taylorismu zaměstnaneckých vztahů“ se už nezakládají na kombinaci práce a stroje, nýbrž na časové limitaci, na právním (ne)zajištění a smluvní pluralizaci investovné práce. Možnosti flexibilního utváření pracovní doby využíváním elektroniky přitom ještě zdaleka nejsou vyčerpány. Základními prvky tohoto organizačního „časového rébusu“ jsou pohyblivá pracovní doba (ve Spolkové republice platila v prvním pololetí 1985 už pro více než šest milionů zaměstnanců) a různé formy částečného pracovního úvazku („job-sharing“ v rámci týdne, měsíce atd.), jichž v současnosti využívají přes dva miliony pracujících, většinou žen. Vedle těchto možností v oblasti racionalizace pracovní doby začínají podniky v rámci prvních modelových experimentů testovat jako rezervu produktivity *delokalizaci* dílčích funkcí. Tento proces vychází z reorganizace kancelářských a administrativních úkolů. V této vývojové fázi však jde o principiální možnost, která by po úspěšné sérii testů mohla být přenesena i do jiných funkčních oblastí. Ústřední význam tu má potenciál mikroelektroniky schopné zredukovat nebo pomocí informační technologie dokonce odstranit nutnost přímé kooperace různých funkčních skupin, které jsou na sebe vázány dělbou práce. V tomto smyslu dovoluje využití telekomunikací a odpovídajících prostředků k uchovávání informací dalekosáhlé *prostorové a časové oddělení* pracovních a výrobních procesů, a tedy i nové *decentralizované* formy organizace práce, kdy „elektronická domácí práce“, o níž se tolik diskutuje, představuje pouze *jeden* extrémní případ. Charakteristický rys spočívá tedy i zde v tom, že rozvoj výrobních sil koinciduje s přestavbou dosavadního „podnikového paradigmatu“ organizace práce. Zvyšování produktivity, testování a zavádění nových, netradičních, na podnik nevázaných forem zaměstnání a organizace lidské práce jsou dvě stránky téže mince.

Tyto možnosti flexibilního neúplného zaměstnání, jichž podniky už využívají, jsou sankcionovány „zákonem o podpoře zaměstnanosti“, který vstoupil v platnost v květnu 1985. Byl tak vytvořen *právní základ pro flexibilizaci trhu práce a pracovního práva* (smlouvy na určitou dobu, job-sharing, dočasná práce, půjčování pracovníků jiné organizaci). I když platnost těchto usta-

novení je ohraničena rokem 1990, poskytnou v příštích letech právní instrumenty k posílení a zdokonalení přeměny pracovních míst s plnou pracovní dobou v místa s pracovní dobou částečnou. Nelze tedy ještě předvídat, jak dalece bude tento přechod podniků od standardizovaného systému plného zaměstnání k destandardizovanému systému flexibilního neúplného zaměstnání vůbec možné v devadesátých letech zvrátit. „Vtip“ zákona spočívá v tom, že pracovní smlouvy mohou být bez konkrétního zdůvodnění omezeny na osmnáct měsíců – s tím důsledkem, že tak lze obejít zákonem garantovanou ochranu před výpovědí. Na jedné straně se tak formou terminovaných pracovních poměrů vytváří impuls pro integraci nezaměstnaných do systému zaměstnání, na druhé straně se ale právě tím otevírají dokořán dvě širokému uplatňování nejistých forem neúplného zaměstnání se všemi riziky, která jsou s tím spojena.

O tom, v jaké míře jsou už dnes ve Spolkové republice Německo (nebo v jiných západních průmyslových státech) rozšířeny smluvně „*nechráněné*“ či „*dezorganizované*“ formy zaměstnání, neexistují téměř žádné (spolehlivé) údaje a informace. Tato část trhu práce je svým rozsahem a specifickým, na druhu práce a na odvětví závislým složením „bílým místem“ na mapě výzkumu. Nepřímo úměrný tomu je její rostoucí význam. Carola Müllerová shromáždila v roce 1985 některé údaje: *legální přechodná práce* (v roce 1981 bylo evidováno kolem 43 000 případů); *nelegální přechodná práce*, která je podle odhadu šestkrát až devětkrát častější (tento druh práce se šíří většinou formou fiktivních smluv o díle, především ve stavebnictví a v kovozpracujících odvětvích, přičemž jsou využíváni zahraniční pracovníci); *zaměstnání o nepatrném rozměru* (méně než dvacet hodin týdně vylučuje podporu v nezaměstnanosti, méně než patnáct hodin i nemocenské a důchodové pojištění; v roce 1979 bylo v obou formách zaměstnáno přibližně 1,24 mil. osob, zejména žen); *sezonní zaměstnání* (dočasné plné zaměstnání); *kapovaz** – časově omezená smlouva bez stanovení pracovní doby, pracovník musí být v případě potřeby k dispozici; tato forma je pro své mimořádné výhody využí-

---

* Kapovaz = kapazitätsorientierte variable Arbeitszeit.

vána ve zvýšené míře zejména v maloobchodě. Dále je třeba uvést smlouvy o dílo, „volnou spolupráci“, práci načerno atd. (srov. C. Müller, 1982, s. 183–200).

Výbušnost této situace tkví tedy opět v rozvoji výrobních sil. Ty už ale nerozbíjejí – jak se domníval Marx – vlastnické vztahy. Z marxistického hlediska spíše hrozí, že jejich revoluční potenciál se v současné době spíše obrací takřkajíc „zpět“. *Rozbívjí vztahy dané pracovní smlouvou a trhem práce*, industriální sociální formy nabídky a využívání pracovní síly, a vytváří tak zcela nové typy *nerovnováhy sil* mezi stranami na trhu práce a jejich zájmovými organizacemi. Vzhledem k zájmům investovaným do vládnoucího systému výdělečné práce a k jejich politické a organizační síle není těžké předvídat, že tato systémová změna společnosti práce narazí na značný odpor a možná se dlouho potáhne. Proto není dnes ještě možné vyslovit žádnou prognózu o tom, které části systému práce příznačného pro industriální společnost budou tímto procesem zasaženy a které zůstanou nedotčeny. Nový systém pluralizovaného a flexibilního neúplného zaměstnání a decentralizovaných forem práce se může nicméně odvolat na vyšší produktivitu, která byla dosud nakonec vždy rozhodující. „Historická převaha“ nového systému práce spočívá v tom, že je možné zbavit zostřující se nedostatek práce jeho politicky skandálních a hroživých forem *otevřené nezaměstnanosti*, přerozdělit jej a dokonce jej přeměnit v rozvoj výrobních sil. Z hlediska pracovníků si ohrožení spojená s formami neúplného zaměstnání konkurují s onou dílčí svobodou a suverenitou, kterou pracující získávají při utváření vlastního života.

Mnoho lidí se bude domnívat, že přeměna pracovních míst s plnou pracovní dobou v místa s pracovní dobou částečnou může podstatným způsobem přispět k překonání nezaměstnanosti. Může však dojít k opaku. Postupující individualizace nutí lidi vstupovat na trh práce. Vytvářením flexibilních a pluralizovaných možností neúplného nebo přechodného zaměstnání se *hroutí zbývající hráze okleštěné společnosti trhu práce* (viz výše 4. kapitola, 1.). Překážky, které ještě brání participaci na trhu práce – neslučitelnost rodinných povinností a studia se zapojením do výdělečné práce – jsou odstraněny a ženy a mladí lidé, če-

kající jako „tichá rezerva“, se mohou vrhnout na trh pro flexibilní neúplné zaměstnání. Vytvoření odpovídající nabídky může vyvolat *neproporcionální růst* poptávky, lavinu poptávky, která zcela vyvrátí veškeré dosavadní kalkulace.

Náčrt, který jsme zde podali, se zabývá teorií *seberevolucionizace* systému industriální společnosti v jeho nejpokročilejší vývojové fázi. Racionalizační proces už neprobíhá jen v industriálních formách a kolejích výdělečné práce, ale stále častěji se obrací proti nim. Rozvinutá dynamika inovace mění nejen kvantitativní dělení na předpokládané kategorie pracovních sil a pracovních míst, ale *přetavuje* i jejich sociální formy a organizační principy. V této teoretické perspektivě se kontinuita a přelom společenského vývoje jistým způsobem navzájem prolínají a podmiňují. Při stále stejné logice racionalizace orientované na zisk dochází k přelomu od známého, industriálně standardizovaného systému k budoucímu systému pluralizovanějšího, flexibilnějšího a decentralizovanějšího neúplného zaměstnání. Nabízí se tu paralela s rozdělením masové nezaměstnanosti, tak jak je specifické pro jednotlivá životní období (viz výše 3. kapitola, 4.): podobně jako se životní úseky spojené s nezaměstnaností už staly pro velké části obyvatelstva součástí normální biografie, je nyní i neúplné zaměstnání jako syntéza plného zaměstnání a nezaměstnanosti „integrováno“ do systému zaměstnání. A biografické „normalizaci“ odpovídá normalizace institucionální – jejíž výsledek zůstává otevřený. *Bez* vybudování systému sociálního zabezpečení hrozí budoucnost chudoby. *Jen* vytvořením právně zabezpečeného minimálního příjmu pro všechny by mohl být na tomto vývoji vybojován kousek svobody.

2. Slepá kolej – vzdělání bez zaměstnání

Ten, kdo se vymaní ze zjetí výzkumné rutiny a položí si v souvislosti s rýsuující se systémovou změnou společnosti práce znepokojující otázku po budoucnosti vzdělání, musí čelit lavině dalších otázek, jež se na něho valí a jejichž očividná naléhavost může snad být překonána jen jejich nezodpověditelností. Jak vlastně

mění dlouhodobá masová nezaměstnanost situaci ve vzdělávacím systému? Jaké důsledky pro vzdělání je možné vyvodit z tohoto vývoje směřujícího k neúplnému zaměstnání? Jak skončí závod mezi snahami o reformování informační technologie v oblasti vzdělávání a novými generacemi technologií, díky nimž jsou tyto reformy vlastně zbytečné? Je v této situaci třeba posílit vztah vzdělání – povolání, nebo tento vztah nemá smysl a proto je třeba od takových snah definitivně upustit?

Pokusme se nejprve odpovědět na onu první a nesmírně rozsáhlou otázku. Je očividné, že masová nezaměstnanost radikálně změnila situaci ve vzdělávacích cyklech. Příznak nezaměstnanosti už dnes obchází i v oněch baštách vzdělání, o nichž se kdysi soudilo, že vždy zajistí zaměstnání (medicína, právo, technické obory, ekonomie, odborné vzdělání atd., viz výše 3. kapitola, 4.). Na povolání orientované vzdělávací cykly, jejichž profesní budoucnost se zatemňuje, mění právě proto i při stále stejných učebních obsazích podstatně svůj smysl a zřetele. Ti, kdo organizují vzdělání a zabývají se jeho výzkumem, mohou něco takového strčit do velkého pytle „diskrepancí mezi vzděláním a zaměstnáním“; může to uniknout i (materiálně zajištěným a hodnotami obdařeným) vzdělávacím, *nikoli ale mladým lidem*, kteří nejspíše poté, co opustí vzdělávací systém, narážejí na zavřené dveře systému zaměstnání a samozřejmě to už také během doby svého vzdělávání tuší. To však znamená, že *imanentní základní smysl profesně orientovaného vzdělávání je ohrožován či ničen vnějšími dopady trhu práce*. Anticipovaná a (dosud) neexistující budoucnost, tedy jakási „ireálná proměnná“, vyvolává radikální změnu situace ve vzdělávacím systému. Mladí lidé zůstávají déle ve školách, a aby se vyhnuli nezaměstnanosti, rozhodují se často pro doplňující vzdělání. Čím déle však zůstávají ve školách, tím více se jim vzdělání z hlediska jejich imanentního nároku na profesní budoucnost jeví jako plýtvání časem. Je možné, že někteří v sobě odhalí novou chuť ke vzdělávání. Ale školy se jakožto instituce snadno stávají zaopatřovacími ústavy, jakýmiisi „čekárnami“, které už neplní úkoly v oblasti profesní kvalifikace, jež jsou jim svěřeny. Trpí tím autorita učitelů a profesně orientované učební plány a obsahy se stávají něčím ireálným.

Použijeme-li jen nepatrně přepínajících a vyhocenějších slov, můžeme říci, že ty oblasti vzdělávacího systému, které jsou zasaženy nezaměstnaností, se stále víc podobají jakýmsi *sllepým kolejím*, po nichž už vlaky nejezdí podle jízdního řádu. Všechno nicméně běží podle starých modelů. Kdo chce odjet – a kdo by chtěl zůstat doma, když to přece znamená bezvýhlednou budoucnost –, musí se postavit do některé z front před přepážkami, kde se vydávají jízdenky na vlaky, které jsou tak jako tak přeplněné nebo už neodjíždějí vyznačeným směrem. Vzdělávací úředníci za okénky rozdělují s velkou byrokratickou horlivostí a jako by se nic nestalo jízdenky do Nikam a frontu lidí před sebou drží v šachu „hrozbou“: „Bez jízdenky nebudete nikdy moci jet vlakem!“ A nejhorší ze všeho je, že mají také pravdu...!

Dlouhodobá strukturální nezaměstnanost vede v profesně orientovaném vzdělávacím systému k *rozporné* situaci. Je nasnadě, že to nijak neposiluje důvěru v „systém“. V tomto smyslu prochází mladá generace *základním kursem iracionality*, který se začleňuje do jejího „hidden curriculum“ a nutí ji pochybovat o sobě samé, o dospělých, o systému nebo o všem dohromady – jde o proces, který vyvolává z psychologických a politických důvodů krajní znepokojení. (Srov. k tomu D. Mertens, 1984 a W. Hornstein, 1981.)

Zcela obdobně se mění situace i v institucích sociální péče a sociálního státu. Programy, které by měly pomáhat nalézt znovu cestu do světa povolání (příprava na povolání, rehabilitační programy pro propuštěné vězně, snahy o opětné začlenění psychicky nemocných osob nebo pokusy pomoci ženám v domácnosti, které prožívají období „prázdného hnízda“), jsou v obdobích strukturální nezaměstnanosti právě tak nutné jako nevěrohodné. Sociální pracovníci, psychologové a ošetřovatelé usilující o „rehabilitaci“ a „integraci“ těchto osob a skupin – což ovšem vždy znamená integrovat nezaměstnané do systému výdělečné práce – ohrožují efektivitu a autoritu své práce, protože programy takového typu nemohou na základní situaci trvajících nedostatku práce nic změnit.

Systémová změna společnosti práce ukazuje v tomto smyslu již předem své stinné stránky. Nad všemi oblastmi a hierar-

chickými úrovněmi vzdělávacího systému se vznáší Damoklův meč nezaměstnanosti (i když – statisticky – jednou jako guillotina a jindy jako kuchyňský nůž) a vzbuzuje odpovídající obavy. Pro stále vyšší počet absolventů všech cyklů vzdělání se *mezi vzdělání a zaměstnání vkrádá riziková šedá zóna neúplného zaměstnání*. Znamky budoucnosti – náznaky systému flexibilního a pluralizovaného neúplného zaměstnání – byly již v uplynulých patnácti letech dobře patrné.

Empiricko-statistické analýzy ukazují, že během expanze vzdělání v sedmdesátých letech se dramaticky zhoršily šance získat zaměstnání zejména u absolventů *Hauptschule*.[†] Následkem restrukturalizací, procesu vytlačování a podnikových racionalizačních opatření se pro tyto nižší cykly vzdělávací soustavy mezitím téměř úplně uzavřely dvěře systému zaměstnání. V období mezi roky 1970 a 1978 v tomto smyslu značně ubylo pracovních míst především pro nevyučené a pro absolventy *Volksschule* s odborným vzděláním; jak ve státním, tak i v soukromém sektoru současně výrazně vzrostl počet absolventů na úrovni *Mittlere Reife* s odborným vzděláním a počet maturantů (srov. H. P. Blossfeld, 1984, s. 175n.). Tomu odpovídá značné riziko v otázce zaměstnání u absolventů *Hauptschule* bez dodatečného odborného vzdělání. V polovině roku 1983 postrádalo 55 % všech nových nezaměstnaných odbornou kvalifikaci (přičemž počet nekvalifikovaných mezi všemi zaměstnanými činil přibližně 30 %) a všechny odhady vycházejí z toho, že i v budoucnosti budou nejnižší stupně vzdělávacího systému produkovat kvantitativně narůstající počet trvale nezaměstnaných bez vyhlídek na uplatnění v zaměstnání.

Méně známá je skutečnost, že přízrak nezaměstnanosti ohrožuje i kvalifikovanou *odbornou práci*, která byla kdysi ve vztahu k zaměstnání pravým rájem. V roce 1981 se celkový nedostatek kvalifikovaných dělníků změnil v jejich přebytek. V roce 1982 bylo pro více než 300 000 nezaměstnaných kvalifikovaných dělníků k dispozici už jen 50 000 volných míst. A experti se shodují v tom, že v budoucnosti budou právě kvalifikovaní dělníci

---

[†] Protože se v dalším textu konkrétně hovoří o německém školském systému, který je odlišný, jsou u jednotlivých typů škol ponechána německá označení (pozn. překl.).

představovat stále větší část nezaměstnaných. Tomu odpovídá, že kdysi tak oslavované odborné podnikové vzdělání už nechrání před ztrátou sociálního statusu. Zatímco v roce 1950 činil podíl těch, kdo museli bezprostředně po ukončení odborného vzdělání přijmout práci neodpovídající jejich kvalifikaci, jen 5,5 %, v období mezi roky 1950 a 1969 stoupl na 7,6 % a do roku 1979 dosáhl dokonce téměř 10 % (srov. H. Althoff, 1982, s. 16n.). I zde se všichni shodují v tom, že hrozba sociálního sestupu v duálním systému v příštích letech nejspíše dále vzroste.

Také absolventi *Fachhochschule* narážejí při přechodu do výdělečného života na značné obtíže: zatímco v sedmdesátých letech byla v této oblasti vzdělání kvóta nezaměstnanosti díky možnostem absorpce ve sféře veřejných služeb ještě relativně nepatrná, počátkem osmdesátých let se situace náhle zhoršila a nezaměstnanost se současně polarizovala v závislosti na odborných specializacích (např. u sociálních oborů činila 14 %, zatímco inženýrů v oboru elektroniky a informatiky se téměř nedotkla): během dvou let po ukončení studia prošlo 33 % absolventů *Fachhochschule* alespoň jednou obdobím nezaměstnanosti (i zde převažovaly proporcionálně ženy nad muži, srov. M. Kaiser, 1984, s. 241n.).

Obzvlášť dramaticky se od počátku osmdesátých let rozevírají nůžky mezi počtem absolventů a počtem volných míst ve veřejném i soukromém sektoru pro absolventy *Hochschule*. Srovnávací empirické analýzy v rozporu s četnými hypotézami ukazují, že převážnou část vysoce kvalifikovaných pracovníků (absolventů *Hochschule* a *Fachhochschule*) – jejichž počet je výsledkem expanze vzdělání – neabsorbovala ekonomika, nýbrž státní sektor veřejných služeb expandující v sedmdesátých letech; v osmdesátých letech poptávka v této oblasti klesá a situace mladých akademiků v otázce zaměstnání se rychle zhoršuje. Této skupině mladých lidí, kteří vstupují do zaměstnání, hrozí tak velké nebezpečí právě proto, že žádná jiná skupina absolventů není *vzhledem ke vztahu mezi vzděláním a povoláním* v tak velké míře odkázána na zaměstnání ve státním sektoru. V roce 1978 bylo přes 80 % mladých lidí, kteří dokončili *Hochschule* nebo *Fachhochschule* (ženy mezi nimi tvořily dokonce 91 %) a vstoupili do závislého pra-

covního poměru, zaměstnáno ve veřejných službách. Pro většinu absolventů – např. pro sociální pracovníky, pedagogy, soudce, gymnazijní profesory a pro představitele humanitních a sociálních věd – přitom neexistují téměř žádné možnosti uchýlit se do soukromého sektoru (srov. Blossfeld, 1984, s. 186). Nikoli vzdělání jako takové, ale jeho imanentní vztáženost k určitému povolání vede u absolventů těchto cyklů vzdělání k tomu, že jsou po stránce uplatnění odkázáni na státní monopol, přičemž odpovídající oblasti vzdělávacího systému se zpětně zatěžují *závažnou hypotékou obrovského počtu nevhodně kvalifikovaných absolventů*. Těmto skupinám by teprve rekvalifikace vzdálené jejich oboru mohly v budoucnosti otevřít možnosti zaměstnání. Jinou alternativou je, že se místa s plnou pracovní dobou přemění ve velkém měřítku v místa s pracovní dobou částečnou a že se tak i v této oblasti pomůže prosadit systém flexibilního neúplného zaměstnání.

Na všech stupních hierarchie vzdělání se projevuje stále silnější tendence *vyhnout se* hrozící nezaměstnanosti různými formami *doplňujícího a dalšího vzdělávání*. Mladí lidé jsou tak pod tlakem špatné situace na trhu práce například stále častěji připraveni začít po dokončení *Fachhochschule* s univerzitním studiem (M. Kaiser, 1984, s. 239). Také při přechodu ze školy do učení získávají stále větší význam „řady čekajících“. Dříve než nastoupí do učení, navštěvují mladí lidé stále častěji nějakou odbornou školu, absolvují rok základního odborného vzdělání nebo odborné přípravy. Nástupu do učení ale předcházejí stále častěji i období, která nejsou vyplněna vzděláváním, např. doba branné nebo civilní služby. Jsou proponována jakási záchytná „parkoviště“ a opatření vytvářející pracovní místa i jiné kompenzace. Ale dokonce i po úspěšném absolvování odborného vzdělání se stále častěji stává normálním určité *labilní přechodné období*, kdy se špatné pracovní příležitosti střídají s nezaměstnaností, krátkodobými pracovními poměry a neúplným zaměstnáním.

Tato globální a zčásti i dramatická „labilizace“ přechodu do systému zaměstnání je převážnou částí mladých lidí *ještě* přijímána podivuhodně klidně. Většina z nich snáší s jakousi směsí zklamání a naděje fakt, že jejich diplomy jsou šmahem znehodnocovány, že jejich úsilí v době studia se z hlediska povolání vůbec

nevyplácí. Současně čerpají stále ještě odvalu z naděje, že „někdy“ za svoje úsilí „inkasují“ odměnu. A tak je většina mladých, nezaměstnaností ohrožených lidí nakonec ochotna po uzavření vzdělání „přechodně“ (jak doufají) přijmout *jakoukoli* práci, jen aby byli zprvu vůbec integrováni do systému zaměstnání. Jsou si ovšem zároveň vědomi nebezpečí spočívajícího v tom, že přijmou-li práci pro nevyučené nebo zaučené, mohou navždy zůstat odsouzeni k nekvalifikovaným činnostem. Jak silně tento tlak, který je nutí vstupovat do neplnohodnotných pracovních poměrů, dnes už působí, záleží přitom v podstatné míře také na sociálním prostředí a na privátních životních okolnostech mladých lidí. Toto kolísání mezi zklamáním a nadějí také navozuje myšlenku zlepšit vlastní perspektivy v povolání přeškolením nebo dalším vzděláváním.

3. Rozdělování šancí na základě vzdělání?

Nabídka práce se ve společnosti práce zmenšuje a organizační principy výdělečného systému se mění. Přechod ze vzdělávacího systému do systému zaměstnání je nejistý a labilní, mezi obojí vstupuje šedá zóna rizikového neúplného zaměstnání. Vzhledem k těmto symptomům systémové změny společnosti práce se programování vzdělávacího systému orientované na povolání stává stále větším *anachronismem*. Vnitřní obsah vzdělávacího systému byl v tomto smyslu v posledních letech „zvnějšku“, z hlediska rámcových podmínek, vystaven radikální transformaci. Ve vzdělávacích institucích to dosud nebylo dostatečně rozpoznáno, natož pak pedagogicky zvládnuto. Jestliže rozlišujeme mezi „organizací vzdělání“ a „významem vzdělání“ a jestliže organizací rozumíme institucionální rámce, stanovené řády, vysvědčení a diplomy, učební plány a učební obsahy, zatímco významem vzdělání rozumíme smysl, který jednotlivci přikládají svému vzdělání, pak můžeme říci, že *organizace a význam vzdělání se navzájem oddělily a osamostatnily*. Vzdělání ztratilo imanentní vztah k tomu, co bude „potom“, ztratilo za ně samo ukazující smysl spjatý s povoláním, které by po něm mělo následovat.

Někteří lidé dnes hledají – spíše neformálně a v rozporu s předepsanou profesní orientací – smysl a účel vzdělání opět v něm samém. Vzdělání, odtržené od cíle, se zřetelem k němuž zůstává formálně organizováno, je znovu odhalováno jako prožitek sebeanalýzy a sebeutváření, který má svou vlastní hodnotu.

Zatímco institucionální rámec vzdělání je zbyrokratizován a taylorismus zde tedy sklízí pozdní žeň, oslavují v takto vybudované „byrokratické struktuře znevlněného vzdělání“ neformálně svoje pozdní znovuzkřížení myšlenky Humboldtovy. Tam, kde se ztrácí „transcendentní“ smysl spjatý s povoláním, dovolávají se nejbystřejší mladí lidé toho, co může jako jediné dát oné dlouholeté realitě vzdělávání nějaký smysl: *vlastní hodnoty vzdělání samého*. Svědčí o tom např. nikým nepředvídaná náhlá popularita čím dál masověji volených „exotických disciplín“ nebo i váhavě znovu klíčící zájem o teoretické diskuse na seminářích.

Nedá se ještě předvídat, jakým způsobem by se vzdělání muselo či mělo obsahově utvářet, aby se přizpůsobilo flexibilnímu systému pluralizovaného, mobilního neúplného zaměstnání v rámci elektronicky řízených, decentralizovaných „souvislostí kooperace“. Po této stránce by byla asi nejprve potřebná veřejná diskuse o problémech, které tento systém neúplného zaměstnání přináší. Již nyní můžeme ale říci, že nevyhnutelnou věcí se stává určité *uvolnění vztahu k povolání*, čímž se otevírá historická šance k invenční přeměně vzdělání *ve vzdělání v novém smyslu, který je třeba nalézt*. Ústředním bodem by měla být cílevědomá a na otázky vzdělání zaměřená konfrontace s rozmanitými výzvami, jimž budou vystaveny život (přežití) a (politické) jednání v budoucí rizikové společnosti.

Znovu musí být prodiskutováno i rozdělování (nerovných) sociálních šancí zprostředkovaných vzděláním. Jak ukazují empirické výzkumy, snížila se mezi roky 1970 a 1982 dramaticky pravděpodobnost, že diplom o vyšším vzdělání otevírá i přístup k vyšší pozici v rámci sociálního statusu. Během tohoto vývoje *ztratil systém vzdělání v sedmdesátých letech funkci distribuování sociálního statusu*: diplom sám už nestačí k tomu, aby jeho majitel dosáhl určité profesní pozice, a tím i určitého příjmu a vážnosti.

Vzdělání se ovšem také vůbec nestalo zbytečnou věcí. Naopak, bez kvalifikujícího ukončeného vzdělání je budoucnost spojená s povoláním zcela uzavřena. Začíná se proto prosazovat formule, že chce-li někdo dosáhnout v zaměstnání pozic, o které usiluje a kterých není mnoho, jsou *závěrečné diplomy stále méně postačující, zároveň ale stále nutnější*. Co to však znamená? V zemi nikoho mezi „postačující“ podmínkou a podmínkou „nutnou“ ztratil vzdělávací systém onu funkci veřejně kontrolovatelného rozdělování šancí, která mu byla připisována už od osvícenství a na niž se apelovalo v šedesátých letech. Jak a podle jakých kritérií se mají nyní i v budoucnosti rozdělovat mezi formálně stejně kvalifikované jednotlivce sociální šance, kterých není mnoho? Jaký vliv má ztráta této rozdíleční funkce na pedagogickou situaci v různých dílčích oblastech vzdělávacího systému – v základních, odborných, vysokých i pomocných školách –, u nichž je budoucnost spojená s povoláním uzavřena značně rozdílným způsobem? Jaký dopad to má po stránce autority na vztahy mezi vzdělavateli a těmi, kdo mají být vzděláni, na ochotu učit se a na chování dospívající generace v souvislosti s volbou povolání?

Těchto otázek se tu můžeme jen dotknout. V každém případě je však možné říci, že ona funkce vzdělání, která uděluje status, se v uplynulém desetiletí rozštěpila ve dvě samostatné dimenze: v *negativní selekci těch, kdo nejsou oprávněni k účasti* v konkurenčním boji o status, a ve skutečně pozitivní *poskytování šancí se zřetelem na status*. Zatímco vzdělávací systém tuto funkci fakticky ztratil ve prospěch podnikových personálních oddělení nebo šéfů, zredukovala se veřejná kontrola rozdělování šancí v rámci vzdělávacího systému na negativní selekci, na nepřiznání statusu. V pozadí tohoto funkčního posunu je oslabení souvislosti mezi vzděláním a zaměstnáním.

V dobách plné zaměstnanosti se vydáním nevelkého počtu diplomů o vzdělání takřkajíc (téměř) předjímalo rozhodnutí o zaměstnání ze strany personálního oddělení. V dobách inflační nabídky kvalifikací je naproti tomu rozhodnutí mezi jednotlivci se stejně hodnotným ukončeným vzděláním delegováno na systém zaměstnání. Podniky mohou vlastními přijímacími testy nebo podobnými postupy rozhodnout o tom, komu dají (volné) místo. To

opět znamená, že diplomy vystavené vzdělávacím systémem už nejsou klíčem k systému zaměstnání, nýbrž jen klíčem do *předpokojů*, v nichž jsou teprve rozdělovány klíče k dveřím (podle libovolných kritérií a pravidel). Tato ztráta významu však nabývá v různých sektorech a na různých hierarchických úrovních vzdělávacího systému zcela rozdílné důležitosti.

Nejkrajnější důsledky se objevují tam, kde ukončené vzdělání neotevřít ani dveře do oněch „předpokojů“, ale samo se stává *vyklučujícím kritériem*. To se ve stále větší míře týká těch, kdo dokončili „pouze“ *Hauptschule*. Předpokladem pro to, aby bylo vůbec možné vstoupit do výdělečného života, je úspěšné absolvování *nějakého* odborného vzdělání. V míře, v níž se výuční list stává „vstupenkou“, jsou mladí lidé, kteří se nemohou vykázat *žádným* ukončeným odborným vzděláním, vytlačování na okraj. Absolventi *Hauptschule* se stávají „nevyučenými“ pracovníky a trh práce je jim uzamčen. *Absolvování Hauptschule se stává jednosměrnou ulicí ke ztrátě šancí ve sféře povolání. Hauptschule vytlačuje své absolventy tímto způsobem na okraj společnosti, stává se školou skupin s nízkým sociálním statutem trvale odsouzených k tomu, že jim po stránce povolání nekyne žádná budoucnost.*

Tato nová negativní funkce zbavující šancí se tedy u *Hauptschule* projevuje takříkajíc „v čisté podobě“. Je to vývoj, který si zasluhuje nejvyšší pozornosti v tom smyslu, že zvýšením požadavků ve vzdělávací oblasti je vzdělání, jež poskytuje *Hauptschule*, degradováno na „nevzdělání“ a historicky se dostává *do blízkosti analfabetismu*. Celkově je možné říci: v osmnáctém století bylo ještě „samozřejmé“, že si lidé mohli vydělávat na živobytí *bez znalosti abecedy*. Během devatenáctého století se zvládnutí čtení a psaní stávalo v expandující průmyslové společnosti stále výrazněji podmínkou vstupu do systému zaměstnání. V poslední čtvrtině dvacátého století nakonec už *pouhé* ukončení *Hauptschule* stále méně postačuje k tomu, aby prostřednictvím trhu práce zajistilo materiální existenci. V případě *Hauptschule* se zřetelně ukazuje, že „vzdělání“ – tento klasický znak statusu, *který je možné získat* – se může změnit v kvazi *askriptivní* znak: *Hauptschule* uděluje *absenci* šancí a hrozí, že se tedy *jako* vzdě-

lávací instituce změní v zeď ghetta, za níž budou skupiny s nejnižším sociálním statusem odsouzeny k trvalé existenci v nezaměstnanosti (případně odkázány na sociální péči a pomoc). *Plně rozvinutá* společnost vzdělání v tomto smyslu také produkuje nový paradoxní „kvazi analfabetismus“ charakteristický pro nejnižší stupně vzdělání (*Hauptschule* a *Sonderschule*). Jen mimochodem je možné uvést, že i zde se opět odráží organizačně zpracovaný zřetel vzdělání k povolání – speciální rys německého vzdělávacího systému, který se např. v USA tímto způsobem neuplatňuje.

Vzhledem k této marginalizační funkci se *Hauptschule* podobně jako už dříve *Sonderschule* přeměňuje v *rezervoár* mladých nezaměstnaných. Jako „útulek mládeže“ orientovaný na vzdělání má své místo kdesi mezi ulicí a vězením. Její funkce se přesouvá směrem k zaměstnávací terapii. Odpovídajícím způsobem se zhoršuje i pedagogická situace. Je ohrožena legitimita učitelů a učebních plánů. Právě do vztahu k nim se promítají rozpory „profesně orientovaného vzdělání, které nikam nevede“. V míře, v níž škola už nemůže žákům nic „nabídnout“ ani je o nic připravit, ztrácí autoritu. *Anomické* reakce mládeže jsou v takových typech vzdělávacích ghett, která nezajišťují v budoucnosti žádné povolání, přímo (aktuálně nebo potenciálně) naprogramovány. Jejich nejextrémnějším a nejviditelnějším projevem je stupňující se násilí vůči učitelům, především ve velkých městech s vysokou a trvalou nezaměstnaností mladých lidí.

Současně ale nabývá klíčového významu i *interní selekce* v rámci *Hauptschule*: skok do *Mittelschule* nebo do gymnázia se stává skokem na „záchranný břeh“ *možné* budoucnosti spjaté s povoláním. Zároveň je třeba, aby se *způsobem* ukončení *Hauptschule* alespoň nezhoršovala pozice těch, kdo ji opouštějí a soutěží s favorizovanými absolventy *Mittelschule* a maturanty o nečetná místa v učebních oborech. *Kvalifikované* absolvování *Hauptschule* v tomto smyslu takříkajíc diferencuje mezi různými stupni nedostatku šancí. Po této stránce nejsou existující důsledky pro pedagogickou situaci v *Hauptschule* (stejně jako pro celou vzdělávací soustavu) nakonec jednoznačné. Na jedné straně, jak jsme už řekli, absolvování *Hauptschule* jako ta-

kové sotva poskytuje šance na vstup do systému zaměstnání. Na druhé straně nicméně stále představuje nutnou minimální šanci, že se snad přece jen podaří ukořistit některé z nečetných učebních míst. Tato „v nutnost se měnící funkce“ ukončeného vzdělání v sobě obsahuje i *impulsy* k potřebnému výkonu a určitý potenciál disciplíny, protože jeho neposkytnutí znamená vyřazení. Klasifikační verdikt učitele v sobě vždy skrývá hrozbu, že se uzavřou dvěře do předpokojů, v nichž se rozdělují šance. Právě tam, kde výsledek vzdělávání vede jen do šedé zóny možného (neúplného) zaměstnání, znamená negativní selekce ohrožení materiální existence a honba za dobrými známkami a vysvědčeními se stává honbou za nadějí, že se člověku na dolů se pohybujícím schodišti společenské hierarchie podaří „vyšvihnout“ na nejbližší vyšší stupeň. Slogan ze šedesátých let: „Nemáš žádnou šanci, tak ji využij!“ se za těchto okolností stává naprosto realistickou devízou přežití.

Situace na horních stupních vzdělávacího systému – na *Fachhochschule* a na univerzitě – se naproti tomu změnila subtilněji a ne tak hmatatelně. „Předrozdělení šancí“ tu znamená, že studenti už nejsou s to dlouhodobě plánovat svoji kariéru. Krize trhu práce a společnosti práce pro ně neznámá ani tak ztrátu povolání, jako spíše ztrátu spolehlivé jistoty, že získají dobře placené a prestižní zaměstnání. Budoucnost spjatá s povoláním navazujícím na dosažené vzdělání není ztracena, ale stává se nepředvídatelnou a nevypočitatelnou. Tomu odpovídá, že dlouhodobé plánování je často nahrazováno koncentrací na to, co je právě přechodně možné. *Může* to znamenat, že u studentů přesyčených vzdělávacími obsahy orientovanými na povolání, které se stávají ireálnými, se znovu objevuje hlad po vzdělání. *Může* to ale také znamenat, že díky vědomí o znehodnocení obsahových kvalifikací se usiluje jen o formální diplom poskytující zajištění proti jinak hrozícímu pádu do nezaměstnanosti. Diplom nic víc neslibuje, je však stále ještě – a možná více než kdykoli dříve – předpokladem pro odvrácení jinak hrozící beznaděje. A s touto propastí za zády – a už nikoli s lákadlem kariéry před očima – se studující sousto za soustem prokousává kaší zbyrokratizovaných požadavků kladených na vzdělání. Není divu – abychom zůstali

při tomto přirovnání – že pak už ani „nedokáže otevřít ústa“.

Je-li funkce připisující status přesunuta ze vzdělávacího systému na systém zaměstnání, má to konečně – jak ukazuje pohled na statistiku nezaměstnanosti – dalekosáhlé důsledky: za problémové skupiny na trhu práce, které bývají obzvláště často postiženy dlouhodobou nezaměstnaností, jsou pokládány – jak jsme již ukázali – ženy (především při dlouhodobějším přerušení výdělečné činnosti), zdravotně postižené osoby, starší lidé, nekvalifikované osoby a sociálně znevýhodnění mladí lidé (srov. k tomu podrobně výše 3. kapitola, 4.).

Názorně se tak ukazuje, že na konci reformy vzdělání nabývají nového významu ta kritéria selekce, která platila *před* jejím zahájením a která měla být právě vybudováním společnosti vzdělání překonána: jde o *determinace* na základě pohlaví, věku a zdravotního stavu, ale také na základě smýšlení, vystupování, styků, regionálních vazeb atd. Vyvstává tak otázka, jak dalece expanze vzdělávacího systému (při současné redukci společnosti práce) *de facto* vede k renesanci *stavovských* kritérií při rozdělování sociálních šancí. Některé náznaky mluví pro to, že dochází přímo k *refeudalizaci* – nyní ovšem zastřené právě vzděláním – při rozdělování šancí a rizik na trhu práce. Je to umožněno tím, že při výběru mezi formálně stejně kvalifikovanými kandidáty se znovu uplatňují kritéria, která nemají nic společného s doklady o vzdělání a unikají tlakům nutícím ke zdůvodnění. Ona kdysi tak vysoce oceňovaná a velebená možnost veřejné kontroly procesu připisování šancí byla celkově omezena nebo zmizela. Jak dlouho bude tento návrat *pospolečnosti* vzdělání k připisování šancí příznačnému pro *předspolečnost* vzdělání ještě tolerován nebo kdy se stane politicky explozivním a povede k novým protestním vlnám, to dnes ještě nelze předvídat.

Třetí část

Reflexivní modernizace:
o generalizaci vědy a politiky

Pohled zpět a výhled do budoucnosti

V předcházejících dvou částech byla rozpracována vůdčí *teoretická idea reflexivní modernizace industriální společnosti*, přičemž argumentace postupovala ve dvojí linii: za prvé sledovala logiku rozdělování *rizik* (část I) a za druhé se opírala o teorem *individualizace* (část II). Jak lze tento dvojí směr argumentace uvést do vzájemného vztahu a jaký vztah má k základní myšlence?

(1) Proces individualizace je teoreticky pojat jako produkt reflexivity, v jejímž rámci proces modernizace zajišťovaný státem blahobytu *detradicionalizuje* životní formy vlastní industriální společnosti. Místo předmoderny zaujala „tradice“ industriální společnosti samé. Zatímco na počátku devatenáctého století se rozkládaly životní a pracovní formy feudální agrární společnosti, dnes se totéž děje s formami vyspělé industriální společnosti, jež představují sociální třídy a vrstvy, nukleární rodina a v ní vepsané „normální biografie“ mužů a žen, standardizace práce v povolání atd. Tím je odkouzlena legenda vynalezená v devatenáctém století a dodnes ovládající myšlení a jednání ve vědě, politice i v každodenním životě – legenda, podle níž industriální společnost se svou schematicou práce a života je *moderní* společností. Naproti tomu se stává zřejmým, že projekt moderny, který se poprvé uplatnil ve formě industriální společnosti, je v této formě zároveň *institucionálně okleštěn*. V podstatných principech – jakým je například „normalita“ zajišťování materiální existence prostřednictvím trhu práce – znamená plná *realizace* industriální společnosti její *rozklad*. Generalizace státem blahobytu zajištěné společnosti pracovního trhu rozkládá jak sociální základy třídní společnosti, tak i základy nukleární rodiny. Lidé tak prožívají dvojí šok: jsou *osvobozováni* od *zdanlivě přirozeně daných* životních forem a samozřejmostí industriální společnosti; a tento konec „post-historie“ je spojen se *ztrátou* historického vědomí v jeho myšlenkových, životních a pracovních formách. Tradiční formy překonávání úzkosti a nejistoty v sociálně morálním prostředí, v rodinách a v manželství, v mužských a ženských rolích selhávají. Ve stejné míře se jejich překonání vyžaduje od indi-

viduů. S tím související kulturní otřesy a ztracené jistoty povedou dříve či později k novým požadavkům na společenské instituce v oblasti vzdělání, poradenství, terapie a politiky.

- (2) Reflexivitu modernizačního procesu je také možné osvětlit na vztahu mezi produkcí bohatství a produkcí rizika: teprve tam, kde proces modernizace detradicionalizuje své základy spjaté s industriální společností, ztrácí sílu onen *monismus*, v jehož rámci myšlení v kategoriích industriální společnosti subsumuje rozdělení rizika logice rozdělení bohatství. Riziková společnost se neodlišuje od společnosti industriální tím, jak zachází s riziky, ani větší intenzitou a dosahem rizik produkovaných novými technologiemi a racionalizačními procesy. Ústřední význam má spíše to, že rámcové společenské podmínky se během procesů reflexivní modernizace radikálně mění: scientizací modernizačních rizik končí jejich latence. Vítězné tažení industriálního systému vede k tomu, že se rozplývají hranice mezi přírodou a společností. Tomu odpovídá, že ničivé zásahy do přírody už nemohou být svalovány na „okolí“, nýbrž díky své industriální univerzalizaci se stávají sociálními, politickými, ekonomickými a kulturními rozpory tkvícími imanentně v systému. Rizika modernizace, která se v rámci systému globalizují a ztratila svoji latenci, už nelze pojímat podle modelu industriální společnosti a implicitně předpokládat jejich konformitu vůči strukturám sociální nerovnosti. Rozvíjejí dynamiku konfliktů, která se vymaňuje ze schematiky produkce a reprodukce, tříd, stran a subsystémů charakterizujících industriální společnost.

Rozlišení mezi industriální a rizikovou společností se tedy nekryje s rozlišením mezi „logikou“ produkce a rozdělení bohatství a „logikou“ produkce a rozdělení rizik, nýbrž vyplývá z toho, že se *převrací poměr priorit*. Pojem industriální společnosti předpokládá *dominanci* „logiky bohatství“ a trvá na její kompatibilitě s rozdělením rizik, zatímco pojem rizikové společnosti trvá na *nekompatibilitě* rozdělení bohatství a rozdělení rizika a na *konkurenci* jejich „logik“.

V třetí části budou tyto argumenty rozpracovány ve dvojitým směru: ve všech koncepcích industriální společnosti se vy-

cháží z *možnosti specializace* vědeckého poznání a politického jednání, to znamená z možnosti jejich vzájemného rozhraničení a monopolizace. V neposlední řadě se tato tendence projevuje v sociálních systémech a institucích, které jsou k tomu předurčeny, v „systému vědy“ a v „politickém systému“. Zde bude naproti tomu rozpracována jiná perspektiva: reflexivní modernizace, která se setkává s podmínkami *vysoce rozvinuté* demokracie a *široce uplatňované* scientizace, vede k charakteristickému *stírání hranic* mezi vědou a politikou. Monopoly poznání a politické změny se diferencují, vystupují ze sobě vykázaných míst a v jistém změněném smyslu se stávají obecněji přístupnými. Není tak už pojednou jasné, zda tím, čemu přísluší primát při přeměnách lidského soužití *přesahujících* hranice demokratického souhlasu nebo nesouhlasu, je *ještě* rodinná politika nebo *už* lidská genetik. To znamená, že rizika, která se dnes objevují, se od veškerých dřívějších rizik odlišují – vedle všech dosud vypracovaných znaků – za prvé svým *dosahem měnícím společnost* (8. kapitola) a za druhé svou specifickou *vědeckou konstitucí*.

Kapitola VII

Věda za hranicemi pravdy a osvícenské racionality?

Reflexivita a kritika

vědecko-technologického vývoje

Ústředním bodem následujícího textu je tato myšlenka: zatímco dříve šlo o nebezpečí podmíněná „externě“ (bohy, přírodou), historicky nová kvalita dnešních rizik se zakládá na jejich současně *vědecké a sociální konstrukci*, a to ve trojím smyslu: věda se stává *(spolu)příčinou rizik, prostředkem pro jejich definování a zdrojem pro jejich řešení*, a právě tím si otevírá nové trhy scientizace. Vědecko-technický vývoj se při vzájemné konfrontaci mezi riziky, která pomáhá sám vytvářet, a jejich veřejnou a sociální kritikou, stává sám *rozporným*. Toto hledisko rozvineme a názorně osvětlíme v rámci *čtyř tezí*:

(1) V souladu s rozlišováním mezi modernizací tradice a modernizací industriální společnosti je ve vztahu vědy, praxe a veřejnosti možné rozlišit dvě konstelace: *prostou* a *reflexivní* scientizaci. Nejprve je věda aplikována na „daný“ svět přírody, člověka a společnosti; v reflexivní fázi jsou vědy už konfrontovány se svými vlastními produkty, nedostatky a vzniklými problémy – střetají se tedy s *druhým, civilizačním výtvorem*. Vývojová logika první fáze spočívá v *polovičaté* scientizaci, kdy nároky vědecké racionality na poznání a rozumovou emancipaci zůstávají ještě ušetřeny metodické sebeaplikace vědecké pochybnosti. Druhá fáze spočívá na *komplexní* scientizaci, která rozšiřuje vědeckou pochybnost i na imanentní základy a externí důsledky vědy samé. Tímto způsobem je obojí *odkouzleno: nárok na pravdu a nárok na osvícenskou racionalitu*. Přechod od první konstelace k druhé se tedy na jedné

straně uskutečňuje v *kontinuitě* scientizace, právě tím však na druhé straně vznikají zcela *změněné* vnitřní i vnější vztahy vědecké práce.

Prvotní scientizace čerpá svoji dynamiku z konfrontace tradice a moderny, laiků a expertů. Jen při vyznačení této hranice může být ve vnitřních vztazích věd generalizována *pochybnost* a ve vnějších vztazích současně *autoritativně* stimulována aplikace vědeckých výsledků. Tato konstelace nezviklané víry ve vědu a pokrok je typická pro modernizaci v rámci průmyslové společnosti až do první poloviny dvacátého století (i když s ubývající jistotou). V této fázi stojí věda proti praxi a veřejné sféře, jejichž odpor může díky svým evidentním úspěchům smést ze stolu příslibem osvobození lidí od tlaků, jež nechápu. V míře, v níž nabývá na významu *reflexivní* konstelace (a náznaky této tendence lze v souvislosti s rozvojem vědecké sociologie, kritikou ideologie, epistemologickým falibilismem, kritikou expertů atd. sledovat zpět až do počátku dvacátého století), se situace zásadním způsobem mění:

Vědy jsou nyní na cestě do praxe konfrontovány s vlastní objektivizovanou minulostí a přítomností – se sebou samými jakožto produkty a producenty skutečnosti a problémů, které musí analyzovat a zvládat. Dostávají se tedy do středu pozornosti nejen jako možní řešitelé problémů, ale také jako *zdroj příčin problémů*. V praxi a ve veřejném mínění stojí proti vědám vedle bilance jejich vítězství i bilance jejich porážek a ve stále větší míře i odraz jejich nesplněných slibů. Důvody tohoto stavu jsou rozmanité: zdá se, že právě s úspěchy neúměrně rostou i rizika vědecko-technického vývoje; prakticky realizovaná řešení a přísliby osvobození mezitím důrazně odhalily své problematické stránky a ty se opět staly předmětem intenzivních vědeckých analýz; a ve světě, který je už vědecky rozčleněn a profesionálně spravován, jsou budoucí perspektivy vědy a její šance na expanzi vázány – dosti paradoxně – i na kritiku vědy.

Tím, že *expanze* vědy ve fázi, v níž se věda zaměřuje na vědu, takto předpokládá a provádí *kritiku* vědy a existující expertní praxe, podrobuje se vědecká civilizace sebekritice zpro-

středkované veřejnou sférou a otřásající jejími základy a vlastním sebechápáním. Ve vztahu k svým základům a účinkům přitom odhaluje takovou míru nejistoty, již překonává už jen potenciál rizik a vývojových perspektiv, který uvolňuje. Tímto způsobem je uváděn do pohybu proces *demystifikace* věd, během něhož struktura vědy, praxe a veřejné sféry prochází základní proměnou.

- (2) V důsledku toho dochází k dalekosáhlé *demonopolizaci vědeckých nároků na poznání*: věda se stává něčím stále *nutnějším*, zároveň ale také stále *méně dostačujícím* pro společensky závaznou definici pravdy. Tato ztráta funkce není náhodná. Není také vědám vnucena zvnějšku. Stává se spíše důsledkem *prosazení* a diferenciacie vědeckých nároků platnosti, je *produktem reflexivity* vědecko-technického vývoje v rizikových podmínkách. Na jedné straně začíná věda, která ve vnitřních i vnějších vztazích naráží sama na sebe, rozšiřovat metodickou sílu svého pochybování i na vlastní základy a praktické důsledky. V souladu s tím je nárok na poznání a na osvícenskou racionalitu systematicky zmírňován při útěku před *úspěšně* a s vědeckou akribií prosazovaným falibilismem. Místo zprvu podsouvaného uchopení skutečnosti nastupují rozhodnutí, pravidla a konvence, které mohly také vypadat jinak. Odkouzlení zasahuje odkouzlovatele a mění tak podmínky odkouzlení.

Na druhé straně narůstá diferenciací vědy téměř nepřehledná záplava podmíněných, jistotu postrádajících a nesouvislých detailních výsledků. Tuto *hyperkomplexitu* hypotetického vědění už nelze zvládnout pouze pravidly metodické verifikace. Selhávají i náhradní kritéria, jako reputace, druh a místo publikace, institucionální základna atd. V souladu s tím se scientizací systematicky produkována nejistota přenášá i na vnější vztahy a činí nyní naopak z adresátů a uživatelů vědeckých výsledků v politice, ekonomice a veřejné sféře *aktivní spoluproducenty* v sociálním procesu definování poznání. „Objekty“ scientizace se stávají také jejími „*subjekty*“ v tom smyslu, že mohou a musí zvládat nabídky heterogenní vědecké interpretace. A to nejen v podobě volby mezi vysoce

specializovanými a navzájem si odporujícími nároky platnosti; ty mohou být postaveny i proti sobě a mají-li fungovat, musí být v každém případě nově zkombinovány a sestaveny. Reflexivní scientizace tedy otevírá společenským adresátům a uživatelům vědy *nové možnosti vlivu a rozvoje* v procesech produkce a aplikace vědeckých výsledků. Je to krajně ambivalentní vývoj: na jedné straně obsahuje šanci k emancipaci společenské praxe *od vědy skrze vědu*; na druhé straně *imunizuje* společensky platné ideologie a zájmová hlediska vůči osvícenským vědeckým nárokům a otevírá dokořán dvěře *feudalizaci* vědecké poznávací praxe díky ekonomicko-politickým zájmům a „novým silám víry“.

- (3) Zkušebním kamenem kritické autonomie vědeckého bádání se stávají *tabu nezměnitelnosti*, která vznikají právě úspěšným prosazením nároků vědeckého poznání jako jejich protipól: čím dále pokračuje scientizace a čím zřetelněji pronikají do veřejného vědomí situace ohrožení, tím více se stupňuje tlak v politické rovině a tím spíše hrozí, že vědecko-technická civilizace se změní ve vědecky vyprodukovanou „společnost tabu“. Stále víc oblastí, instancí a okolností, které by v zásadě bylo vesměs možné změnit, je z této očekávané změny systematicky vylučováno vypracováváním „objektivních tlaků“, „systémových tlaků“ a „vnitřních dynamik“. Vědy už nemožou déle setrvávat na své tradiční osvícenské pozici „*bořitelů* tabu“, ale musí také zčásti přijmout opačnou roli „*konstruktérů* tabu“. Tomu odpovídá, že společenská funkce věd osciluje mezi otevíráním a uzavíráním možností jednání a tato rozporná a zvnějšku vycházející očekávání rozněcují vnitřní konflikty a rozkoly v rámci vědecké profese.
- (4) Generalizovaného požadavku změny nezůstávají ušetřeny ani *základy vědecké racionality*. To, co bylo lidmi vytvořeno, může být také lidmi změněno. Právě reflexivní scientizace činí autotabuizaci vědecké racionality zřetelnou a problematickou. Hypotetický předpoklad zní tak, že „objektivní tlaky“ a „latentní vedlejší účinky“, které jsou odpovědné za „vlastní dynamiku“ vědecko-technického vývoje, jsou samy *vyprodukované*, a proto principiálně *odstranitelné*. Projekt moderny,

projekt osvícenství, je nedokončen: jeho faktická strnulost v historicky převládajícím chápání vědy a technologie může být prolomena znovuoživením rozumu a přeměněna v dynamickou teorii vědecké racionality, která zpracovává historické zkušenosti a v dalším vývoji se z nich dokáže poučit.

Rozhodující význam pro to, zda věda tímto způsobem přispívá k sebekontrolě svých praktických rizik, nemá přitom otázka, zda přesahuje radius svého vlivu a usiluje o (politický) hlas při aplikaci svých výsledků. Podstatné je spíše to, *jaký typ vědy je praktikován již se zřetelem na předvídatelnost jejich údajně nepředvídatelných vedlejších důsledků*. Rozhodující význam má v této souvislosti to, zda se stále zůstává u tendence k *nadměrné specializaci*, která už sama o sobě produkuje vedlejší důsledky a tak, zdá se, stále znovu potvrzuje jejich „nevyhnutelnost“, nebo zda bude nově nalezena a rozvinuta schopnost ke *specializaci na souvislost*; zda bude znovu získána *schopnost učit se* v konfrontaci s praktickými důsledky, nebo zda se při pomíjení praktických důsledků budou vytvářet *irreverzibilní situace*, které spočívají na *podsování neomylnosti* a od počátku tak znemožňují učit se z praktických chyb; do jaké míry může být právě při konfrontaci s riziky modernizace zvládnání *symptomů* nahrazeno skutečným odstraněním *příčin*; jak dalece mohou být *praktická tabu* v případech rizik vzniklých „vlastní vinou civilizace“ vědecky popsána nebo rozbita na základy v úvahu připadajících proměnných a příčin. Budou tedy rizika a formy ohrožení metodicky a objektivně interpretovány a vědecky zpracovávány, nebo budou bagatelizovány a zastírány?

1. Prostá a reflexivní scientizace

S tímto rozlišením je spojeno určité hodnocení vycházející z toho, že fáze *prvotní scientizace*, během níž byli laikové podobně jako kdysi Indiáni vypuzeni ze svých „lovišť“ a zatlačeni do „rezervací“ s pevně vymezenými hranicemi, již dávno skončila a zároveň s ní se rozpadl jak celý mýtus o převaze, tak i mocenské

poměry, které v této fázi charakterizovaly vztah vědy, praxe a veřejné sféry. Logika vývoje této fáze se dá dnes pozorovat, je-li to vůbec možné, již jen v okrajových zónách modernizace.* Její místo zaujaly téměř všude konflikty a vztahy *reflexivní* scientizace: vědecká civilizace vstoupila do vývojového stadia, kdy už zvědečtuje nejen přírodu, člověka a společnost, ale v rostoucí míře i sama sebe, svoje vlastní produkty, účinky a chyby. Nejde tedy už jen o „osvobození z *předem daných závislostí*“, nýbrž o definici a rozdělení chyb a rizik vzniklých „*vlastní vinou*“.

Pro problémy „vyvolané důsledky“ modernizace, které tímto způsobem vystupují do popředí vědecko-technického vývoje, jsou však příznačné jiné podmínky a procesy, jiná média a jiní aktéři než pro procesy napravování chyb ve fázi prosté scientizace; v první vlně se vědci pracující v různých oborech mohou opírat o – někdy skutečnou, často ale také jen zdánlivou – převahu vědecké racionality a vědeckých metod myšlení nad tradičními fondy vědění, nad tradicemi a laickými praktikami. Tuto převahu lze zajisté sotva vysvětlit tak, že vědecká práce je jen nepatrně zatížena chybami, spíše jde o *způsob, jakým je zacházení s chybami a riziky v této fázi sociálně organizováno*.

Vědecké pronikání do světa vědou dosud nedotčeného dovozuje zprvu vytyčit jasnou hranici mezi řešením problémů a příčinami problémů, přičemž tato hranice jednoznačně probíhá mezi vědami na jedné straně a jejich (aktuálními a potenciálními) „předměty“ na straně druhé. Aplikace vědy je vedena snahou o jasnou *objektivizaci* zdrojů možných problémů a chyb: „vinu“ na nemocích, krizích a katastrofách, jimiž lidé trpí, nesou divoká, nepochopená příroda a nepřekonané tlaky tradice.

Tato projekce zdrojů problémů a chyb do dosud neprobádané „země nikoho“ souvisí zřejmě s tím, že vědy se v oblastech svého uplatnění dosud nijak podstatně neprolínají. A dále souvisí i s tím, že vlastní teoretické a praktické zdroje chyb, jichž se vědy dopouštějí, jsou určitým způsobem definovány a organizo-

---

* Příkladem je např. současná vlna „scientizace rodiny“ (o které svědčí stále vyšší počet expertů zabývajících se otázkami rodiny a manželským poradenstvím); ale i zde se scientizace už ocitá v oblasti praxe, která je rozmanitým způsobem profesionálně a vědecky preformována a ovlivněna.

vány: z dobrých důvodů je možné vycházet z toho, že dějiny věd nejsou od počátku ani tak dějinami dobývání poznání, ale spíše dějinami omylů a praktických chyb. Proto si také vědecké „poznatky“, „vysvětlení“ a praktické „návrhy na řešení“ diametrálně protirečí v závislosti na dané době, na různých místech, na různých myšlenkových školách, kulturách atd. Nemusí to znamenat pokles hodnověrnosti vědeckých nároků na racionalitu, pokud se vědám v zásadě daří jejich chyby, omyly a kritiku jejich praktických důsledků *interně* eliminovat a udržovat si tak na jedné straně ve vztahu k neodborné veřejnosti monopolní nárok na racionalitu a na druhé straně vytvářet v interním oborovém rámci fórum pro kritické diskuse. V této sociální struktuře je dokonce naopak možné připsat vyvstávající problémy, technické nedostatky a rizika scientizace na vrub nedostatečné *vývojové úrovně* systému zabezpečujícího vědu; to pak může vést k *novým* vlnám a záměrům technického vývoje, a tím posléze i k upevnění vědeckého monopolu na racionalitu. *Tato přeměna chyb a rizik v šance k expanzi a ve vývojové perspektivy vědy a techniky* v podstatě vědecký vývoj v první fázi imunizovala proti kritice modernizace a civilizace a učinila jej takřikajíc „ultrastabilním“. Tato stabilita se ale zakládá na polovičitosti metodického pochybování: ve vnitřním prostoru věd jsou generalizována (alespoň po stránce nároku) pravidla *kritiky*, zatímco navenek jsou současně vědecké výsledky prosazovány *autoritativním způsobem*.

Tento stav je skutečně očividně destabilizován v té míře, v jaké se – interdisciplinárně zprostředkovaná – věda zaměřuje na vědu. Je to právě strategie „projekce“ zdrojů chyb a příčin omylů, která musí nyní naopak *jako na možné příčiny problémů a chyb* zaměřit pohled na *vědu a techniku*. Rizika modernizace, která se v reflexivní fázi dostávají do středu pozornosti, rozbíjejí model, kdy chyby se v interním oborovém rámci přeměňují ve vývojové šance. Zároveň uvádějí do pohybu koncem devatenáctého století široce prosazovaný model prosté scientizace s jeho ustálenými mocenskými vztahy mezi profesemi, ekonomikou, politikou a veřejnou sférou.

Vědecké zpracovávání rizik modernizace předpokládá, že vědecko-technický vývoj se stává – na *interdisciplinární úrovni* –

sám problémem; scientizace je tu scientizována *jakožto problém*. Ve spojení s tím musí nejprve vystoupit na povrch veškeré obtíže a antagonismy ve vzájemných vztazích mezi jednotlivými vědami a profesemi. Neboť věda se tu setkává s vědou a tím i s veškerou skepsí a pohrdáním, s jakými jedna věda dokáže přistupovat k jiné. Odpor laiků, často stejně agresivní jako bezmocný, je nahrazován možností odporu věd proti vědám: může mít podobu kritické polemiky, metodologické kritiky stejně jako spolkařského politikaření a „obstrukčního chování“ ve všech oblastech profesionálního boje o rozdělení sfér vlivu. Důsledky a rizika modernizace je v tomto smyslu možné zviditelnit jen tak, že projdou *kritikou* (a odvetnou kritikou) vědeckých operačních systémů ze strany různých věd. Zdá se, že šance reflexivní scientizace tak rostou přímo úměrně k rizikům a negativním bilancím modernizace a nepřímo úměrně k neochvějné víře v pokrok vědecko-technické civilizace. Bránou k vědeckému odhalení a zpracování rizik se stává kritika vědy, kritika pokroku, kritika expertů a kritika techniky. Rizika tímto způsobem rozbíjejí tradiční, interní možnosti zpracování chyb v rámci daných disciplín a vynucují si *nové struktury dělby práce* ve vztazích mezi vědou, praxí a veřejnou sférou.

Odkrývání rizik dosavadní modernizace tak nevyhnutelně píchá do vosího hnízda konkurenčních vztahů mezi vědeckými profesemi a probouzí veškeré formy odporu proti „expansionistickému zasahování“ do vlastního „koláče problémů“ a do pečlivě instalovaného „kanálu pro přítok výzkumných fondů“, které daná vědecká profese s nasazením všech sil (včetně sil vědeckých) budovala po celé generace. Společenské uznání a řešení rizik bude troskotat na vyvstávajících konkurenčních problémech a na neurovnatelných sporech mezi vědeckými školami tak dlouho, dokud nevzroste *veřejná* citlivost vůči určitým problematickým aspektům modernizace, dokud se nezmění v kritiku a dokud se případně nekumuluje i v sociální hnutí, v jejichž rámci se pak artikuluje a vybijí v protestech proti vědě a technice. Modernizační rizika tedy mohou být vědám „vnucena“, „diktována do pera“ jen *zvnějšku* a tak, že jsou veřejně uznána. Nezakládají se na *interně* vědeckých, nýbrž na *celospolečenských definicích a vztazích* a také v rámci věd působí pouze díky oné hybné síle

v pozadí tkvící v tom, že jsou v celé společnosti na pořadu dne.

To opět předpokládá, že kritika vědy a kultury se uplatňuje s dosud nepoznanou silou, která se alespoň zčásti zakládá na *receptci alternativních expertiz*. V reflexivním kontextu se totiž zvyšuje pravděpodobnost, že existující vědecké poznatky o průvodních problémech budou aktivně uplatněny v různých oblastech sociální aktivity, že se jich někdo chopí zvenku nebo že budou případně vyneseny ven a povedou k *formám scientizace protestu proti vědě*. Právě touto scientizací se kritika pokroku a civilizace, jejímiž jsme dnes svědky, liší od kritiky během uplynulých dvou set let: témata kritiky jsou generalizována, kritika je alespoň částečně vědecky podložena a s celou definiční silou vědy vystupuje dnes proti vědě. Tímto způsobem je vyvoláván pohyb, během něhož jsou vědy stále důrazněji nuceny prezentovat před celou veřejností svoji vnitřní, dlouho známou nemohoucnost, omezenost a „vrozené vady“. Vznikají formy „alternativní vědy“ a „advokátské vědy“, které uvádějí celý „hokuspokus vědy“ do vztahu k jiným principům, k jiným zájmům a dospívají tak ke zcela opačným výsledkům. Jedním slovem, v *průběhu scientizace protestu proti vědě pranýřuje věda sama sebe*. Vznikají nové, na veřejnost orientované formy vědecké aktivity expertů, s antivědeckou důkladností jsou odhalovány problematické stránky základů vědecké argumentace a řada věd je v oblastech, které se dotýkají praxe, vystavována v dosud neznámé míře „testu politizace“.

V rámci tohoto vývoje trpí věda nejen rychlým úpadkem své veřejné hodnověrnosti, ale otevírá si zároveň i *nové oblasti působení a aplikace*. Přírodní a technické vědy tak například v posledních letech dokázaly podchytit značnou část veřejné kritiky a přeměnit ji v šance k expanzi tím, že provedly pojmovou, instrumentální a technickou diferenciaci rizik, forem zdravotního ohrožení a pracovního zatížení atd., které „ještě lze“ či „už nelze“ tolerovat. Zřetelně tu vystupuje rozpor, do něhož se vědecký vývoj, zdá se, ve fázi reflexivní scientizace, dostává: *veřejně zprostředkovaná kritika dosavadního vývoje se stává motorem expanze*.

Taková je vývojová logika, v jejímž rámci jsou rizika modernizace konstituována v průběhu napjaté součinnosti vědy, praxe a veřejnosti a poté vnášena zpět do věd, kde vyvolávají „krize

identity“ a vedou k novým organizačním a pracovním formám, k vypracovávání nových teoretických základů a nových metod. Zpracovávání chyb a rizik je tedy takříkajíc zapojeno do koloběhu celospolečenských diskusí a uskutečňuje se mimo jiné v konfrontaci a splývání se sociálními hnutími, která kritizují vědu a modernizaci. Neměli bychom nicméně podlehnout omylu: bez ohledu na všechny rozpory tu byla nastoupena cesta *expanze* vědy (případně se pozměněnou formou pokračuje ve staré cestě). Veřejná diskuse o rizicích modernizace *je* cestou k přeměně chyb v šance k expanzi v kontextu reflexivní scientizace.

Obzvláště názorně se dá tato vzájemná provázanost mezi kritikou civilizace, interdisciplinárními interpretačními antagonismy a protestními hnutími, která působí na veřejné mínění, osvětlit na vývoji environmentálního hnutí:* ochrana přírody existovala od počátku industrializace, přičemž selektivní kritika, kterou prováděly organizace na ochranu přírody (a která nebyla ostatně nikdy spojena s velkými náklady ani se zásadní kritikou industrializace), se nikdy nemohla zbavit nimbu zpátečnictví a zaostalosti. Změnilo se to teprve tehdy, když dále zesílila sociální evidence forem ohrožení přírody industriálními procesy a když byly zároveň při plném odpoutání od starých představ o ochraně přírody nabídnuty a akceptovány vědecké interpretační systémy, které vysvětlily a podepřely rostoucí veřejné znepokojení nad očividně ničivými důsledky industrializace, oddělily je od jednotlivých konkrétních případů a podnětů a zároveň je generalizovaly a spojily ve všeobecný protest proti industrializaci a technizaci. V USA k tomu v zásadě došlo zásluhou angažovaných *biologických* výzkumů, které se soustředily na ničivé důsledky industrializace pro přirozené životní souvislosti a v nejvlastnějším smyslu slova vyhlásily „poplach“, což znamená, že na základě vědeckých argumentů veřejnosti srozumitelně osvětlily aktuální a v budoucnosti ještě hrozící důsledky industrializace pro přirozený život na této zemi a zkoncentrovaly je v obrazy budou-

---

* Opírám se zde zejména o (dosud zřejmě nepublikované) závěry Roberta C. Mitcheffa (1979); dále viz též H. Nowotny (1979), P. Weingart (1979) a rovněž G. Küppers, P. Lundgreen, P. Weingart (1978).

cího zániku.* Poté, co se veřejná hnutí chopila těchto a dalších argumentů, začíná to, co bylo výše označeno jako scientizace protestu proti určitým formám scientizace.

Cíle a témata environmentálního hnutí se postupně odpoutávaly od konkrétních podnětů a individuálních požadavků, které se daly koneckonců snadno splnit (uzavření určité lesní zóny, ochrana určitého živočišného druhu atd.), a spojily se nakonec ve všeobecný protest proti okolnostem a předpokladům industrializace jako takové. Podnětem k tomuto protestu už nejsou výlučně individuální případy, viditelná ohrožení, která lze vysvětlit příslušnými zásahy (ropné skvrny, znečištění řek odpadními průmyslovými vodami atd.). Do středu pozornosti se ve stále větší míře dostávají taková ohrožení, která pro laiky nejsou viditelná ani hmatatelná a která se podle okolností neprojeví za života těch, jichž by se mohla týkat, ale třeba až v druhé generaci jejich potomků; jsou to ta ohrožení, která si k tomu, *aby byla vůbec viditelná, aby je bylo možné interpretovat, vyžadují „perceptivních orgánů“ vědy – teorií, experimentů, měřících přístrojů.* Ve scientizovaném ekologickém hnutí se pohnutky a témata protestů – ať se to zdá jakkoli paradoxní – dalekosáhle osamostatnily a odpoutaly od nositelů protestu, od protestujících laiků, a v krajním případě se vymkly možnostem vnímání; nejsou už jen vědecky zprostředkovány, nýbrž v přísném smyslu *vědecky konstituovány.* To nijak nesnižuje význam „laického protestu“, ukazuje se ale jeho závislost na „antivědeckém“ zprostředkování: diagnóza existujících ohrožení a boj proti jejich příčinám jsou často možné jen za pomoci celého arzenálu měřících, experimentálních a argumentací umožňujících instrumentů. Jsou potřebné vysoce specializované znalosti, připravenost a schopnost k nekompromisním analýzám stejně jako všeobecně velmi nákladná technická zařízení a měřící přístroje.

To je pouze jeden z mnoha příkladů. Můžeme tedy říci, že věda se podílí na vznikání a prohlubování situací civilizačního ohrožení i na odpovídajícím vědomí krize trojím způsobem: industri-

---

* Mám na mysli zejména knihu Rachel Carsonové *Silent Spring*, která poprvé vyšla v roce 1962 – během tří měsíců se prodalo 100 000 výtisků – a knihu Barryho Commo-nera *Science and Survival* (1963).

ální využívání vědeckých výsledků nevytváří jen problémy, věda také poskytuje prostředky – kategorie a kognitivní výzbroj – nutné k tomu, aby bylo problémy vůbec možné rozpoznat a prezentovat *jakožto* problémy (či aby se tak jevily), nebo právě naopak. Věda konečně vytváří i předpoklady pro „zvládnutí“ ohrožení, která sama zavinila. A tak dnes v profesionalizovaných částech ekologického hnutí – vrátíme-li se k příkladu environmentálních problémů – zbylo už jen málo z oné kdysi propagované zdrženlivosti vůči zasahování do přírody. „Právě naopak, příslušné požadavky jsou zdůvodňovány tím nejnovějším a nejlepším, co fyzika, chemie, biologie, systémový výzkum a počítačové simulace může nabídnout. Koncepty, jimiž operuje výzkum ekosystémů, jsou vysoce moderní a směřují k tomu, postihnout přírodu nejen v jejích jednotlivých částech (s rizikem, že na základě tímto způsobem systematicky produkovaného nevědění vzniknou škody a důsledky druhého až n-tého řádu), nýbrž v jejím celku... Müsli a jutowé tašky jsou ve skutečnosti *předzvěstmi nové moderny*, jejímž charakteristickým znakem bude mnohem výkonnější, především ale také obsáhlejší scientizace a technizace přírody“ (P. Weingart, 1984, s. 74). Zcela obecně by se dalo říci, že právě uvědomění si této závislosti na objektu protestu dodává antivědeckému postoji mnoho z jeho kousavosti a iracionálnosti.

2. Demonopolizace poznání

Vědy *nesvrhlo* z trůnu selhání, nýbrž *úspěch*. Můžeme dokonce říci, že čím úspěšněji si vědy v tomto století počínaly, tím rychleji a zásadněji byly zrelativizovány jejich původní nároky platnosti. V tomto smyslu prochází vědecký vývoj v druhé polovině dvacátého století *ve své kontinuitě přelomem*, a to nejen ve vnějších vztazích (jak jsme zatím ukázali), nýbrž i ve vztazích vnitřních (jak chceme ukázat nyní): ve svém epistemologickém a sociálním sebechápání, ve svých metodologických základech a vztahu k praktické aplikaci.

Model prosté scientizace spočívá na „naivním“ přesvědčení, že metodický skepticismus věd může být na jedné straně insti-

tucionalizován a na druhé straně ohraničen na *objekty* vědy. Základy vědeckého poznání z něho zůstávají vyloučeny právě tak jako veškeré otázky praktické aplikace vědeckých výsledků. Navenek je *zdogmatizováno* to, co je uvnitř vystaveno hlodavým otázkám a pochybnostem. Skrývá se za tím nejen rozdíl mezi badatelskou praxí „zbavenou nutnosti jednání“ a tlaky k jednání vycházejícími z praxe a politiky, kde pochybnost musí být v rámci systému zredukována a eliminována jasně zacíleným rozhodnutím. Toto *rozpůlení* vědecké racionality podél hraniční linie mezi vnějším a vnitřním odpovídá zejména *tržním a s profesionalizací spojeným zájmům* vědeckých expertních skupin. Odběratelé vědeckých služeb a poznatků neplatí za přiznané nebo odhalené omyly, za falzifikované hypotézy, za jakkoli důmyslně rozvinuté sebepochybování, nýbrž za „poznatky“. Jen ten, komu se podaří prosadit na trhu nároky na poznání proti konkurujícím profesním a laickým skupinám si může si vytvořit materiální a institucionální předpoklady pro to, aby se mohl interně oddávat „přepychu pochybování“ (označovanému jako základní výzkum). To, co musí být z hlediska racionality generalizováno, musí být z hlediska sebeprosazení na trhu přeměněno ve svůj opak. Umění pochybování a umění *dogmatizování* se v procesu „úspěšné“ scientizace navzájem doplňují a dostávají do rozporu. Zatímco vnitřní úspěch scientizace se zakládá na *demontáži* „polobohů v bílých pláštích“, spočívá její vnější úspěch právě naopak na cíleném *vytváření*, adoraci a zarputilé obhajobě jejich „nároků na neomylnost“ před veškerým „podezříváním ze strany iracionální kritiky“. Výsledky, které mohou vzhledem k podmínkám, v nichž byly vyprodukovány, vždy představovat jen „omyly až do odvolání“, musí být současně stylizovány ve věčně platné „poznatky“, jejichž praktické přehlížení by bylo vrcholem ignorance.

V tomto smyslu se v modelu prosté scientizace *vždy již rozporným způsobem prolíná moderna a antimoderna*. Nedělitelné principy kritiky se dělí, oblast jejich platnosti je okleštěna. Absolutní charakter nároků na poznání, které jsou uplatňovány ve vnějších vztazích, podivně kontrastuje s generalizovaným podezříváním z omylu, které je interně povýšeno na normu. Všechno, co přichází do styku s vědou, je pojímáno jako něco, co *je možné*

změnit – jen vědeckou racionalitu samu nikoli. Toto ohraničování neohraničitelného není náhodné, nýbrž *funkcionálně nutné*. Teprve ono propůjčuje vědám jejich kognitivní a sociální *převahu* oproti převládajícím tradicím a laickým praktikám. Jen takto je možné (rozporným způsobem) spojit kriticistické nároky na poznání a *snahy o profesionalizaci*.

Z tohoto hodnocení vyplývají dva důsledky: za prvé, proces scientizace probíhající od devatenáctého století až dodnes musí být chápán *také* jako *dogmatizace*, jako uvedení do vědeckých „článků víry“ vznášejících bez diskuse nárok na platnost. Za druhé, „dogmata“ prvotní scientizace jsou *labilní* zcela jiným způsobem než ona dogmata (náboženská a tradiční), proti nimž se vědy prosadily: *nesou v sobě sama kritéria své kritiky a svého zneplatnění*. V tomto smyslu podkopává vědecký vývoj v kontinuitě svých úspěchů vlastní hranice a základy. Během *prosazování* a zevšeobecnování norem vědecké argumentace tak vzniká zcela změněná situace: věda se stává *nepostradatelnou* a současně je *zbavována* svých původních nároků na platnost. Ve stejné míře jsou rozněčovány „praktické problémy“. Když se věda metodicky zbavuje sebejistoty ve vnitřních i vnějších vztazích, vede to k *úpadku její moci*. Důsledkem jsou konfliktní *tendence k vyrovnávání* rozdílů v úrovni racionality mezi experty a laiky (jedním z mnoha indikátorů je například vzrůstající počet soudních žalob proti „chybným lékařským zásahům“). A nejen to: *selehávají* obvyklé pojmy, které odrážejí hierarchii moci: moderna a tradice, experti a laikové, produkce a aplikace výsledků. Toto *šíření skepticismu* v kontextu reflexivní scientizace je možné sledovat a) v rovině *teorie vědy* a b) v rovině *praktického výzkumu*.

Falibilismus v teorii vědy

Tento přechod mezi prostou a reflexivní scientizací probíhá ve *vědecko-institucionální* rovině. *Aktéry tohoto přelomu* jsou disciplíny, které kriticky aplikují vědu na vědu samu – teorie a dějiny vědy, sociologie vědění a vědy, psychologie, empirická etnologie vědy atd. – a které od počátku dvacátého století se střídavými úspě-

chy nahlodávají základy autodogmatizace vědecké racionality.

Tyto disciplíny jsou institucionálně a profesionálně řízeny, a to podle požadavků *ještě* platného modelu prosté scientizace; na druhé straně ruší podmínky jeho aplikace a v tomto smyslu jsou již předchůdci sebekritické varianty reflexivní scientizace. „Antivěda“ není v tomto smyslu vynálezem šedesátých nebo sedmdesátých let. Spíše od počátku náleží k institucionalizovanému programu vědy. Jednou z prvních „antiexpertiz“ dlouhodobě působících až do přítomnosti byla – z tohoto hlediska – Marxova kritika „buržoazní vědy“. V plné míře v sobě již obsahovala onen napjatý rozporný vztah mezi slepou vírou ve vědu a generalizovanou ideologickou kritikou existující vědy, která pak byla prezentována ve stále nových variantách – v Mannheimově sociologii vědění, v Popperově falzifikacionismu nebo v Kuhnově historické kritice normativismu v teorii vědy. To, co se tu ve vědě krok za krokem uskutečňuje při systematickém „kálení do vlastního hnízda“, je konsekventní aplikace zprvu jen polovičatě institucionalizovaného falibilismu na vlastní sféru. Proces sebekritiky přitom není přímočarý, ale probíhá v rámci důsledné likvidace stále nových pokusů o záchranu „fundamentální racionality“ vědeckého poznávání. Tento nakonec vskutku rouhačský proces „conjectures and refutations“ by se dal sledovat na mnoha příkladech. Nikde ale nenabyl tak klasické, tak „modelové“ podoby jako v rámci diskuse o otázkách teorie vědy vedené ve dvacátém století.

Nakonec již Popper použil proti zdůvodňujícímu myšlení onu „dýku“, jíž potom padly za oběť i všechny jeho „pokusy o zdůvodnění“ principu falzifikace zkonstruovaného na obranu před šarlatánstvím. Veškeré „zbytky zdůvodnění“ v principu falzifikace byly postupně odhaleny a konsekventní sebeaplikací zlikvidovány, až se nakonec zhroutily pilíře, na nichž měl princip falzifikace spočívat. Tento stav vypracovaný s velkou akribií a kompetencí pak jen shrnují Feyerabendova slavná slova „anything goes“.*

---

* Argumentaci je možné načrtnout v několika fázích: při přesnějším pohledu nejprve selhává „empirická báze“ jakožto instance falzifikace „spekulativního“ vytváření teorií. Musí být zdůvodněna. Opřít ji o zkušenost znamená zbavit ji intersubjektivitu. Zároveň zůstává nepovšimnuta *produkce* dat při experimentu (interview, pozorování

Falibilismus ve výzkumné praxi

Nyní je možné říci a ve vědecké *praxi* se také říká: *so what!* Co je nám po sebestarčivosti teorie vědy, jež nikdy nebyla ničím víc než jen „filosofickým fikovým listem“ výzkumné praxe, o kterou se starala právě tak málo jako ta o ni. Není nicméně možné obhajovat princip falzifikace, aby se posléze beze všeho prohlásilo, že byl vždy zbytečný. Nic se nestalo. Vůbec nic. Vědecká praxe jen na své cestě *ztratila pravdu* – jako školáček svačinu. Během uplynulých tří desetiletí se z činnosti ve *službě pravdy* změnila v činnost *bez pravdy*, která ale musí z dobrodiní pravdy sociálně vytěžit víc než kdykoli dříve. Vědecká praxe totiž plně následovala vědu na její cestě k domněnce, k sebepochybování, ke *konvenci*. Interně se věda omezila na rozhodování. Ve vnější rovině bují rizika. Ani ve vnitřní, ani ve vnější rovině na ní už nespočívá požehnání rozumu. Stala se *nepostradatelnou a neschopnou pravdy*.

Není to náhoda, ale ani nehoda. Věda kráčela obvyklou cestou moderny. Vědecké náboženství – vlastnění a hlásání pravdy

atd.). Jestliže bude zahrnuta, zanikne hranice mezi empirickými a teoretickými výpočty, která je účelem celého podniku.

Jak je vlastně třeba rozumět tomu, že se trvá na hledání falzifikátorů? Předpokládejme, že experiment nesplňuje teoretická očekávání. Je v tom případě teorie jednou provždy *vyvrácena*, nebo se tak jen projevily *inkonzistence* mezi očekávanými a výsledky, které poukazují na různé možnosti rozhodnutí, a potud mohou být zpracovány a pojaty velmi rozdílným způsobem (například tak, že se předpokládá chyba v experimentu nebo že se teorie buduje a dál rozvíjí zcela opačným směrem atd.; srov. k tomu I. Lakatos, 1974).

V eseji T. Kuhna (1970), který měl velký vliv a způsobil obrat v dějinách vědy, je reflexe ve filosofii vědy zbavena empirické základny. Tím se status teorie vědy jako teorie *bez empirie* stává ve zpětném pohledu problematickým: je snad teorie vědy jen logisticky klauzulovaná naukou o normách, nejvyšší cenzurní instancí pro „dobrou“ vědu, jakýmsi ekvivalentem středověké náboženské *inkvizice*? Nebo naplňuje svoje vlastní požadavky na empiricky verifikovatelnou teorii? Pak musí ale být vzhledem k fakticky protichůdným principům produkce a fabrikace vědění drasticky zredukovány její nároky na platnost.

Etnologicky orientovaný výzkum vědy konečně „odkrývá“ dokonce i v předpokládaném místě zrodu přírodovědné racionality – v laboratoři – že praktiky, jež tam převládají, se podobají spíše moderním variantám dešťových tanců a rituálů plodnosti, které se řídí principy kariéry a sociální akceptace (K. Knorr-Cetina, 1984).

– bylo během procesu scientizace *sekularizováno*. Nárok vědy na pravdu neobstál před hlodavým epistemologickým a empirickým sebetázáním. Na jedné straně se nárok vědy na vysvětlení zredukoval na *hypotézu*, na domněnku do odvolání. Na druhé straně se skutečnost rozplynula v datech, která jsou *produkována*. „Fakty“ – někdejší vrcholné body skutečnosti – tak nejsou ničím víc než odpověďmi na otázky, které mohly být položeny i jinak. Ničím víc než produkty pravidel pro shromažďování a vylučování. Jiný komputér, jiný specialista, jiný institut – jiná „skutečnost“. Byl by jen zázrak, kdyby tomu tak nebylo – zázrak, a ne věda. Každý další důkaz iracionality (přírodo)vědné výzkumné praxe by byl jen hanobením mrtvol. Položit vědci otázku po pravdě se stalo něčím téměř stejně trapným jako tázat se kněze na Boha. Brát ve vědeckých kruzích do úst slovo „pravda“ (jako ostatně i slovo „skutečnost“) signalizuje nevědomost, prostřednost, nereflektované používání víceznačných, emocemi zatížených slov každodenní řeči.

Ztráta pravdy má ovšem i sympatické stránky. Pravda byla nadzemským úsilím, vyvyšováním se k boží podobě. Byla blízkou příbuznou dogmatu. Když ji někdo jednou měl, když ji jednou vyslovil, bylo těžké ji změnit, a přece se trvale měnila. Věda se stává lidskou. Je plná omylů a chyb. Věda se dá dělat i bez pravdy, a možná dokonce lépe, poctivěji, mnohostranněji, směleji a odvážněji. Opak přitahuje, má také vždy šance. Scéna se stává pestřejší, a když se sejdou tři vědci, střetává se patnáct názorů.

Zaměňování vnitřního a vnějšího

Ale hlavní problém zůstává: v kontextu reflexivní scientizace dochází nutně k *rušení* nároků na skutečnost a na poznání. Při tomto ústupu k rozhodování, k libovůli, jdou teorie a praxe vědy ruku v ruce. Současně rostou vědecky spoluprodukována *rizika*, která mají být také vědou spoludefinována. Je možné s jistotou říci, že konvencionalizace vede k rostoucí libovolnosti navzájem se neutralizujících hypotéz o rizicích a celý problém se tak rozplývá

v mlze názorových konfliktů. Definice rizika ovšem vznikají ve vnějších vztazích věd a jsou jim často diktovány právě tak jako jejich bagatelizování a popírání. Tím se však vědy vystavují v podmínkách rizika zcela novým způsobem společenským vlivům.

Bádání, které se zabývá riziky vědecko-technického vývoje, se dostává do spojení se společenskými zájmy a konflikty (viz výše). Ve stejné míře získává ústřední význam, vystupující při *formování hypotéz*, dosud trestuhodně zanedbávaný *kontext aplikace* vědeckých výsledků. Tím je však prolomena či zrušena hranice mezi platností a genezí, která je pro vědeckou praxi konstitutivní. Vědecký výzkum je ve své základní oblasti integrován do společenské reflexivity. To *může vést k tomu, že klíčový význam řídící směr výzkumu získají takové kategorie jako sociální a environmentální únosnost*, v každém případě se tak ale *rozhodování o hypotézách činí závislým na implicitních kritériích společenské akceptace*. „Filosofii vědy předepisované separování vědy jako autonomní sféry a izolace otázek pravdy v Popperově třetím světě se tak stávají něčím ne-li principiálně nemožným, tedy alespoň fakticky irelevantním. Kontrolní a ochranná funkce filosofie vědy ve vztahu ke společenským a politickým požadavkům na řízení vznášeným na vědu nabývá rovněž stejné povahy. Platnost už není vzhledem k tomuto vývoji jen otázkou pravdy, ale též otázkou společenské akceptace, etické kompatibility“ (P. Weingart, 1984, s. 66).

Teoretický fíkový list tohoto vývoje představuje *mylná teorie o formování hypotéz*. Nebezpečí, které v sobě skrývá toto „učení“ pozvedající teoretické zdání na program, bylo brzy rozpoznáno. Heinz Hartmann již v roce 1970 napsal: „Vytváření teorií patří k oněm nemnoha zbývajícím procesům, které je i dnes možné absolvovat ve volném stylu. Pro toto ‚lovení hypotéz‘ (Hanson) se vyskytují nejrůznější návrhy. Intuice a odvaha jsou vychvalovány právě tak jako formální odvozování z axiomů. Abstraktně myslící vědci přiznávají, že nakonec vycházejí z *common sense* nebo z jednotlivého historického případu, jiní doporučují přejít od pozorování k existující teorii. Někteří zvládají tento problém podle nonšalantního hesla, že jedna hypotéza je stejně dobrá jako druhá; a pak se nám zas připomíná, že dokonce i takový génius jako Ga-

lilei věnoval třicet čtyři roků sledování jediné hypotézy. Kdo si uvědomí, že každé studium musí zásadně vyjít z hypotéz, a současně pohlédne na chaotickou praxi vytváření hypotéz, musí se s jistou bezradností tázat, jak mohla empirická věda tento rozpor tak dlouho akceptovat.“ Proti *praxi* tohoto „anything goes“ při vytváření hypotéz stojí protikladný princip spočívající v tlacích společenského „managementu rizika“. Tam, kde jako korektiv ve sféře rozhodování a konvencí přestává sloužit skutečnost, začíná o tom, co je pokládáno za „poznání“ a co ne, (spolu)rozhodovat společenské využití. Místo kontroly a typ kritérií se přesunují zevnitř ven, od metodologie k politice, od teorie ke společenské akceptaci.

Cena za tento vývoj je vysoká. Dnes se dá rozpoznat jen v náznacích. Cesta pragmatismu, jíž se ubírá výzkumná praxe *nezávislá* na pravdě a na osvícenské racionalitě a jistá si tím, že po ní je poptávka, zastírá ještě důsledky, které nabývají ústředního významu. *Neexistují už hranice, které mají chránit a fixovat oblasti kompetencí*: platnost a geneze, kontext vzniku a využití, hodnotové a věcné dimenze výzkumu, věda a politika se prolínají a vznikají nové, obtížně identifikovatelné zóny vzájemného překrývání. Otázka možnosti a mezí vědeckého poznání se tak klade novým způsobem a jinak než v rámcových podmínkách prvotní scientizace. Nejde například o to, stanovit *principiální* hranici mezi věcným a hodnotovým rozměrem a vést o tom zásadní debatu v rámci teorie vědy. Problémy spojené se stanovením *této* hranice se během konkretizace výzkumu spíše vytrácejí. Místo toho se normativita objevuje *uvnitř* zachovávaných pravidel konkretizace a *uvnitř* „tvrdých“ metod vědeckého konstatování faktů (srov. U. Beck 1974). V interakci mezi konvencionalizací a externím využíváním služeb vědy se *imanentně* změkčují základy analyticko-metodického výzkumu. Dochází k převrácení vnitřního a vnějšího: *to, co je nejvnitřnější – rozhodnutí o pravdě a poznání – , putuje ven; a to, co je vnější – „nepředvídatelné vedlejší důsledky“, – se stává trvalým vnitřním problémem vědecké práce samé*. Obojí – teze o *externalizaci* poznání a teze o *internalizaci* praktických důsledků – postupně objasníme.

Feudalizace poznávací praxe

Dnes jsme svědky toho, jak se společenský *monopol vědy na pravdu* začíná rozpadat. Odkazování na vědecké výsledky je pro společensky závaznou definici pravdy něčím, co je *stále nutnější*, současně ovšem také *stále méně dostačující*. Tato neshoda mezi nutnou podmínkou a podmínkou dostačující i šedá zóna, která takto vzniká, svědčí o tom, že věda ztrácí svoji funkci ve svém nejvlastnějším oboru, v reprezentativním určování poznání. Adresáti a uživatelé vědeckých výsledků – v politice a ekonomice, v médiích i v každodenním životě – se sice stávají závislejšími na vědeckých argumentech *obecně*, zároveň ale nezávislejšími na *jednotlivých* vědeckých výsledcích a na soudu vědy o pravdivosti a nepravdivosti jejich výpovědí. Přenesení nároků na poznání na externí instance *se zakládá* – zdánlivě paradoxně – na diferenciaci věd. Souvisí na jedné straně s nadměrnou složitostí a rozmanitostí vědeckých výsledků, které se – pokud si otevřeně neprotiřečí – navzájem nedoplňují, ale tvrdí většinou něco odlišného a často nesrovnatelného, čímž praktika přímo *nutí* k vlastnímu kognitivnímu rozhodnutí. K tomu na druhé straně přistupuje samovolná pololibovlnost, která je sice v konkrétním kontextu (většinou) popírána, nicméně se zřetelně projevuje neslučitelností mnoha vědeckých výsledků a metodickým obratem k rozhodnutí a konvenci. Ono „ano – ale“, „na jedné straně – na druhé straně“, v němž se věda vytvářející hypotézy nutně pohybuje, otevírá zároveň možnosti volby při definování poznání. Příval vědeckých výsledků, jejich rozpornost a nadměrná specializace vedou k tomu, že recepce se mění v účast, v autonomní proces formování poznání *s vědou a proti* vědě. Někdo může říci, že tomu tak bylo vždy. Autonomie politiky nebo ekonomiky ve vztahu k vědě je tak stará jako tento vztah sám. Zapomíná se přitom ovšem na dvě z oněch zvláštností, které zde byly uvedeny: tento druh autonomie je *produkován* vědou. Vzniká z *nadbytku* vědy, který zároveň zredukoval své vlastní nároky do podoby hypotéz a nabízí obraz seberelativizujícího pluralismu interpretací.

Odporující důsledky hluboce působí na podmínky produkce poznání: vědě, která ztratila pravdu, hrozí, že druzí jí budou dik-

tovat, co *má* být pravdou. Netýká se to jen vzkvétající „dvorní vědy“ vystavené přímému vlivu. Je to umožněno přibližnou a nejistou povahou vědeckých výsledků a jejich otevřeností vůči rozhodování. Kritéria selekce unikající přísné vědecké kontrole získávají v kontextu nadměrné komplikovanosti, která musí být v každém případě zvládnuta, nový a možná rozhodující význam: zahrnují kompatibilitu se základními politickými názory, předjímáním politických implikací, jedním slovem: *sociální akceptaci*. Vzhledem k nadměrné komplikovanosti, kterou sama produkuje, hrozí vědě na její cestě k metodologické konvencionalizaci *implicitní feudalizace její „poznávací praxe“*. V souladu s tím vzniká nový partikularismus ve vnějších vztazích: vytvářejí se skupiny a skupinky vědců, které se navzájem separují a seskupují kolem implicitních priorit aplikace dosažených výsledků. Ústřední význam má skutečnost, že se to neděje teprve dodatečně, ve styku s praxí, ale už ve výzkumné laboratoři, v myšlenkových dílnách, ve svatyních produkce vědeckých výsledků. Čím nepředvídatelnější jsou rizika vědecko-technického vývoje a čím důrazněji determinují veřejné vědomí, tím více sílí tlak na aktivitu politických a ekonomických instancí, tím důležitějším se pro společenské činitele stává zajistit si přístup k „vědě jakožto definující síle“ – ať už ve snaze bagatelizovat, odvrátit, redefinovat, drammatizovat, či kritikou metod blokovat „externí zasahování do definic“.

Tento proces má nicméně i jiné stránky. Může také přinést kousek rozumové emancipace. Lidé jsou osvobožováni od „poručených“ kognitivních diktátů expertů (Illich 1979). Dokáží ve stále větší míře využívat „vědeckého hnidopišství“. Změna funkcí, k níž dochází touto generalizací figur vědecké argumentace, je – jak ukazují Wolfgang Bonß a Heinz Hartmann (1985) – pro vědce něčím iritujícím. „Vědecké argumentace, od osvícenství uznávané za jedinou směrodatnou legitimizační instanci, ztratily, zdá se, při svém zevšeobecnění nimbus racionálně nenapadnutelné autority a staly se sociálně disponibilními. Ze sociologické perspektivy se tento trend jeví jako *výsledek* procesů scientizace. Fakt, že vědecké výpovědi už nejsou něčím posvátným, ale mohou být v každodenním světě kritizovány, neznamenaá totiž nic jiného, než že systematické pochybování jako mocný strukturální

princip vědeckého diskursu už není jeho výsadou. Rozdíl mezi „neosvícenou lůzou“ a „osvícenými občany“ nebo – moderněji řečeno – mezi laiky a experty mizí a mění se v konkurenci různých expertů. Prakticky ve všech sociálních subsystémech je internalizace norem a hodnot nahrazována reflexí ve světle navzájem si konkurujících součástí systematického vědění“ (s. 16; srov. též Weingart, 1983, s. 328).

Aby bylo možné v této vnitrooborové a mezioborové konkurenci expertů obstát, nestačí už předkládat výsledky náležitě procházející testy významnosti. Za určitých okolností musí každý vystoupit sám a vzbudit přesvědčivý dojem. *Produkce (nebo mobilizace) víry* se v podmínkách reflexivní scientizace stává ústředním zdrojem sociálního prosazení nároků na platnost.*

Tam, kde věda dříve přesvědčovala jako věda, stává se dnes vzhledem k rozpornému mnohohlasu vědeckých jazyků ve stále vyšší míře rozhodující *víra* ve vědu nebo *víra* v antivědu (případně *víra* v *tuto* metodu, v *tento* přístup, v *tuto* orientaci). Možná, že teprve „výjimečnost“ prezentace, osobní přesvědčivost, kontakty, přístup k médiím atd. zajišťují „jednotlivému poznatku“ výsostné sociální atributy „poznání“. Tam, kde o vědeckých argumentech (spolu)rozhoduje *víra*, může se také brzy znovu chopit vlády. Po vnější stránce už ovšem nikoli *jako víra*, nýbrž *jako věda*. Ve vznikající říši na rozmezí, kde věda je pro produkci poznání stále nutnější, ale stále méně dostačující, se mohou znovu zahnízdit nejrůznější síly *víry*. Vzniká tu mnoho možností: fatalismus, astrologie, okultismus, adorace a obětování vlastního já, a to vše spojeno a promíšeno s dílčími vědeckými poznatky, s radikální vědeckou kritikou a s vírou ve vědu. Tito *noví alchymisté* jsou vůči vědecké kritice podivně imunní, protože svoji „pravdu“ a svoje přívržence nenalezli v předvědeckém prostoru, nýbrž ve styku s vědou.

Tato imunita vůči vědě se netýká jen těchto extrémních případů. Ideologie a předsudky, dnes vědecky vyzbrojené, jsou

---

* Může tomu být tak proto, že právě když existuje nadměrná nabídka interpretací, zvyšuje se význam osobnostních vlastností a osobních sítí pro jejich praktickou aplikaci a využití.

zcela obecně schopny bránit se proti vědecké kritice novým způsobem. Dovolávají se vědy samé, aby odmítly její nároky. Je třeba jen *více* číst, a to i alternativní vědecká zkoumání. Námitky jsou přijímány *před* výsledky, jsou jakoby předem ohlašovány. Několik základních (metodických) námitek chovaných v zásobě pro všechny případy stačí k tomu, že ty či ony nepohodlné vědecké zprávy se samy rozplynou. Zatímco v šedesátých letech mohla věda počítat s nekontroverzní a důvěřující veřejností, dnes jsou její snahy a pokroky sledovány s nedůvěrou. Lidé tuší to, co nebylo vysloveno, přidávají k tomu vedlejší důsledky a jsou připraveni na nejhorší.

Reakce: věda mezi podezřením z iracionality a remonopolizací

Na skutečnost, že ztrácí monopol na pravdu, reagují vědy rozmanitým a nejednotným způsobem. Od totálního nepochopení přes přitahování šroubů profesionalizace až po pokusy o liberalizaci.

Uvnitř se věda stává věcí bez pravdy, ve vnějších vztazích věcí bez osvícenské racionality. Většina vědců je nicméně nesmírně překvapena, když se ozývají závažné pochybnosti o „zajištěnosti“ jejích nároků na poznání. Domnívají se pak, že moderní svět je ohrožen ve svých základech a že nastupuje věk iracionalismu. Dosah a síla veřejné kritiky vědy a techniky jsou přitom většinou jen laickým odleskem dlouho známé a dobře podložené fundamentální kritiky, s níž jsou vědy ve své vnitřní rozmanitosti již dlouho konfrontovány.

Velmi rozšířený je uklidňující *chybný závěr*, že rostoucí odkázanost na vědecké argumenty svědčí o nezměněném významu nebo dokonce o zvyšující se definiční moci věd. Je pravda, že stále intenzivnější kritika vědy neklade žádné bariéry jejímu dalšímu rozvoji. Právě naopak: rozšířený skepticismus ve vztahu k vědeckému poznání osvobozuje ve vědecko-technické civilizaci podnikání vědy od konečné povahy jejích nároků na poznání. „Poznání“, které se stále znovu proměňuje v omyl, se stává *institucionalizovanou přirozenou potřebou společnosti* srovná-

telnou s jídlem, pitím a spánkem, stává se projektem, který nelze uzavřít. Tímto (často nedobrovolným) snížením svých nároků v rámci interdisciplinární, konkurenčně orientované sebekritiky dokazují vědy nejen svoji skromnost v otázkách poznání, ale vytvářejí zároveň *nekonečný trh* pro své služby.

I když se všichni musí odvolávat na vědu – „průmysly budoucnosti“* jsou oním novým kouzelným slovem –, nevede to nicméně nutně k lineárnímu stupňování definiční síly vědeckých interpretací, ale právě naopak: tato tendence může jít ruku v ruce (jak jsme ukázali) s kolektivní devalvací vědeckých nároků na platnost. Jinými slovy se dá říci, že to, co se na první pohled zdánlivě vylučuje, se nakonec slučuje: věda ztrácí svoji aureolu a stává se nepostradatelnou. Tři vývojové linie, které jsme načrtli – ztráta pravdy a osvícenské racionality a fakt, že věda se stává nutnou – jsou symptomy stejného vývoje: nastupující epochy na vědě *závislé* a vůči vědě *kritické* rizikové společnosti.

Razantní ztráta jistoty nemusí ve vědách v žádném případě vést k jakési otevřenosti nebo k novému zamýšlení, už proto ne, že jde ruku v ruce se *zostřováním konkurence* uvnitř profesí i mezi nimi. Systematické zbavování jistoty rodí tlaky požadující zlikvidovat ve vnějších vztazích pochybnosti a s pevným přesvědčením prodávat „jisté poznatky“. Tím se však dostávají do více či méně zjevného konfliktu snahy o poznání a *snahy o remonopolizaci*. V mnoha oblastech vědecké práce se projevuje snaha zajistit si technicko-metodologickou nebo teoretickou perfekcionalizaci a diferenciací nový náskok ve věděni. „Jádro profesionalizace“ přitom tvoří určité metodologicky vysoce propracované postupy nebo formy teoretického myšlení, které posléze vedou k interní oborové diferenciaci v malé skupiny a „společenství

---

* Tyto „průmysly budoucnosti“ vděčí příznačně za svoji kariéru řadě za sebou následujících průlomů ve vědeckých oblastech, které před dvaceti pěti lety ještě vůbec neexistovaly nebo se rýsovaly jen v náznacích: mikroelektronika, teorie informace, molekulární biologie, jaderná fyzika, výzkum kosmu, ekologie. Tato nová odvětví, která se dnes rozvíjejí, již nejsou – jak tomu bylo u dřívějších technologických vln – vědeckým prodloužením procesů produkce, nýbrž představují novou syntézu vědy a průmyslu, „*průmysly věděni*“ cílené a organizované využívání a uplatňování vědeckých výsledků a investic.

víry“. Ta brání „pravé vědění“ před pustošivým „laickým věděním“ poloexpertů a „kolegů-šarlatánů“. Deprofesionalizace je tak kompenzována *nadměrnou* profesionalizací – s rizikem, že daný obor bude intelektuálně a institucionálně *umořen akademizací*.

Opačná strategie – liberalizace – s sebou naopak nese nebezpečí, že dá v sázku identitu oboru, aby se snad nakonec „zainteresovaných“ činitelů dokonce tázala, co má věda (za peníze) dodat a prezentovat jako poznání. *Obojí* forma reakce přehlíží výzvu, která musí nyní zaujímat ústřední místo a kterou představuje *internalizace „vedlejších důsledků“*.

3. Praktická a teoretická tabu

V podmínkách prosté scientizace jsou vysvětlení hledána se zřetel na ovládnutí přírody. Předpokládá se, že dané poměry je možné měnit, utvářet, a tedy technologicky využívat. To se v kontextu reflexivní scientizace mění. Tam, kde se v centru vědecké práce ocitají rizika vytvářená jí samou, stává se ústředním úkolem vědecké snahy o vysvětlení prokázat *nevyhnutelnost jejich přijetí*. V plně *realizované* technické společnosti, tedy tam, kde se (téměř nebo zásadně) všechno stává „udělatelným“, se zájmy spojené s vědou mění a stávají se zásadně *dvojznačnými*: nově se objevuje zájem o taková vysvětlení, která zaručují *nezměnitelnost* stavu principiální udělatelnosti. Zatímco v podmínkách prosté scientizace se zájem na vysvětlení shoduje se zájmem o technické využití, v kontextu reflexivní scientizace dochází k rozštěpení a ústřední místo zaujímají takové vědecké interpretace, v nichž se vysvětlení stává vysvětlením *negujícím* rizika. Moderna a antimoderna tak na sebe znovu narážejí: na vědě závisující riziková společnost je ve stále větší míře *funkčně odkázána* na vědecké výsledky, které rizika bagatelizují, popírají nebo je líčí jako nevyhnutelná právě *proto*, že je lze principiálně utvářet. Tato funkční nutnost je však zároveň v *rozporu* s nárokem na technické vysvětlení ze strany dostupných teoretických a metodických programů. Líčení „objektivních tlaků“, „vnitřních zákonitostí“, rizikových vývojových procesů se potichu stává možností jejich likvidace nebo

alespoň rozporným aktem balancování. Bez velkého přepínání je možné říci, že se zájem na technické dostupnosti, rozvinutým v konfrontaci s přírodou, nelze jednoduše skoncovat v okamžiku, kdy se historicky posunou rámcové podmínky a „předměty“ vědeckého tázání a bádání, a nad všemi tématy převládne vnitřně daný „přirozený osud moderny“. Zájem na dostupnosti se zde sice může změnit v zájem na *vytváření* a projasňování „vlastní dynamiky“ vědeckého „přirozeného osudu“, avšak formy myšlení a tázání vypracované se zřetelem k ovládnutí existující přírody rozvířují právě tam, kde mají etablovat „objektivní tlaky“, otázku možnosti jejich modifikace a vyhnutí se jim. Vnásěj tak ve „fá-tum“, jež mají vytvořit, utopii *sebezvládnutí moderny*, i když jsou financovány právě s cílem vyhnout se jí. Tento rozporný vývoj je možné názorně doložit na scientizaci vedlejších důsledků.

Neviděné vedlejší důsledky ztrácejí díky intervenci bádání svoji latenci a tudíž i legitimitu a stávají se příčinně následnými vztahy, které se od jiných vztahů odlišují svým implicitně daným politickým obsahem. Jsou integrovány do vnitřních „finalizací“ vědy (G. Böhme, W. van den Daele, W. Krohn, 1972), které jsou predeterminovány vztahem k riziku. Na jedné straně to má svůj důvod v tom, že někdejší „vedlejší důsledky“ jsou společensky považovány za krajně problematické jevy („odumírání lesů“). Na druhé straně jsou však kouzelným proutkem pátrání po příčinách odkrývány nejen příčiny, ale implicitně také *původci*. Právě v tom se projevuje sociální konstituce vedlejších důsledků modernizace (viz výše). Ty jsou výrazem *vytvořené*, a tudíž změnitelné a *odpovědnosti schopné* druhé skutečnosti. V těchto rámcových podmínkách se také otázka příčiny stává vždy identickou s otázkou po „odpovědných osobách“ a „vinících“. Ti se mohou ještě skrývat za číslicemi, chemickými substancemi, toxickými obsahy atd. Ale tyto zvěcnělé ochranné konstrukce jsou křehké. Jakmile se jednou zjistí, že ve víně, šťávě, bonbonech atd. je obsažen glykol, není už daleko do vinných sklepů atd. Kauzální analýzy v rizikových zónách představují – ať už to výzkumníci hodlají vzít na vědomí nebo nikoliv – *politicko-vědecké skalpely pro operační zásahy v zónách průmyslové produkce*. Na operačním stole výzkumu rizik ovšem leží jen drobné fragmenty hospodářských kon-

cernů a politických zájmů projevujících hlubokou nechuť k operačnímu zákroku. To však znamená, že uplatnění kauzální analýzy je samo o sobě rizikové, a to pro všechny subjekty, jejichž zájmy vstupují do hry, včetně badatelů samých. Na rozdíl od důsledků prvotní scientizace jsou tyto důsledky ne-li předvídatelné, tedy alespoň lépe *odhadnutelné*. Zvažovaná rizika a důsledky se totiž stávají *restriktivními podmínkami výzkumu samého*.

Souběžně s rostoucím tlakem na jednání, který vyvolávají zos-
třující se situace civilizačního ohrožení, se vyspělá vědecko-
technická civilizace ve stále větší míře mění ve „společnost *tabu*“:
oblasti, okolnosti a podmínky, které by principiálně *mohly* být ve-
směs změněny, jsou z této možnosti změny systematicky vylučo-
vány podsouváním „systémových tlaků“ či „vlastních dynamik“.
Kdo se nakonec odváží dopřát umírajícímu lesu kyslíkovou in-
jekci tím, že předepíše Němcům „socialistickou svěrací kazajku“
omezené rychlosti na dálnicích? Tomu odpovídá, že vnímání
a řešení problémů je regulováno *systémem tabu*. Právě *proto*, že
problémy se v kontextu reflexivní scientizace jeví jako vyprodu-
kované a tudíž jako principiálně modifikovatelné, je okruh „pro-
měnných přístupných jednání“ od počátku omezený, a jeho ome-
zování i otevírání připadá vědám.

Ve vědecko-technické civilizaci se všude hemží *tabu nezmě-
nitelnosti*. V této džungli, v níž to, co vzniká v kontextu lidského
jednání, mu nesmí být připisováno, se vědec usilující o „neut-
rální“ problémovou analýzu dostává do nového *dilematu*. Každá
analýza stojí před rozhodnutím, zda sociální tabuizace promě-
ných ve sféře jednání jen *obezkoumá* nebo skutečně *prozkoumá*.
Tyto možnosti rozhodnutí se (i tam, kde jsou diktovány zadava-
telem) dotýkají podoby zkoumání samého, spadají tedy do nej-
vlastnější oblasti vědecké praxe: jde o způsob kladení otázek,
o volbu proměnných, o směr a rozsah sledování kauzálních hy-
potéz, o pojmový rámec, o metody kalkulování „rizik“ atd.

Na rozdíl od důsledků prosté scientizace jsou důsledky těchto
výzkumných rozhodnutí imanentně lépe odhadnutelné: zatímco
v prvním případě šlo o důsledky *vně* průmyslu a produkce v (bez-
mocných) *latentních* oblastech společnosti spojených se zdravím
přírody a člověka, dnes působí zjištěná rizika zpětně na centrální

mocenské zóny – na ekonomiku, politiku a na kontrolní institucionální instance. Tyto instance se široce opírají o „institucionalizovanou pozornost“ a o „korporativistické lokty“, aby hlasitě upozornily na nákladné vedlejší důsledky, které se jich dotýkají. „Neviděnost“ rizik je tedy díky sociální situaci silně omezena. Totéž platí i pro „vedlejší charakter“ důsledků. Pozorování vývoje spadá do úřední kompetence orgánu pro výzkum rizika (nebo příbuzného oddělení). Jsou známy příslušné směrnice i právní základy. Každý přibližně ví, jaké radikální (právní, ekonomické) důsledky může pro koho se vši pravděpodobností mít, jestliže se prokáží ty a ty stupně koncentrace toxických substancí nebo překročení mezních hodnot.

To ale znamená, že scientizace rizik vede k tomu, že odhadnutelnost vedlejších důsledků se z *vnějšího* problému mění v problém *vnitřní*, z problému *aplikace* v problém *poznání*. Vnější zmizelo. Důsledky jsou uvnitř. Souvislosti vzniku a aplikace se prolínají. Autonomie výzkumu se tak stává *zároveň* problémem poznání *i* praxe a možné porušení existujících tabu imanentní podmínkou dobrého nebo špatného výzkumu. V šedé zóně badatelských rozhodnutí, která mohou být učiněna tím či oním způsobem, to může ještě zůstat skryto. Bádání musí na základě své institucionální, epistemologické a morální konstituce dosáhnout toho, že bude předpokládat a prozkoumá vlastní politické implikace, aby se při prvním prásknutí biče nemuselo podřídit všemu, co se mu přikáže.

Tuto integritu může věda prokázat právě tím, že se vzepře *vládnoucímu tlaku usilujícímu o přeměnu praktických tabu v tabu teoretická*. Takto chápaný požadavek „nezávislosti na hodnotách“ ve smyslu *nezávislosti* vědecké analýzy získává skutečně nový, přímo revoluční obsah. Je možné, že Max Weber, jenž si byl vždy vědom i latentního politického obsahu objektivní vědy, by *dnes* obhajoval tuto interpretaci *objektivní, vůči existujícím tabu nekonformní* analýzy rizik, která čerpá svoji údernou politickou sílu právě ze své angažované, hodnot si vědomé objektivity.

Současně se ukazuje, že šance vědecké poznávací praxe na uplatnění vlastního vlivu a na řízení spočívají ve svobodném prostoru pro selekci mezi různými možnostmi, který byl teo-

rií vědy dosud z hlediska platnosti vylučován a nebyl proto nijak hodnocen. Podle dnes platných kritérií pro vytváření hypotéz může být kauzální řetězec projektován zcela různými směry, bez kolize s jakýmkoli normami platnosti – pokud jsou vlastní předpoklady zdůvodněné. Ve vyspělé civilizaci se vědecká poznávací praxe stává *implicitní, objektivizovanou „manipulací“ s latentními politickými proměnnými, skrytou pod pláštíkem selektivních rozhodnutí, která si nevyžadují zdůvodnění*. To však neznamená, že objektivizace je vyloučena. Právě tak to neznamená, že předpokládané kauzální vztahy mohou být vytvářeny politicky. Kauzální analýza a analýza jednání se ovšem navzájem prolínají – zcela nezávisle na tom, jak vědci sami sebe chápou. *Zdvojená, vytvořená riziková skutečnost politizuje objektivní analýzu svých příčin*. Jestliže věda za těchto okolností bádá s falešně chápanou „neutralitou“ a konformně se podřizuje existujícím tabu, přispívá k tomu, že vývoj civilizace je stejně jako dříve ovládán zákonem neviděných vedlejších důsledků.

4. O odhadnutelnosti „vedlejších důsledků“

Báchorka o nepředvídatelnosti důsledků už nemůže být déle přijímána. Důsledky nepřináší čáp – důsledky jsou *dělaný*. A při – a navzdory – veškeré nekalkulovatelnosti také a právě *ve vědách samých*. Zřetelně se to ukazuje tehdy, když se systematicky rozlišuje mezi *kalkulovatelností* faktických vnějších důsledků a jejich imanentní *odhadnutelností*.

Podle vládnoucího pojetí se v procesu diferenciaci věd nekalkulovatelnost vedlejších důsledků vědecké práce *nutně* stupňuje. Vědci jsou fakticky separováni od využívání svých výsledků, nemají žádnou možnost uplatnit svůj vliv, vše je v kompetenci jiných. Vědci tedy také nemohou být voláni k odpovědnosti za faktické důsledky výsledků, jichž dosáhli v rámci analytického přístupu. I když se v mnoha oblastech začíná mluvit společnou řečí, existující distance se nezmenšují, ale naopak vyhrocují a zároveň vzrůstají možnosti uživatelů využít dosažených výsledků podle vlastního zájmu.

Toto hodnocení se opírá o pojem „kalkulovatelnosti“ – o klíčový pojem klasické scientizace, jehož význam a podmínky aplikace se dnes právě stávají problematickými. Možnosti odhadnutelnosti vedlejších důsledků však zřetelně vystupují teprve tehdy, když je zřejmé, že *přechodem k reflexivní modernizaci se mění sám pojem „kalkulovatelného – nekalkulovatelného“*: kalkulovatelnost už neoznačuje jen účelovou racionální ovladatelnost a nekalkulovatelnost zase neznamená jen nemožnost účelově racionálního ovládnutí. Kdyby tomu tak bylo, zůstávala by „nekalkulovatelnost vedlejších důsledků“ v dnešní vědecké aktivitě nejen zachována, ale dokonce by rostla, protože účelová racionalita je „kontextualizována“ a nejistota se stupňuje.

Jestliže je kalkulovatelnost naproti tomu chápána ve smyslu „*odhadnutelnosti*“, postihuje to přesně stav věcí, který vzniká v podmínkách reflexivní modernizace: *skutečné* důsledky zůstávají fakticky *více než kdy jindy* nepředvídatelné. Současně jsou však vedlejší důsledky zbaveny své latence a díky tomu jsou „odhadnutelné“ v následujícím trojím smyslu: vědění o nich je (principiálně) dostupné; nelze se už také déle vymlouvat na klasickou nezvládnutelnost a na základě vědění o *možných* účincích existuje tlak na utvářející jednání. Snižující se „kalkulovatelnost“ jde tedy ruku v ruce se zvyšující se „odhadnutelností“ vedlejších důsledků, a nejen to: jedno *podmiňuje* druhé. Vědění o vedlejších důsledcích, mezitím už dostatečně diferencované, je vždy (potenciálně) přítomné. Je tedy třeba vzájemně zvážit nejrůznější konsekvence a referenční okruhy v jejich vlastním i vzájemném významu. Tímto způsobem se *skutečné* důsledky nakonec stávají stále méně kalkulovatelnými, *protože* lze stále lépe odhadnout možné účinky, což se pak také v rámci výzkumného procesu a v konfrontaci s jeho imanentními tabuizovanými zónami skutečně ve stále větší míře děje. Zároveň je tak určen jeho průběh a jeho výsledky (viz výše). To však také znamená, že ve výzkumném procesu samém získává stále větší význam implicitní spojitost s *očekávanými* důsledky. Na úrovni očekávání (a očekávání očekávání) jsou předjímany vedlejší důsledky, které pak plně zasahují do výzkumného procesu, ačkoliv poslední konsekvence zůstávají současně nepředvídatelné. To jsou *krajně účinné nůžky*

v *hlavě vědců*. Ve stejné míře, v jaké vedlejší důsledky skutečně určují jejich práci i výchozí a konečné body jejich tázání a vysvětlování, roste důraz, s jakým trvají na absolutní nekalkulovatelnosti skutečných pozdních důsledků.

Tuto jen zdánlivě rozpornou *podvojnou tezi* o (a) *rostoucí nekalkulovatelnosti* při současně (b) *zvyšující se odhadnutelnosti* „vedlejších ex-důsledků“ je nyní třeba objasnit ze dvou dalších hledisek. Teprve souhrnná argumentace může odkrýt první záchytné body pro odpověď na otázku, jak dalece a v jakém smyslu může být onen „fatalismus ve vztahu k důsledkům“ ve vědecko-technické civilizaci překonán.

Autonomizace v oblasti využití

Ve fázi sekundární scientizace se mění *místa a účastníci* produkce vědění. Adresáti věd v administrativě, politice, ekonomice a veřejné sféře se v rámci konfliktní koexistence a konfrontace stávají – jak jsme již ukázali – *spoluproducenty* sociálně platných „poznatků“. Tím se současně dostávají do pohybu *vztahy spojené s přenášením* vědeckých výsledků do praxe a politiky. „Spoluakcionáři kognitivního kapitálu“ vědy zasahují zcela novým a sebevědomým způsobem do přenášení vědy do praxe.

V modelu jednoduché scientizace je vztah mezi vědou a praxí myšlen jako vztah *deduktivní*. Vědecky vypracované poznatky jsou – ve shodě s daným modelem – *autoritativně prosazovány* shora dolů. Tam, kde to naráží na odpor, vládne – podle sebechápání vědců – „iracionalita“, kterou je možné překonat „pozvednutím úrovně racionality“ u praktiků. Tento autoritativní model deduktivistické aplikace nelze v podmínkách, kdy vědy ztratily vnitřní i vnější jistotu, déle udržet. Aplikace vědeckých výsledků je stále víc a víc absorbována v procesech externí produkce poznání, tj. v rámci třídění a selekce, zpochybňování a nového organizování nabízených interpretací a jejich cíleného obohacování „vědění praktiků“ (šance na uplatnění, neformální mocenské vztahy a kontakty atd.). Nadchází tak *konec vědou řízeného, účelově racionálního rozhodování o praxi*. Věda a praxe se v pod-

mínkách závislosti na vědě znovu oddělují. Uživatelská strana se začíná *pomocí* vědy stávat ve stále větší míře na vědě *nezávislá*. V jistém smyслу můžeme říci, že prožíváme okamžik, kdy se *převrací* hierarchická konstrukce racionality:*

Tato *nová autonomie* adresátů spočívá nikoli na neznalosti, nýbrž na znalosti, nikoli na zaostávání ve vývoji, nýbrž na diferenciaci a nadměrné komplexitě možných vědeckých interpretací. Je sama – jen zdánlivě paradoxně – *produkována* vědou. Úspěch věd činí poptávku nezávislejší na nabídce. Důležitým indikátorem tohoto trendu k autonomizaci je především specifická *pluralizace nabídek vědění* a jejich *kritická reflexe metody*. Vědy – i přírodní vědy – se díky své diferenciaci (a nikoli nezbytně následkem poklesu úrovně nebo morální labilnosti) proměňují v *samoobslužné obchody* pro finančně zdatné zákazníky, kteří potřebují argumenty. Hypertrofická komplexita jednotlivých vědeckých poznatků poskytuje zároveň odběratelům příležitost k selekci v rámci expertních skupin a *mezi* nimi. O politických programech se nezřídka rozhoduje už výběrem představitelů jednotlivých oborů do okruhu poradců. Praktikové a politici však mohou nejen volit mezi skupinami expertů, ale v rámci jednotlivých disciplín a jejich vzájemných vztahů je mohou *stavět navzájem proti sobě* a zvyšovat tak svoji autonomii v nakládání s dosaženými výsledky. Právě to se bude v procesu úspěšného zvládnání kontaktu s vědami dít stále méně amatérsky. Od expertů a jejich interně vyřešených (nebo nevyřešených) zásadních kontroverzí se lze naopak naučit tomu, jak je možné *profesionálně* (např. kritikou metody) zablokovat nemilé výsledky. Protože takové výchozí trendy mohou zároveň s tím, jak se vědy zbavují sebejistoty, spíše sílit, rostou šance na kritickou distancovanost, které se praktické sféře otevírají reflexivní scientizací.

Vědy jsou tak ve stále menší míře s to uspokojit potřebu *jistoty* u odběratelů, kteří jsou vystaveni tlaku rozhodování. Gene-

---

* V následujícím textu navazuji na argumenty, které jsem společně s Wolfgangem Bonßem (U. Beck a W. Bonß) rozpracoval v rámci konference Deutsche Forschungsgemeinschaft „Verwendungszusammenhänge sozialwissenschaftlicher Ergebnisse“; viz též W. Bonß a H. Hartmann (1985; tato práce není uvedena v literatuře ke kapitole a nepodařilo se nám ji dohledat, pozn. red.).

ralizací falibilismu přesunuje vědecká sféra své pochybnosti na stranu uživatelů a vnucuje jim tak ještě i roli těch, kdo mají provést *redukcí nejistoty nutnou k jednání*. To vše – zdůrazňuji ještě jednou – není výrazem neschopnosti nebo nedostatečného rozvíjení věd, nýbrž právě naopak produktem jejich vysoce pokročilé diferenciací, hyperkomplexity, sebekritiky a reflexivity.

O vytváření objektivních tlaků

Ten, kdo se zastaví u této argumentace, pomíjí *podíl aktivity* vědy, její struktury založené na dělbě práce a její epistemologické programatiky na nepředvídatelnosti jejích praktických důsledků. Vychází především z toho, že cestu věd ke *generalizaci nejistoty nelze zrevidovat*. Současně je věda pojmána tak, že je ve svých historických předpokladech a formách *konstantní*. Věda však změnila svět víc než jakákoli jiná moc. Proč by tedy změna světa neměla na druhé straně donutit vědu, aby se také ona změnila? Tam, kde všechno je změnitelné, nemůže se věda, která tuto změnitelnost vnesla do světa, už déle vymlouvat na nezměnitelnost svých základů a pracovních forem. Šance na její sebezpřeměnu rostou úměrně autonomii jejích uživatelů. Toto oddělení vyžaduje a dovoluje nové zvážení a určení vědeckého poznání v kánonu nároků na interpretaci a aplikaci vycházejících z veřejné sféry, politiky a ekonomiky. Odpovídající otázky znějí takto: Kde jsou *uvnitř* vědecké praxe samé východiska k tomu, aby bylo při dalším pokračování a diferencování procesu poznání možné zredukovat nejistotu, kterou vyprodukovala? Může být tímto způsobem zároveň znovu založena praktická a teoretická suverenita vědy? Jak může být ve vnitřních a vnějších vztazích nově sladěna generalizace pochybnosti a redukce nejistoty? K těmto otázkám zde předložíme několik spíše exemplárních úvah ilustrujících obecnou myšlenku.

Podle pojetí převládajícího v teorii vědy nemohou vědy na základě autority, kterou jim poskytuje jejich racionalita, vynášet žádné hodnotící soudy. Dodávají takzvaná „neutrální“ čísla, informace, vysvětlení, jež mohou sloužit jako „nestranná“ základna

pro rozhodování z hlediska nejrůznějších zájmů. Avšak to, *jaká* čísla zvolí, v *kom* nebo v *čem* spatřují příčinu, *jak* interpretují problémy společnosti a *jaký druh* řešení stavějí do popředí – to vše jsou rozhodnutí, která nejsou ani v nejmenším neutrální. Jinými slovy, vědy rozvinuly své praktické řídicí schopnosti *nezávisle* a *mimo rámeček* explicitních hodnotících výpovědí. Možnosti jejich praktického vlivu spočívají v tom, *jak* konstruují vědecké výsledky. „Čistě objektivní“ interpretace „potřeby“ a „rizika“ tak skýtá v nejrůznějších oblastech jednání jakousi roušku, za níž jsou nastavovány výhybky budoucího vývoje. Otázka, co je pokládáno za „potřebu“ a co za „riziko“, je klíčovou otázkou pro rozhodování mezi atomovými elektrárnami, uhelnou energií, opatřeními k úspoře energie nebo alternativními zdroji energie právě tak jako pro rozhodování v oblasti důchodového pojištění, sociálního pojištění, stanovení hranic chudoby atd. Všechna tato rozhodnutí v sobě přitom obsahují různá implicitní rozhodnutí o *sérii* s nimi spojených důsledků, které nakonec vyústí v jinou formu společného života. Konceptuální určení a operacionalizace, hypotetické předpoklady atd. jsou tedy – bez ohledu na nezávislost na hodnotách – pákami, jejichž pomocí jsou vynášena zásadní rozhodnutí o společenské budoucnosti.

To znamená, že pro otázku, zda vědy přispívají k sebekontrolě a ke zmírňování svých praktických rizik, není rozhodující to, zda přesahují okruh vlastního vlivu a usilují o (politický) hlas a spolupůsobení při praktické aplikaci svých výsledků. Podstatné je spíše to, *jaký druh vědy je praktikován již se zřetelem na předvídatelnost jejích údajně nepředvídatelných vedlejších důsledků*. Což neznamená, že věda přechází od jedné krajnosti k druhé a že se v bezmezném sebepřeceňování prohlašuje za jediné odpovědnou za to, co ve společnosti vzniká díky jejím výsledkům. Implikuje to však, že přijímá zpětné signály o ohroženích a rizicích jako empirickou výzvu pro porozumění sobě samé a pro reorganizaci své práce. V tomto smyslu je pro redukci externí nejistoty, která je vědě imanentně vlastní, podstatné toto: (a) do jaké míry může být zabývání se *symptomy* nahrazeno odstraněním *příčin*; (b) zda zůstává zachována či zda je opět získávána *schopnost učit se z praxe*, nebo zda jsou ignorováním praktických důsledků vy-

tvářeny *ireverzibilní situace*, které se zakládají na podsouvání *neomylnosti* a od začátku znemožňují učít se z praktických chyb; (c) zda se setrvává při *izolovaném* způsobu uvažování nebo zda je znovu nalézána a rozvíjena schopnost *specializovat se na souvislost*.

Odstraňování příčin nebo boj proti symptomům

Během sekundární scientizace se konstrukce objektivních tlaků, jimiž byly podmínky a produkty prosté scientizace chráněny před zásahem jednání, přetavují v možnosti změny. Čím více objektivních tlaků je vyvíjeno, tím nesnadnější je zachovat charakter skutečně objektivních tlaků a všechno ukazuje na to, že jde o tlaky vytvářené. „Technologický nebo ekonomický determinismus“, který je vyhlášován a promýšlen z hledisek technického disponování, si už nemůže déle zachovat svoji determinující sílu a zůstat uzavřen vůči požadavkům legitimizace a možnostem alternativního utváření. Stává se sám – alespoň v principu – něčím, co lze utvářet. I samovolně se produkuje objektivní tlaky se při sekundárním přístupu věd mění v *konstrukce* objektivních tlaků, ve *vytvořené* objektivní tlaky, a to podle stejného principu, podle jakého mohou být např. rozpoznané příčiny rýmy využity k její léčbě a odpovídající prevenci. Toxické substance a emise škodlivých látek, které byly zprvu považovány za „latentní“ a poté za „nevyhnutelné“ vedlejší důsledky, jsou pod okem vědy uváděny krok za krokem do vztahu k rozhodnutím, která jsou v nich skryta, a k podmínkám jejich kontrolovatelnosti.

V rámci reflexivní scientizace je tak bádáním systematicky odstraňována ona rouška „objektivních tlaků“, která ve fázi prvotní scientizace vesměs halila podmínky a aktéry modernizace a industrializace. Veškeré podmínky se tak – v principu – stávají za prvé něčím, co *lze utvářet*, a za druhé se stávají *závislými na legitimizaci*. Idea „mohlo by to být také jinak“ ovládá tlaky své argumentace jako otevřená nebo skrytá hrozba v pozadí stále silněji všechny oblasti jednání. A děje se to – alespoň implicitně – i tam, kde se vědy celou definiční silou svých teorií a metod snaží vybu-

dovat nové hráze nezměnitelnosti produkovaných rizik. Tím se však do středu pozornosti dostává nejen otázka, *co* je zkoumáno, ale také otázka, *jak* je to zkoumáno, tj. forma přístupu, myšlenkový radius, konečné body atd. se zřetelem k intenzifikaci nebo prevenci rizik spojených s industrializací.

V přístupu k civilizačním rizikům tak proti sobě principiálně stojí *dvojí možnost volby*: odstranění příčin v prvotní industrializaci nebo sekundární industrializace důsledků a symptomů při expandujícím trhu. Doposud byla skoro všude zvolena *druhá* cesta. Ta je nákladná, příčiny ponechává neobjasněné a umožňuje přeměnit chyby a problémy v konjunkturní oživení trhu. Proces učení se je systematicky oklešťován a ztěžován: skutečnost, že původkyní modernizačních ohrožení je sama modernizace, zaniká ve fragmentárním pozorování a zpracovávání symptomů. Názorně se to dá ukázat na příkladu léčby civilizačních chorob, např. cukrovky, rakoviny, srdečních chorob atd. Dá se proti nim bojovat buď tam, kde vznikají, to znamená na poli pracovní zátěže, intoxikace životního prostředí, nebo jim lze také čelit zdravým způsobem života a plnohodnotnou stravou. Anebo je možné jejich symptomy zmírňovat chemickými preparáty. Tyto rozdílné směry boje proti chorobám se přirozeně navzájem nevyklučují. U posledně uvedené metody se ale nedá upřímně mluvit o léčbě ve vlastním slova smyslu. Přesto se dosud ve velké míře rozhodujeme pro medicínsko-chemické „řešení“.

Industrializace začíná ve stále vyšším počtu oblastí těžit z problémů vyvolaných jejími důsledky, přičemž ignoruje svůj podíl na jejich původu. To opět staví vědu a výzkum před rozhodovací alternativy: *buď* dodají ve své izolované specializaci odpovídající definice rizika a kauzální interpretace, *nebo* skončují s tímto vysoce nákladným bojem proti symptomům a vypracují nezávislé, teoreticky podložené alternativní perspektivy, které ukáží a osvětlí zdroje problémů a cesty k jejich odstranění v industriální vývoji samém. V prvním případě se věda stává účastnicí a legitimizující instancí dále působících řetězců objektivních tlaků, v druhém případě ukazuje východiska a cesty, jak tyto řetězce prolomit a získat v *rámci* modernizace kousek suverenity *nad* modernizací.

V tomto smyslu je riziková společnost potenciálně také společností *sebekritickou*. Referenční body a předpoklady kritiky jsou v ní stále spoluprodukovány v podobě rizik a existujících ohrožení. Kritika rizika není normativní kritikou hodnot. Rizika vznikají právě tam, kde jsou *rozloženy* tradice, a tím i hodnoty. Základem kritiky jsou spíše než tradice minulosti hrozby budoucnosti. Pro identifikaci toxických substancí ve vzduchu, vodě a potravinách jsou spíše než platné hodnoty potřebné nákladné měřicí přístroje a metodologické a teoretické znalosti. Určování rizika se tedy zvláštním způsobem rozchází s rozlišováním mezi objektivním a hodnotovým rozměrem. Neuplatňuje morální měřítko otevřeně, nýbrž v podobě *kvantitativně-teoreticko-kauzální „implicitní morálky“*. V souladu s tím se při výzkumu rizik, spojeném většinou s konvenčním pojetím vědy, uplatňuje jakási „objektivizovaná kauzální morálka“. Výpovědi o riziku jsou morálními výpověďmi scientizované společnosti. Všechno – referenční body a předmět kritiky, možnosti odkrývání a zdůvodňování – je samo ve velkém i v malém spoluprodukováno v procesu modernizace. V tomto smyslu vzniká zároveň s rizikovou společností společnost potenciálně detradicionalizovaná a *sebekritická*. Pojem rizika se podobá sondě, která umožňuje vždy znovu prosvětlit celou konstrukci i každý kousek cementu v budově civilizace se zřetelem k potenciálům sebeohrožení.

Infalibilita nebo schopnost učení se

Jestliže nemají být vedlejší účinky déle tolerovány, musí vědecko-technický vývoj při svém tempu a formách, jimiž prochází, zaručit v každém stadiu schopnost *učení se*. To předpokládá, že se bude vyhýbat procesům vytvářejícím *ireverzibilní* situace. Naproti tomu je třeba odhalovat a rozpracovávat takové varianty vědecko-technického vývoje, které ponechávají prostor pro omyly a korektury. Technologický výzkum a technologická politika musí vycházet z dosud nejlépe potvrzené a zároveň i nejsympatičtější „teorie“: z toho, že *lidské myšlení a jednání podléhá chybám a omylům*. Jestliže se technologické vývojové procesy do-

stávají do rozporu s touto jedinou – a možná dokonce poslední a v zásadě uklidňující – jistotou, zatěžují lidstvo neúnosným břemenem praktické *neomylnosti*. Při stupňování rizika roste tlak *považovat se* za neomylného a připravit se tak o vlastní schopnost učení se. To nejsamozřejmější, přiznání lidského selhání, je pak spojováno se vznikem *katastrof* a musí se mu tedy všemi prostředky zabránit. Stupňování rizika se tak druzí s podsouváním neomylnosti a vyvolává tlaky k bagatelizaci, které přímo korelují s rozměrem existujících ohrožení. To vše se pak musí tak či onak zamlžit rouškou „objektivní zákonitosti“ vlastního jednání.

Praktické vývojové procesy musíme tedy zkoumat z hlediska toho, zda v sobě obsahují „riziko gigantismu“, který zbavuje člověka jeho lidskosti, a odsuzuje ho proto navěky k *bezchybnosti*. Vědecko-technický vývoj tak ve stále větší míře podléhá novému nápadnému rozporu: zatímco základy poznání jsou prosvěcovány institucionalizovaným sebezpochybňováním věd, technologický vývoj je proti pochybnosti imunizován. S rostoucími riziky a zvyšujícím se tlakem na jednání jsou zde obnovovány absolutistické nároky na poznání, neomylnost a jistotu, které se již dávno staly neudržitelnými. Pod tlakem na jednání kvete v technických vědách dogma. Osvobozené a systematicky podněcované pochybování naráží v technologickém vývoji na *antimodernu* tabuizované vědecké neomylnosti. Narůstáním rizik se tato tabu upevňují. „Nejjistější“ je nakonec to, co je nepředvídatelné: atomové bomby, jaderná energie a s ní spojené situace ohrožení, které se vymykají veškerým pojmům a představám. Je tedy třeba osvobodit falibilismus z jeho teoreticko-empirického *okleštění*, devalorizovat techniku a prezentovat ji jako pouhou možnost a prozkoumat možné varianty technického vývoje z hlediska jejich „lidskosti“, to znamená po stránce jejich „neomylnosti“.

Jaderná energie je v tomto smyslu krajně nebezpečnou hrou s podsouvanou „neomylností“ technologického vývoje. Uvolňuje objektivní tlaky, které je stěžejí možné revidovat a z nichž se lze jen v omezené míře učit. Zavazuje lidi (např. v otázce odstraňování či skladování jaderného odpadu) na několik budoucích generací, tedy na časová období, v jejichž rámci není ani jisté, že klíčová slova si zachovají stejný význam. Vrhá stín nepředvídatelných

důsledků i do zcela jiných oblastí. Týká se to i forem sociální kontroly, které vyžaduje a jejichž povahu vyjadřuje formule „autoritativní atomový stát“. A týká se to i dlouhodobých biologicko-genetických dopadů, které se dnes ještě vůbec nedají předvídat. Na rozdíl od toho jsou možné decentralizované alternativní formy zásobování energií, které tuto „autodynamiku objektivních tlaků“ neobsahují. Vývojové varianty mohou tedy budoucnost zahrnout *nebo* ji ponechat otevřenou. Ve shodě s tím je přijímáno *rozhodnutí* pro nebo proti cestě do neznámé země nikoho, do země sice neviděných, ale přesto předvídatelných „vedlejších důsledků“. Jakmile se vlak jednou dá do pohybu, je obtížné znovu ho zastavit. Musíme tedy zvolit takové vývojové varianty, které budoucnost nezahrazují a sám proces modernizace přeměňují v *proces učení se*, kdy možnost revidovat přijatá rozhodnutí vždy dovozuje odstranit později rozpoznané vedlejší účinky.

Specializace na souvislost

Další, ústřední podmínkou pro produkci latentních vedlejších účinků je *specializace* poznávací praxe. Přesněji se dá říci, že čím vyšší je stupeň specializace, tím *větší* je dosah, počet a nekalculovatelnost vedlejších důsledků vědecko-technické aktivity. Specializací *vzniká* nejen to, co zůstává „neviděno“, a „vedlejší charakter“ „neviděných vedlejších důsledků“. Specializací roste také pravděpodobnost, že jsou vymyšlena a prakticky realizována fragmentární řešení, jejichž zamýšlené hlavní účinky jsou trvale překrývány nezamýšlenými účinky vedlejšími. Nadměrně specializovaná vědecká praxe se tak stává jakýmsi „seřadovacím nádražím“ pro problémy a pro velmi nákladnou léčbu jejich symptomů. Chemický průmysl produkuje toxické odpady. Co s nimi? „Řešení“: skládky. Důsledek: problém odpadů se stává problémem spodních vod. Chemický průmysl a další odvětví z něho mohou těžit „čisticími přísadami“ do pitné vody. A pokud pitná voda vinou těchto přísad nepříznivě působí na zdraví lidí, jsou k dispozici léky, jejichž „latentní vedlejší účinek“ může být podchycen a prodloužen vybudovaným systémem zdravotní péče.

Takto vznikají – v souladu s modelem a stupněm nadměrné specializace – *řetězce řešení a vytváření problémů*, které pak vždy znovu „potvrzují pohádku“ o neviděných vedlejších důsledcích.

Genetickou strukturu, z níž vznikají „objektivní tlaky“ a „vlastní dynamiky“, tedy v podstatě reprezentuje model nadměrně specializované poznávací praxe s jejími omezeními, s jejím pojmáním metod a teorie, s její hierarchií kariéry atd. Do krajnosti dovedená dělba práce produkuje všechno: vedlejší důsledky, jejich nepředvídatelnost i skutečnost, díky níž se tento „osud“ jeví jako neodvratný. Nadměrná specializace je modelem aktivity společenské praxe, který koncentruje fatalismus důsledků v jakýsi sebestvrzující kruh.

Věda, která chce toto „fátum“ prolomit, se musí v nových formách *specializovat na souvislost (naučit se tomu)*. Izolovaný, analytický způsob uvažování tím neztrácí svoje oprávnění, je ale *nesprávný* a vytváří praktická rizika tam, kde se stává vodítkem dílčích řešení a vědecky zdánlivě zdůvodněným „flikováním“. Hlavní pozornost by se při takovém specializovaném zkoumání souvislosti mohla soustředit např. na ona „*třídící nádraží*“ problémů (jak jsou typická právě v konfrontaci s riziky a environmentálními problémy, ale jak také, zdá se, převládají např. v mnoha oblastech sociální politiky a zdravotně sociálních služeb) a na hledání zásadních vývojových alternativ i na nich obsažené *výhybky*, které zamezují nejistotě nebo ji naopak stupňují. Například ve vztahu mezi zásobováním potravinami, zemědělstvím, průmyslem a vědou se skrývají modelové varianty dělby práce, které mohou samy o sobě buď vytvářet, anebo redukovat řetězce sekundárních problémů. Ústřední rozcestí představuje otázka, zda se v zemědělství půjde dál cestou *chemického* zpracovávání půdy a zemědělských produktů nebo zda se vrátíme k takovým formám nakládání s přírodou, které se *od přírody samé učí* například tomu, jak se dá vhodným střídáním plodin bojovat proti pleveli a zlepšit zdraví a výtěžek půdy. Setrval-li se u chemické cesty, zůstane těžištěm výzkumu produkce stále účinnějších biocidů a tedy studium působení těchto jedů, určování mezních hodnot, jež zase vyžaduje zkoumání škodlivých zdravotních důsledků (rakoviny atd.) spojené s pokusy na zvířatech, s týrá-

ním zvířat, s veřejnými protesty, policejními a právními opatřeními atd. Bude-li zvolena cesta *biologicky uvědomělého* zemědělství, bude rovněž nutná podpora ze strany výzkumu, ovšem výzkumu jiného druhu. Ten by musel zlepšit znalosti o cyklech plodin a o možnostech využití půdy, aniž dojde k jejímu vyčerpání. Současně budou tímto způsobem prolomeny řetězce důsledků a objektivních tlaků, které se stále rozšiřují. Souvislost mezi zemědělstvím a výživou v sobě tedy obsahuje *výhybky k rozdílné společenské budoucnosti*, která v jednom případě spojuje oblasti průmyslu, výzkumu, politiky a práva dlouhodobě působícími a riziko produkujícími „objektivními tlaky“, zatímco v druhém případě nic takového právě nečiní.

Přímluva za teorii učení se vědecké racionality

Racionalita a iracionalita vědy není nikdy jen otázkou přítomnosti a minulosti, nýbrž vždy též otázkou *možné budoucnosti*. Ze svých chyb se můžeme učit – a to také znamená, že vždy je možná *jiná* věda. Nejen jiná teorie, ale jiná *teorie poznání*, jiný vztah mezi teorií a praxí a jiná *praxe* tohoto vztahu. Jestliže je správné, že přítomnost není ničím jiným než hypotézou, kterou jsme ještě nepřekonali, pak dnes je doba antihypotézy. „Prubířské kameny“, jimž takové podnikání musí čelit, jsou bez dalších slov zřejmé: projekt moderny potřebuje první pomoci. Hrozí, že se zadusí vlastními anomáliemi. Jednou z nich je věda ve své existující formě.

Potřebujeme teorii objektivních tlaků vědecko-technické aktivity, teorii, která soustředí pozornost na *vytváření* objektivních tlaků a „nepředvídatelných vedlejších důsledků“ vědecko-technické aktivity samé. Prostředek, umožňující vyhnout se fatalismu důsledků a zlikvidovat ho, musí být nalezen také v rámci jednání, v sebepojímání věd samých. Záchytné body pro objasnění toho, jak je produkována nepředvídatelnost důsledků a jak se jí lze vyhnout, musí být odhalovány nikoli *po* vědecké praxí, ale *v ní* – v tom, co považuje či nepovažuje za hodné povšimnutí, jak klade otázky, jak rozhazuje „sítě“ svých kauzálních hypotéz, jak roz-

hoduje o platnosti svých hypotéz a co přitom pomíjí a přechází. Do „nikým neřízeného“, bleskurychle postupujícího vědecko-technického vývoje uvolňujícího explozivní síly musíme změnou jeho sebechápání a politického utváření takřkajíc zabudovat *volant a brzdu*. Že je to principiálně možné, měly spíše ilustrovat než doložit předcházející úvahy. Alespoň v obrysech jsou tak rozpoznatelné požadavky spojené s touto koncepcí: věda musí být myšlena jako (spolu)původkyně objektivních tlaků vedoucích ke ztrátě jistoty, která se stává všeobecnou. Věda musí tuto nejistotu rozptýlit prakticky účinnou změnou svého sebechápání. Zbývá naděje, že proti ní může být zaktivizován a zmobilizován rozum, který byl ve vědě umlčen. *Věda může sama sebe změnit* a kritikou svého historického sebechápání teoreticky i prakticky znovu oživit ideje osvícenství.

Klíčový význam pro splnění tohoto požadavku má otázka, zda a jak se zdaří zkorigovat *cestu vědy ke konvencionalizaci* – ať už při produkci dat, nebo při „teoretické gymnastice na sémantických větvích“ (R. Mayntz) – a znovu spojit vědeckou práci na úrovni její metodologické reflexe a sebekritiky se *skutečností* ve smyslu, který je třeba vypracovat. Na pozadí argumentů, které zde byly předneseny, to zajisté znamená, že pro nezávisle kritický a praktický potenciál věd má podstatný význam prokazování teoretických souvislostí. Znamená to ale také, že právě na základě teoretického a historického chápání musí být znovu promyšlen a určen pojem empirie. Při aktuálním stavu vědecky produkované nejistoty nemůžeme déle předpokládat, co „je“ empirie, ale musíme to teoreticky vypracovat. Hypotéza zní tak, že teprve v rámci *teorie empirie* je možné spekulativní sílu myšlení znovu vztáhnout ke „skutečnosti“ a zároveň znovu načrtnout a vymezit doplňující se role teorie a empirie v jejich opozici a komplementaritě.

Mohou k tomu přispět i sociální vědy. Právě ony by mohly dát podnět k tomu, aby se vědy osvobodily od svého osudu nezralosti a slepoty vůči riziku, který samy zavinily. Nikde pro to neexistuje žádný recept, a sotva lze nalézt nějakou radu. V případě sociálních věd ukazuje cestu alespoň otázka: jak lze sociální teorii a sociální zkušenost uvést do vzájemného vztahu takovým způso-

bem, aby bylo zredukováno spektrum neviděných vedlejších důsledků a aby sociologie byla – i při veškeré roztržitosti na speciální pracovní oblasti – s to přispět k *vědecké specializaci na souvislost* (v zásadě tedy k svému původnímu cíli)?

Je hledána „*teorie učení se*“ vědecké racionality, která ji myslí jako schopnou změny v konfrontaci s ohroženími, jež sama produkuje. Na rozdíl od analytické teorie vědy, která předpokládá racionalitu vědy v jejím historickém stavu v určitém okamžiku a pokouší se ji rekonstruovat, stává se tak poznávací nárok vědy *budoucím projektem*, jenž nemůže být na základě forem přítomnosti ani vyvrácen, ani vytvořen. Stejně jako vyvrácení newtonské mechaniky neznamenal konec fyziky, neznamená ani prokázání iracionality vládnoucí vědecké praxe konec vědy. Předpokladem je přenést obsažnou schopnost kritiky a učení se, která je uchovávána ve výzkumné praxi, na základy poznání a na aplikaci poznatků. Zároveň by tím byla pozvednuta do vědeckého vědomí reflexivita procesu modernizace, která je *fakticky latentní*. Kde se však modernizace setkává s modernizací, mění toto slovo také svůj smysl. Je-li modernizace sociálně a politicky aplikována sama na sebe, ztrácí zájem na „disponibilitě“, který je tak rozšířený, svůj technický dosah a nabývá formy „sebezvládnání“. Ve změti rozporů a nových doktrinálních sporů vzniká možná i *šance* na praktické sebezvládnutí a sebezpřeměnu vědecko-technické „druhé přírody“, jejích myšlenkových a pracovních forem.

Kapitola VIII

Stírání hranic politiky: ke vztahu politického řízení a technicko-ekonomické proměny rizikové společnosti

Riziková společnost se v protikladu ke všem dřívějším etapám (včetně společnosti industriální) vyznačuje jedním zásadním *nedostatkem*: situace ohrožení není možné připsat *vnějším* příčinám. Na rozdíl od všech dřívějších kultur a fází společenského vývoje, které byly vystaveny rozmanitým hrozbám, je dnes společnost ve styku s riziky *konfrontována sama se sebou*. Rizika jsou historickým produktem, odrazem lidských aktivit a opomenutí, výrazem vysoce rozvinutých výrobních sil. S nástupem rizikové společnosti se proto problémem a tématem stává *sebevytváření* podmínek společenského života (zprvu v negativním smyslu v podobě požadavku na odvrácení existujících nebezpečí). Jsou-li lidé znepokojeni riziky, nelze už původ existujících nebezpečí hledat v něčem vnějším, cizím, nikoli lidském, nýbrž v historicky získané lidské schopnosti vedoucí k sebezpřeměně, sebezpřetváření a sebedestrukci podmínek reprodukce veškerého života na této zemi. To však znamená, že zdrojem existujících nebezpečí už není nevědění, nýbrž *vědění*, nikoli nedostatečné, nýbrž *zdomakonalené* ovládnání přírody, nikoli to, co se vymyká lidskému dosahu, nýbrž právě *system rozhodování* a objektivních tlaků nastolený industriální epochou. Moderna převzala navíc i roli svého protějšku – roli tradice, která má být překonána, tlaku přírody, který má být ovládnut. Stala se hrozbou a příslibem osvobození od hrozby, kterou sama vytváří. S tím souvisí základní důsledek, který je ústředním tématem této kapitoly: rizika se stávají motorem *sebepolitizace* moderny v industriální společnosti – a navíc mění pojem, místo a média „politiky“.

1. Politika a subpolitika v systému modernizace

Toto hodnocení změny systému politiky v podmínkách zostřujících se rizikových situací předběžně načrtneme ve *čtyřech* tezí:

Za prvé: vztah mezi společenskou změnou a politickým řízením je v projektu industriální společnosti původně chápán podle modelu „rozštěpeného občana“. Ten si jakožto *citoyen* na jedné straně uvědomuje svá politická práva ve všech oblastech formování politické vůle a na druhé straně jakožto *bourgeois* obhajuje vlastní soukromé zájmy ve sféře práce a ekonomiky. Ve shodě s tím dochází k diferenciaci mezi politicko-administrativním a technicko-ekonomickým systémem. Osovým principem politické sféry je participace občanů v institucích zastupitelské demokracie (ve stranách, parlamentech atd.). Rozhodování a s ním spojené vykonávání moci se řídí maximami zákonnosti a zásadou: moc a vláda mohou být vykonávány pouze se souhlasem těch, jimž se vládne.

Jednání *bourgeois* ve sféře technicko-ekonomických zájmů je naproti tomu pokládáno za *nepolitiku*. Tato konstrukce spočívá za prvé na tom, že technický pokrok je stavěn na roveň pokroku *sociálnímu*, a za druhé na tom, že směr vývoje a výsledek technické změny jsou pokládány za výraz nevyhnutelných technicko-ekonomických *objektivních tlaků*. Technologické inovace zvyšují kolektivní a individuální blahobyt. Toto zvyšování životní úrovně slouží zároveň vždy jako ospravedlnění negativních dopadů (dequalifikace, rizika spojená s propouštěním, překládáním a zaměstnáváním pracovníků, zdravotní ohrožení, devastace přírody). Ani neshody v otázce „sociálních důsledků“ nebrání zavádění technicko-ekonomických inovací. To v zásadě nepodléhá politické legitimizaci a má dokonce – ve srovnání s demokraticko-administrativními procedurami a realizačními lhůtami – moc úspěšně se prosadit, která je přímo imunní vůči kritice. *Pokrok nahrazuje hlasování*. A nejen to, stává se náhradou za otázky, jakýmsi předběžným souhlasem s cíli a důsledky, které zůstávají neznámé a nepojmenované.

V tomto smyslu je proces inovace, prosazovaný modernou proti nadvládě tradice, v projektu industriální společnosti *demokraticky rozdvojen*. Jen jedna část rozhodovacích kompetencí utvářejících společnost je integrována v politickém systému a podřízena principu parlamentní demokracie. Druhá část se vymyká pravidlům veřejné kontroly a zdůvodnění a je delegována na investiční svobodu podniků a na svobodu vědeckého bádání. Změna společnosti se v těchto souvislostech uskutečňuje v souladu s institucionálním uspořádáním *nepřímo* jako latentní vedlejší účinek ekonomických a vědeckotechnických rozhodnutí, tlaků a kalkulací. Lidé dělají něco docela jiného: prosazují se na trhu, využívají pravidel vytváření ekonomického zisku, řeší vědecké a technické otázky a převracejí tak stále znovu podmínky společenského soužití. V plně realizované industriální společnosti se tedy navzájem prolínají dva protichůdné procesy organizování společenské změny – rozvíjení politicko-parlamentní demokracie a uskutečňování nepolitické, nedemokratické společenské změny pod legitimizujícím praporem „pokroku“ a „racionalizace“. Oba procesy se k sobě vztahují jako moderna a antimoderna. Instituce politického systému – parlament, vláda, politické strany – na jedné straně *v rámci systému funkcionálně* předpokládají produkční okruh průmyslu, ekonomie, technologie a vědy. Na druhé straně je takto pod ospravedlňující rouškou technicko-ekonomického pokroku naprogramována trvalá změna všech oblastí společenského života, která je *rozporu* s nejprostšími pravidly demokracie – se znalostí cílů společenské změny, s diskusí, hlasováním a souhlasem.

Za druhé: tato dělicí linie mezi politikou a nepolitikou v permanentně probíhajícím inovačním procesu spojeném s modernou spočívala v devatenáctém a v první polovině dvacátého století nejméně na dvou – jak je dnes možné retrospektivně říci – základních historických předpokladech, které se od sedmdesátých let staly ve všech západních průmyslových zemích (a zejména ve Spolkové republice Německo) problematickými: za a) na *sociální evidenci nerovností v třídních společnostech*, která dodávala politický smysl a impuls *výstavbě sociálního státu*; za b)

na stavu vývoje výrobních sil a scientizace, jehož transformační potenciály nepřesahovaly okruh možností politického jednání ani nerušily legitimizační základy pokrokového modelu společenské přeměny. Oba předpoklady se v uplynulých dvou desetiletích staly v rámci reflexivní modernizace labilními. Projekt sociálního státu ztratil při své realizaci svoji utopickou energii. Zároveň pronikly do vědomí lidí jeho meze a stinné stránky. Kdo však jen lamentuje a kritizuje *ochromení* politična, jímž je to provázeno, přehlíží, že současně je *pravdou i opak*.

Vlny již probíhajících, ohlášených nebo rýsujících se změn pronikají a otřásají společnostmi. Svou hloubkou a dosahem pravděpodobně zastíní veškeré reformní pokusy posledních desetiletí. Politický klid je takto podemílán *hektickými změnami* v technicko-ekonomickém systému, které vystavují lidskou fantazii zkoušce odvahy. Science-fiction se ve stále větší míře stává vzpomínkou na zaslé časy. Klíčová témata jsou známá a byla v této knize dostatečně rozvedena: neustávající ničení vnější i vnitřní přírody, změna systému práce, zvýšená labilita genderově podmíněného stavovského řádu, detradicionalizace tříd a zostření sociálních nerovností, nové technologie balancující na pokraji katastrofy. Zdání „politického“ klidu klame. Vzniká jen tím, že politično je omezeno jen na to, co má politickou *etiketu*, na aktivity *politického systému*. Při širším pohledu ale vidíme, že společnost prochází vírem změn, který si – naprosto nezávisle na tom, jak jej hodnotíme – zcela jistě zaslужuje predikát „revoluční“. Tato společenská změna se však uskutečňuje formou *nepolitického*. Nespokojenost s politikou je v tomto smyslu nejen nespokojeností s politikou samou, nýbrž vyplývá z *nepoměru* mezi oficiálním zplnomocněním k jednání, které se vydává za politické a stává se bezmocným, a rozsáhlou, pro rozhodování uzavřenou změnou společnosti, která přichází tichým, ale nezadržitelným krokem nepolitického. Pojmy politiky a nepolitiky tak ztrácejí svoji oстрost a je třeba, aby byly systematicky zrevidovány.

Za třetí: oba procesy – slábnutí sociálněstátního intervencionismu během jeho úspěchů a vlny velkých technologických inovací s dosud neznámými podobami budoucího ohrožení –

kulminují ve *stírání hranic politiky*, a sice ve dvojitým smyslu: vydobytá a uplatňovaná práva omezují na jedné straně *uvnitř* politického systému volný prostor pro jednání a *vně* politického systému dávají vzniknout nárokům na politickou participaci ve formách *nové politické kultury* (občanské iniciativy, sociální hnutí). Ztráta utvářející a prosazující moci státu není v tomto smyslu výrazem politického selhání, nýbrž produktem *uplatněné* demokracie a sociální státnosti, kdy občané dovedou využít všech prostředků veřejné i soudní kontroly a participace k ochraně svých zájmů a práv.

Na druhé straně technicko-ekonomický rozvoj ztrácí paralelně s rostoucím dosahem svého potenciálu změn a forem ohrožení charakter nepolitiky. Tam, kde obrysy alternativní společnosti už nemají vzejít z parlamentních debat nebo z rozhodnutí exekutivy, nýbrž z aplikace mikroelektroniky, reaktorové technologie a lidské genetiky, rozpadají se konstrukce, které proces modernizace dosud politicky neutralizovaly. Současně zůstává technicko-ekonomické jednání díky své konstituci chráněno i proti požadavkům parlamentní legitimizace. Technicko-ekonomický vývoj má tedy své místo mezi kategorií politiky a nepolitiky. Je čímsi třetím, získává choulostivý hybridní status *subpolitiky*, v níž je dosah vyvolaných sociálních změn nepřímou úměrnou jejich legitimizaci. Zároveň s narůstáním rizik jsou místa, podmínky a média jejich vzniku a interpretace zbavovány objektivních technicko-ekonomických tlaků. Právně odpovědné instance státní kontroly a vůči riziku citlivá mediální veřejnost začínají mluvit a zasahovat do „intimní sféry“ podnikového a vědeckého managementu. Směr vývoje a výsledky technologické změny se mohou stát předmětem diskuse a musí být legitimizovány. Podniková a vědecko-technická aktivita tak získává *nový politický a morální rozměr*, který byl dosud ekonomicko-technickému jednání naprosto cizí. Kdo chce, může říci, že ďábel ekonomie se musí pokropit svččenou vodou veřejné morálky a ověnit svatozáří péče o přírodu a společnost.

Za čtvrté: tímto způsobem je vyvoláván pohyb protichůdný prosazování projektu sociálního státu v prvních dvou třetinách

dvacátého století. Zatímco mocenské potenciály „intervencionistického státu“ získala tehdy politika, stěhuje se nyní potenciál utváření společnosti z politického systému do subpolitického systému vědecko-technicko-ekonomické modernizace. Dochází k choulostivému převrácení politiky a nepolitiky. *Politické se stává nepolitickým a nepolitické politickým*. Tato výměna rolí při nezměněných fasádách se paradoxně uskutečňuje tím důrazněji, čím samozřejměji se trvá na dělbě práce mezi politickou a nepolitickou přeměnou společnosti. Stimulace a zajištění „hospodářského rozmachu“ a „svobody vědy“ se stávají kolejí, po níž se primát ve sféře politického utváření přesunuje z politicko-demokratického systému do demokraticky nelegitimizovaného kontextu ekonomické a vědecko-technické nepolitiky. Dochází k *revoluci v rouše normality*, k revoluci, která se vymyká možnostem demokratického zasahování, ale musí být tvářív v tvář stále kritičtější veřejnosti ospravedlňována a realizována demokratickými instancemi.

Tento vývoj s sebou nese mimořádně závažné důsledky a problémy: v projektu sociálního státu si politika mohla díky politické intervenci zasahující do dění na trhu zajistit ve vztahu k technicko-ekonomickému systému relativní autonomii a obhájit ji. Nyní naopak hrozí, že politický systém bude při zachování své demokratické struktury *zbaven moci*. Politické instituce se stávají správkyněmi vývojového procesu, který neplánovaly ani neutvářely, za který ale musí nějakým způsobem nést odpovědnost. Rozhodnutí přijímaná ve vědě a ekonomice jsou na druhé straně nabitá efektivním politickým obsahem, pro který nejsou příslušní aktéři nijak legitimováni. Rozhodnutí, která mění společnost, nemají nikde místo, kde by mohla vystoupit, stávají se němými a anonymními. V ekonomice jsou spojena s rozhodováním o investicích, které vytlačuje potenciál transformující společnost do „neviděných vedlejších důsledků“. Empiricko-analytické vědy, které promýšlejí inovace, zůstávají ve svém sebechápání a institucionálním začlenění odříznuty od technických důsledků a od důsledků těchto důsledků. Nerozpoznatelnost důsledků a neschopnost připsat za ně odpovědnost je programem rozvoje vědy. Utvářející poten-

ciál moderny se začíná stahovat do „latentních vedlejších důsledků“, které se na jedné straně rozrůstají v rizika ohrožující existenci a na druhé straně ztrácejí závoj latence. To, co *nevidíme a nechceme*, stále viditelněji a hrozivěji mění náš svět.

Tato hra, kdy role politiky a nepolitiky jsou vyměněny, zatímco fasády zůstávají stejné, se stává děsivou. Politici si musí nechat říkat, kam tato cesta bez plánu a vědomí vede, a musí si to nechat říkat od těch, kteří to také nevědí a jejichž zájmy se zaměřují na něco úplně jiného, a tudíž *i* dosažitelného. A musí pak této jízdě do neznámé alternativní země dodat mezi voliči nacvičeným gestem vyhasínající důvěry v pokrok lesku jako svému vlastnímu vynálezu – a při přesnější úvaze jen z toho jediného důvodu, že od počátku neexistovala a neexistuje žádná jiná alternativa. Nutnost technického „pokroku“ a nemožnost rozhodovat o něm se stává pojítkem, které spojuje tento proces s jeho demokratickou (ne)legitimizací. V rozvinutém stadiu západní demokracie přejímá moc „vláda nikoho“ (Hannah Arendtová) v podobě (už nikoli) neviděných vedlejších důsledků.

2. Ztráta funkce politického systému: argumenty a vývojové tendence

Vědecká a veřejná debata o potenciálu politiky z hlediska jejího vlivu na technicko-ekonomickou změnu je prodchnuta zvláštní ambivalencí. Na jedné straně se rozmanitým způsobem poukazuje na *omezené* kapacity státu, pokud jde o řízení a možnost intervence ve vztahu k aktérům modernizace v průmyslu a výzkumu. Na druhé straně se navzdory vší kritice existujících omezení prostoru pro politické jednání, ať už jsou z hlediska systému nutná, nebo se jim lze vyhnout, dál *trvá na politickém systému jako na výlučném centru politiky*. Politická diskuse probíhající v posledních dvou či třech desetiletích ve vědě a na veřejnosti se dá přímo charakterizovat jako zostření tohoto protikladu. Odkrývání restriktivních podmínek politického jednání, které brzy začalo získávat a v posledních letech skutečně získalo nový im-

puls řečmi o „neřiditelnosti“ a o „demokracii podléhající náladám“, není nikdy konfrontováno s otázkou, zda snad v dílnách technicko-ekonomického rozvoje nevzniká bez plánu, hlasování a vědomí *jiná* společnost. Nářky nad ztrátou politična zůstávají nadále spíše spojeny s normativně platným očekáváním, že rozhodnutí, která mění společnost, by měla být, i když tomu už tak není, koncentrována v institucích politického systému.

V tomto smyslu je už dlouho a ze zcela různých pozic předmětem kritiky to, že *parlament ztrácí význam* jako centrum racionálního utváření vůle. Tvrdí se, že rozhodnutí, která podle znění ústavy přísluší parlamentu a jednotlivým poslancům, jsou ve stále větší míře přijímána jednak vedením jednotlivých frakcí a stranickými aparáty, jednak státní byrokracií. Tato ztráta funkce parlamentu je přitom často interpretována jako nevyhnutelný důsledek stále komplikovanějších vztahů v moderních industriálních společnostech. Kritičtí pozorovatelé hovoří v každém případě o tom, že státní mocenský aparát se dál postupně osamostatňuje bez ohledu na vůli občanů.

V pozoruhodné shodě tito pozorovatelé dále konstatují, že přesun někdejších parlamentních kompetencí na frakce a na politické strany na jedné a na státní byrokracii na druhé straně překrývají dvě další vývojové tendence: narůstání prostoru pro *technokratické* rozhodování v parlamentu i v exekutivě a sílení *korporativisticky* organizovaných mocenských a nátlakových skupin. Vzhledem k postupující scientizaci politických rozhodnutí, argumentuje se v této souvislosti, provádějí politické instance (např. v oblasti environmentální politiky, ale také při volbě velkých technologií a jejich lokalizaci) jen to, co jim doporučí vědecké expertizy. V posledních letech se různým způsobem upozorňovalo na to, že akční okruh politických aktérů připadajících v úvahu je tímto způsobem pojmán ještě příliš úzce. Své slovo by měly mít rovněž *svazy* – odbory, podnikatelé, veškeré organizované zájmové okruhy, které industriální společnost rozlišuje. Politika se ze svých oficiálních arén – z parlamentu, vlády, politické administrativy – přesouvá do *šedé zóny korporativismu*. Organizovanou mocí zájmových svazů je zde předkováváno žhavé železko politických rozhodnutí, jež pak jiní musí obhajovat jako své

vlastní dílo. Vliv svazů, které opět využívají byrokraticky organizovaných aparátů, se podle příslušných průzkumů odráží jak na rozhodování státní exekutivy, tak i na formování vůle politických stran. Tento proces je v závislosti na daném stanovisku kritizován jako podryvání státu privátními zájmovými skupinami kvazi veřejné povahy nebo naopak vítán jako korektiv osamostatňování a upevňování státního vládního aparátu.

V marxistické teorii a kritice státu, která ovšem nezná autonomní pojem politična, je toto napojení státní moci na parciální zájmy dovedeno do extrému. V této perspektivě je stát, pojmáný ve smyslu Marxovy charakteristiky jako „ideální souhrnný kapitalista“, ve svém prostoru pro jednání v různých variantách zcela zredukován na „řídící výbor vládnoucí třídy“. Ono minimum samostatnosti, které je státnímu aparátu a jeho demokratickým institucím přiznáváno, vyplývá z tohoto hlediska ze systémově podmíněné nutnosti shrnout omezené, krátkodobé, navzájem si odporující a nedokonale formulované zájmy „jednotlivých kapitalistů“ a prosadit je proti odporu ve vlastním táboře. I zde je za centrum politiky pokládán politický systém, ztrácí ale jakoukoli svébytnost. Proti tomuto myšlení v příliš zjednodušujících kategoriích „základny“ a „nadstavby“ se vždy namítalo, že podceňuje stupeň osamostatnění politického jednání ve vyspělé parlamentní demokracii stejně jako zkušenosti z novějších politických dějin, které ukazují, že organizace produkce ve vyspělých kapitalistických průmyslových společnostech se velmi dobře snáší s naprosto odlišnými formami politické vlády (jak je reprezentují například Švédsko, Chile, Francie a Spolková republika Německo).

V sedmdesátých letech sloužila jako historický doklad „relativní autonomie“ politicko-administrativního systému ve vztahu k principům a zájmům ekonomického systému výstavba státu blahobytu a sociálního státu v západoevropském poválečném vývoji. V teoriích státu, které se zabývají „pozdním kapitalismem“, je tato intervencionistická moc státu vysvětlována tím, že rozvojem industriálního kapitalismu dochází k „existenčně *nutnému* vytváření systémových prvků *cizích* struktuře“ (C. Offe, 1972, s. 38). Politická rozhodovací moc čerpá z tohoto hlediska svůj potenciál vlivu nejen z dysfunkčních vedlejších důsledků tržního

mechanismu, nýbrž i z toho, že „intervencionistický stát zaskakuje ve funkčních mezerách trhu“ (J. Habermas, 1973, s. 51) – například s ohledem na zlepšení materiální i nemateriální infrastruktury, na výstavbu vzdělávacího systému, na zajištění před riziky spojenými se zaměstnáním atd.

V posledním desetiletí ustoupila tato diskuse zřetelně do pozadí. Nejde jen o to, že pojem krize ztratil při své generalizaci (ekonomická krize, krize legitimacy, krize motivací atd.) teoretické a politické ostří. Z různých stran se také shodně konstatuje, že projekt intervencionistického sociálního státu ztratil při své realizaci svoji utopickou energii. Čím je sociální stát úspěšnější, tím zřetelněji naráží uvnitř na odpor soukromých investorů, kteří čelí rostoucím nákladům na mzdy a dalším s nimi spojeným vedlejšími nákladům stále menší ochotou investovat nebo také racionalizacemi, které v zesílené míře vytlačují pracovní síly. Současně vystupují stále zřetelněji do popředí stinné stránky a vedlejší účinky vymožeností sociálního státu. „Právně administrativní prostředky realizace programů sociálního státu nepředstavují jakési pasivní a jakoby vlastností zbavené médium. Spíše je s nimi spjata praxe izolování faktů, normalizování a dozoru, jejíž zvětňující a subjektivizující moc sledoval Foucault až do nejjemnějších kapilárních sítí každodenní komunikace... Krátce, projekt sociálního státu jako takový v sobě obsahuje rozpor mezi cílem a metodou“ (J. Habermas, 1985, s. 7). I ve vnějších vztazích jsou na národní stát historickým vývojem – mezinárodním propojením trhu a koncentrací kapitálu, ale také celosvětovou výměnou škodlivých a toxických látek a s ní spojeným zdravotním ohrožením a devastací přírody – kladeny v okruhu jeho kompetencí příliš velké požadavky (viz výše).

Více či méně bezradné reakce na tyto vývojové tendence nározně shrnuje formule o „*nové nepřehlednosti*“ (Habermas). Ta se týká také dvou dalších okolností: za prvé *uvolněnosti sociální struktury a politického chování voličů*, která se v posledních deseti letech stala znepokojujícím faktorem politiky, a za druhé *mobilizace občanů, občanských protestů a různých sociálních hnutí*, jež se ve všech záležitostech dotýkajících se jejich zájmů hlásí velmi výrazně ke slovu (K. W. Brand, D. Büsser, D. Rucht, 1983).

Ve všech západních masových demokraciích vyvolává ve stranických centrálních nejistotu *rostoucí podíl nestabilních voličů*, který vede k tomu, že politické dění se stává nevypočitatelným. Zatímco v šedesátých letech se ve Spolkové republice počítalo přibližně s 10 % nestabilních voličů, dnes se jejich podíl odhaduje v různých studiích na 20 % až 40 %. Analytici volebního chování a politici se shodují v diagnóze, že právě nestabilní voliči se svou „rtuťovitou flexibilitou“ (Noelle-Neumann) budou vzhledem k těsným většinovým poměrům v budoucnosti rozhodovat volby.

To zároveň znamená, že strany se mohou ve stále menší míře opírat o „kmenové voliče“ a musí se všemi prostředky, které mají k dispozici, ucházet o přízeň občanů – a v poslední době zejména občanek (srov. souhrnně P. Radunski, 1985). Vzhledem ke stále viditelnější propasti mezi požadavky obyvatelstva a jeho reprezentací ve spektru politických stran získávají zcela nepředvídanou údernou sílu a širokou podporu občanské iniciativy a nová sociální hnutí.

I když posuzování všech těchto „disonantních“ vývojových tendencí vždy kolísá podle politického stanoviska a i když v tomto „odkouzlení státu“ (Wilke) vystupují rozmanitým způsobem do popředí prvky „stírání hranic politiky“, zůstávají tyto diagnózy explicitně nebo implicitně, fakticky nebo normativně nicméně nakonec vázány na představu určitého *politického centra*, které má nebo by mělo mít svoje místo a prostředky vlivu v demokratických institucích politicko-administrativního systému. Zde bude naproti tomu rozpracována perspektiva vycházející z toho, že v průběhu reflexivní modernizace se předpoklady tohoto oddělení politiky a nepolitiky rozpadají. Za formulí o „nové nepřehlednosti“ se skrývá hluboká *systémová změna politična*, a to ve dvojím ohledu: první stránkou (a) je ztráta moci, k níž u centralizovaného politického systému dochází během *prosazování a uplatňování občanských práv* ve formách *nové politické kultury*; druhou stránkou (b) jsou změny sociální struktury, které jsou spojeny s přechodem od nepolitiky k *subpolitice* – jde o vývoj, kdy dosavadní „pokojná formule“ – technický pokrok se rovná pokroku sociálnímu – ztrácí, zdá se, podmínky své aplikace. Obě perspek-

tivy se sčítají ve „stírání hranic politiky“, jehož možné důsledky budou v závěru osvětleny v rámci tří scénářů.*

3. Demokratizace jako proces zbavující politiku moci

Nikoli selhání politiky, ale její *úspěch* vedl k tomu, že stát ztratil moc intervence a politika své dosavadní místo. Je dokonce možné říci, že čím úspěšněji se ve dvacátém století dařilo vybojovávat, prosazovat a *naplňovat životem* politická práva, tím důrazněji byl zpochybňován primát politického systému a tím fiktivnější se zároveň stávala reklamovaná koncentrace rozhodování na nejvyšších místech politicko-parlamentárního systému. V tomto smyslu dochází v druhé polovině dvacátého století ke *zlom v kontinuitě* politického vývoje, a to nejen ve vztahu k akčním oblastem technicko-ekonomického vývoje, ale také v jeho vnitřní struktuře: pojem, základy a instrumenty politiky (a nepolitiky) se stávají nezřetelnými, otevřenými a je třeba, aby byly historicky nově určeny.

Koncentrace rozhodovacích kompetencí v politickém systému, tak jak byla v projektu občanské průmyslové společnosti proponována v poměru mezi *citoyen* a *bourgeois*, spočívá na naivním předpokladu, že na jedné straně mohou být prosazena demokratická práva občanů a na druhé straně při přijímání politických rozhodnutí zachovány vztahy spočívající na hierarchické autoritě. Výsledkem této monopolizace demokraticky konstituovaných práv na politické rozhodování je nakonec rozporný obraz *demokratické monarchie*. Pravidla demokracie zůstávají omezena na volbu politických reprezentantů a na participaci na politických programech. Jakmile je „dočasný monarcha“ jednou dosazen do úřadu, nejenže sám uplatňuje diktátorské vůdcovské vlastnosti a autoritativně prosazuje svá rozhodnutí shora dolů, ale i instance a zájmové a občanské skupiny, jichž se jeho roz-

---

* Základem argumentace v této kapitole je *omezený* pojem politiky. Ústřední místo zaujímá *utváření a změna životních poměrů*, zatímco konvenčně pojímaná politika je chápána jako obrana a legitimizace panství, moci a zájmů.

hodnutí týkají, zapomínají na svá práva a stávají se „demokratickými poddanými“, kteří netázáni akceptují nárok státu na vládu.

V průběhu reflexivní modernizace je tato perspektiva z několika stran zpochybněna: stále zřetelněji se ukazuje, že nalézání politických „řešení“ se právě díky prosazení demokratických práv stává *kontingentním*. Ve sféře politiky (a subpolitiky) nikdy neexistuje jedno jediné ani nějaké „nejlepší“ rozhodnutí, nýbrž vždy je možných *několik* rozhodnutí. Proto se politické rozhodovací procesy, ať k nim dochází na jakékoli úrovni, už nedají chápat jako pouhé prosazování nebo realizace určitého modelu, který byl předem stanoven určitými vůdci nebo mudrci, modelu, jehož racionalita nemůže být předmětem diskuse a jenž může nebo musí být autoritativně uplatněn i proti vůli a „iracionálnímu odporu“ podřízených instancí a zájmových a občanských skupin. Jak formulování programů a přijímání rozhodnutí, tak i jejich prosazování musí pak být spíše pojímáno jako proces „*kolektivního jednání*“ (M. Crozier, E. Friedberg, 1979), a to v nejlepším případě znamená také jako proces kolektivního učení se a kolektivní tvorby. Tím jsou však nutně *dekoncentrovány* oficiální rozhodovací kompetence politických institucí. Politicko-administrativní systém pak už nemůže být jediným a centrálním místem politického dění. Právě v *důsledku* demokratizace vznikají *napříč* formální vertikální a horizontální strukturou existujících oprávnění a kompetencí sítě dohod a participací, vyjednávání, reinterpretací i možného odporu.

Představa o jediném centru politiky, která je kultivována v modelu industriální společnosti, spočívá tedy na zvláštní *polovičatosti demokracie*. Na jedné straně zůstávají akční oblasti subpolitiky ušetřeny uplatňování demokratických pravidel (viz výše). Na druhé straně nese politika vzhledem k svým systematicky rozdělovaným vnějším nárokům i uvnitř monarchické rysy. Ve vztahu k administrativě a zájmovým skupinám musí mít „politické vedení“ silnou ruku a uplatňovat nakonec diktátorskou moc. Ve vztahu k občanům je rovným mezi rovnými, má naslouchat jejich hlasu a brát vážně jejich starosti a obavy.

V této situaci se nejen zcela obecně odráží tlak vyhnout se otázkám a zkrátit diskuse a konzultace, který je vlastní každému jed-

nání. Nacházejí v ní výraz i imanentní tenze a rozpory ve struktuře politicko-demokratického systému; příkladem je vztah mezi parlamentní debatou, veřejností a exekutivou, která je na jedné straně odpovědná parlamentu a na druhé straně je po stránce své „úspěšnosti“ hodnocena podle síly, s jakou dokáže prosadit svá rozhodnutí. Zejména systém „volebního boje“ nutí k vzájemnému připisování rozhodovacích kompetencí – ať už při vyhlásování úspěchů dosavadní politiky nebo při jejím odsuzování –, což nepřestává živit a obnovovat reálnou *fikci* o kvazi-demokratickém „dočasném diktátorovi“. *Se zřetelem k systému* zde musí být pěstováno domnění, jako by jednou zvolená vláda a strany, které ji podporují, nesly odpovědnost za všechno dobré a špatné, co se děje v jejich funkčním období; o něčem takovém by se zřejmě dalo mluvit jen tehdy, kdyby vláda nebyla právě tím, čím je, totiž vládou demokraticky zvolenou a činnou ve společnosti, v níž všechny instance a všichni občané mají díky realizaci demokratických práv a povinností rozmanité možnosti uplatnit svůj hlas.

V tomto smyslu jsou v modelu založeném na možnosti specializace a monopolizace politiky v rámci politického systému, tak jak byl původně propagován v projektu průmyslové společnosti, vždy již rozporným způsobem navzájem promíšeny demokraticizace a *dedemokratizace*, moderna a *antimoderna*. Na jedné straně je soustřednost a specializace politického systému a jeho institucí (parlamentu, výkonného aparátu, administrativy atd.) *funkčně nutná*. Jen tak mohou být vůbec organizovány procesy formování politické vůle a reprezentace skupin občanů a zájmů občanů. Jen tak je také možné praktikovat demokracii ve smyslu volby určitého politického vedení. Takto vzniká z inscenací politiky vždy znovu *fiktivní představa o řídicím centru moderní společnosti*, v němž se přes všechny diferenciaci a spletitosti nakonec sbíhají nitky politické intervence. Na druhé straně je toto autoritativní pojetí špičkových politických pozic a politického vedení právě *v důsledku* prosazování a využívání demokratických práv systematicky *zbavováno obsahu* a stává se *ireálným*. Demokraticizace v tomto smyslu nakonec ústí v jakési sebezbavení moci a delokalizaci politiky, v každém případě dochází k diferenciaci možností spolurozhodování, kontroly a odporu.

I když tato cesta u nás ještě zdaleka není ukončena, obecně nicméně platí, že všude tam, kde jsou zajištěna práva a přerozdělena sociální břemena, kde je možné uplatnit svůj hlas a občané se stávají aktivními, je politika do jisté míry zbavena hranic a zevšeobecněna. Představa, že hierarchická rozhodovací moc je soustředěna na nejvyšších místech politického systému, se souběžně s tím stává vzpomínkou na předdemokratickou, polodemokratickou nebo formálně demokratickou minulost. V ústředním aspektu se tedy v právně zajištěných demokraciích uplatňují podle okolností *také* momenty sebeposilování. Narůstání vědomě *využívané* demokracie vede vždy k novým měřítkům a nárokům, které i přes veškeré rozšiřování demokracie opět proměňují celkovou náladu v nespokojenost se „stagnací“ a „autoritativní povahou“ vládnoucích poměrů. V demokracii může v tomto smyslu „úspěšná“ politika vést k tomu, že instituce politického systému ztrácejí na významnosti a jsou zbavovány svého opodstatnění. *Zavedená* demokracie, v níž jsou si občané vědomi svých práv a dokládají to svým životem, vyžaduje v tomto smyslu jiné pojetí politiky a jiné politické instituce než společnost, která je teprve na cestě k ní.

Uplatňování občanských práv a diferenciací kulturní politiky

Ve vyspělých západních demokraciích bylo vypracováno mnoho způsobů kontroly, která měla omezit růst politické moci. Počátkem tohoto vývoje se stala už v devatenáctém století *dělbá moci*, která vedle parlamentu a vlády zajišťuje také institucionálně kontrolní funkce *soudnictví*. Ve vývoji Spolkové republiky se stala právně a sociálně skutečností *tarifní autonomie*. Ústřední otázky politiky v oblasti zaměstnání tak byly přenechány reglementované diskusi mezi jednotlivými stranami na trhu práce a stát byl v pracovních konfliktech zavázán k neutralitě. Jedním z dosud posledních kroků na této cestě je právní zajištění a obsahové naplnění *svobody tisku*, které dává spolu s masmédií (noviny, rozhlas, televize) a novými technologickými možnostmi vzniknout hojně diferencovaným *formám veřejnosti*. I když v žádném při-

padě nesledují vznešené cíle osvícenství, ale jsou také – nebo dokonce primárně – „otroky“ trhu, reklamy, konzumu (ať už konzumu všemožného zboží nebo institucionálně fabrikovaných informací), a i když možná produkují nebo zesilují neschopnost promluvit, nedostatek kontaktu, ba i hloupost, zůstává tu nicméně aktuální nebo potenciální funkce, kterou médii řízená veřejnost vykonává ve vztahu k politickým rozhodnutím. Tímto způsobem jsou uplatněním základních práv vytvářena a stabilizována centra subpolitiky – a sice právě v oné míře, v jaké jsou tato práva obsahově naplňována a ve své autonomii zajištěna proti zásahům politické (nebo ekonomické) moci.

Jestliže je tento proces realizace občanských a základních práv na všech svých stupních pojímán jako proces *politické modernizace*, stává se srozumitelným ono na první pohled paradoxní tvrzení, že politická modernizace *zbavuje politiku moci, stírá její hranice a politizuje společnost* – nebo že, řekneme-li to přesněji, poskytuje takto umožněným a postupně vznikajícím centrům subpolitiky a sférám jejich aktivit příležitosti k mimoparlamentní kontrole v rámci spolupráce nebo konfrontace. Tímto způsobem se diferencují více či méně jasně definované oblasti a prostředky částečně autonomní, kooperující či oponující politiky, které se zakládají na vydobytých a ochraňovaných právech. A to také znamená, že uplatňováním, expanzivním výkladem a utvářením těchto práv se poněkud změnilы mocenské vztahy uvnitř společnosti. „Špičky“ politického systému jsou konfrontovány s kooperativisticky organizovanými protihráči, s „definující mocí“ médii řízené veřejnosti atd., což může podstatným způsobem spolupůsobit a měnit agendu politiky. Také soudy se stávají všudypřítomnými kontrolními instancemi politického rozhodování a je příznačné, že je tomu tak právě v té míře, v jaké soudci na jedné straně využívají své „soudcovské nezávislosti“ a v jaké se občané na druhé straně mění z poddanského atributu státních výnosů v politické participanty a v případě potřeby se snaží soudně domoci svých práv i *proti* státu.

Je jen zdánlivě paradoxní, že tento druh „*strukturální* demokratizace“ probíhá mimo parlament a politický systém. Zřetelně tu vystupuje *rozpor*, do něhož se ve fázi reflexivní modernizace

dostávají demokratizační procesy; na jedné straně se na pozadí *realizovaných* základních práv diferencují a utvářejí demokratické možnosti spolurozhodování a kontroly v rozmanitých oblastech subpolitiky. Na druhé straně mívá tento proces prapůvodní domov demokracie – parlament. Formálně trvající práva a rozhodovací kompetence jsou oslabovány. Politický život v původně proponovaných centrech formování politické vůle pozbývá své podstaty a hrozí, že se změně ve strnulé rituály.

Jinými slovy, vedle modelu *specializované* demokracie se stále výrazněji realizují formy *nové politické kultury*, v jejichž rámci různá centra subpolitiky ovlivňují na základě uplatňovaných základních práv proces formování a realizace politických rozhodnutí. To vše samozřejmě neznamená, že státní politika ztrácí veškerý vliv. V centrálních oblastech zahraniční a vojenské politiky a v nasazení státní moci k zachování „vnitřní bezpečnosti“ si podržuje monopol. Že přitom jde o centrální sféru vlivu státní politiky, se zřetelně ukazuje už na tom, že od revolucí devatenáctého století existuje *relativně těsný vztah mezi mobilizací občanů a technicko-finančním vybavením policie*. I dnes se potvrzuje – například na diskusi o velkých technologiích –, že mezi výkonem státní moci a politickou liberalizací existuje v každém případě vzájemný vztah.

Nová politická kultura

Základní práva jsou v tomto smyslu stěžejními body pro decentralizaci politiky a mají dlouhodobé umocňující účinky. Poskytují rozmanité možnosti výkladu a ve změněných historických situacích vždy nová východiska pro prolomení dosud platných restriktivně selektivních interpretací. Prozatím poslední variantu tohoto fenoménu představuje *široká politická aktivizace občanů*, kteří rozmanitými a všem dosavadním politickým schémátům se vymykajícími formami – od iniciativních skupin přes takzvaná „nová sociální hnutí“ až po formy alternativní, kritické profesní praxe (mezi lékaři, chemiky, atomovými fyziky atd.) – uplatňují s mimoparlamentní bezprostředností svá zpočátku jen formální práva

a naplňují je životem, který pokládají za hodný usilování. Tato aktivizace občanů ve vztahu k všemožným tématům má zvláštní význam právě proto, že jsou jim otevřena *také* ostatní centrální fóra subpolitiky – soudnictví a mediální publicita –, jichž mohou alespoň v některých bodech, jak ukazuje vývoj, velmi efektivně využít k ochraně svých zájmů (při ochraně životního prostředí, v rámci protiatomového hnutí či při ochraně dat).

Ukazuje se zde „zesilující efekt“: základní práva mohou být uplatňována *sukcesivně* a formována tak, že se *vzájemně posilují*, což zvyšuje „sílu odporu“ ze strany „základny“ a „podřízených instancí“ proti nepopulárním intervencím „shora“. Rostoucí sebevědomí občanů a jejich zájem na participaci, o němž výmluvně svědčí veškeré demoskopické výzkumy stejně jako množství měnicích se občanských iniciativ a politických hnutí, se může při autoritativním chápání demokracie jevit jako „odpor proti státní moci“; i v očích vědců, kteří podle starého dobrého zvyku vidí místo pro politiku v politickém systému, to může vypadat jako pokus o získání neadekvátního politického vlivu. Je to ale nejbližší konsekventní krok, který následuje po prosazení demokratických práv, a sice krok k *reálné* demokracii. Těmito různorodými procesy se ohlašuje *zevšeobecnění* politického jednání, jehož témata a konflikty už nejsou určovány jen vybojováváním práv, ale také jejich utvářením a celospolečenským využíváním.

Základní práva s univerzalistickým nárokem na platnost, jak byla déle než dvě stě posledních let nesoustavně a přerývaně, nicméně v rámci celkově (až dosud) dobře *řízeného* procesu prosazována v západních společnostech, tvoří tedy stěžejní body politického vývoje; na jedné straně byla vybojována parlamentní cestou, na druhé straně se na jejich základě mohou mimoparlamentně definovat centra subpolitiky, která mohou otevřít novou stránku v historii demokracie. Je to možné bezprostředně ukázat na dvou dosud uvedených *místech a formách subpolitiky*: na soudnictví a na mediální publicitě.

V profesním postavení soudce, chráněném ve Spolkové republice statusem a právy úředníka, je zčásti díky novým formám náhledu a interpretace a zčásti následkem externích změn zřetelně patrný částečně autonomní prostor pro rozhodování, který je, jak

překvapený soudcovský sbor a veřejnost s úžasem pozoruje, v posledních letech také *kontroverzním způsobem* využíván. Tento svobodný prostor má své počátky v již dlouho existující právní konstrukci „soudcovské nezávislosti“. Teprve v poslední době – mj. zřejmě ve spojení s generační výměnou a s procesy scientizace – je však soudci aktivně využíván a sebevědomě utvářen. Z mnoha podmínek, které jsou v tomto směru rozhodující, je třeba uvést zejména dvě: reflexivní scientizací předmětů a rozhodovacích procesů spojených s vynášením soudcovských rozsudků se začaly *rozpadat původně platné „konstrukce objektivních tlaků“ a staly se alespoň částečně přístupnými individuálnímu rozhodování*. Týká se to v první řadě vědecké analýzy interpretace zákona a soudcovského rozhodování, díky níž se staly viditelnými a využitelnými *varianty* nalézání práva v rámci definovaném literou zákona a pravidly jeho interpretace – varianty, které zůstávaly dosud překryty otázkami náboru soudců a platnými základními přesvědčeními. Scientizace zde tedy odhalila použitelné techniky argumentace a vystavila povolání soudce dosud neznámé vnitřní *profesně politické pluralizaci*.

Tato tendence je podporována tím, že mnoho témat a konfliktních situací, které se dostávají před soud, *ztratilo svoji sociální jednoznačnost*. V mnoha centrálních oblastech konfliktů – zejména ve spojitosti s reaktorovou technologií a s otázkami životního prostředí, ale také s rodinným, manželským a pracovním právem – se experti a další experti stojící proti nim dostávají do nesmiřitelného názorového střetu. Tímto způsobem je rozhodnutí vraceno do rukou soudce – zčásti proto, že už výběr znalců v sobě obsahuje prvky předběžného rozhodnutí, a zčásti proto, že soudci je uloženo před vynesením rozsudku zvážit a nově uspořádat argumenty a jejich souvislosti. To, jak se vědy systematicky zbavují sebejistoty nadměrnou produkcí hypotetických, souvislost postrádajících a rozporných detailních výsledků (viz výše 7. kapitola), dopadá i na právní systém a otevírá před „nezávislým soudcem“ prostor pro rozhodování, což znamená, že proces souzení se pluralizuje a politizuje.

Pro zákonodárce to má takový důsledek, že se stále častěji ocitají na lavici obžalovaných. Procedury právního přezkoumání

dnes už téměř patří k normálnímu průběhu administrativního aktu, který vyvolává veřejné spory (jde-li např. o rozhodnutí, zda, jak a kde má být vybudována atomová elektrárna). Navíc je také stále nejistější a stále obtížněji předvídatelné, jaké podoby nabudou tyto procedury na cestě soudními instancemi a v žádném případě se nedá předvídat, jak dlouho potrvají. Vznikají tak šedé zóny nejistoty, které posilují dojem, že stát postrádá vliv. To v přeneseném smyslu platí pro zákonodárné iniciativy zcela obecně. Ty v každém případě velmi rychle narážejí na hranice stejně postavených nebo nadřazených instancí na zemské nebo spolkové úrovni či v rámci Evropského společenství. Procedury soudního přezkoumání, které lze v konfliktních případech očekávat, zajišťují potenciálnímu rozsudku soudce obecnou přítomnost v politickém systému (*nota bene* posilují monopol právníků v administrativě) a zužují svobodný prostor pro politické utváření. I právo na *svobodu tisku* se všemi možnostmi a problémy jeho interpretace poskytuje rozmanitá východiska pro diferenciaci velkých a parciálních veřejných sfér (od celosvětové televizní sítě až po školní časopis), jejichž šance na ovlivnění definice sociálních problémů jsou jednotlivě silně partikularizované, celkově však značné. Jsou sice omezeny a kontrolovány materiálními podmínkami produkce informací a rámcovými podmínkami zákonnými a sociálními, mohou však také získat značný význam pro veřejné, a tudíž politické vnímání problémů, jak zcela obecně ukazuje mimořádná politická konjunktura environmentálních témat a rozvoj a úpadek sociálních hnutí a subkultur. Zřetelně o tom např. svědčí také skutečnost, že nákladné a rozsáhlé vědecké výzkumy bývají v úřadě, který je zadal, brány často skutečně na vědomí teprve tehdy, když o nich přinese zprávu televize nebo nějaký masově čtený list. V politické administrativě se čte *Spiegel*, a ne výzkumná zpráva, a to ne (jen) proto, že by zpráva byla obtížně čitelná, ale také proto, že vzhledem k sociální konfiguraci obsahuje *Spiegel* fakty, které jsou – zcela nezávisle na obsahu a na argumentech – politicky relevantní. Výsledek výzkumu tu náhle ztrácí povahu něčeho, co leží v šuplíku. Každý ví, že zaměstnává tisíce dalších myslí a že si proto vynucuje osobní odpovědnost a veřejné zaujetí stanoviska (oponujícího stanoviska).

Moc definovat problémy a priority, která se za těchto okolností může rozvíjet (a která ovšem nesmí být v žádném případě zaměňována s „mocí redaktorů“, ale shoduje se spíše s nesamostatnou redakční prací), spočívá v podstatě nepochybně na výši nákladu, na sledovanosti pořadu a na z toho plynoucím faktu, že politická sféra může ignorovat *publikované* veřejné mínění jen s rizikem, že ztratí hlasy voličů. Tato moc je posilována a stabilizována zvyky spojenými se sledováním televize a novými technologiemi, nabývá ale dodatečně na významu demystifikováním vědecké racionality v rizikových podmínkách (viz výše). Ke zveřejnění v masmédiích jsou z nadbytku hypotetických poznatků vybírány jednotlivé případy, kterým se tak dodatečně dostává všeobecné popularity a věrohodnosti, jíž by jako čistě vědecké výsledky už nemohly dosáhnout.

Důsledek této situace pro politiku spočívá v tom, že zprávy o nálezech jedovatých látek na skládkách katapultované v palcových titulcích mění přes noc pořad politického jednání. Obecně rozšířené veřejné mínění, že odumírají lesy, si vynucuje nové priority. Jestliže bylo na evropské úrovni vědecky potvrzeno, že formaldehyd má přece jen karcinogenní účinky, hrozí nebezpečí, že se zhroutí dosavadní politika v oblasti chemie. Na to vše se musí reagovat politicky inscenovanými akcemi – ať už argumenty, právními předlohami nebo finančními plány. Tato moc definice, kterou mají média a veřejné mínění, nemůže samozřejmě předjímat politická rozhodnutí a zůstává sama rozmanitým způsobem zapojena do ekonomických, právních a politických předpokladů a koncentrací kapitálu ve sféře informací.

Ještě se tu alespoň zmíníme o poslední oblasti subpolitiky, o *privátní sféře*. Pro všechny sektory politiky je klíčovou veličinou počet narozených dětí stejně jako forma přístupu k rodičovství, např. otázka, zda matka chce zůstat činná v povolání, nebo zda se zcela stáhne do rodiny. Všechny otázky, na něž musí muži a ženy při utváření svých životních poměrů nalézt odpověď, mají bytostně i svoji politickou stránku. Proto také „indikátory problémů“ – zvyšující se počet rozvodů, klesající porodnost, přibývání nemanželských životních svazků – nejen odrážejí situaci v rodinných i mimorodinných vztazích mezi muži a ženami,

ale signalizují také rychle se měnící parametry pro všechny politické plány a řídicí postupy. Rozhodnutí, k nimž zde dochází (např. zda mít děti, kolik a kdy), nepodléhají vnějším zásahům ani tehdy, jsou-li s nimi spojeny závažné dopady na důchodovou politiku, na plánování vzdělání, na politiku v oblasti trhu práce, na sociální právo a sociální politiku. A je tomu tak právě proto, že tyto možnosti rozhodování spadají podle ústavně zaručené koncepce rodiny a privátní sféry výlučně do kompetence společně žijících párů.

Právní zajištění privátní sféry existuje již dávno. Dlouho ale nemělo takový význam. Teprve *detradicionalizací* žitých světů vznikají tyto svobodné prostory a zároveň i nejistota v sociálních základech politiky. Rovný přístup žen ke vzdělání a jejich hromadné pronikání na trh práce znamenají na jedné straně jen rozšíření již zajištěné rovnosti šancí na skupinu, která z ní byla dosud vyloučena. Na druhé straně se následně *celkově mění* situace v rodině, manželství a rodičovství, ve vývoji porodnosti a nezaměstnanosti, v oblasti sociálního práva, v systému zaměstnání atd. Procesy individualizace v tomto smyslu rozšiřují prostor pro subpolitické utváření a rozhodování v privátní sféře, a to pod úrovní možného ovlivnění ze strany státu. I v tomto smyslu odpovídá postulát ženského hnutí „privátní je politické“ historicky stále reálnějšímu stavu věcí.

Tyto odlišné dílčí arény kulturní a sociální subpolitiky – mediální publicita, soudnictví, privátní sféra, občanské iniciativy a nová sociální hnutí – se sčítají ve zčásti institucionálně zajištěné, zčásti mimoinstitucionální *formy výrazu nové politické kultury*. Ta se na jedné straně vymyká kategorizaci, na druhé straně se ale v uplynulých dvou desetiletích stala dokonce i ve svých proměnlivých formách (nebo právě v nich) důležitým faktorem ovlivňujícím politický a technicko-ekonomický vývoj ve Spolkové republice. Její aktivní působení se v neposlední řadě zakládá na tom, že papírové litery práva jsou naplňovány sociálním obsahem, nebo přesněji řečeno na tom, že je kus po kuse odbouráván a překonáván selektivní výklad univerzálně platných základních práv. Jako klíčové slovo tohoto vývoje se v mnoha sociálněvědních anketách a politických diskusích ozývá – pro jedny jako

strašák, pro druhé jako naděje – pojem *participace*. Takto iniciovaný vývoj se v žádném případě nesmí idealizovat a je možné energicky kritizovat jeho excesy směrem k novému mysticismu, nicméně se můžeme z dobrých důvodů domnívat, že kvalita a stupeň rozšíření tohoto myšlení a hledání už výrazně změnily politické panoráma ve Spolkové republice a že to v budoucnosti učiní ještě zřetelněji.

Sociální a kulturní diferenciací politiky během jejich úspěchů v parlamentním systému zanechala stopy i na politické sociologii. Racionalisticko-hierarchický model politiky účelu a prostředků (který byl vždy nepochybně fiktivní, ale dlouho se používal při výzkumu byrokracie a v teorii rozhodování) dostal trhliny. Byl vytlačen teoriemi, které zdůrazňují diskusi, interakci, vyjednávání, sítě, jedním slovem *interdependenci a procesuální charakter* všech prvků politického řízení – od formulace problému přes volbu příslušných opatření až po formy jejich realizace – uplatňovaných v kontextu příslušných kompetentních a zainteresovaných instancí a aktérů. Zatímco tradiční pojetí politiky vycházelo s jistou naivitou z toho, že politika může při volbě správných prostředků v zásadě také dosáhnout cílů, které si vytkla, v novějších koncepcích se na politiku pohlíží jako na společné působení různých aktérů, jež se může uskutečňovat i v *rozporu* s formálními hierarchiemi a *bez zřetele* k ustáleným kompetencím.

Výzkumy v této souvislosti ukázaly, že systém výkonných administrativních instancí se často vyznačuje tím, že v něm chybí vztahy striktní autority a převažují horizontální spojovací kanály. Dokonce i když existují vztahy formální hierarchické závislosti mezi nadřízenými a podřízenými úřady, nejsou možnosti vertikálního uplatnění vlivu často využívány (srov. R. Mayntz, 1980). V různých stadiích politického procesu získávají možnost uplatnění vlastního hlasu a spolupůsobení zcela různí aktéři a skupiny aktérů. To vše podtrhuje *nahodilý* charakter politické sféry navenek konstantně rozčleněné v duchu formální hierarchie. Toto rozředění politiky v *politický proces* je vědou současně jen váhavě bráno na vědomí. Nadále se *podsová* (už proto, že to politické vědě umožňuje analýzu), že tento proces je řízený a strukturovaný (například po stránce programu, přijímaných opatření,

jejich realizace atd.). Právě tak je dále udržována i fikce, že centrem politiky je politicko-administrativní systém. V takovém případě ale není možné postřehnout vývojový proces, který tu zaujímá ústřední místo: stírání hranic politiky.

4. Politická kultura a technický vývoj: konec konsensu ve vztahu k pokroku?

Modernizace politického systému omezuje akční prostor politiky. Politické utopie (demokracie, sociální stát), které jsou *realizovány, svazují*: právně, ekonomicky, sociálně. Modernizací ekonomicko-technického systému se naopak paralelně otevírají zcela nové možnosti intervence, jimiž mohou být zbaveny platnosti kulturní konstanty a základní předpoklady dosavadního života a práce. Mikroelektronika umožňuje měnit společenskou organizaci systému zaměstnání. Genová technologie činí člověka podobným *Bohu*. Může vytvářet nové substance a bytosti, může revolucionizovat biologické a kulturní základy rodiny. Tato generalizace principu utváření a udělatelnosti, která nyní zahrnuje i subjekt, jemuž by to vše mělo jednou sloužit, umocňuje rizika a politizuje místa, podmínky a prostředky jejich vzniku a interpretace.

Často se zdůrazňovalo, že „stará“ průmyslová společnost se upínala na ideu pokroku. Tato latentní víra v pokrok, která se dnes vzhledem k narůstání rizik stává tak vratkou, nebyla na jedné straně přes veškerou kritiku – od raného romantismu až do dnešního dne – nikdy zpochybněna: je to víra v metodu pokusu a omylu, v postupně se vytvářející – přes četné regresy a průvodní problémy – možnost systematického ovládnutí vnější i vnitřní přírody (mýtus, který byl například přes veškerou kritiku „kapitalistické víry v pokrok“ až do nejnovější doby závazný i pro politickou levici). Na druhé straně neubrala v pozadí zaznívající kritika civilizace společenským změnám realizovaným pod heslem „pokroku“ *ani zlomek síly, s jakou se prosazovaly*. To ukazuje na zvláštnosti procesu, v jehož rámci mohou společenské změny probíhat jakoby „inkognito“: „pokrok“ je mnohem víc

než jen ideologie, je to *mimoparlamentní* a jakožto „normální“ institucionalizovaná *akční struktura permanentní společenské změny*, v jejímž rámci dochází v mezní situaci – dosti paradoxně – i k tomu, že dosud platné vztahy jsou v případě nutnosti pořádkovou mocí státu násilně změněny přes odpor těch, kdo chtějí zachovat existující stav.

Abychom pochopili tuto legitimizační sílu konsensu ve vztahu k pokroku, je nutné vybavit si znovu jednu téměř zapomenutou souvislost: *vztah mezi sociální a politickou kulturou a ekonomicko-technickým vývojem*. Počátkem tohoto století byl vliv kultury na systém práce, technologie a ekonomiky ústředním bodem řady klasických sociálněvědních studií. Max Weber ukázal, jaký význam má kalvinistická religiózní etika a její „nitrosvětská askeze“ pro vznik a rozšíření „lidství spjatého s povoláním“ a kapitalistické ekonomické aktivity. Thorstein Veblen před více než půlstoletím dokazoval, že zákony ekonomie nejsou konstantně platné a že nemohou být chápány nezávisle, že jsou plně vázány na kulturní systém společnosti. Jestliže se změní formy sociálního života a hodnoty, musí se změnit i ekonomické principy. Jestliže např. většina obyvatelstva odmítá hodnoty ekonomického růstu (ať už z jakéhokoli důvodu), stává se problematickým naše myšlení o utváření forem práce, o kritériích produktivity a o směru technického vývoje, a vzniká nový tlak na politické jednání. Weber a Veblen v tomto smyslu (rozdílným způsobem) tvrdí, že práce, technická změna a ekonomický vývoj zůstávají zakotveny v systému kulturních norem, v převládajících očekáváních a hodnotových orientacích lidí.

Jestliže toto v zásadě evidentní nahlédnutí – které obhajovala i řada jiných autorů* – mezitím kromě planých slovních deklamací nezískalo téměř žádný praktický význam, vyplývá to zřejmě především z faktu, že sociální a politická kultura zůstala po druhé světové válce až do šedesátých let – zjednodušeně řečeno – v podstatě *stabilní*. „Proměnná“, která má konstantní charakter, není v tomto smyslu žádnou proměnnou, neobrací na sebe pozor-

---

* Z oblasti sociálních věd zde musí být vedle Webera a Veblena uvedeni zejména Emile Durkheim, Georg Simmel a v současnosti mj. John K. Galbraith a Daniel Bell.

nost a její význam může zůstat nerozpoznán. Velmi rychle se to mění tam, kde je tato stabilita otřesena. Význam průvodního kulturně normativního konsensu pro rozvoj ekonomiky a techniky je dodatečně patrný takřikajíc teprve při jeho rozpadu. V poválečném rozmachu Spolkové republiky Německo (ale také dalších západních průmyslových států) byl *hospodářský, technický a individuální „pokrok“ evidentně propojen*. „Hospodářský růst“, „zvyšování produktivity“ a „technické inovace“ nebyly jen vytčenými ekonomickými cíli, které odpovídaly zájmu podnikatelů na narůstání kapitálu, ale vedly obecně viditelným způsobem k rekonstrukci společnosti, k rostoucím možnostem individuálního konzumu a k „demokratizaci“ kdysi exkluzivních životních standardů. Toto propojení individuálních, společenských a ekonomických zájmů při realizaci ekonomicky a vědecko-technicky chápaného „pokroku“ se na pozadí poválečné destrukce zdařilo v té míře, v jaké na jedné straně skutečně došlo k rychlému růstu a v jaké se na druhé straně rozměr technologických inovací jevil jako kalkulovatelný. Obě tyto podmínky zůstávají vepsány do politických nadějí sociálního státu a stabilizují tak sféry politiky a nepolitiky „technické změny“. Tato *sociální konstrukce konsensu vzhledem k technologicko-politickému pokroku* spočívá na následujících předpokladech, které se začínají hroutit mj. s nástupem nové politické kultury v sedmdesátých letech (srov. H. J. Braczyk aj., 1986).

Za první, konsens se zakládá na všestranně sdílené uklidňující formuli, podle níž *„technický pokrok se rovná pokroku sociálnímu“*. Výchozí předpoklad zní takto: technický vývoj produkuje evidentní užitné hodnoty, které jsou pro každého doslova hmatatelné v podobě prostředků usnadňujících práci, zlepšeného života, zvýšené životní úrovně atd.

Za druhé, teprve toto ztotožnění technického pokroku s pokrokem sociálním dovoluje pojímat negativní dopady (např. dequalifikaci, převedení na jinou práci, rizika spojená se zaměstnáním, zdravotní ohrožení, ničivé zásahy do přírody) *odděleně* jako „sociální důsledky technické změny“, a to *a posteriori*. Je příznačné, že „sociálními důsledky“ se rozumí *újm*y – to znamená partikulární následné problémy pro určité skupiny, problémy, které

nikdy nezpochybňují sociálně evidentní prospěšnost technického pokroku samého. Mluvení o „sociálních důsledcích“ přitom umožňuje dvě věci: za prvé je odmítán jakýkoli požadavek na společenské a politické utváření technického vývoje. Za druhé je možné vést spory o „sociálních důsledcích“, *aniž* to nepříznivě ovlivní realizaci technické změny. Může a musí se diskutovat jen o *negativních* „sociálních důsledcích“. Technický vývoj sám zůstává něčím, o čem se nevedou spory, co se vymyká rozhodování, co se řídí imanentní objektivní logikou.

Za třetí, nositeli a producenty tohoto konsensu vzhledem k technologicko-politickému pokroku jsou *partneři v industriálním konfliktu*: odbory a zaměstnavatelé. Státu připadají jen nepřímé úkoly – podchycení „sociálních důsledků“ a kontrola rizik. Mezi vyjednávacími sociálními partnery jsou předmětem sporů jen „sociální důsledky“. Protikladné postoje při hodnocení „sociálních důsledků“ vždy *předpokládají konsens*, pokud jde o realizaci technického rozvoje. Tento konsens je v ústředních otázkách technologického rozvoje posilován mnohokrát osvědčeným *společným odporem* proti „nepřátelství vůči technice“, proti „ničení strojů“ a „kritice civilizace“.

Všechny nosné sloupy tohoto konsensu vzhledem k technologicko-politickému pokroku – oddělování společenské a technické změny, podsouvání systémových nebo objektivních tlaků, formule konsensu, podle níž technický pokrok se rovná pokroku sociálnímu, a primární odpovědnost sociálních partnerů – se v posledních zhruba deseti letech více či méně otřásly, a to nikoli náhodně nebo na základě machinací spojených s kritikou kultury, nýbrž *v důsledku modernizačního procesu samého*: konstrukce latentních a vedlejších důsledků byla sekundární sciencizací rozbita (viz výše). Narůstání rizik ruší předpoklady, na nichž se zakládá uklidňující formule o jednotě technického a sociálního pokroku (viz výše). Do arény technologicko-politických sporů současně vstupují skupiny, které nejsou ve struktuře vnitropodnikových zájmů a v jí odpovídajících formách vnímání problémů vůbec předvídaný. Například v konfliktech kolem jaderných elektráren a zařízení na zpracování jaderného odpadu byli zaměstnavatelé a odbory, nositelé dosud platného konsensu

v otázce techniky, vykázáni na divácké tribuny, zatímco vlastní střety se odehrávaly v *přímé* konfrontaci mezi státní mocí a občanskými protesty, tedy v rámci *zcela změněného sociálního a politického scénáře* a mezi aktéry, kteří mají na první pohled společné jen jedno: vzdálený vztah k technice.

Ani tato změna arén a jednajících stran není náhodná. Na jedné straně odpovídá stupni vývoje výrobních sil, kdy velké a s vysokým rizikem spojené technologie – atomové elektrárny a s nimi spojená zařízení na zpracování jaderného odpadu, univerzální rozšíření chemických jedů – vstupují za hranicemi podnikového systému pravidel hry do přímého vzájemného vztahu se sociálními žitými světy. Na druhé straně v ní nachází výraz vzrůstající zájem nové politické kultury na participaci. Konflikty kolem zařízení na zpracování jaderného odpadu „nás mohou poučit o tom, že početně nevelké menšiny (např. „oponující místní občané“) nesmějí být odbývány jako rušitelé klidu a kverulanti. Nesouhlas, který projevují, má *indikativní hodnotu*. Ukazuje... pronikavou změnu hodnot a norem ve společnosti, případně dosud neznámé diferenciacie mezi různými společenskými skupinami. Zavedené politické instituce by měly tyto signály brát přinejmenším stejně vážně jako termíny voleb. Ohlašuje se zde nová forma podílení se na politice“ (H. J. Braczyk aj., 1986, s. 22).

Nakonec selhává jako zdroj legitimizace i věda. Těmi, kdo varují před existujícími ohroženími, nejsou nevzdělanci nebo noví adepti doby kamenné, nýbrž ve stále větší míře lidé, kteří jsou sami vědci – atomoví fyzici, biochemici, lékaři, genetici, informatici atd. –, jakož i nespočetní občané, u nichž se vystavenost nebezpečí pojí s kompetencí. Dovedou argumentovat, jsou dobře organizováni, disponují zčásti vlastními časopisy a jsou s to dodávat veřejnosti a soudům argumenty.

Ve stále větší míře tak ale vzniká otevřená situace: technicko-ekonomický vývoj ztrácí svůj kulturní konsens, a to v okamžiku, kdy zrychlení technické změny a dosah jí vyvolaných společenských změn nabývá rozměru, jaký dosud nemá v dějinách obdoby. Tato ztráta dosud uchovávané důvěry v pokrok však nic nemění na procesu *uskutečňování* technické změny. Právě tento nepoměr je míněn pojmem technicko-ekonomické „*subpolitiky*“:

rozsah společenských změn je nepřímě úměrný jejich legitimizaci, *aniž* to cokoli mění na síle, s jakou se prosazuje technická změna oslavovaná jako „pokrok“.

Obecně rozšířen je dnes strach před „pokroky“ genové technologie. Pořádají se veřejná slyšení. Protestují církve. Hrozivým obavám se nemohou ubránit dokonce ani vědci chovající důvěru v pokrok. Všechno nicméně připomíná jen *pozdní pokřik* kvůli rozhodnutím, která byla už dávno přijata. A navíc žádné rozhodování neexistovalo. Otázka „zda“ nebyla nikdy na pořadu dne. Žádné grémium ji nepřipustilo. Neustále visí ve vzduchu. Epocha lidské genetiky, o jejíž pro a proti se debatuje, už dávno začala. Pokroku je sice možné říci *ne, nic to však nezmění na jeho realizaci*. Je jako bílko šek na realizaci *nezávislou* na souhlasu nebo odmítání. Citlivost, kterou projevuje vůči kritice demokraticky legitimizovaná politika, kontrastuje s relativní *imunitou* vůči kritice u technicko-ekonomické subpolitiky, která – neplánovaná a uzavřená rozhodování – je teprve ve stavu své realizace uvědoměle vnímána jako společenská změna. Tuto zvláštní moc utváření a realizace, kterou má subpolitika, budeme nyní sledovat na extrémním případě medicíny.

5. Subpolitika medicíny: studie extrémního případu

Podle toho, co o sobě prohlašuje a jak sama sebe chápe, slouží medicína zdraví; ve skutečnosti vytvořila zcela nové situace a změnila poměr člověka k sobě samému, k nemoci, k utrpení a smrti, a změnila dokonce i svět. Chceme-li poznat *revoluční působení* medicíny, není vůbec nutné probírat se džunglí hodnocení zahrnujících její přísliby spásy i nezralé vize.

Je možné přít se o to, zda medicína skutečně zlepšila zdraví lidí. Nesporné však je, že přispěla ke zvýšení jejich počtu. V uplynulých třech staletích vzrostl počet obyvatelstva na světě téměř desateronásobně. V první řadě je to dáno tím, že se snížila kojenická úmrtnost a zvýšila průměrná délka života. Ve střední Evropě mohou příslušníci různých a sociálně nerovných vrstev počítat s tím (pokud se životní podmínky v příštích letech dras-

ticky nezhorší), že se dožijí v průměru sedmdesáti let, to znamená věku, který ještě v devatenáctém století platil za „biblický“. Podstatnou měrou k tomu přispěla i zlepšení v oblasti hygieny, nemyslitelná bez výsledků lékařského bádání. Úmrtnost klesla i proto, že se zlepšily životní podmínky a možnosti výživy a že byly poprvé k dispozici účinné prostředky v boji proti infekčním chorobám. Důsledkem těchto faktů je dramatický demografický růst, zejména v chudých zemích třetího světa, doprovázený osudovými politickými otázkami hladu a bídy a extrémním růstem nerovností ve světovém měřítku. Zcela jiný rozměr působení medicíny proměňujícího společnost vystupuje do popředí v souvislosti s *divergencí diagnózy a terapie v jejím současném vývoji*. „Diagnostické instrumentárium medicíny opírající se o přírodní vědy, velký počet vypracovávaných psychodiagnostických teorií a nomenklatur a vědecký zájem pronikající stále dál do ‚hlubin‘ lidského těla a lidské duše se oddělily – jak je nyní zřejmé – od terapeutické kompetence a odsoudily ji ponenáhlu k tomu, že... ‚pokulhává kdesi vzadu‘“ (P. Gross, R. Hitzler, A. Honer, 1985, s. 6). Důsledkem je *dramatický nárůst takzvaných chronických chorob*, tj. takových chorob, u kterých může být díky přesnějšímu medicínskému a technickému aparátu stanovena diagnóza, *aniž* jsou pro jejich léčení alespoň výhledově k dispozici účinné terapie.

Ve svém nejpokročilejším stadiu produkuje medicína chorobné stavy, které sama definuje (prozatím nebo s konečnou platností) jako nevyléčitelné a které představují situace ohrožení a životní situace zcela nového druhu, přičemž existují *napříč* dosavadním systémem sociálních nerovností: na počátku dvacátého století umíralo přibližně čtyřicet lidí ze sta na *akutní* nemoci. V roce 1980 byly příčinou smrti jen u jednoho procenta. Podíl těch, kdo podlehli *chronickým* chorobám, se naproti tomu ve stejném období zvýšil ze 46 % na více než 80 %. Smrti přitom stále častěji předchází dlouhé utrpení. Mezi 9,6 miliony občanů Spolkové republiky, kteří byli při mikrocenzu provedeném v roce 1982 registrováni jako zdravotně postižení, bylo přibližně 70 % chronicky nemocných. Vyléčení ve smyslu původního cíle medicíny se v rámci tohoto vývoje stává něčím stále výjimečnějším. Není to

však jen výrazem selhání medicíny. Medicína nechává díky svým *úspěchům* lidi také žít s nemocí, kterou dokáže prostřednictvím své vyspělé techniky diagnostikovat.

V tomto vývoji se odráží medicínský a sociálněpolitický obrat, který teprve začíná být ve svých dalekosáhlých důsledcích vůbec brán na vědomí a vnímán: medicína svým profesionalizovaným rozvojem v Evropě devatenáctého století lidem nemoc technicky odňala, profesionálně ji zmonopolizovala a spravovala. Neduhy a choroby byly pro své zvládnutí, závislé na cizí pomoci odborníků, paušálně delegovány na medicínské instituce, izolovány v kasárenských „nemocnicích“ a při dalekosáhlé nevědomosti nemocných lékaři tím či oním způsobem „vyoperovány“. Dnes jsou právě naopak nemocní, kteří jsou v přístupu ke své nemoci systematicky infantilizováni a udržováni v nevědomosti, přenecháni se svou chorobou sami sobě a jiným na to rovněž zcela nepřipraveným institucím: rodině, světu práce, škole, veřejnosti atd. Rychle se šířící syndrom získané snížené imunity AIDS je tu nejnapadnějším příkladem. Nemoc je *generalizována* i jako produkt diagnostického „pokroku“. Všechno bez výjimky samo je nebo činí člověka aktuálně nebo potenciálně „nemocným“ – zcela nezávisle na tom, jak se cítí. V souladu s tím je znovu vyzdvihován obraz „aktivního pacienta“ a vyžadován „pracovní svazek“, kdy se pacient stává „spolulékařem“ svého medicínou připsaného chorobného stavu. Jak málo postižení lidé tento obrat zvládají, ukazují nadměrně vysoké počty sebevražd. Například u lidí trpících chronickými chorobami ledvin, jejichž život závisí na pravidelně prováděné dialýze, je ve všech věkových stupních počet sebevražd šestinásobně vyšší než obecný průměr (srov. k tomu J. P. Stössel, 1985).

Právem rozpalují mysl lidí zejména možnosti *oplození in vitro a přenosu embryí* zavedené mezitím do lékařské praxe. Na veřejnosti se o těchto otázkách diskutuje pod zavádějícím označením „dítě ze zkumavky“. Tento „technický pokrok“ spočívá v podstatě v tom, že „vývoj lidského embrya je během prvních 48 až maximálně 72 hodin, tedy od oplození vajíčka až po první buněčné dělení, přemístěn z vejcovodu ženy do laboratoře (in vitro – ve skle). Potřebné vaječné buňky jsou ženě odejmuty ope-

račním úkonem (celioskopie). Vaječníky jsou dávkami hormonů předem stimulovány k tomu, aby nechaly v jednom cyklu uzrát více vajíček (superovulace). Vaječné buňky jsou v roztoku oplodněny mužskými spermii a kultivovány až do čtyř- až osmibuněčného stadia. Potom jsou, pokud je jejich vývoj zřetelně normální, přeneseny do dělohy“ (W. van den Daele, 1985, s. 17).

Výchozím bodem pro aplikaci oplodnění *in vitro* je rozhodné přání neplodných žen mít dítě. Doposud byl tento postup na většině klinik nabízen výlučně manželským párům. Vzhledem k rozšířenosti nemanželských životních svazků působí toto omezení na jedné straně anachronicky. Na druhé straně by zpřístupnění této techniky samostatně žijícím ženám vedlo k sociálním vztahům zcela nového typu, jejichž důsledky se dnes ještě nedají předvídat. Nejde přitom už o typ rozvedených, samostatně žijících matek, nýbrž o *chtěné mateřství bez otce*, v dějinách zcela neznámé. Takové mateřství předpokládá darování mužského spermatu *bez* jakéhokoli partnerství. V sociálním smyslu tak vznikají děti *bez otce*, jejichž rodiče by byli zredukováni jen na matku a na anonymního dárce spermatu. Tento vývoj by nakonec vedl k zachování biologického otcovství a ke *zrušení otcovství sociálního* (přičemž všechny sociální aspekty otázek *genetického otcovství* – původ, dědičnost vlastností, vyživovací a dědické nároky atd. – zůstávají naprosto nevyjasněny).

Další lavina problémů vyvstává, jakmile si položíme prostou otázku, jak se má s embryi zacházet *před* implantací: kdy se vývoj embrya pokládá za „rozpoznatelně *normální*“, tak aby mohlo být přeneseno do dělohy? Jak dlouho oplodněné vaječné buňky *ještě nejsou* a od kterého okamžiku *již jsou* nenarozeným lidským životem? „Oplodnění *in vitro* umožňuje disponovat lidskými embryi vně těla ženy a otevírá tak široké pole pro technické zásahy, které se zčásti již dají realizovat, zčásti by mohly být umožněny dalším vývojem bádání“ (tamtéž s. 19). Tímto způsobem by se ony dnes již existující „banky spermatu“ mohly stát vzorem pro „banky embryí“, v nichž by se skladovala a prodávala(?) hluboce zmrazená embrya. Možnost disponovat embryi poskytuje vědě „pokusné objekty“ (řeč při této představě selhává) pro embryologické, imunologické a farmakologické bádání, po nichž dlouho

toužila. „Embrya“ – toto slovo označuje počátek lidského života – mohou být zmnožena dělením. Geneticky identická dvojčata, která přitom vznikají, mohou být využita pro určení pohlaví nebo k diagnóze dědičných nebo jiných nemocí. Zde se objevují výchozí body pro nové disciplíny a praktické postupy – pro genetickou diagnózu a terapii v zárodečné fázi* – se všemi základními otázkami, jež jsou s tím spojeny: Co představuje sociálně a eticky „žádoucí“, „využitelný“, „zdravý“ genetický materiál? Kdo by měl tuto – jen těžce plynou slova z péra – „kontrolu kvality embryí“ (H. Bräutigam, L. Mettler, 1985) provádět, jakým právem a podle jakých měřítek? Co se stane s „nekvalitními embryi“, která v tomto prenatalním „vstupním testu do pozemského života“ neobstojí?

Mnoho *etických* otázek, které vyvstávají v souvislosti s těmito i jinými – zde neuvedenými – aspekty vývoje medicínské techniky** zpochybňujícími dosavadní kulturní konstanty, bylo mezitím zahlédnuto a kompetentně se o nich diskutuje (srov. také H. Jonas, 1984, R. Löw, 1983).

---

* Při takto umožněných vědeckých experimentech není vývoj *in vitro technicky* bezpodmínečně omezen stadiem, kdy normálně dochází k implantaci embrya do dělohy. „Teoreticky by bylo možné pokusit se o úplný vývoj embrya *in vitro*, aby se tak stalo možným skutečně dítě ze zkumavky. Embryonální buňky mohou být použity k vytvoření ‚chimér‘, smíšenin s dvojčaty jiných druhů. Chiméry jsou obzvláště vhodné k experimentálnímu výzkumu embryonálního vývoje. Nakonec si lze představit, že by lidská individua byla ‚klonována‘, že by například jádro embryonální buňky bylo nahrazeno buněčným jádrem jiného individua. U myši se to už podařilo. U lidí by to mohlo sloužit k produkci geneticky identických potomků nebo k vypěstování embryonální tkáně, která by mohla být bez rizika negativní reakce použita jako materiál pro transplantaci orgánu u dárce buněčného jádra. To je ovšem prozatím pouhá fantazie“ (tamtéž s. 21).

** Zcela nové problémové a konfliktní situace – uvedme jen jeden další příklad – s sebou přináší i *prenatální diagnostika* a „*fetální chirurgie*“, tj. možnost provádět chirurgické zákroky na vyvíjejícím se dítěti v těle matky: (*životní*) *zájmy matky a dítěte jsou tímto způsobem již před narozením, ve stavu jejich tělesné jednoty odděleny*. Možnosti diagnosticko-chirurgického zákroku vedou k tomu, že definice nemocí se rozšiřují na nenarozený život. Rizika a důsledky zákroku vytvářejí – zcela nezávisle na vědomí a vůli jeho objektů a těch, kdo jej provádějí – *protikladné stavy ohrožení* pro těhotnou matku (nebo placenou náhradní matku?) a pro dítě vyvíjející se v jejím lůně. Tento příklad zároveň ukazuje, jak mohou být sociální diference díky vývoji lékařské techniky prodlouženy za hranice jednoty těla ve fyzicko-psychický vztah.

Zde bude středem naší pozornosti jiný aspekt, kterého se diskuse prozatím dotkla jen okrajově: *struktura „pokroku“ (medicíny) jako normální stav, kdy dochází k převratu ve společenských podmínkách života lidí bez jejich souhlasu*. Jak je možné, že se to vše děje, že kritická veřejnost musí teprve *dobatečně* – tváří v tvář profesnímu optimismu malého cechu specialistů na lidskou genetiku, kteří nemají žádný vliv a plně se soustřeďují na své vědecké záhady – vznášet otázky, jaké jsou cíle, důsledky, hrozby atd. této *tiché sociální a kulturní revoluce*?

Na jedné straně se tu pomocí něčeho zdánlivě srovnatelného („pokroku“ medicínské techniky) vytváří něco nesrovnatelného. I když připustíme, že lidský vývoj v sobě obsahuje moment sebevytváření a sebezpřeměny, i když vidíme, že dějiny předpokládají a rozvíjejí schopnost měnit a ovlivňovat lidskou přirozenost, vytvářet kulturu, upravovat životní prostředí a nahrazovat tlaky přirozeného vývoje podmínkami, které si člověk sám vytváří, nesmí nám to nicméně zastírat skutečnost, že zde narážíme na zcela nové dimenze. Řeč o „pokroku“ předpokládá „subjekt“, jemuž to vše má nakonec přinést užitek. Emancipované myšlení a jednání založené na principu udělatelnosti se zaměřuje na svůj protějšek, na objekt, na ovládnutí přírody a na tím umožněné rozmnožení společenského bohatství. Jestliže se principy technologické udělatelnosti a formovatelnosti takto rozšiřují na přirozené a kulturní podmínky reprodukce subjektů samých, pak se i při zdánlivé kontinuitě ruší základy modelu pokroku: sledování zájmů *bourgeois* ničí životní podmínky *citoyens*, kteří mají v souladu s populární představou o dělbě rolí v industriální společnosti mít nakonec v rukou demokratické nitky vývoje. *Ovládnutí přírody se při své generalizaci potichu mění v technické ovládnutí subjektu v nejvlastnějším smyslu slova* – aniž už ovšem existují kritéria osvícenské subjektivity, jíž mělo toto ovládnutí původně sloužit.

Toto tajné rozloučení s jednou epochou lidských dějin probíhá ale na druhé straně *bez* nutnosti skrývat se za nějaké bariéry souhlasu. Zatímco komise expertů ve Spolkové republice (i v dalších zemích) koncipují závěrečnou zprávu o možných a v zásadě nepředvídatelných důsledcích tohoto kroku – což také znamená:

politické a zákonné důsledky se skrývají ve vzdálené budoucnosti – *počet dětí vyprodukovaných in vitro rychle roste*. Mezi roky 1978 a 1982 bylo zaregistrováno přes sedmdesát porodů. Do začátku roku 1984 se tímto způsobem narodilo – jen ve Spolkové republice – již celkem šest set dětí. Kliniky, které provádějí oplodnění *in vitro* (mj. Erlangen, Kiel, Lübeck) mají dlouhé seznamy čekajících. Medicína tedy má díky své operativní struktuře *volnou ruku* k praktickému uplatňování a experimentálnímu ověřování svých „inovací“. Ty mohou veřejnou kritiku i debaty o tom, co badatel smí nebo nesmí, vždy již zpochybnit *politikou „dokonáných faktů“*, což nepochybně navozuje i otázky vědecké etiky. Ty však celý problém jen *zužují* a podobají se pokusu zredukovat „moc monarchie“ na „morálku královského domu“. Ještě zřetelněji se celý proces ukazuje, když se podíváme na vzájemný vztah *procedurey* a *dosahu* rozhodování v politice a subpolitice medicíny, které svými důsledky mění společnost.

To, co je v oblasti medicíny přes veškerou kritiku a skepsi vůči pokroku stále ještě možné, ba samozřejmé, by v oficiální politice znamenalo skandál vyvolaný tím, že mezníková základní rozhodnutí o společenské budoucnosti jsou jednoduše realizována *s pomínutím* parlamentu a veřejnosti a debata o jejich důsledcích je jejich praktickou realizací *zbavena reálného smyslu*. To ovšem ještě nemusí svědčit o selhání morální kvality vědy. Z hlediska *sociální struktury* neexistuje v subpolitice medicíny žádný parlament, žádná exekutiva, kde by mohlo být rozhodnutí *předběžně* prozkoumáno s ohledem na jeho důsledky. Neexistuje dokonce ani žádné sociální centrum rozhodování, a tudíž nakonec ani žádné pevné nebo pevně stanovitelné rozhodnutí. Je třeba mít stále před očima, že ve zbyrokratizovaných, vyspělých západních demokraciích je všechno zkoumáno po stránce své právní formy, kompetence a demokratické legitimizace, zatímco současně je možné při pomínutí veškeré byrokratické či demokratické kontroly, s vyloučením možnosti rozhodování a pod přívalem stále obecnější kritiky a skepse rozkládat v rámci mimoparlamentní normality základy dosavadního života a životních forem.

Tímto způsobem vzniká je zároveň uchovávána naprostá *nerovnováha mezi vnějšími diskusemi a kontrolami a vnitřní defi-*

nující mocí medicínské praxe. Veřejnost a politika jsou vzhledem k svému postavení vždy a nutně „neinformovány“, beznadějně zaostávají za vývojem, myslí v kategoriích morálních a sociálních důsledků, které jsou myšlení a jednání představitelů medicíny cizí. Nejzávažnější je ale to, že nutně mluví o něčem *ireálném*, dosud ještě nepředvídatelném. Důsledky vnějších oplodňovacích technik mohou být konkrétně a s empirickou jistotou prostudovány až *po* své realizaci, do té doby zůstává všechno pouhou spekulací. Proti *přímé* realizaci na živém subjektu, která odpovídá kritériím a kategoriím „pokroku medicíny“, stojí obavy a dohady o právních a společenských důsledcích a jejich spekulativní obsah se zvyšuje přímo úměrně tomu, jak hluboký je zásah do dosavadního stavu kulturních samozřejmostí. V aplikaci na politiku to znamená: debata o zákonech probíhá *po* jejich uvedení v platnost. Zdůvodnění: teprve pak jsou jejich důsledky nahlédnutelné.

Spojení efektivity a anonymity posiluje utvářející moc medicínské subpolitiky. Je v ní možné překračovat hranice se samozřejmostí, jejíž dosah v rovině společenských změn na jedné straně vysoce přesahuje okruh vlivu politiky a na druhé straně by tam mohl projít branami realizace jedině skrze očištěc parlamentních debat. V tomto smyslu jsou klinika a parlament (příp. vláda) na jedné straně velmi dobře srovnatelné a z hlediska utváření a změny společenských životních podmínek dokonce *funkčně ekvivalentní*, na druhé straně tomu tak ale vůbec není, protože parlament nemůže přijmout *žádné* rozhodnutí přibližně stejného dosahu a nemá *žádnou* srovnatelnou možnost jeho přímé realizace. Zatímco na klinikách je bádáním a praxí likvidován základ rodiny, manželství a partnerství, ve vládě a v parlamentu se současně debatuje o „klíčových otázkách“ snížení nákladů v systému zdravotnictví, o tom, jak je omezit a jak se jim vyhnout, přičemž je tak jako tak jasné, že dobře míněné plány a jejich konkrétní realizace patří ke dvěma rozdílným světům.

V subpolitice medicíny jsou naproti tomu možnosti překračování hranic bez koncepce a bez plánu založeny na logice „pokroku“. I oplodňování *in vitro* bylo nejprve vyzkoušeno na zvířatech. Je velmi dobře možné přit se o to, jak dalece je to dovoleno.

Podstatná bariéra byla ale jistě překročena při aplikaci na člověka. Toto riziko, které ovšem není rizikem pro medicínu nebo pro lékaře, nýbrž pro dorůstající generaci a pro nás všechny, mohlo a může být podstupováno zcela *imanentně* v okruhu medicínské praxe a v rámci v ní vládoucích (globálních) podmínek a potřeb v rovině reputace a konkurence. To se jeví jako ústřední „etický“ problém medicíny a je to také v takových kategoriích veřejně vnímáno a probíráno jen *proto*, že předběžně existuje sociální struktura uplatňování medicínského poznání v medicínské praxi, která nevyžaduje veřejný souhlas ani otevřené rozhodování a takřka vylučuje veřejné kontroly a konzultace.

Tento ústřední rozdíl mezi politikou a subpolitikou je možné formulovat také takto: demokraticky legitimizovaná politika se svým instrumentáři vlivu – právem, penězi a informacemi (např. pro poučení spotřebitelů) – disponuje *nepřímými* mocenskými prostředky, jejichž „dlouhá cesta k realizaci“ (implementace) poskytuje dodatečné možnosti kontroly, korektury a zmírnění. Subpolitika pokroku se naproti tomu vyznačuje *přímostí zbavenou implementace*. Exekutiva a legislativa jsou v ní takřkajíc spojeny v rukou medicínského bádání a praxe (při aplikaci na průmysl: v rukou podnikového managementu). Je to model nediferencované plné moci k jednání, který ještě nezná dělbu moci a u něhož musí být společenské cíle všem, jichž se to týká, přiřazány teprve dodatečně jako vedlejší důsledky, které se už uskutečnily.

Tato struktura nabývá ovšem „nejčistší“ podoby v medicínských profesích. Lékaři nevděčí za tuto utvářející moc své specifické racionalitě ani svým úspěchům při ochraně tak cenného statku, jakým je „zdraví“. Je spíše produktem a výrazem zdařilé *profesionalizace* (na přelomu devatenáctého a dvacátého století) a jako krajní případ se v tomto směru zároveň stává obecně zajímavou z hlediska podmínek, které umožňují vznik subpolitické utvářející moci určitých profesí (či jejich „neúplných“ forem v podobě určitých povolání). Předpokladem tu je, že se určité profesní skupině podaří dosáhnout toho, že si nejen institucionálně zajistí přístup k *výzkumu* a otevře si tak zdroje inovací, že nejen zásadním způsobem (spolu)určuje normy a obsahy *vzdělá-*

vání dorostu a zajišťuje tak předávání profesních norem a standardů dalším generacím. Nejpodstatnější a jen v nejvýznamnějších případech překonané úskalí je zdoáno teprve tam, kde se i *praktická aplikace* vypracovaných poznatků a získaných kompetencí uskutečňuje v profesně kontrolovaných organizacích. Teprve pak má určitá skupina povolání *organizační zastřešení*, které *těsně spojuje výzkum, vzdělávání a praxi*. Jen při této konstelaci může být obsahově orientovaná utvářející moc rozvíjena a posilována nezávisle na vnějším souhlasu. Paradigmatem tohoto „profesního mocenského kruhu“ je právě klinika. Historicky jedinečným způsobem jsou v ní spojeny všechny zdroje vlivu profesní subpolitiky, které se navzájem utvrzují a posilují. Většina ostatních profesních skupin a svazů buď postrádá zdroj inovací, jímž je výzkum (sociální pracovníci, zdravotní sestry), nebo je zásadně oddělena od aplikace svých výzkumných výsledků (sociální vědy) anebo je musí uplatňovat v závislosti na profesně cizích, podnikových kritériích a kontrolách (technické a inženýrské vědy). Jedině medicína disponuje v podobě kliniky organizačním uspořádáním, v jehož rámci se vypracovávání výzkumných výsledků a jejich aplikace na pacientovi může uskutečňovat a zdokonalovat v profesní režii a na základě vlastních kritérií a kategorií, pod přímým vlastním řízením a v prostředí izolovaném od vnějších otázek a kontrol.

Tímto způsobem si medicína jakožto profesní moc úspěšně zajistila a vybudovala zásadní výsadu ve vztahu ke snahám o politickou a veřejnou participaci a intervenci. V praktické oblasti klinické diagnózy a terapie nejen disponuje „inovační silou vědy“, ale v otázkách „medicínského pokroku“ je zároveň i svým vlastním parlamentem a vládou. Dokonce i „třetí moc“, již představuje jurisprudencce, se musí tam, kde má rozhodnout o „odborném pochybení“, obrátit právě k medicínou vytvořeným a kontrolovaným normám a ukazatelům, které mohou být vzhledem k sociální konstrukci racionality nakonec posouzeny jedinečně lékaři a nikým jiným.

To jsou podmínky, za nichž může být praktikována a na kulturní základy života a smrti rozšířena „politika dokonaných faktů“. Medicínská profese je tak v postavení, kdy může zvnějšíku

přicházející kritiky, pochybnosti a parametry týkající se smyslu a užitku medicínsko-terapeutických služeb obejít produkcí „nových poznatků“. Společenská očekávání a kritéria posuzování už nejsou něčím předem daným, nýbrž „*reflexivními*“ a „*změnitelnými*“ referenčními veličinami, které mohou být lékaři spoluvytvářeny a definovány v procesu bádání, diagnózy a terapie. To, co je ve společnosti považováno za „zdraví“ a „nemoc“, ztrácí v rámci takto zorganizovaného monopolu medicíny svoji danou „přirozenou“ povahu a mění se ve veličinu, která může být v práci medicíny vytvářena vnitřně profesní formou. „Život“ a „smrt“ tak už nejsou pevnými, lidskému zásahu se vymykajícími hodnotami a pojmy. To, co je sociálně pokládáno a uznáváno za „život“ a za „smrt“, se v *práci a skrze práci lékařů samých stává kontingentním* a musí být se všemi nepředvídatelnými implikacemi nově určeno – a to *na pozadí a na základě medicínou a biologií vyprodukovaných faktů, problémů a kritérií*. V souvislosti s pokroky srdeční a mozkové chirurgie je tak třeba nově rozhodnout a stanovit, zda je člověk mrtvý, když vypoví službu mozek, ale srdce ještě bije, když fungování srdce je už zajišťováno jen uměle pomocí složitých přístrojů, když selžou určité mozkové funkce (takže pacient je trvale „v bezvědomí“), zatímco ostatní tělesné funkce zůstávají ještě zachovány atd.

S ohledem na genovou techniku umožňující oplodnění *in vitro* život už není stejným životem, smrt už není stejnou smrtí. Díky faktům, které mohou být a jsou medicínou produkovány, aniž je o to žádána, jsou překonávány původně (relativně) jednoznačné základní kategorie a stavy lidského chápání světa a sebe sama; stávají se kontingentními a přístupnými utváření. Permanentně jsou vytvářeny nové situace vyžadující rozhodnutí, které se v dosavadním vývoji nevyskytovaly a které jsou v praxi medicíny vždy již (alespoň částečně) zodpovězeny k užitku medicíny orientované na výzkum. Vzorce rozhodování mohou být samy politicky a právně „zvládnuty“ opět jen na základě lékařských diagnóz (jistě v součinnosti s jinými profesemi). Tímto způsobem se pohled medicíny na věci *objektivizuje* a proniká stále hlouběji a šířeji do všech aspektů života a oblastí lidské existence. Ve stále vyšší počtu sfér lidské aktivity je předpokladem myš-

lení a jednání *skutečnost* poznamenaná a utvářená medicínou. Vzniká medicínou formované právo, objevují se medicínou „hodnocené“ pracovní technologie, environmentální data a ochranné normy, vyživovací zvyklosti atd. Medicínou řízená spirála utváření a rozhodování tak nejen proniká stále hlouběji do druhé skutečnosti rizikové společnosti, ale vytváří také *neutížitelný hlad po medicíně*, permanentně expandující trh pro široce se rozvíjející služby medicínské profese.

Profesní skupina, které se podařilo takto spojit vědu, vzdělání a praxi, nedisponuje už jen určitou „profesní strategií“ zajišťující trh pro její nabídky – například právním monopolem nebo přístupem k obsahům vzdělání, k diplomům atd. (srov. k tomu U. Beck, M. Brater, 1978). Má mnohem víc, má slepici se zlatými vejci, která takřkajíc „neúnavně snáší“ možné tržní strategie. Tento organizačně profesní rámec je ekvivalentní „*reflexivní tržní strategii*“, protože umožňuje profesní skupině díky její kontrole kognitivního vývoje *permanentně vytvářet nové profesní strategie* na poli činnosti, které si zmonopolizovala, těžit z rizik a ze situací ohrožení, jež sama vyprodukovala, a rozšiřovat tak trvale sféru vlastní aktivity příslušnými technicko-terapeutickými inovacemi.

Tato profesní dominance medicíny se však *nesmí* zaměřovat nebo ztotožňovat s *osobní* mocí lékaře. Utvářející moc medicíny je spíše vnímána ve své profesní formě, pro kterou je charakteristická bariéra mezi privátními zájmy osob činných v profesi a vnímáním a vykonáváním politických a společenských funkcí. Ani policista, soudce nebo správní úředník nemůže využít pravomocí, které jsou mu svěřeny, jen k rozmnožení vlastní moci jako nějaký kníže ve své říši, a to nejen proto, že mu v tom brání zákonné předpisy, kontroly a nadřízení; nemůže to učinit ani proto, že v samotné profesní formě je předem strukturálně obsažena indiference jeho privátních a ekonomických zájmů (příjmy, kariéra atd.) vůči obsahovým cílům a vedlejším důsledkům jeho práce. Jednotlivý lékař je odříznut od dosahu svých zásahů měnících společnost. Nespadají vůbec do jeho referenčního horizontu a jsou tak jako tak vytlačovány do vedlejších důsledků medicínské praxe. Pro lékaře je prvořadou a ústřední věcí „pokrok medi-

cíny“, jak je imanentně definován a kontrolován v rámci profese. Úspěchy v této rovině ovšem nemají přímý dopad, nýbrž odrážejí se *nepřímo* v šancích na kariéru, v platu a v hierarchické pozici. V tomto smyslu je zaměstnaný lékař, který provádí výzkumy na poli lidské genetiky, stejně *závislý jako kterýkoli jiný zaměstnanec*. Může být propuštěn nebo vyměněn, může být jinými kontrolován, zda plní své úkoly „přiměřeně požadavkům profese“, je podřízen cizím pokynům a řídicím příkazům (srov. U. Beck, 1979).

V zobecněné rovině se v tom odráží další charakteristický rys subpolitiky, který nabývá v různých sférách aktivity různé podoby: zatímco v politice může vědomí a vliv alespoň v principu koincidovat se zastávanými funkcemi a plněnými úkoly, v *oblasti subpolitiky se vědomí a skutečné působení, společenská změna a vliv systematicky rozcházejí*. Jinými slovy, dosah vyvolaných společenských změn nemusí v žádném případě korelovat s odpovídajícími mocenskými zisky, nýbrž může dokonce naopak koincidovat s (relativním) nedostatkem vlivu. V tomto smyslu vyvolává relativně malá skupina badatelů a praktiků, kteří se zabývají lidskou genetikou, v rámci zdánlivé normality své závislé profesní praxe bez vlastního vědomí a plánu převratnou změnu situace.

6. Dilema politiky technologie

Nyní je možné říci, že ospravedlnění technicko-ekonomické subpolitiky je *vyvozeno z legitimacy politického systému*. To, že se v politickém systému *přímo* nerozhoduje o vývoji nebo využití technologií, sotva vyvolá spory. Vedlejší důsledky, za něž je vždy třeba nést spoluodpovědnost, nevyvolává politik. Politika v oblasti výzkumu nicméně ovládá páky finanční podpory a legislativního usměrňování a tlumení nežádoucích účinků. Rozhodování o vědecko-technickém vývoji a o jeho ekonomickém využití se však vymyká z jejího dosahu. Průmysl má ve vztahu ke státu dvojí výhodu: na jedné straně ji představuje *autonomie investičního rozhodování* a na druhé straně *monopol na využívání*

technologie. Ekonomická subpolitika má v rukou ústřední páky modernizačního procesu v podobě ekonomické kalkulace, ekonomického výtěžku (příp. rizika) a utváření technologie v podnicích.

Tato dělba práce v mocenské struktuře modernizace vede k tomu, že stát se v několika směrech opožďuje. Za prvé zůstává pozadu za technologickým vývojem, o kterém se rozhoduje jinde. Přes veškerou podporu výzkumu zůstává jeho vliv na dosažení cíle technického rozvoje druhořadý. V žádném parlamentě se nehlasuje o využití a vývoji mikroelektroniky, genové technologie atd., nejvýše se tu rozhoduje o jejich *podpoře* s ohledem na zajištění ekonomické budoucnosti (a pracovních míst). Právě těsná spojitost mezi rozhodováním o technickém vývoji a investičním rozhodováním nutí podniky z konkurenčních důvodů k tomu, aby své plány kuly tajně. Což vede k tomu, že rozhodnutí se dostávají na stůl politiků a veřejnosti teprve poté, co byla realizována.

Jakmile jsou rozhodnutí o technickém vývoji skrytá pod rouškou investičních rozhodnutí jednou přijata, nabývají ovšem značné vlastní váhy. Rodí se pod tlakem, který je pro všechny realizované investice příznačný – musí se *vyplatit*. Nějaké zásadní námitky by ohrozily kapitál (a přirozeně i pracovní místa). Ten, kdo nyní připomíná vedlejší důsledky, škodí podnikům, které do těchto plánů investovaly svoji budoucnost i budoucnost svých zaměstnanců, a ohrožuje tak koneckonců i hospodářskou politiku vlády. To s sebou nese dvojí omezení: Za prvé, odhady vedlejších důsledků se provádějí pod tlakem přijatých investičních rozhodnutí, pod imperativem rentability.

Za druhé, situace je však usnadněna tím, že důsledky lze na jedné straně beztak jen obtížně odhadnout, přičemž realizace státních protiopatření prochází na druhé straně dlouhou cestou a vyžaduje si dlouhé doby. Důsledkem je typická situace: proti „industriálně vyvolaným problémům přítomnosti, které se zakládají na *včerejších* investičních rozhodnutích a *předvčerejších* technologických inovacích, budou v nejlepším případě *zítra* přijata protiopatření, jež eventuálně začnou účinkovat *pozítří*“ (M. Jänicke 1979, s. 33). V tomto smyslu se tedy politika postupně spe-

cializuje na *legitimizaci* důsledků, které sama ani nezavinila, ani se jim reálně nemůže vyhnout. V souladu s podobou dělby moci zůstává ve dvojím ohledu odpovědná za rozhodnutí přijímaná v podnicích. Stínová politika podniků a jejich „svrchovanost“ v otázkách technologického rozvoje se zakládá jen na vypůjčené legitimitě. Ta musí být politikou před očima stále kritičtější veřejnosti znovu a znovu dodatečně společensky obnovována. Tento tlak na politickou legitimizaci rozhodnutí, která politika sama nepřijala, je zesilován tím, že odpovědnost za vedlejší důsledky je přikládána politickým instancím. Dělbá práce tedy ponechává prvotní rozhodovací moc podniků *bez* odpovědnosti za vedlejší důsledky, zatímco politice připadá úkol demokraticky legitimizovat rozhodnutí, která sama nepřijala, a „ztlumit“ jejich vedlejší důsledky.

Poukazování na vedlejší důsledky současně (alespoň v raném stadiu) koliduje s ekonomickými a hospodářskopolitickými zájmy investovanými do zvolené cesty technologického rozvoje. Čím více rostou vedlejší důsledky (nebo veřejná citlivost vůči nim) a čím intenzivnější je zájem na hospodářském rozmachu (třeba i vzhledem k masové nezaměstnanosti), tím více se zužuje volný prostor pro technologickou politiku, která se ocitá mezi mlýnskými kameny kritické veřejnosti a hospodářskopolitických priorit.

Usnadnění tu nabízí model pokroku. „Pokrok“ může být chápán jako *legitimní* změna společnosti *bez* politicko-demokratické legitimizace. *Víra v pokrok* nahrazuje hlasování. A nejen to: je náhražkou za otázky a jakýmsi předběžným souhlasem s cíli a důsledky, které zůstávají neznámé a nepojmenované. Pokrok je nepopsaný list povýšený na politický program, pro který se vyžaduje totální souhlas, jako by byl jakousi pozemskou cestou do nebe. Model pokroku staví na hlavu základní požadavky demokracie. Již to, že vůbec jde o změnu společnosti, si vyžaduje dodatečného ozřejnění. Oficiálně jde o něco docela jiného a stále stejného: o ekonomické priority, o konkurenci na světovém trhu, o pracovní místa. O společenskou změnu jde jen *nepřímo*, podle modelu zaměněných hlavních článků. Pokrok jako „proces racionalizace“ je *převrácením racionálního jednání*. Je to trvalá, do ne-

známa směřující změna společnosti, která postrádá program a nezávisí na hlasování. Předpokládáme, že všechno půjde dobře, že to, co jsme vyvolali a co na nás doléhá, může být nakonec vždy znovu obráceno v pokrokovost. Ale už samo tázání – kam a k čemu? – v sobě má něco kacířského. Předpokladem je souhlasit, aniž víme s čím. Všechno ostatní je blud.

Zřetelně se zde ukazuje „*antimoderna*“ víry v pokrok. Ten je jakýmsi *pozemským náboženstvím moderny*. Platí pro něj všechny znaky náboženské víry: důvěra v neznámé, v neviděné, v neuchopitelné. Důvěra obrácená proti lepšímu vědomí, neznající cestu, nevědoucí jak. Víra v pokrok je důvěrou moderny v sebe samu, ve vlastní techniku, která se stala tvořivou silou. Místo Boha a církve zaujaly výrobní síly a ti, kdo je rozvíjejí a spravují – věda a ekonomika.

Fascinující síla, jakou na lidstvo v epoše průmyslové společnosti působil náhradní bůžek pokroku, vzbuzuje tím větší údiv, čím blíže zkoumáme jeho až příliš pozemskou konstrukci. Neodpovědnosti vědy odpovídá *implicitní* odpovědnost podniků a *pouze legitimizační* odpovědnost politiky. „Pokrok“ je společenská změna institucionalizovaná v rámci neodpovědnosti. Osudová síla víry v absolutní nutnost, proměněné v pokrok, je ovšem uměle vytvořená. „Bezvládí ve sféře vedlejších účinků“ odpovídá státní politice, která dokáže jen udělovat požehnání rozhodnutím, která jsou již přijata, ekonomice, která ponechává sociální důsledky skryty ve faktorech zvyšujících náklady, a vědě, která s čistým svědomím teoretického postoje uvádí do pohybu určitý proces a nechce nic vědět o jeho důsledcích. Jestliže se víra v pokrok stává *tradicí* pokroku, která modernu rozkládá stejně jako ji vytvořila, mění se *nepolitika* technicko-ekonomického vývoje v *subpolitiku*, kterou je třeba legitimizovat.

7. Subpolitika podnikové racionalizace

Funkcionalistické analýzy stejně jako analýzy prováděné sociologií organizace a neomarxismem uvažují ještě v „jistotách“ velké organizace a hierarchie, taylorismu a krize, které jsou již dlouho

podrývány vývojem v podnicích a jeho možnostmi. S racionalizačními možnostmi mikroelektroniky a dalších informačních technologií, s otázkami životního prostředí a s politizací rizik vtrhla i do katedrál ekonomických dogmat *nejistota*. Co se ještě před chvílí zdálo pevné a dané, dává se do pohybu: časové, prostorové a právní standardizace výdělečné práce (podrobněji k tomu viz 6. kapitola); hierarchie moci ve velkých organizacích; možnosti racionalizace. To vše se již nepřidržuje dosavadních schémat a kategorií a překračuje rigidní hranice jednotlivých oddělení, podniků a odvětví: struktura produkčních sektorů může být nově elektronicky propojena; technické systémy produkce je možné měnit nezávisle na strukturách lidské práce; v souvislosti s tržně podmíněnými požadavky na flexibilitu, s ekologizací morálky a politizací podmínek produkce se rozplývají představy o rentabilitě; nové formy „flexibilní specializace“ (M. J. Piore, C. F. Sabel, 1985) účinně konkurují starým „obřím“ masové produkce.

Tento nadbytek možností vedoucích ke strukturálním změnám nemusí být v podnikové politice v žádném případě realizován hned, najednou nebo v blízké budoucnosti. A přesto tento zmatek v otázce budoucího kursu, jakým půjde ekonomický vývoj v předivu vlivů ekologie, nových technologií a změněné politické kultury, už dnes změnil situaci. „V prosperujících padesátých a šedesátých letech bylo ještě možné předvídat relativně přesně vývoj národních ekonomik – dnes už není možné předpovědět ani změnu směru ekonomických indikátorů z měsíce na měsíc. Nejistota ve vztahu ke změnám v národních ekonomikách odpovídá zmatku vládnoucímu v otázce vyhlídek na jednotlivých odbytových trzích. Management si není jistý, jaké produkty se mají vyrábět a jaké technologie se přitom mají používat – a dokonce si není jistý ani v tom, jak má být v podniku rozdělena autorita a kompetence. Každý, kdo mluví s průmyslníky nebo čte ekonomický tisk, dospěje pravděpodobně k závěru, že pro mnoho podniků by bylo i bez státního vměšování obtížné načrtnout komplexní strategie pro budoucnost“ (M. J. Piore, C. F. Sabel 1985, s. 22).

Rizika a nejistoty jsou sice „kvazi přirozeným“ konstitutivním prvkem ekonomické aktivity. současná konfuze ale vykazuje

nové rysy. „Příliš zřetelně se liší od světové hospodářské krize ve třicátých letech. Tehdy se fašisté, komunisté a kapitalisté na celém světě snažili všude napodobit technologický příklad jedné země – Spojených států amerických. Zdá se, že v oné době – kdy celá společnost byla mimořádně křehká a přístupná změnám – ironií osudu nikoho nenapadlo zapochybovat o nutnosti právě těch principů průmyslové organizace, které se dnes jeví jako mimořádně problematické. Tehdejší zmatek v otázce, jak se mají organizovat technologie, trhy a hierarchie, je viditelným znamením zhroucení rozhodujících, nicméně sotva pochopených prvků důvěrně známého systému ekonomického vývoje“ (tamtéž, s. 22n.).

Mikroelektronikou *umožněné* změny v podnikové a sociální rovině mají značný dosah. Strukturální nezaměstnanost vzbuzuje vážnou obavu – představuje ale jen určité vyhocení situace, které ještě splňuje kritéria dosavadních kategorií vnímání problému. Ve střednědobé perspektivě je zřejmě stejně důležité, že využívání mikrokomputerů a mikroprocesorů se stává *instancí falzifikace* dosavadních organizačních premis ekonomického systému. Stroze řečeno: mikroelektronika zavádí stupeň technologického vývoje, který *technicky vyvrací* mýtus technologického determinismu. Za prvé, počítače a řídicí zařízení mohou být programovány, tj. funkčně využity pro nejrůznější cíle, problémy a situace. Tím však už není technikou předem určeno, jakým způsobem má být v jednotlivostech využívána; to spíše může a musí být právě naopak do technologie vloženo. Dosud existující možnosti legitimizovat utváření sociálních struktur prostřednictvím „objektivních technických tlaků“ se zmenšují a dokonce převracejí: musíme vědět, jaký typ sociální organizace v jejích horizontálních a hierarchických dimenzích *chceme*, aby bylo vůbec možné využít možností, které poskytují sítě elektronického řízení a informační technologie. Za druhé, mikroelektronika umožňuje *oddělení* pracovních procesů a procesů produkce. To znamená, že systém lidské práce a systém technické produkce mohou být *nezávisle* na sobě obměňovány (srv. Kommissionsbericht Zukunftsperspektiven gesellschaftlicher Entwicklung, 1983, s. 167n.).

Ve všech dimenzích a na všech úrovních organizace se stávají možnými nové modely přesahující hranice jednotlivých od-

dělení, podniků a odvětví. Základní premisa dosavadního průmyslového systému, podle níž kooperace je kooperací *prostorově vázanou* v „podnikové struktuře“ sloužící tomuto účelu, ztratila svoje zdůvodnění technickou nutností. Tímto způsobem jsou však takřikající vyměňovány „stavební kameny“, na nichž spočívají dosavadní představy a teorie o organizaci. Dnes si ještě vůbec nelze představit, jaký prostor se otevírá pro různé organizační varianty. To je také v neposlední řadě důvod, proč nebudou jistě vyčerpány přes noc. Stojíme na začátku *fáze organizačně-koncepčního experimentování*, které v žádném případě nezůstává pozadu za tlakem privátní sféry na vyzkoušení nových forem života. Důležité je správně odhadnout příslušné dimenze: model *prvotní* racionalizace, který se vyznačuje změnami v kategoriích pracovního místa, kvalifikace a technického systému, je vytlačován *reflexivními* racionalizacemi *druhého* stupně, jež se orientují na premisy a konstanty dosavadní změny. Vznikající prostory pro organizační utváření mohou být tedy ohraničeny dosud platnými principy industriální společnosti, mezi něž patří mj. „*paradigma podniku*“, *schéma sektorů produkce*, tlak na *masovou produkci*.

V diskusích o sociálních důsledcích mikroelektroniky převládá ve výzkumné sféře i ve veřejnosti stále ještě určité hledisko. Předmětem otázek a zkoumání je to, zda v konečném součtu ubývá nebo neubývá *pracovních míst*, jaké změny probíhají v oblasti *kvalifikací* a kvalifikačních hierarchií, zda vznikají nová *povolání*, zatímco stará se stávají zbytečnými atd. Lidé uvažují v kategoriích staré dobré industriální společnosti a vůbec si nedovedou představit, že ty už nepostihují vznikající „potenciální skutečnosti“. Výzkumy tohoto typu vydávají dost často *uklidňující prohlášení*, že pracovní místa a kvalifikace se budou měnit jen v rámci očekávatelného. Kategorie podniku a oddělení, specifikace systému práce a produkce atd. jsou přitom pojímány jako konstantní. Specifický racionalizační potenciál „inteligentní elektroniky“, který teprve postupně vystupuje do popředí, se však těmto schématům, v jejichž rámci industriální společnost myslí a bádá, zcela *vymyká*. Jde o „*racionalizace systému*“, které umožňují nově utvářet zdánlivě ultrastabilní organizační *hranice uvnitř* podniků, oddělení, odvětví atd. i hranice *mezi* nimi. Charakteris-

tickým rysem nastávajících racionalizačních vln tedy bude jejich potenciál *přesahující a měnící hranice*. Jejich předmětem může být podnikové paradigma a jeho zakotvení v odvětvové struktuře: struktura oddělení v rámci podniků, propojení kooperace a techniky, koexistence podnikových organizací – vůbec nehledě na to, že celé funkční oblasti (např. v produkci, ale i v administrativě) mohou být automatizovány, shrnuty v databanky a dokonce elektronicky přímo zpřístupněny zákazníkům. Skrývá se v tom i důležitá možnost podnikové politiky *měnit organizační „konstituci podniku“ při (zpočátku) konstantní struktuře pracovních míst*. Vnitropodnikovou a mezipodnikovou strukturu je možné nově uspořádat pod (nyní abstraktnější) střešou podniku, přičemž lze takřkajíc obejít pracovní místa – a tedy i odbory (srov. k tomu N. Altmann aj., 1986).

„*Organizační konfigurace*“, které mohou být takto vytvořeny, nejsou tak „shora zatížené“, sestávají z menších prvků, které mohou být mj. v různých časových úsecích navzájem kombinovány zcela odlišným způsobem. Každý „organizační prvek“ pak může mít vlastní vztahy k vnějšímu světu a v souladu se svou specifickou funkcí provádět vlastní „organizační zahraniční politiku“. Stanovené cíle je možné sledovat, aniž je nutné všechno předem konzultovat s centrálou – pokud zůstávají *kontrolovatelným způsobem* zachovány určité efekty (např. hospodárnost, rychlá adaptace při změněných situacích na trhu, zřetel k diverzifikaci trhu). „Vláda“, která je ve velkých průmyslových podnicích a v byrokratickém aparátu organizována jako bezprostřední, sociálně vnímatelný velící řád, je tu jakoby delegována na sjednocené principy a efekty produkce. Vznikají systémy, v nichž se „vládcové“, které lze konkrétně identifikovat, stávají řídkou výjimkou. Na místo rozkazu a poslušnosti nastupují elektronicky kontrolované „autokoordinace nositelů funkcí“, přičemž se vychází z tím striktněji aplikovatelných principů výkonnosti a intenzifikace práce. Po stránce výkonnosti a personální politiky bude v tomto smyslu jistě v dohledné době existovat „*transparentní podnik*“. Pravděpodobně ale s takovým výsledkem, že tato změna forem kontroly bude doprovázena *horizontálním osamostatněním* nižších, dílčích a pobočných organizací.

Mikroelektronická změna kontrolní struktury povede k tomu, že v „podnicích“ budoucnosti se stane ústředním problémem regulace, řízení a monopolizace toku informací. V žádném případě totiž nejde jen o to, že „transparentními“ by se mohli stát jen pracovníci pro podnik (pro management); transparentním by se měl stát i podnik, a to jak pro své pracovníky, tak i pro zainteresované okolí. V míře, v níž je oslabena a rozptýlena lokální vázanost produkce, stává se informace centrálním médiem, které umožňuje, že produkční jednotka zůstává koherentní a soudržná. Klíčový význam tak získává otázka, kdo, jak, jakými prostředky a v jakém pořadí získává informace a o kom, o čem a k jakému účelu je získává. Není těžké předvídat, že v budoucích podnikových diskusích se tyto *mocenské boje o rozdělování a o klíče k rozdělování toku informací* stanou vážným zdrojem konfliktů. Význam tohoto momentu je zdůrazněn i tím, že vzhledem k decentralizaci produkce se po právním vlastnictví výrobních prostředků začíná diferencovat i faktické nakládání s nimi, přičemž kontrola nad procesem produkce začíná v podstatné míře záviset na tenké nitce *dostupnosti informací a přístupu k informačním sítím*. To v žádném případě nevyklučuje fakt, že základním pozadím koncentrace kapitálu zůstává monopolizace rozhodovacích kompetencí.

Trvající tlaky na koncentraci a centralizaci mohou být pomocí telematiky novým způsobem organizačně pojaty a formovány. Nadále platí, že moderna je při plnění svých úkolů a funkcí odkázána na koncentraci rozhodování a na vysoce komplexní možnosti koordinace. Nemusí se to však dít v rámci konkrétních mamutích organizací. Jednotlivé úkoly a funkce mohou být též prostřednictvím informační technologie delegovány, zpracovávány v decentralizovaných sítích dat, informací a organizace nebo plněny v rámci (polo-)automatických služeb v přímé „informační kooperaci“ s příjemci, jak se to dnes už exemplárně děje v případě bankomatů.

Tímto způsobem ale vzniká naprosto nový a podle dosavadních pojmů rozporný trend: koncentrace dat a informací jde ruku v ruce s odbouráváním velkých byrokracií a administrativních aparátů hierarchicky organizovaných v rámci dělby práce. Centralizace funkcí a informací se prolíná s *debyrokratizací*, možnou

se stává koncentrace rozhodovacích kompetencí a decentralizace pracovních organizací a institucí poskytujících služby. „Střední“ úroveň byrokratických organizací (v administrativě, v sektoru služeb, ve sféře produkce) je informační technologií bez ohledu na vzdálenost navzájem propojena v „přímé“ interakci umožněné obrazovkami. Plnění četných úkolů sociálního státu a státní administrativy – ale i úkolů v oblasti konzultací poskytovaných zákazníkům, ve sféře zprostředkujícího obchodu a opravárenských podniků – může nabýt podoby jakési „elektronické samoobsluhy“, i když třeba jen v tom smyslu, že elektronicky objektivizovaný „chaos administrace“ bude předán přímo do rukou „zralého občana“. Ve všech těchto případech už ten, kdo je oprávněn k nějakému výkonu, nevstupuje do přímého kontaktu s administrativním úředníkem, konzultantem zákazníků atd., nýbrž zvolí požadovaný způsob zpracování, službu nebo zplnomocnění na základě určitého postupu, který může elektronicky sám zvládnout. Může se stát, že tato objektivizace dat na základě informační technologie není pro určité základní oblasti služeb možná, smysluplná nebo sociálně realizovatelná. Širší oblasti rutinních činností se to ovšem netýká, takže už v blízké budoucnosti může být velká část rutinních úkonů ve sféře administrativy a služeb prováděna tímto způsobem, s úsporou personálních nákladů.

V těchto poznámkách, které jsou napůl empirickými výpočty o trendech a napůl projektivními úvahami, byly vedle podnikového paradigmatu a odvětvové struktury implicitně zpočtybněny i dvě další organizační premisy ekonomického systému industriální společnosti: za prvé *schematika sektorů produkce* a za druhé základní předpoklad, že industriálně kapitalistický způsob produkce se dlouhodobě nutně podřizuje normám a formám *masové produkce*. Již dnes je vidět, že očekávané racionalizační procesy se zaměří na sektorovou strukturu jako takovou. To, co vzniká, není *ani* průmyslová produkce, *ani* rodinná produkce, není to *ani* sektor služeb, *ani* neformální sektor – je to něco *třetího*: jde o stírání nebo narušování hranic v rámci kombinací a forem kooperace, které přesahují sektory a jejichž zvláštnosti a problémy se teprve musíme naučit v pojmové i empirické rovině citlivě vnímat.

Již samoobslužné obchody, ale zejména bankomaty a obrazovou zprostředkované služby (ale také občanské iniciativy, svépomocné skupiny atd.) vedou k tomu, že pracovní úkoly jsou znovu rozdělovány bez ohledu na sektory produkce. Zároveň je *nezávisle na trhu práce* mobilizována pracovní síla konzumentů a integrována do procesu produkce organizovaného ekonomicky výtěžným způsobem. Tato integrace neplacené práce konzumentů je na jedné straně plně součástí tržně ekonomického kalkulace usilujícího o snížení mzdových a produkčních nákladů. Na druhé straně tak na pomezí automatizace vznikají jakési přechodné zóny, které nelze pojímat ani jako služby, ani jako svépomoc. Automaty např. bankám dovolují delegovat placené činnosti u přepážek na klienty, kteří jsou za to „odškodněni“ časově nomezeným disponováním svými konty. V technicky umožněném a sociálně žádoucím přerozdělování mezi produkcí, službami a konzumentem se skrývá kus *rafinovaného sebezrušení trhu*, které ekonomové oddaní principům tržní společnosti naprosto přehlížejí. Dnes se často mluví o „stínové práci“, o „stínové ekonomice“ atd. Většinou se přitom ale nechává bez povšimnutí, že stínová práce se šíří nejen vně, ale i *uvnitř* tržně zprostředkované průmyslové produkce a sféry služeb. Vlna mikroelektronické automatizace produkuje *smíšené formy* placené a neplacené práce, v jejichž rámci se podíl práce zprostředkované pracovním trhem sice *snižuje*, ale podíl vlastní aktivní práce konzumentů se *zvysuje*. Vlnu automatizace v sektoru služeb je tedy možné přímo pojímat jako přesunutí práce z produkce do konzumu, ze specialistů na veřejnost, z práce, která je placena, na vlastní participaci.

Zároveň s nejistotou a riziky roste i zájem podniků na *flexibilitě* – je to požadavek, který sice vždy existoval, který ale dnes vzhledem k propojení politické kultury a technického vývoje na jedné straně a k možnostem elektronické organizace, k vývoji produkce a ke kolísání trhu na straně druhé nabývá ve vztahu ke konkurenci krajní naléhavosti. Tímto způsobem se *otřásají organizační předpoklady standardizované masové produkce*. Ta si jako prvotní model produkce v průmyslové společnosti sice nadále podržuje vlastní sféry aplikace (např. dlouhé výrobní série v cigaretovém, textilním, potravinovém nebo žárovky vyrábějícím

průmyslu atd.), je však doplňována a vytlačována novým hybridem, masově vyráběnými a individualizovanými produkty, jak to dnes už můžeme v náznamech pozorovat v elektroprůmyslu, u určitých automobilových firem a v oblasti informací. Podle principu stovebnice jsou zde vyráběny a nabízeny různé možnosti spojení a různé kombinace. Toto přeorientování podniků na destandardizaci trhů a na interní diverzifikaci produktů i uspokojení s tím spojených požadavků na rychlé organizační změny, které jsou nutné vzhledem k nasycení trhů a k jejich změnám vyvolaným definicemi rizik atd., je v rámci tradiční, strnulé organizace podniků zcela nemožné nebo je lze provést jen obtížně a s velkými náklady. Takové změny musí být vždy prosazovány shora dolů, se zřetelem k intenzivnímu využití času, plánovitě, formou příkazů (proti projevům odporu). V mobilních, volných či fluidních organizačních sítích mohou být naproti tomu tyto adaptace spjaté se změnami takřkajíc *pojaty do struktury*. Tímto způsobem ale vstupuje konfrontace mezi masovou produkcí a řemeslnou produkcí, k níž dějiny už zdánlivě řekly poslední slovo, do historicky nového kola. Vítězství masové produkce, vydávané za věčné, by mohlo být revidováno novými formami „flexibilní specializace“ na základě computerově regulovaných a intenzivně inovovaných produktů v malých sériích (srov. M. J. Piore, C. F. Sabel, 1985).

Éra továrny, této „katedrály industriální epochy“, nepochybně nekončí, ale její monopol na budoucnost je prolomen. Tyto mohutné, hierarchické a diktátu strojového rytmu podléhající organizace byly zřejmě vhodné k tomu, aby vyráběly stále stejné produkty a aby v relativně stálém průmyslovém prostředí přijímaly stále stejná rozhodnutí. Dnes se však z mnoha důvodů, vypůjčily si jedno slovo z jazyka, který vznikl zároveň s těmito organizacemi, stávají „dysfunkčními“. Neodpovídají už požadavkům a nárokům individualizované společnosti, v níž rozvoj vlastního já přesahuje i do světa práce. Nejsou jako „organizační kolosy“ schopny pružně reagovat na rychle se měnící a seberevolucionizující technologie, varianty produktů a politicky a kulturně podmíněné výkyvy trhu, a to vše před veřejností, která se stala velmi citlivou na rizika a ničivé zásahy. Jejich masové produkty už ne-

vyhovují zjemněným potřebám diferencujících se dílčích trhů a nejsou ani s to náležitě využít bohaté invence nejmodernějších technologií k „individualizaci“ produktů a služeb.

Rozhodující je přitom skutečnost, že tento odvrát od „organizačních gigantů“ s jejich tlaky na standardizaci, velícím řádem atd. *není* v rozporu se základními principy průmyslové produkce – s maximalizací zisku, s vlastnickými vztahy a zájmy o nadvládu –, nýbrž je jimi spíše vynucen.

I když všechny uvedené „pilíře“ industriálního systému – paradigma podniku, schematika sektorů produkce, formy masové produkce a časové, místní a právní standardizace výdělečné práce – nejsou uvolňovány nebo likvidovány všechny současně a v celém rozsahu, zůstává tu nicméně vždy *změna systému* práce a produkce, která *relativizuje* nucenou, s industriální společností spjatou a pro celou budoucnost zdánlivě platnou jednotu organizačních forem ekonomiky a kapitalismu a činí z ní historicky pomíjivou přechodnou fázi v rozsahu přibližně jednoho století.

Tento vývoj – až skutečně nastane – přinese do Antarktidy funkcionálně sociologických a (neo)marxistických organizačních premis jaro. Zdánlivě bezpečná očekávání, pokud jde o změnu průmyslové práce, jsou postavena na hlavu.* Nejde ovšem o nové vydání zákonitého vývoje organizačních forem se zdánlivou „vnitřní převahou“, které otevírají cestu ke kapitalistickému ekonomickému úspěchu, nýbrž o *produkt konfrontací a rozhod-*

---

* To platí například pro „funkcionální nutnost“ rozdrobené průmyslové práce. Ta, jak je známo, nalezla svého proroka v *Taylorovi*, jenž ji obklopil aurou „vědeckého vedení podniku“. I marxističtí kritici taylorismu jsou hluboce přesvědčeni o inherentní systémové nutnosti této „filosofie organizace práce“. Kritizují vznikající smyslu zbavené a odcizené formy práce, paradoxně však zároveň *obhajují* jejich „realismus“ proti „naivním, od skutečnosti odtrženým představám“, jež chtějí toto taylorovské „kouzlo nutnosti“ prolomit a existující volný prostor až do nejzazších možností ihned využít pro „humánnější“ formy organizace práce. S trochou nadsázky je možné říci, že k nejrozhodnějším a nejhrolivějším *obhájcům* taylorismu patří dnes *také* jeho *marxističtí kritici*. Zaslepeni vše pronikající silou kapitalismu přitom přehlížejí, že tam, kde taylorismus ještě kvete nebo znovu kvete – jak je tomu na přespříliš mnoha místech –, nesmí to být v žádném případě nesprávně interpretováno jako potvrzení „vládnoucí nutnosti systému“. Je to spíše výrazem nezlomené moci konzervativní manažerské elity, jejíž historicky obsolentní taylorovské aspirace na monopol pomáhají této kritice implicitně stabilizovat.

nutí týkajících se forem práce, organizace a řízení podniku. Je nasnadě, že přitom také vždy zásadně jde o moc nad produkcí a moc na trhu práce, o předpoklady a pravidla jejího uplatňování. V rámci subpolitických utvářejících prostorů, které se otevírají během racionalizačního procesu, se sociální struktura podniku *politizuje*. A to ani ne v tom smyslu, že dochází k novému vydání třídních bojů, nýbrž spíše tak, že zdánlivě „jediná cesta“ industriální produkce se stává modifikovatelnou, ztrácí svoji organizační uniformitu, je *destandardizována* a *pluralizována*. V diskusích mezi managementem, podnikovou radou, odbory a řadovými pracovníky bude v příštích letech na pořadu dne rozhodování o „vnitropodnikových sociálních modelech“. Zhruba řečeno jde o krok směrem k „socialismu každodenní práce“ na půdě konstantních vlastnických vztahů nebo o krok směrem právě opačným (přičemž charakteristický rys spočívá možná právě v tom, že obě alternativy se navzájem nevylučují, protože pojmy, v nichž jsou myšleny, už nic nepostihují). Podstatné je to, že od podniku k podniku, od odvětví k odvětví mohou být propagovány a testovány různé modely a politiky. V oblasti politiky práce může dokonce docházet ke změnám módních proudů, kdy jednou zvítězí jedna koncepce a podruhé zase jiná. Tendence k pluralizaci životních forem celkově proniká i do sféry produkce: dochází k *pluralizaci světů a forem práce*, v nichž se střetají spíše „konzervativní“ a spíše „socialistické“, spíše „venkovské“ a spíše „velkoměstské“ varianty.

To však znamená, že aktivita podniků se v dosud neznámé míře dostává pod *legitimizační tlak*. Získává nový politický a morální rozměr, který se zdál být ekonomické aktivitě bytostně cizí. Tato *moralizace industriální produkce*, v níž se odráží i závislost podniků na politické kultuře, v jejímž rámci produkují, se v příštích letech nepochybně stane jedním z nejzajímavějších procesů. Zakládá se totiž nejen na vnějším morálním tlaku, nýbrž i na intenzitě a efektivnosti, s jakou se mezitím organizovaly protikladné zájmy (i zájmy nových sociálních hnutí), na umění prezentovat vlastní zájmy a hlediska před stále citlivější veřejností, na významnosti definic rizika pro trh a na vzájemné konkurenci podniků, kdy legitimizační problémy jedné strany se v rámci konku-

rence stávají výhodou pro stranu druhou. Při tomto „přitahování legitimizačních šroubů“ získává veřejnost na podniky jistým způsobem vliv. Utvářející moc podniků tím není zlikvidována, ale *připravena o svou „apriorní“ objektivnost, nutnost a obecnou užitečnost*, jinými slovy: stává se subpolitikou.

Tomuto vývoji je třeba porozumět. Technicko-ekonomická aktivita zůstává svou povahou před požadavky demokratické legitimizace chráněna. Současně však také ztrácí charakter něčeho nepolitického. Není to *ani politika, ani nepolitika*, nýbrž cosi třetího: je to ekonomicky řízené jednání sledující určité zájmy, které za prvé souběžně s tím, jak rizika ztratila svůj latentní charakter, zřetelně ukázalo, že svým dosahem mění společnost, a které za druhé díky pluralismu svých rozhodnutí a revidovaných rozhodnutí ztratilo fasádu objektivní nutnosti. Všude probleskují riskantní důsledky a jiné možné konstelace. Ve stejné míře vystupuje do popředí *jednostranný* zájmový zřetel kalkulů podniků. Tam, kde je možných *několik* rozhodnutí se zcela *rozdílnými* implikacemi pro *různé* strany nebo pro celou veřejnost, je v zásadě možné jednání podniků ve všech jednotlivostech (až po technické detaily produkce a metody kalkulace nákladů) veřejně obžalovat, a proto musí být zdůvodněno. I jednání podniků se tak stává *diskurzivním* – nebo utrpí ztráty na trhu. K základním předpokladům sebezprosažení na trhu už patří nejen balení, ale *také argumenty*. Chceme-li, můžeme říci, že optimismus *Adama Smitha*, jenž se domníval, že vlastní prospěch a obecné blaho se v jednání závislém na trhu *eo ipso* shodují, je historicky popřen vytvářením rizik a tím, že je možné rozhodovat o utváření produkce. Odrážejí se v tom i zmíněné změny v politické kultuře. Jednotlivá rozhodnutí a výrobní postupy podniků mohou být vlivem různých center subpolitiky – mediální publicity, občanských iniciativ, nových sociálních hnutí, kritických inženýrů a soudců – okamžitě veřejně obžalovány a podniky mohou být pod hrozbou ztráty trhů přinuceny k *neekonomickému, diskurzivnímu* zdůvodnění svých opatření.

Jestliže se to dnes ještě neděje nebo jestliže k tomu dochází jen v náznacích (např. v diskusích o chemickém průmyslu, který se dnes cítí nucen podávat na veřejné obžaloby obsáhlé odpovědi

v růžových barvách), znovu se v tom také odráží masová nezaměstnanost i to, jaké ulehčení a šance představuje pro podniky. V tomto smyslu zůstává působení alternativní politické kultury na technicko-ekonomické rozhodovací procesy v podniku ještě skryto v abstraktním primátu hospodářského rozmachu.

8. Shrnutí a výhled: scénáře možné budoucnosti

Moderní náboženství pokroku, ať jakkoli rozporné, mělo svoji hodinu slávy a ještě dnes ji má tam, kde jeho sliby narážejí na podmínky, které nedovolují, aby byly splněny. K těm patřila a patří zřejmá materiální nouze, nedostatečně rozvinuté výrobní síly a třídně podmíněné nerovnosti determinující politické střety. Tuto epochu ukončily v sedmdesátých letech dva historické procesy. Zatímco politika naráží při výstavbě sociálního státu na imanentní hranice a rozpory a ztrácí svůj utopický impetus, akumulují se díky součinnosti výzkumu, technologie a ekonomiky možnosti společenských změn. *Při institucionální stabilitě a neměnitelnosti se kompetencí přechází moc utváření z oblasti politiky do oblasti subpolitiky.* V současných diskusích se neočekává, že „jiná společnost“ se zrodí z parlamentních debat o nových zákonech, ale vychází se z toho, že k ní povede aplikace mikroelektroniky, genové technologie a informačních médií.

Místo politických utopii nyní zaujaly spekulace o vedlejších důsledcích. Utopie se tak staly něčím negativním. Utváření budoucnosti se už neodbyvá v parlamentu a v politických stranách, nýbrž nepřímou a zakódovanou ve výzkumných laboratořích a v kancelářích představenstev. Všichni ostatní – i ti, kdo jsou v politice a ve vědě nejkompetentnější a nejinformovanější, žijí víceméně z drobků informací, které spadnou z plánovacích stolů technologické subpolitiky. Výzkumné laboratoře a podnikové managementy v průmyslech budoucnosti se staly „revolučními buňkami“ v rouše normality. Zde jsou v mimoparlamentní neopozici, bez programu a se zřetelem na cizí cíle pokroku poznání a ekonomické rentability, realizovány struktury nové společnosti.

Hrozí nebezpečí, že situace nabude groteskní podoby: nepolitika začíná přebírat vůdčí roli politiky. Politika se stává veřejně financovanou reklamní agenturou pro jasné stránky vývoje, který sama nezná a na jehož utváření se nemůže aktivně podílet. Obecná neznalost vývoje je ještě překonána nevyhnutelností, s jakou se prosazuje. Politici podporují s gestem slibujícím zachování *statu quo* přechod k jiné společnosti, o níž nemohou vůbec nic vědět, a svalují současně odpovědnost za soustavně rozněcované obavy z budoucnosti na „machinace kritiků kultury“. Podnikatelé a vědci, kteří se ve své každodenní práci zabývají plány na revoluční přeměnu dosavadního společenského řádu, ujišťují s nevinným výrazem objektivity, že nejsou kompetentní ve veškerých otázkách, o nichž se v těchto plánech rozhoduje. Věrohodnost však neztrácejí jen osoby, ale také struktura rolí, v níž jsou zasazeny. Tam, kde vedlejší důsledky nabývají rozměru a forem mezníkové společenské změny, vystupuje otevřeně na povrch živelný charakter modelu pokroku v celé své hrozivosti. Dělbá moci se v modernizačním procesu sama dává do pohybu. Vznikají šedé zóny politického utváření budoucnosti, které zde v závěru načrtne ve třech (nijak se nevyklučujících) variantách: za první – *návrat k industriální společnosti* („reindustrializace“), za druhé – *demokratizace* technologické změny a za třetí – „*diferencovaná politika*“.

Zpět k industriální společnosti

Tato alternativa je v různých variantách přijímána v politice, vědě i veřejnosti velkou většinou – *bez ohledu* na stranickopolitické rozpory. Skutečně se pro ni také dá uvést řada pádných důvodů. Na prvním místě je to její *realismus*, který si na jedné straně chce brát poučení z minulosti, z více než dvoustleté kritiky pokroku a civilizace, a který na druhé straně spočívá na předpokladu neměnných tržních tlaků a ekonomických poměrů. Argumentovat nebo dokonce jednat proti těmto premisám předpokládá – alespoň podle tohoto přesvědčení – značnou neznalost nebo sklon k masochismu. Z tohoto hlediska máme dnes co činit jen se zno-

vuoživováním „antimodernistických“ hnutí a argumentů, které vždy doprovázely průmyslový rozvoj jako jeho stín – přičemž nakonec nezabránilo jeho pokroku. Nevyhnutelné ekonomické jevy – masová nezaměstnanost, mezinárodní konkurence – současně drasticky omezují jakýkoli svobodný prostor pro politické jednání. Z toho vyplývá, že věci budou (s jistými „ekologickými korekturami“) beztoho probíhat tak, jak to, zdá se, potvrzuje vědomost o „posthistorii“, o absenci alternativy k vývojové cestě industriální společnosti. Pro tuto volbu mluví i ulehčení, které vždy přinášela sázka na „pokrok“. Na otázku „co máme dělat?“, kterou si znovu klade každá generace, víra v pokrok vždy odpovídá: totéž, co doposud – jen ve větším rozměru, rychleji a v hojnějším počtu. V tomto smyslu mluví mnoho věcí pro to, že tímto scénářem se vyrovnáváme s pravděpodobnou budoucností.

Scénář a receptář, jímž je určováno jednání a myšlení, je jasný. Jde o otisk zkušeností nahromaděných industriální společností od devatenáctého století, zkušeností, které jsou promítány na budoucnost dvacátého prvního století. Rizika, která produkuje industrializace, nepředstavují podle tohoto scénáře žádnou skutečně novou hrozbu. Byla a jsou samovolně se vytvářejícími výzvami zítřka, mobilizují nové vědecké a technické tvůrčí síly a představují tak příčky na žebříku pokroku. Mnozí lidé věří v tomto smyslu tržní šance, jež se tu otevírají, a v důvěře ve starou logiku odsunují hrozby přítomnosti mezi položky, které je v budoucnosti možné technicky zvládnout. Přehlížejí přitom dvě věci: za prvé fakt, že industriální společnost je svou povahou společností *polomoderní*, a za druhé to, že kategorie, v nichž sami myslí – modernizace *tradice* –, a situace, v níž se nacházíme – modernizace *industriální společnosti* –, patří dvěma různým stoletím, během nichž se svět změnil tak jako nikdy dříve. Jinými slovy, tito lidé přehlížejí fakt, že tam, kde jde o modernizaci, to znamená o neustálé inovace, může to, co je zdánlivě stejné, ve své kontinuitě znamenat a produkovat něco úplně jiného. Ukážeme to nejprve na tlaku rozporných důsledků, k nimž vede toto zdánlivě samozřejmé „dělejme to stejně jako dosud“.

V popředí tu stojí priority hospodářské politiky. Jejich diktát vyznačuje do všech ostatních tematických a problémových oblastí.

Platí to i tam, kde se hospodářskému rozmachu přiděluje vedoucí role *kvůli* politice zaměstnanosti. Zdá se, že tento základní zájem nutí soudržně akceptovat učiněná investiční rozhodnutí, jimiž je uváděn do pohybu a udržován v chodu technologický, a tedy i společenský rozvoj, bez vědomí o vlastním „co“ a „kam“ a bez možnosti rozhodovat. Tímto způsobem jsou nastaveny výhybky ve dvojím směru: v oblastech technologické *subpolitiky* se akumuluje mocenský potenciál pro radikální změnu společenských vztahů, který Marx kdysi přisoudil proletariátu – nyní však může být využit pod ochranou státní moci (a před kritickým zrakem odborové protimoci a znepokojené veřejnosti). Na druhé straně je politika vtlačována do role protektora legitimizujícího cizí rozhodnutí, která od základů mění společnost.

Toto okleštění na pouhou legitimizaci je posilováno stavem masové nezaměstnanosti. Čím důrazněji určuje kurs hospodářská politika a čím zřetelněji to bojem proti masové nezaměstnanosti nabývá na významu, tím více se zvyšují dispoziční možnosti podniků a tím méně prostoru pro jednání v oblasti technologické politiky má vláda. Důsledkem je to, že politika se dostává na šikmou plochu, kdy se *sama zbavuje moci*. Zároveň se zostřují její imanentní rozpory. I v plném lesku svých demokratických pravomocí se omezuje na roli obhájkyně vývoje, jehož oficiální zkrášlování je vždy zpochybňováno živelnou silou bez alternativ, s jakou se prosazuje. V přístupu k rizikům je tato veřejná obhajoba něčeho, co vůbec nelze znát, často problematická a hrozí zároveň tím, že nebude voliči schválena. Rizika spadají do kompetence státní agendy a pro jejich odvrácení by byly nutné intervence do kontextu jejich vznikání v rámci průmyslové produkce – intervence, od nichž se při sjednocování hospodářské politiky právě upustilo. K jednomu předběžnému rozhodnutí tedy přistupuje druhé: rizika, která existují, nesmí existovat. Ve stejné míře, v jaké *roste* veřejná citlivost vůči rizikům, vzniká politická potřeba výzkumu, který by je *bagatelizoval*. Výzkum má vědecky podepřít legitimizační protektorskou roli politiky. Jestliže rizika nicméně projdou sociálním procesem svého uznání („odumírání lesů“) a volání po politicky odpovědných opatřeních dosáhne významu, jaký by případně mohl rozhodnout volby, projeví se ná-

hle bezmocnost politiky, již si sama předepsala. Neustále svazuje vlastní ruku, kterou chce politicky zjednat nápravu. Řadu názorných příkladů tu poskytuje stále váhání při zavádění automobilových katalyzátorů, při omezování rychlosti na dálnicích, při legislativních krocích k redukci škodlivých a toxických látek v potravinách, ve vzduchu a vodě.

Tento „běh věcí“ přitom vůbec není tak nezměnitelný, jak se stále ještě často podsouvá. Alternativa nespočívá ani v protikladu mezi kapitalismem a socialismem, který ovládal devatenácté i dvacáté století. Rozhodující je spíše to, že obojí – ohrožení a šance, jež v sobě obsahuje přechod k rizikové společnosti – zůstalo nerozpoznáno. „Prvotní chyba“ reindustrializační strategie, která prodlužuje devatenácté století do století dvacátého prvního, spočívá v tom, že zůstává neodhalen *protiklad* mezi industriální společností a modernou. Skutečnost, že podmínky vývoje moderny v devatenáctém století, soustředěné v projektu průmyslové společnosti, jsou neodlučně ztotožňovány s programem vývoje moderny, nedovoluje vidět dvě věci: za prvé to, že projekt industriální společnosti končí v centrálních oblastech *polovičatosti* moderny, a za druhé to, že přídržování se zkušeností a vůdčích principů moderny poskytuje kontinuitu a šanci překonat restriktce spojené s industriální společností. Konkrétně to znamená, že v náporu žen na trh práce, v demystifikaci vědecké racionality, v ústupu od víry v pokrok či v mimoparlamentních změnách politické kultury se nároky moderny *proti* jejímu oklešťování v industriální společnosti uplatňují i tam, kde se dosud nerýsují žádné nové odpovědi schopné života a institucionalizace. I potenciál ohrožení, který moderna mezitím bez pohledu vpřed a v protikladu k požadavku racionality, jemuž je sama podřízena, uvolnila ve své systematice spjaté s industriální společností, *by se mohl* stát výzvou pro tvůrčí fantazii a lidský kreativní potenciál, kdyby byl konečně vnímán jako takový a brán tedy vážně, a kdyby navyklé lehkomyšlné gesto industriální společnosti nebylo déle přenášeno na podmínky, které tuto pštrosí politiku už skutečně nedovolují.

Toto chybné historické hodnocení situací a vývojových tendencí se projevuje i v detailech: je možné, že v epoše industriální

společnosti byla taková „soudržnost“ mezi ekonomikou a politikou možná a nutná. V podmínkách rizikové společnosti se však tímto způsobem takřkajíc zaměňuje malá násobilka s výpočty mocnin. *Strukturální* diferencovanost situací *napříč* institucionálními hranicemi ekonomiky a politiky zůstává právě tak nepovšimnuta jako *rozdílné* individuální zájmy jednotlivých odvětví a skupin. V tomto smyslu není např. *vůbec možné mluvit o jednotě ekonomických zájmů ve vztahu k definicím rizika*. Naopak, interpretace rizik vrážejí do ekonomického tábora *klíny*. Vždy tu existují ti, kdo „rizikem *ztrácejí*“, ale také ti, kdo „rizikem *získávají*“. To ovšem znamená, že definice rizika nebrání vykonávání politické moci, ale *umožňují* je. Jsou takřkajíc vysoce efektivním řídicím a selektivním instrumentem ekonomického vývoje. V tomto smyslu je správné mezitím už statisticky dostatečně zdokumentované konstatování, že uvědomování si rizik odporuje hospodářským zájmům jen *selektivně*, že tedy např. ani ekologická varianta nemusí v žádném případě ztroskotat na úskalí nákladů.

Téže linii odpovídá i rozložení situací, které vytvářejí rizika, mezi kapitálem a politikou. Rizika spadají jako *vedlejší důsledky* do sféry odpovědnosti politiky, a nikoli ekonomiky. To znamená, že ekonomika není odpovědná za něco, co vyvolává, zatímco politika odpovídá za něco, nad čím nemá žádnou kontrolu. Dokud to tak zůstane, budou vždy existovat i vedlejší důsledky. Budou představovat strukturální nevýhodu politiky, která má nejen nesnáze (s veřejným míněním, s náklady na zdravotní péči atd.), ale které je také trvale připisována odpovědnost za něco, co se dá stále obtížněji popřít, co se však po stránce svého vzniku a změn zcela vymyká jejímu přímému vlivu. Tento kruh, kdy se politika sama zbavuje moci a ztrácí věrohodnost, je však možné prolomit. Klíč spočívá právě v odpovědnosti za vedlejší důsledky. Jinými slovy, politické jednání nabývá vlivu úměrně tomu, jak *odhaluje* potenciály rizika a jak si *uvědomuje*. Definice rizika aktivizují odpovědnost a vzhledem ke své sociální konstrukci vytvářejí zóny *nelegitimních* systémových podmínek, které v zájmu všech volají po změně. Neparalyzují tedy politické jednání a nemusí být v tomto smyslu pomocí slepé nebo zvnějšku určované vědy za

každou cenu zastírány. *Otevírají* naopak nové politické možnosti, které mohou být využity i k opětnému získání a posílení demokratického a parlamentního vlivu.

Naproti tomu popírání rizika neodstraňuje. Právě naopak: něco, co bylo míněno jako stabilizační politika, se může velmi rychle změnit ve všeobecnou *destabilizaci*. Utajovaná rizika se mohou nejen náhle sama změnit v situace sociálního ohrožení takového rozměru, že jejich politické, a nejen technicko-vědecké zvládnutí je při lehkomyšlnosti industriální společnosti naprosto nepředstavitelnou věcí. Ani citlivost ve vztahu k žádoucímu jednání, zvýšená díky vnitřnímu osvojení demokratických práv, nemůže být natrvalo uspokojena demonstracemi politické jalovosti a symbolickými kosmetickými operacemi. Současně rostou nejistoty zasahující všechny oblasti sociálního života: povolání, rodinu, muže, ženy, manželství atd. „Šok z budoucnosti“ (Toffler) zastihuje společnost tíhnoucí k bagatelizaci nepřipravenou. Pod jeho vlivem může mezi obyvatelstvem rychle růst politická apatie a politický cynismus a dál prohloubit už rozevřenou politickou propast mezi sociální strukturou a politikou, mezi politickými stranami a voličstvem. Odmítání „politiky“ se pak stále víc dotýká nejen jednotlivých představitelů nebo stran, nýbrž i systému demokratických pravidel hry obecně. Znovu by tak mohla být oživena stará koalice mezi nejistotou a radikalismem. Znovu a hrozivě se ozývá volání po *politickém vůdcovství*. Touha po „silné ruce“ roste úměrně tomu, jak lidé vidí, že svět kolem nich se otřásá. Hlad po pořádku a spolehlivosti oživuje duchy minulosti. Vedlejší důsledky politiky, která ignoruje vedlejší důsledky, hrozí, že ji přemění v její vlastní opak. Nakonec se už nedá vyloučit, že dosud nezvládnutá minulost se stane (i když v jiných formách) *možnou* variantou budoucího vývoje.

Demokratizace technicko-ekonomického vývoje

Tento model vývoje navazuje na onu tradici moderny, která se zaměřuje na rozšíření *sebedeterminace*. Výchozím bodem je přesvědčení, že možnosti demokratické sebedeterminace byly v pro-

cesu inovace industriální společnosti *institucionálně okleštěny*. Technicko-ekonomické inovace, které jsou motorem permanentní společenské změny, nemají od počátku možnost demokratické participace, kontroly a odporu. V počátečním projektu jsou tak obsaženy četné rozpory, které dnes vystupují na povrch. Modernizace je považována za „racionalizaci“, i když se tu se systémem děje něco, co se vymyká vědomému rozpoznání a kontrole. Na jedné straně může být industriální společnost myšlena jen jako demokracie; na druhé straně v sobě už vždy obsahuje možnost, že společnost se vlivem nevědění, které ji znepokojuje, změní v pravý opak nároku na osvícenskou racionalitu a na pokrok, který je jí podkládán. V míře, v jaké něco takového hrozí, se však víra i nevíra v pokrokovost pohybu, který byl uveden do chodu, dostává znovu do rozporu s formou společnosti, jež tak jako nikdy dříve v dějinách učinila vědění a schopnost vědění základem svého vývoje. Společenský vývoj, který kdysi sázel na racionální řešení konfliktů, určují doktrinární spory a tendence k obviňování z kacířství a ke stavbě nových hranic. Protože věda, která podstatnou měrou pomáhala uvést toto vše do pohybu, nechce mít se vzniklými důsledky nic společného a sama hledá útočiště v rozhodování, v něž moderna tak jako tak vše proměňuje, je třeba – jak se zde dovozuje – zpřístupnit tuto základnu rozhodování veřejnosti, a to podle pravidel, která jsou pro to stanovena v receptáři moderny: jde o *demokratizaci*. Vyzkoušené instrumentarium politického systému musí být rozšířeno na podmínky za jeho hranicemi. Je myslitelná řada variant, které jsou předmětem diskuse. Paleta návrhů sahá od parlamentní kontroly technologického vývoje v podnicích přes vlastní „parlamente modernizace“, kde by interdisciplinární rady expertů zvažovaly, posuzovaly a schvalovaly existující plány, až po zapojení občanských skupin do technologického plánování a do rozhodovacích procesů ve sféře výzkumné politiky.

Základní myšlenka zní takto: spoluvlády a protivlády technicko-ekonomické subpolitiky – ekonomika a výzkum – by měly být zahrnuty do odpovědnosti parlamentu. Jestliže už existuje spoluvláda v podobě investiční svobody a svobody výzkumu, pak je třeba požadovat alespoň to, aby základní rozhodnutí v rámci „ra-

cionalizačního procesu“ byla zdůvodněna před demokratickými institucemi. Právě v tomto prostém požadavku tkví ale také *kar-dinální problém* tohoto myšlenkového a politického přístupu. Ten zůstává ve svém receptu spjat s epochou industriální společnosti, i když v podobě požadavku protichůdného reindustrializační strategii. „Demokratizace“ v pojetí devatenáctého století předpokládá centralizaci, byrokratizaci atd. a navazuje tak na podmínky, které jsou historicky zčásti překonány, zčásti se staly problematickými.

Cíle, jichž má být dosaženo demokratizací, jsou přitom jasné: nemůže tomu být nadále tak, že veřejné politické diskuse probíhají až po rozhodnutích o výzkumu a o investicích. Požadavek zní takto: důsledky a svobodný prostor pro formování mikroelektroniky, genové technologie atd. patří do parlamentů, a to *dříve* než jsou přijata zásadní rozhodnutí o aplikaci. Důsledky takového vývoje se dají snadno předvídat: byrokraticko-parlamentní překážky v oblasti podnikové racionalizace a vědeckého výzkumu.

To je však jen jedna varianta tohoto modelu budoucnosti. Pro jinou variantu je vzorem výstavba sociálního státu. Argumentace se tu zakládá – zjednodušeně řečeno – na analogii s rizikem chudoby v devatenáctém a v první polovině dvacátého století. Rizika chudoby a technologická rizika jsou vedlejšími důsledky procesu industrializace v rozdílných historických fázích jeho vývoje. Oba druhy industrializačních rizik mají – v časovém posunu – podobnou politickou kariéru, takže zkušenosti získané v rámci politického a institucionálního přístupu k rizikům chudoby mohou být poučné i pro přístup k technologickým rizikům. Zdá se, že politicko-historická kariéra rizika chudoby – jeho rozhořčené popírání, jeho vybojované vnímání a uznání, politické a právní důsledky v podobě výstavby sociálního státu – se v případě situací globálního ohrožení opakuje na nové úrovni a na jiném poli. Jak ve dvacátém století ukazuje právě výstavba sociálního státu v západní Evropě, není popírání jedinou alternativou tváří v tvář industriálně vyvolaným situacím ohrožení. Ty mohou být také naopak přetaveny v *rozvíjení* možností politického jednání a demokratických práv na ochranu.

Stoupencům tohoto vývoje tane před očima *ekologická varianta státu blahobytu*. Ta přitom může podat odpověď na dva základní problémy, které představuje devastace přírody a masová nezaměstnanost. Odpovídající právní rámce a politické instituce jsou projektovány podle historických modelů zákonů a institucí fungujících v oblasti sociální politiky. Bylo by třeba vytvořit úřady a vybavit je příslušnými kompetencemi, aby mohly účinně bojovat proti industriálnímu drancování přírody. Analogicky k sociálnímu zabezpečení by mohl být zřízen systém zabezpečení proti zdravotním újmám způsobeným intoxikací životního prostředí a potravin. K tomu by ovšem bylo třeba změnit právní rámec, tak aby ti, kdo jsou poškozeni, už nebyli zatíženi břemenem prokazování příčiny, které je beztak velmi obtížné.

Hranice a průvodní problémy intervencí sociálního státu, které se mezitím projeví, nemusí v žádném případě platit i vzhledem k tomuto ekologickému rozšíření. I zde bude existovat odpor soukromých investorů. V případě zabezpečovacích opatření sociálního státu byly základem jejich odporu vzrůstající náklady na mzdy a s nimi spojené vedlejší výdaje. U iniciativ ve sféře technologické politiky však odpovídající paušální zatížení postihující všechny podniky *odpadá*. I tyto iniciativy představují pro některé subjekty další výdaje, jiným ovšem otevírají nové trhy. Náklady a šance na expanzi jsou mezi odvětvími a podniky rozděleny takřikajíc nerovným způsobem. Z toho zároveň vyplývají šance na prosazení politiky, která je odpovídajícím způsobem ekologicky orientována. Zájmový blok ekonomiky se pod dojmem selektivnosti rizik rozpadá. Mohou se vytvářet koalice, které politice napomáhají vnášet do sféry politické a demokratické aktivity anonymní utvářející moc pokroku. Všude, kde dnes život přírody a člověka ohrožují toxické substance, kde racionalizační opatření ruší dosavadní základy společného života a společné práce, jsou do politiky soustavně vkládána očekávání, která se mohou proměnit v rozvíjení politických a demokratických iniciativ. Nebezpečné stránky takového ekologicky orientovaného státního intervencionismu je rovněž možné vyvodit z paralely se sociálním státem a představuje je *vědecká autoritativnost a přebujelá byrokracie*.

Vedle toho se ale v základech tohoto myšlení skrývá chyba, která charakterizuje také projekt reindustrializace: vychází se totiž z toho, že moderna přes všechny diverzifikace a nepřehledné situace má nebo by v každém případě měla mít nějaké řídicí politické centrum. Jednotlivé nitky *by se měly* sbíhat – tak se v tomto případě argumentuje – v politickém systému a jeho ústředních orgánech. Vše, co se tomu přičítá, je pojímáno a hodnoceno jako *selhání* politiky, demokracie atd. Na jedné straně se podsouvá, že modernizace znamená autonomii, diferenciaci, individualizaci. Na druhé straně se „řešení“ divergujících dílčích procesů hledá v *recentralizaci* politického systému podle modelu parlamentní demokracie. Současně se nejen nechávají stranou stinné stránky byrokratického centralismu a intervencionismu, které se mezitím už staly dostatečně zřejmými. Předběžně se také *přehlíží* základní fakt, že *moderní společnost nemá žádné řídicí centrum*. Je sice možné položit otázku, jak zabránit tomu, aby tendence k automatizaci nepřekračovaly nebo nepřesáhly možnost autokoordinace dílčích systémů nebo jednotek. Tato otázka však nesmí zastírat skutečnost, že v rámci moderny neexistuje žádné centrum ani řízení. Rovněž není nutné, aby osamostatňování, k němuž dochází v procesu modernizace, vedlo bez jakékoli alternativy do jednosměrné uličky anomie. Myslitelné jsou také nové zprostředkující formy vzájemné kontroly, které se vyhýbají parlamentárnímu centralismu, a přesto vytvářejí srovnatelné tlaky na zdůvodnění. Odpovídající příklady je možné nalézt ve vývoji německé politické kultury v uplynulých dvou desetiletích: mediální publicita, občanské iniciativy, protestní hnutí atd. Pokud jsou tyto formy uváděny do spojení s premisami určitého institucionálního centra politiky, je jejich smysl nejasný. Jeví se pak jako nevhodné, neadekvátní, nestabilní a možná i jako operující na hranici mimo-parlamentní legality. Jestliže se však vychází z ústředního faktu *stírání hranic* politiky, ukazuje se jejich smysl jako forem experimentální demokracie, jež na pozadí realizovaných základních práv a diferencované subpolitiky ověřují nové formy přímého spolurozhodování a spolukontroly, které přesahují fikce o centralizovaném řízení a pokroku.

Diferencovaná politika

Výchozím bodem tohoto projektu budoucnosti je *stírání hranic* politiky, tj. spektrum centrální a okrajové politiky, subpolitiky a alternativní politiky, které v podmínkách vyspělé demokracie vzniklo v diferencované společnosti. Výchozí hypotéza zní tak, že tuto absenci centra politiky už nelze odstranit ani požadavkem demokratizace. Politika se v *určitém smyslu generalizovala* a stala se tak „bezstřednou“. Ireverzibilita tohoto přechodu exekutivní politiky v *politický proces*, který zároveň ztratil svoji specifičnost, svůj protějšek, svůj pojem a svůj způsob působení, není jen důvodem k truchlení. Ohlašuje se tak *jiná epocha modernizace*, která zde byla charakterizována znakem „reflexivity“. „Zákon“ funkcionální diferenciacie je zpochybněn a zbaven platnosti *dediferenciacemi* (konflikty a formy kooperace v souvislosti s rizikem, moralizace produkce, diferenciacie subpolitiky). Při této racionalizaci *druhého stupně* se principy centralizace a byrokratizace i rigidita sociálních struktur, která je s nimi spojena, dostávají do konfliktu s principy *flexibility*. Ty získávají ve vznikajících situacích rizika a nejistoty stále výraznější převahu, zároveň ale předpokládají nové, dnes ještě zcela nepředvídatelné formy „*externě kontrolované autokoordinace*“ subsystémů a decentralizovaných operativních jednotek.

V této historické proměně se také skrývají východiska k mnohem efektivnější *strukturální demokratizaci*. Ta má svůj počátek v principu dělby moci (a potud je již obsažena v modelu industriální společnosti) a byla dále rozvinuta mj. svobodou tisku. To, že i ekonomický systém je oblastí, v níž jsou nejen produkovány momenty pokroku jako neviděné vedlejší důsledky egoismu a technických tlaků, ale v níž se také praktikuje konkrétní (sub)politika ve smyslu společenské změny uskutečnitelné i jiným způsobem, vystupuje na povrch nejpozději dnes, kdy se „ekonomicko-technická nutnost“ škodlivých emisí pod veřejným tlakem náhle smršťuje jen na jednu z několika možností, pro něž se lze rozhodnout. A to, že ani poměry za zdmi privátní sféry nemusí vždy odpovídat tradičním vzorcům manželství a rodiny, mužských a ženských rolí, tušil každý, kdo zná historii.

Teprve detradicionalizací to však muselo být integrováno nejen do vědomí, ale i do rozhodování. Zákonodárci nepřísluší právo a nemá ani možnost autoritativně zde zasahovat. „Vedlejší vláda soukromí“ může podmínky společného života změnit *zde a nyní*, bez zákonné předlohy a usnesení, a jak ukazují rychle se vyvíjející, rozporné a měnící se životní poměry, také to činí.

Pohled na tento vývoj stále ještě zkresluje fasáda industriální společnosti uchovávaná v nedotčeném stavu. Předpoklad, z něhož zde vycházíme, zní takto: monopoly, které vznikly zároveň s industriální společností a jsou integrovány do jejích institucí, se dnes rozpadají; *monopoly se rozpadají, ale světy se nehroutí* – rozpadá se monopol vědy na racionalitu, monopol muže v profesní sféře, sexuální monopol manželství, monopol politiky na politiku. To vše se z nejrůznějších důvodů otřásá, s nejrozmanitějšími, nepředvídatelnými a ambivalentními důsledky. Každý z těchto monopolů je však zároveň v *rozporu* s principy, které byly prosazovány modernou. Monopol vědy na racionalitu vylučuje její skepticismus vůči sobě samé. Monopol mužů v profesní sféře stojí v protikladu k univerzalistickým požadavkům rovnosti, s nimiž moderna vstoupila na scénu atd. To také znamená, že v *kontinuitě* moderny vznikají četná rizika a otázky, které jsou uplatňovány v boji *proti* oklešťování jejích principů v projektu industriální společnosti. Druhou stranou nejistoty, kterou riziková společnost vyvolává v trýzněném lidstvu, je *šance* nalézt a zaktivizovat *proti* omezením, funkcionálním imperativům a fatalismům pokroku v industriální společnosti onen růst rovnosti, svobody a svobodného sebeutváření, který moderna slibuje.

Vnímání a chápání situace a vývoje je podstatným způsobem zkresleno tím, že se *systematicky* rozchází to, co je vnější a vnitřní, smluvená a faktická hra rolí. V mnoha oblastech hráme divadlo podle scénáře industriální společnosti, i když v poměrech, v nichž jednáme a žijeme, už nemůžeme předepsané role vůbec plnit; přehráváme je sobě i druhým, i když současně víme, že všechno probíhá v zásadě úplně jinak. *Gestika tohoto „jakoby“ ovládá scénu od devatenáctého až do dvacátého prvního století.* Vědci se tváří, *jako by* měli propachtovanou pravdu, a navenek se tak také tvářit musí, protože na tom cele závisí jejich posta-

vení. Povinností politiků je předstírat – zejména ve volebních bojích –, že mají moc rozhodovat, i když sami nejlépe vědí, že jde jen o *legendu podmíněnou systémem*, která se při nejbližší příležitosti může obrátit proti nim. Tyto fikce mají svoji realitu ve funkcionální hře rolí a v mocenské struktuře industriální společnosti. Mají ale také svoji *irealitu* ve vzniklé džungli nepřehledností, která je právě *výsledkem* reflexivní modernizace. Zda se tímto způsobem vytváří nebo odstraňuje nouze a v jakém ohledu co platí, je tak obtížné rozhodnout v neposlední řadě proto, že je zasažen a rozplývá se sám souřadnicový systém pojmů. Aby se dosažený stav diferencované subpolitiky dal vůbec popsat nebo pochopit, je zřejmě potřebné *jiné chápání politiky* než to, na němž se zakládá specializace politiky v politickém systému spočívajícím na demokratickém modelu. Politika nebyla jistě generalizována ve smyslu obecné demokracie. Ale v jakém smyslu tedy? Jaké ztráty a zisky znamená nebo by mohlo znamenat – řekneme-li to opatrněji – stírání hranic politiky pro politickou sféru a pro síť subpolitiky a alternativní politiky?

Výchozí nahlédnutí říká, že *politika se musí vyrovnat se svým sebeomezením, k němuž historicky došlo*. Politika už není jediným, ba ani centrálním místem, kde se rozhoduje o utváření společenské budoucnosti. Ve volbách a ve volebním boji nejde o to, zvolit „vůdce národa“, jenž má pak v rukou nitky moci a jemuž lze přičíst na vrub všechno, zlé i dobré, co se děje v době jeho úřadu. Kdyby tomu tak bylo, žili bychom v diktatuře, která volí svého diktátora, a nikoli v demokracii. Dá se přímo říci, že veškeré představy o centralizaci politiky jsou nepřímou úměrnou stupni demokratizace společnosti. Rozpoznat to je tak důležité proto, že tlak, který nutí operovat s fikcí centralizované státní moci, vytváří horizont očekávání, ve srovnání s nímž se pak realita konkrétního přediva politiky jeví jako slabost, jako selhání, jež může být napraveno jen „silnou rukou“, i když reálná situace představuje pravý opak: je znamením univerzalizované rezistence občanů ve smyslu aktivního spolupůsobení i protipůsobení.

Totéž platí i pro druhou stránku téhož vztahu: nejrůznější oblasti subpolitiky, ekonomiky, vědy atd. se už nemohou déle tvářit, jako by nedělaly to, co dělají, nemohou popírat, že mění pod-

mínky společenského života, tj. že *svými vlastními prostředky* dělají politiku. Není na tom nic nepřístojného, nic, co je třeba skrývat nebo zatajovat. Je to spíše uvědomělé utváření a využívání prostoru pro jednání, který moderna mezitím otevřela. Tam, kde lze vším disponovat, kde se všechno stalo produktem lidské ruky, je *éra výmluv pryč*. Nevládnou už žádné objektivní tlaky, ledaže jim to dovolíme a umožníme. To zajisté neznamená, že je nyní možné všechno utvářet tím či oním způsobem. Nepochybně to ale znamená, že neviditelná čapka objektivních tlaků je odložena a že se proto musí zvažovat zájmy, stanoviska a možnosti. Ani privilegia vytvářet hotové fakty, nahromaděná za optimistickým krunýřem pokroku, nemohou bez dalšího doufat v transcendentní platnost. To nadhazuje otázku, jak by bylo například možné kontrolovat výzkum, který nově definuje život a smrt, kdyby se to nemělo dít na základě předpisů nebo parlamentních rozhodnutí. Je možné položit konkrétní otázku: jak můžeme např. v budoucnosti zabránit eskapismu lidské genetiky, aniž přiškrtneme v bádání svobodu tázání, bez níž také nemůžeme žít?

Moje odpověď zní takto: *vypracováním a právním zabezpečením určitých možností vlivu subpolitiky*. Důležitou podmínku v pozadí představují nepochybně silné a nezávislé soudy a silná a nezávislá veřejná média se vším, co to předpokládá. To jsou takřkajíc dva nosné sloupy v systému subpolitické vzájemné kontroly, které ale, jak nás poučuje minulost, samy nepostačují. Je potřebný další krok, který je podstatným způsobem doplňuje. Možnosti sebekontroly, které vyzdvihují všichni držitelé monopolů, musí být doplněny možnostmi *sebekritiky*. To znamená, že musí být *institucionálně zabezpečeno* to, co si dosud může jen obtížně probíjet cestu proti nadvládě profesí a podnikového managementu: oponentské expertizy, alternativní profesní praxe, diskuse o rizicích vedené v rámci profesí a podniků, umírněný skepticismus. V tomto případě má Popper skutečně pravdu: kritika znamená pokrok. Jen tam, kde se medicína staví proti medicíně, atomová fyzika proti atomové fyzice, lidská genetiky proti lidské genetice, informační technika proti informační technice, je možné i zvnějšku nahlédnout a posoudit, jaká budoucnost je tu ve zkumavce. Umožnění sebekritiky ve všech formách

není zřejmě ohrožením, ale pravděpodobně *jedinou* cestou, jak by mohl být včas odhalen omyl, který by rychle či ještě rychleji mohl zničit náš svět. Jaká regulativní a podpůrná opatření tomu mohou napomoci, nelze ještě v jednotlivostech dohlédnout. Velkým přínosem by bylo již to, kdyby byly odstraněny předpisy, které činí z lidí názorové otroky těch, pro něž pracují. Pak by také bylo možné, aby technici referovali o svých zkušenostech v podnicích a aby alespoň nemuseli hned u tovární brány zapomenout na rizika, která vidí a produkují. Zde se také nepochybně ukazuje nový, důležitý úkol odborů. Stejně jako právo na stávkou by bylo třeba – v obecném zájmu – vybojovat a zabezpečit i právo na kritiku techniky v rámci profese a podniku. Tato institucionalizace sebekritiky je tak důležitá proto, že v mnoha oblastech nemohou být bez odpovídajícího know-how rozpoznána ani rizika, ani alternativní cesty k jejich odstranění.

Pro výzkum by to jistě mělo takový důsledek, že by se muselo předem – *se zřetelem k alternativám a polemicky* – diskutovat o rizicích spojených s určitými kroky a záměry, a to nejen na vnitrobodové úrovni, nýbrž také na *dílčích mezioborových fórech*, která by bylo třeba institucionálně vytvořit. O tom, jak něco takového zorganizovat a jaké kontrolní možnosti by měly být těmto meziprofesioním a nadprofesioním instancím poskytnuty, nelze ještě vůbec uvažovat, protože jde o zcela nepopsanou stránku.

Pro oficiální politiku by z takového řešení opět vyplynuly značné možnosti uplatnění vlastního vlivu. Představme si jen, jak by se oživila diskuse o snižování nákladů na zdravotnictví, kdybychom měli k dispozici efektivní a argumentačně zdatnou antimedicínu. Ani politika by si ovšem nemohla znovu vybudovat monopol na politiku. Oproti různým oblastem subpolitiky by tu nicméně existoval jeden základní rozdíl, jehož význam by spíše ještě vzrostl: zatímco v ekonomice (a také ve vědách) probíhají a měly by probíhat spory o partikulární zájmy a stanoviska, politický systém by mohl stanovovat obecné (zákonné) rámcové podmínky, ověřovat možnost generalizace regulativních opatření, vytvářet konsensus. To znamená, že základním úkolem politiky by se mohly stát *ochraňující, smiřující, diskursivní a symbolické funkce* – které již potichu, ale ještě zcela ve stínu fiktivních mo-

cenských konstrukcí, beztak dominují. Ve vztahu k centrům subpolitiky by tak nabylo na významu spíše *konzervující* působení politiky. Dosaženou úroveň sociálních a demokratických práv by přitom bylo třeba ochránit před nežádoucími zásahy (i z vlastních řad) a dál ji rozvíjet. Inovace by naproti tomu musely dál pokračovat nastoupenou paradoxní cestou omezování vlastní moci, to znamená vytvářet právní a institucionální podmínky umožňující ochránit probíhající společenské procesy experimentování a učení se (rozvíjení nových životních forem v rámci individualizačních procesů, interní pluralizace a kritika v rámci profesí) před existujícími restrikcemi. Je snad možné, že za dosud nedotčenými fasádami staré dobré industriální společnosti se dnes v některých oblastech už začínají vedle mnoha rizik a ohrožení rýsovat a uplatňovat formy této nové dělby práce a moci mezi politikou a subpolitikou?

Literatura[†]

Předmluva

- Adorno, T. W. (red.): Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?, Frankfurt am Main 1969
- Anders, G.: Die Antiquiertheit des Menschen. Über die Zerstörung des Lebens im Zeitalter der dritten industriellen Revolution, München 1980
- Beck, U.: Von der Vergänglichkeit der Industriegesellschaft, in: Schmid, T. (red.), Das pfeifende Schwein, Berlin 1985
- Berger, J. (red.): Moderne oder Postmoderne, in: Soziale Welt, Sonderband 4, Göttingen 1986
- Berger, P., Berger, B., Kellner, H.: Das Unbehagen in der Modernität, Frankfurt am Main 1975
- Brand, G.: Industrialisierung, Modernisierung, gesellschaftliche Entwicklung, in: ZfS/1, 1972, s. 2–14
- Dahrendorf, R.: Lebenschancen, Frankfurt am Main 1979
- Eisenstadt, S. N.: Tradition, Wandel und Modernität, Frankfurt am Main 1979
- Etzioni, A.: An Immodest Agenda, New York 1983
- Fourastié, J.: Die große Hoffnung des zwanzigsten Jahrhunderts, Köln 1969
- Gehlen, A.: Über die kulturelle Kristallisation, in: Gehlen, A., Studien zur Anthropologie und Soziologie, Neuwied 1963
- Habermas, J.: Der Diskurs der Moderne, Frankfurt am Main 1985
- Habermas, J.: Die Neue Unübersichtlichkeit, Frankfurt am Main 1985
- Horkheimer, M., Adorno, T. W.: Dialektik der Aufklärung, Frankfurt am Main 1969 (Česky Dialektika osvícenství, Oikoymenh, Praha 2009.)
- Jonas, H.: Das Prinzip Verantwortung – Versuch einer Ethik für die technologische Zivilisation, Frankfurt am Main 1984

[†] Je členěna podle kapitol. Pozn. red.

- Koselleck, R.: *Vergangene Zukunft*, Frankfurt am Main 1979
- Lepsius, M. R.: *Soziologische Theoreme über die Sozialstruktur der „Moderne“ und der „Modernisierung“*, in: Koselleck, R. (red.): *Studien zum Beginn der modernen Welt*, Stuttgart 1977
- Lodge, D.: *Modernism, Antimodernism and Postmodernism*, Birmingham 1977
- Schelsky, H.: *Der Mensch in der wissenschaftlichen Zivilisation*, in: Schelsky, H.: *Auf der Suche nach Wirklichkeit*, Düsseldorf 1965
- Toffler, A.: *Die dritte Welle – Zukunftschancen, Perspektiven für die Gesellschaft des 21. Jahrhunderts*, München 1980
- Touraine, A.: *Soziale Bewegungen*, in: *Soziale Welt* 1983, 1

Na vulkánu civilizace (kapitola I a II)

- Anders, G.: *Die atomare Bedrohung*, München 1983
- Bechmann, G. (red.): *Gesellschaftliche Bedingungen und Folgen der Technologiepolitik*, Frankfurt am Main/New York 1984
- Brooks, H.: *The resolution of technically intensive public policy disputes*, in: *Science, Technology, Human Values*, Vol. 9, Nr. 1/1984
- Conrad, J.: *Zum Stand der Risikoforschung*, Frankfurt am Main: Batelle, 1978
- Corbin, A.: *Pesthauch und Blütenduft*, Berlin 1984
- Douglas, M., Wildawsky, A.: *Risk and Culture*, New York 1982
- Eppler, E.: *Wege aus der Gefahr*, Reinbek 1981
- Friedrichs, G., Bechmann, G., Gloede, F.: *Großtechnologien in der gesellschaftlichen Kontroverse*, Karlsruhe 1983
- Glutz, P.: *Die Arbeit der Zuspitzung*, Berlin 1984
- Jänicke, M.: *Wie das Industriesystem von seinen Mißständen profitiert*, Köln 1979
- Jänicke, M., Simonis, U. E., Weegmann, G.: *Wissen für die Umwelt. 17 Wissenschaftler bilanzieren*. Berlin/New York 1985
- Jungk, R.: *Der Atomstaat. Vom Fortschritt in die Unmenschlichkeit*, Hamburg 1977

- Kallscheuer, O: Fortschrittsangst, in: Kursbuch Nr. 74/1983
- Keck, O.: Der schnelle Brüter – Eine Fallstudie über Entscheidungsprozesse in der Großtechnologie, Frankfurt am Main 1984
- Koselleck, R. (red.): Studien zum Beginn der modernen Welt, Stuttgart 1977
- Kruedener, J. v., Schulert, K. V. (red.): Technikfolgen und sozialer Wandel, Köln 1981
- Lahl, U., Zeschmer, B.: Formaldehyd – Porträt einer Chemikalie: Kniefall der Wissenschaft vor der Industrie?, Freiburg 1984
- Leipert, C., Simonis, U. E.: Arbeit und Umwelt, Forschungsbericht, Berlin 1985
- Mayer-Tasch, P.C.: Die internationale Umweltpolitik als Herausforderung für die Nationalstaatlichkeit, in: Aus Politik und Zeitgeschichte, 20/1985
- Moscovici, S.: Versuch über die menschliche Geschichte der Natur, Frankfurt am Main 1982
- Natur 4/85, s. 46–50: „Höchstmengen“
- Nelkin, D., Brown, M. S.: Workers at Risk, Chicago 1984
- Nelkin, G., Pollok, M.: Public Participation in Technological Decisions: Reality or Grand Illusion?, in: Technology Review, August/September 1979
- Nowotny, H. (red.): Vom Technology Assessment zur Technikbewertung. Ein europäischer Vergleich, Wien 1985
- O’Riordian: The cognitive and political dimension of risk analysis, in: Journal of Environmental Psychology 3/83, s. 345–354
- Otway, H., Pahner, P. D.: Risk Assessment, in: Futures 8 (1976), s. 122–134
- Otway, H., Thomas, K.: Reflections on Risk Perception and Policy, in: Risk Analysis, Vol. 2, No. 2/1982
- Perrow, Ch.: Normal Accidents: Living with High Risk Technologies, New York 1984
- Rat der Sachverständigen für Umweltfragen: Sondergutachten Umweltprobleme der Landwirtschaft (Kurzfassung), 1985
- Renn, O.: Risikowahrnehmung in der Kernenergie, Frankfurt am Main 1984

- Ropohl, G.: Die unvollkommene Technik, Frankfurt am Main 1985
- Rowe, W. D.: An Anatomy of Risk, New York 1975
- Schütz, R.: Ökologische Aspekte einer naturphilosophischen Ethik, Bamberg 1984
- Schumm, W.: Die Risikoproduktion kapitalistischer Industriegesellschaften, Frankfurt am Main 1985
- Short, J. F.: The social fabric of risk: towards the social transformation of risk analysis, in: American Sociological Review 1984, Vol. 49 Dec., s. 711–725
- Späth, L.: Wende in die Zukunft. Die Bundesrepublik in die Informationsgesellschaft, Reinbek 1985
- Starr, Ch.: Social Benefit Versus Technological Risk, Science 165, 1965, s. 1232–1238
- Stegmüller, W.: Probleme und Resultate der Wissenschaftstheorie, Berlin/New York 1979
- Strasser, J., Traube, K.: Die Zukunft des Fortschritts. Der Sozialismus und die Krise des Industrialismus, Berlin 1984
- The Council for Science and Society: The Acceptability of Risks, London 1977
- Thompson, M., Wildawsky, A.: A proposal to create a cultural theory of risk, in: Kunreuther/Ley (red.): The Risk Analysis Controversy, New York 1982
- Touraine, A. et al.: Die antinucleare Prophetie. Zukunftsentwürfe einer sozialen Bewegung, Frankfurt am Main 1982
- Umweltbundesamt (red.): Berichte, Berlin 1985
- Urban, M.: Wie das Sevesogift wirkt, in: Süddeutsche Zeitung, 30.5.1985
- Van den Daele, W.: Technische Dynamik und gesellschaftliche Moral – Zur soziologischen Bedeutung der Gentechnologie, in: Soziale Welt 1986, 2/3
- Wambach, M. M. (red.): Der Mensch als Risiko. Zur Logik von Prävention und Früherkennung, Frankfurt am Main 1983

Individualizace sociální nerovnosti (kapitola III)

- Abelshausen, W.: Wirtschaftsgeschichte der Bundesrepublik Deutschland 1945–1980, Frankfurt am Main 1983
- Alber, J.: Vom Armenhaus zum Wohlfahrtsstaat. Analysen zur Entwicklung der Sozialversicherung in Westeuropa, Frankfurt am Main/New York 1982
- Allerbeck, K. R., Stork, H. R.: Soziale Mobilität in Deutschland 1833–1970. Eine Realanalyse, in: KZfSS 32/1980, s. 93n.
- Arbeits- und Sozialstatistik: Hauptergebnisse, hrsg. vom Bundesminister der Sozialordnung, Bonn 1983
- Badura, B. (red.): Soziale Unterstützung und chronische Krankheit, Frankfurt am Main 1981
- Bahrtdt, H. P.: Erzählte Lebensgeschichten von Arbeitern, in: Osterland (red.): Arbeitssituation, Lebenslage und Konfliktpotential, Frankfurt am Main 1975
- Ballerstedt, E., Glatzer, W.: Soziologischer Almanach, Frankfurt am Main 1979
- Balsen, W., Nakielski, H., Rössel, K., Winkel, R.: Die neue Armut – Ausgrenzung von Arbeitslosen aus der Arbeitslosenunterstützung, Köln 1984
- Beck, U.: Jenseits von Stand und Klasse?, in: Kreckel (red.): Soziale Ungleichheiten, in: Soziale Welt, Sonderband 2, Göttingen 1983
- Bellmann, L., Gerlach, K., Hübler, O.: Lohnstruktur in der Bundesrepublik Deutschland. Zur Theorie und Empirie der Arbeitseinkommen, Frankfurt am Main/New York 1984
- Bendix, R., Lipset, S. M.: Social Mobility in Industrial Society, Berkeley/Los Angeles 1959
- Berger, J.: Das Ende der Gewißheit – Zum analytischen Potential der Marxchen Theorie, in: Leviathan 11/1983, s. 475n
- Berger, P. A.: Entstrukturierte Klassengesellschaft? Klassenbildung und Strukturen sozialer Ungleichheit im historischen Wandel, Opladen 1986
- Bildung im Zahlenspiel: Bildung im Zahlenspiel, hrsg. vom Statistischen Bundesamt, Wiesbaden/Stuttgart 1983

- Bischoff, J. et al.: *Jenseits der Klassen? Gesellschaft und Staat im Spätkapitalismus*, Hamburg 1982
- Blossfeld, H.-P.: *Bildungsreform und Beschäftigung der jungen Generation im öffentlichen und privaten Sektor*, in: *Soziale Welt* 35/1984, 2, s. 159–189
- Bolte, K. M.: *Anmerkungen zur Erforschung sozialer Ungleichheit*, in: Kreckel, R. (red.): *Soziale Ungleichheiten*, in: *Soziale Welt*, Sonderband 2, Göttingen 1983
- Bolte, K. M., Hradil, S.: *Soziale Ungleichheit in der Bundesrepublik Deutschland*, Opladen 1984
- Bonß, W., Heinze, H. G. (red.): *Arbeitslosigkeit in der Arbeitsgesellschaft*, Frankfurt am Main 1984
- Borchardt, K.: *Nach dem „Wunder“. Über die wirtschaftliche Entwicklung der Bundesrepublik*, in: *Merkur* 39/1985, s. 35n.
- Bourdieu, K.: *Die feinen Unterschiede*, Frankfurt am Main 1982
- Bourdieu, R., Passeron, J. C.: *Die Illusion der Chancengleichheit*, Stuttgart 1971
- Brock, D., Vetter, H. R.: *Alltägliche Arbeitsexistenz*, Frankfurt am Main 1982
- Büchtemann, Ch. F.: *Der Arbeitsprozeß. Theorie und Empirie strukturierter Arbeitslosigkeit in der Bundesrepublik Deutschland*, in: Bonß/Heinze (red.) 1984, s. 53n.
- Cohen, J. L.: *Class and Civil Society: The Limits of Marxian Critical Theory*, Amherst 1982
- Conze, W., Lepsius, M. R. (red.): *Sozialgeschichte der Bundesrepublik Deutschland. Beiträge zum Kontinuitätsproblem*, Stuttgart 1983
- Cottrell, A.: *Social Classes in Marxist Theory*, London 1984
- Dahrendorf, R.: *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*, Stuttgart 1957
- Engelsing, R.: *Zur Sozialgeschichte deutscher Mittel- und Unterschichten*, Göttingen 1978
- Feher, F., Heller, A.: *„Class, Democracy and Modernity“*, in: *Theory and Society* 12/1983, s. 221n.
- Flora, P. et al.: *State, Economy and Society in Western Europe 1815–1975. A Data Handbook in Two Volumes, Vol. I: The*

- Growth of Mass Democracies and Welfare States, Frankfurt am Main/London/Chicago 1983
- Geiger, T.: Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel, Köln/Hagen 1969
- Giddens, A.: The Class Structure of Advanced Societies, London 1983
- Glatzer, W., Zapf, W. (red.): Lebensqualität in der Bundesrepublik. Objektive Lebensbedingungen und subjektives Wohlbefinden, Frankfurt am Main/New York 1984
- Goldthorpe, J. h. et al.: Der „wohlhabende“ Arbeiter in England, 3 Bände, München 1970
- Goldthorpe, J. h.: Social Mobility and Class Structure in Modern Britain, Oxford 1980
- Gorz, A.: Abschied vom Proletariat, Frankfurt am Main 1980
- Gouldner, A. W.: Die Intelligenz als neue Klasse, Frankfurt am Main 1980
- Haller, M., Müller, W.: Beschäftigungssystem im gesellschaftlichen Wandel, Frankfurt am Main/New York 1983
- Handl, J., Mayer, K. U., Müller, W.: Klassenlagen und Sozialstruktur. Empirische Untersuchungen für die Bundesrepublik Deutschland, Frankfurt am Main 1977
- Heinze, R. G., Hohn, H. W., Hinrichs, K., Olk, T.: Armut und Arbeitsmarkt. Zum Zusammenhang von Klassenlagen und Verarmungsrisiken im Sozialstaat, in: ZfS 10/1981, s. 219n.
- Herkommer, S.: Sozialstaat und Klassengesellschaft – Zur Reproduktion sozialer Ungleichheit im Spätkapitalismus, in: Kreckel, R. (red.): Soziale Ungleichheiten, in: Soziale Welt, Sonderband 2, Göttingen 1983
- Hörning K. (red.): Der „neue“ Arbeiter – Zum Wandel sozialer Schichtstrukturen, Frankfurt am Main 1971
- Hondrich, K. O.: Der Wert der Gleichheit und der Bedeutungswandel der Ungleichheit, in: Soziale Welt 35/1984, s. 267n.
- Hondrich, K. O. (red.): Soziale Differenzierungen, Frankfurt am Main 1982
- Honneth, A.: Moralbewußtsein und soziale Klassenherrschaft. Einige Schwierigkeiten in der Analyse normativer Handlungspotentiale, in: Leviathan 9/1981, s. 555n.

- Hradil, S.: Die Ungleichheit der „Sozialen Lage“, in: Kreckel, R. (red.): Soziale Ungleichheiten, in: Soziale Welt, Sonderband 2, Göttingen 1983
- Huck, G.(red.): Sozialgeschichte der Freizeit. Untersuchungen zum Wandel der Alltagskultur in Deutschland, Wuppertal 1980
- Kaelble, H.: Industrialisierung und soziale Ungleichheit. Europa im 19. Jahrhundert. Eine Bilanz, Göttingen 1983
- Kaelble, H.: Soziale Mobilität und Chancengleichheit im 19. und 20. Jahrhundert. Deutschland im internationalen Vergleich, Göttingen 1983
- Kickbusch, I., Riedmüller, N. (red.): Die armen Frauen. Frauen in der Sozialpolitik, Frankfurt am Main 1984
- Kocka, J.: Stand–Klasse–Organisation. Strukturen sozialer Ungleichheit in Deutschland vom späten 18. bis zum frühen 20. Jahrhundert im Aufriß, in: Wehler, H. U. (red.), 1979
- Kocka, J.: Lohnarbeit und Klassenbindung, Bonn 1983
- Kocka, J.: Diskussionsbeitrag, in: Kreckel, R. (red.): Soziale Ungleichheiten, in: Soziale Welt, Sonderband 2, Göttingen 1983
- Kommissionbericht: Zukunftsperspektiven gesellschaftlicher Entwicklung, erstellt im Auftrag der Landesregierung Baden-Württemberg, Stuttgart 1983
- Kreckel, R.: Theorie sozialer Ungleichheit im Übergang, in: Kreckel, R. (red.): Soziale Ungleichheiten, in: Soziale Welt, Sonderband 2, Göttingen 1983
- Langewiesche, D., Schönhoven, K. (red.): Arbeiter in Deutschland. Studien zur Lebensweise der Arbeiterschaft im Zeitalter der Industrialisierung, Paderborn 1981
- Lederer, E.: Die Gesellschaft der Unselbstständigen. Zum sozialpsychischen Habitus der Gegenwart, in: Lederer, E.: Kapitalismus, Klassenstruktur und Probleme der Demokratie in Deutschland, hrsg. von Kocka, J., Göttingen 1979, s.14n.
- Lepsius, M. R.: Soziale Ungleichheit und Klassenstruktur in der Bundesrepublik Deutschland, in: Wehler, H. U. (red.), 1979
- Lutz, B.: Bildungsexpansion und soziale Ungleichheit – Eine historisch-soziologische Skizze, in: Kreckel, R. (red.): Soziale

- Ungleichheiten, in: Soziale Welt, Sonderband 2, Göttingen 1983
- Lutz, B.: Der kurze Traum immerwährender Prosperität. Eine Neuinterpretation der industriell-kapitalistischen Entwicklung im Europa des 20. Jahrhunderts. Frankfurt am Main/New York 1984
- Maase, K.: Betriebe ohne Hinterland? Zu einigen Bedingungen der Klassenbildung im Reproduktionsbereich, in: Institut für Marxistische Studien und Forschungen (red.): Marxistische Studien, Jahrbuch des IMSF 7, Frankfurt am Main, 1984, s. 256n.
- Marx, K.: Die Frühschriften, Stuttgart 1971. (Česky Marx, K., Engels, B., Spisy, sv. 1–4, SNPL, Praha 1956–1958.)
- Marx, K.: Der 18te Brumaire des Louis Napoleon, in: MEW, Bd. 8, Berlin 1982, s. 111n. (Česky „Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta“, in: Marx, K.: Třídní boje ve Francii. Osmnáctý brumaire Ludvíka Bonaparta, Svoboda, Praha 1978.)
- Miegel, M.: Die verkannte Revolution. Einkommen und Vermögen privater Haushalte, Stuttgart 1983
- Mommsen, W. J., Mock, W. (red.): Die Entstehung des Wohlfahrtsstaates in Großbritannien und Deutschland 1850–1850, Stuttgart 1982
- Moore, B.: Ungerechtigkeit – Die sozialen Ursachen von Unterordnung und Widerstand, Frankfurt am Main 1982
- Mooser, J.: Auflösung proletarischer Milieus. Klassenbildung und Individualisierung in der Arbeiterschaft vom Kaiserreich bis in die Bundesrepublik Deutschland, in: Soziale Welt 34/1983, s. 170n.
- Mooser, J.: Arbeiterleben in Deutschland 1900–1970. Klassenlagen, Kultur und Politik, Frankfurt am Main 1984
- Müller, W., Willms, A., Handl, J.: Strukturwandel der Frauenarbeit, Frankfurt am Main/New York 1983
- Osterland, M.: Materialien zur Lebens- und Arbeitersituation der Industriearbeiter in der Bundesrepublik Deutschland, Frankfurt am Main 1973

- Osterland, M.: Lebensbilanzen und Lebensperspektiven von Industriearbeitern, in: Kohli, M. (red.): Soziologie des Lebenslaufes, Darmstadt 1978
- Pappi, F. U.: Konstanz und Wandel der Hauptspannungslinien in der Bundesrepublik, in: Matthes (red.): Sozialer Wandel in Westeuropa, Frankfurt am Main 1979
- Reulecke, J., Weber, W. (red.): Fabrik, Familie, Feierabend. Beiträge zur Sozialgeschichte des Alltags im Industriezeitalter, Wuppertal 1978
- Schäfers, B.: Sozialstruktur und Wandel der Bundesrepublik Deutschland: ein Studienbuch zu ihrer Soziologie und Sozialgeschichte, Stuttgart 1985
- Schelsky, H.: Die Bedeutung des Klassenbegriffs für die Analyse unserer Gesellschaft, in: Seidel/Jenker (red.): Klassenbildung und Sozialschichtung, Darmstadt 1961
- Schneiderm, R.: Die Bildungsentwicklung in der westeuropäischen Staaten 1870–1975, in: ZfS, 11/1982, 3
- Teichler, U., Hartung, D., Nuthmann, R.: Hochschulexpansion und Bedarf der Gesellschaft, Stuttgart 1976
- Thompson, E. P.: The Making of the English Working Class, Harmondsworth 1963
- Voigt, R. (red.): Verrechtlichung, Königstein 1980
- Weber, M.: Wirtschaft und Gesellschaft, 3. Auflage, Tübingen 1972
- Wehler, H. U. (red.): Klassen in der europäischen Sozialgeschichte, Göttingen 1979
- Westergaard, J.: The Withering Away of Class: A Contemporary Myth, in: Anderson, P. (red.): Towards Socialism, London 1965
- Wiegand, E., Zapf, W. (red.): Wandel der Lebensbedingungen in Deutschland. Wohlfahrtsentwicklung seit der Industrialisierung, Frankfurt am Main/New York 1982
- Zapf, W. (red.): Lebensbedingungen in der Bundesrepublik. Sozialer Wandel und Wohlfahrtsentwicklung, Frankfurt am Main/New York 1977

Já jsem já (kapitola IV)

- Allerbeck, K., Hoag, W.: Jugend ohne Zukunft, München 1984
- Ariès, P., Béjin, A., Foucault, M. et al.: Die Masken des Begehrens und die Metamorphosen der Sinnlichkeit – Zur Geschichte der Sexualität im Abendland, Frankfurt am Main 1984
- Ariès, P.: Liebe in der Ehe, in: *ibid.* s. 165–175.
- Beck-Gernsheim, E.: Vom Geburtenrückgang zur neuen Mütterlichkeit? – Über private und politische Interessen am Kind, Frankfurt am Main 1984
- Beck-Gernsheim, E.: Das halbierte Leben. Männerwelt Beruf, Frauenwelt Familie, Frankfurt am Main 1985 (2. Aufl.)
- Beck-Gernsheim, E.: Vom „Dasein für andere“ zum Anspruch auf ein Stück „eigenes Leben“, in: *Soziale Welt* 1983, s. 307–340
- Beck-Gernsheim, E.: Von der Liebe zur Beziehung? Veränderungen im Verhältnis von Mann und Frau in der individualisierten Gesellschaft, in: J. Berger (red.): *Moderne oder Postmoderne*, in: *Soziale Welt*, Sonderband 4, Göttingen 1986
- Beck-Gernsheim, E.: Geburtenrückgang und Neuer Kinderwunsch, Habilitationsschrift, München 1986
- Béjin, A.: Ehen ohne Trauschein heute, in: Ariès et al., Frankfurt am Main 1984
- Berger, B., Berger, P. L.: *The War over the Family*, New York 1983
- Berger, P., Kellner, H.: Die Ehe und die Konstruktion der Wirklichkeit, in: *Soziale Welt* 1965, s. 220–241
- Bernardoni, C., Werner, V. (red.): *Der vergeudete Reichtum – Über die Partizipation von Frauen im öffentlichen Leben*, Bonn 1983
- Beyer, J. et al.(red.): *Frauenlexikon – Stichworte zur Selbstbestimmung*, München 1983
- Biermann, I., Schmerl, C., Ziebell, L.: *Leben mit kurzfristigem Denken – Eine Untersuchung zur Situation arbeitsloser Akademikerinnen*, Weilheim und Basel 1985

- Brost, H. G., Wohlrab-Sahr, M.: Formen individualisierter Lebensführung von Frauen – ein neues Arrangement zwischen Familie und Beruf, in: Brose (red.): Berufsbiographien im Wandel, Opladen 1986
- Buchholz, W. et al.: Lebenswelt und Familienwirklichkeit, Frankfurt am Main 1984
- Bundesminister für Bildung und Wissenschaft (red.): Grund- und Strukturdaten, Bonn 1982/83, 1984/85
- Bundesminister für Jugend, Familie und Gesundheit (red.): Nichteheliche Lebensgemeinschaften in der Bundesrepublik Deutschland, Köln 1985
- Bundesminister für Jugend, Familie und Gesundheit (red.): Frauen 80, Köln 1981
- Degler, C. N.: At Odds – Women and the Family in America from the Revolution to the Present, New York 1980
- Demos, J., Boocock, S. S. (red.): Turning Points – Historical and Sociological Essays on the Family, Chicago 1978
- Diezinger, A., Marquardt, R., Bilden, H.: Zukunft mit beschränkten Möglichkeiten, Projektbericht, München 1982
- Ehrenreich, B.: The Hearts of Men, New York 1983
- Erler, G. A.: Erdöl und Mutterliebe – von der Knappheit einiger Rohstoffe, in: Schmid, T. (red.): Das pfeifende Schwein, Berlin 1985
- Frauenlexikon, München 1983
- Gensior, S.: Moderne Frauenarbeit, in: Karriere oder Kochtopf, Jahrbuch für Sozialökonomie und Gesellschaftstheorie, Opladen 1983
- Gilligan, C.: Die andere Stimme – Lebenskonflikte und Moral der Frau, München 1984. (Česky Jiným hlasem, Portál, Praha 2001.)
- Glick, P. C.: Marriage, divorce, and living arrangements, in: Journal of Family Issue 1984, 5 (1), s. 7–26
- Hoff, A., Scholz, J.: Neue Männer in Beruf und Familie, Forschungsbericht, Berlin 1985
- Imhof, A. E.: Die gewonnenen Jahre, München 1981
- Imhof, A. E.: Die verlorenen Welten, München 1984

- Institut für Demoskopie Allensbach, Einstellungen zu Ehe und Familie im Wandel der Zeit, Stuttgart 1985
- Jurreit, M. L. (red.): Frauenprogramm. Gegen Diskriminierung. Ein Handbuch, Reinbek 1979
- Kammerman, S. B.: Women, Children and Poverty: Public Policies and Female-headed Families in Industrialized Countries, in: Signs-Journal of Women in Culture and Society, Special Issue „Women and Poverty“, Chicago 1984
- Kommissionbericht: Zukunftsperspektiven gesellschaftlicher Entwicklungen, Stuttgart 1983
- Lasch, C.: Haven in Heartless World: The Family Besieged, New York 1977
- Metz-Göckel, S., Müller, U.: Der Mann, Brigitte-Untersuchung, Hamburg 1985
- Müller, W., Willms, A., Handl, J.: Strukturwandel der Frauennarbeit, Frankfurt am Main 1983
- Muschg, G.: Bericht von einer falschen Front, in: H. P. Piwitt (red.), Literaturmagazin 5, Reinbek 1976, s. 30n.
- Olerup, A., Schneider, L., Monod, E.: Women, Work and Computerization – Opportunities and Disadvantages, New York 1985
- Ostner, J., Piper, B. (red.): Arbeitsbereich Familie, Frankfurt am Main 1986
- Pearce, D., McAdoo, H.: Women and Children: Alone and in Poverty, Washington 1981
- Pross, H.: Der deutsche Mann, Reinbek 1978
- Quintessenzen 1984, Frauen und Arbeitsmarkt, Nürnberg (IAB) 1984
- Rerrich, M. S.: Veränderte Elternschaft, in: Soziale Welt 1983, s. 420–449
- Rerrich, M. S.: Vaterbild und Familienvielfalt, München 1986
- Rubin, L. B.: Intimate Strangers. Men and Women Together, New York 1983
- Schulz, W.: Von der Institution „Familie“ zu den Teilbeziehungen zwischen Mann, Frau und Kind, in: Soziale Welt 1983, s. 401–419

- Seidenspinner, G., Burger, A.: Mädchen 82, Brigitte-Untersuchung
- Sennett, R.: The Fall of Public Man, London 1976 (něm. překlad Frankfurt am Main 1983)
- Statistisches Bundesamt (red.): Datenreport, Bonn 1983
- Wahl, K. et al.: Familien sind anders!, Reinbek 1980
- Weber-Kellermann, I.: Die deutsche Familie. Versuch einer Sozialgeschichte, Frankfurt am Main 1975
- Wiegmann, B.: Frauen und Justiz, in: Jurreit (red.), 1979
- Willms, A.: Grundzüge der Entwicklung der Frauenarbeit von 1880 bis 1980, in: Müller, W. et al., (1983)

Individualizace, institucionalizace a standardizace životních situací a biografických modelů (kapitola V)

- Adorno, T. W.: Minima Moralia, Frankfurt am Main 1982 (Česky Minima Moralia, Academia, Praha 2009.)
- Baethge, M.: Individualisierung als Hoffnung und Verhängnis, in: Soziale Welt 1985, 3, s. 229n.
- Beck-Gernsheim, E.: Geburtenrückgang und Neuer Kinderwunsch, Habilitationsschrift, München 1986
- Bolte, K. M.: Subjektorientierte Soziologie, in: Bolte, K. M. (red.): Subjektorientierte Arbeits- und Berufssoziologie, Frankfurt am Main 1983
- Bolte, K. M., Hradil, S.: Soziale Ungleichheiten in der Bundesrepublik Deutschland, 5. vyd., Opladen 1984 [Doplnila red. čes. vyd.]
- Brose, H. G.: Die Vermittlung von sozialen und biographischen Zeitstrukturen, in: KZfSS, Sonderheft 29, 1982, s. 385n.
- Durkheim, E.: Über die Teilung der sozialen Arbeit, Frankfurt am Main 1982 (Česky Společenská dělba práce, CDK, Brno 2004.)
- Elias, N.: Über den Prozeß der Zivilisation, Bern/München 1969 (Česky O procesu civilizace, I a II, Argo, Praha 2006 a 2007.)

- Fuchs, W.: Jugendliche Statuspassage oder individualisierte Jugendbiographie? in: Soziale Welt 34/1983, s. 341–371
- Fuchs, W.: Biographische Forschung, Opladen 1984
- Geulen, D.: Das vergesellschaftete Subjekt, Frankfurt am Main 1977
- Gross, P.: Bastelmentalität: Ein „postmoderner“ Schwebezustand, in: Schmid, T. (red.): Das pfeifende Schwein, Berlin 1985, s. 63–84
- Hornstein, W.: Kindheit und Jugend im Spannungsfeld gesellschaftlicher Entwicklung, in: Jugend in den achtziger Jahren: Eine Generation ohne Zukunft?, Schriftenreihe des Bayr. Jugendrings, München 1981, s. 51n. [Doplnila red. čes. vyd.]
- Imhof, A. E.: Von der unsicheren zur sicheren Lebenszeit, in: Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 71, 1984, s. 175–198
- Kohli, M.: Die Institutionalisierung des Lebenslaufes, in: KZfSS 1985/1, s. 1–29
- Kohli, M., Meyer, J. W. (red.): Social Structure and Social Construction of Life Stages (Symposium – Riley, M. W., Mayer, K. U., Held, T., Hareven, T. K.) in: Human Development, 18, 1985
- Kohli, M., Robert, G. (red.): Biographie und soziale Wirklichkeit, Stuttgart 1984
- Luhmann N.: Die Autopoiesis des Bewußtseins, in: Soziale Welt 1985, 4, s. 402
- Maase, K.: Getrieb ohne Hinterland, in: Marxistische Studien, Jahrbuch des IMSF, Frankfurt am Main 1984
- Meyer, J. W., Kohli, M. (red.): Social Structure and Social Construction of Life Stages, viz výše Kohli, M. 1985
- Nunner-Winkler, G.: Identität und Individualität, in: Soziale Welt 1985, 4, s. 466
- Rosenmayr, L. (red.): Die menschlichen Lebensalter. Kontinuität und Krisen, München 1978
- Rosemayr, L.: Wege zum Ich vor bedrohter Zukunft, in: Soziale Welt 1985, 3, s. 174n.

- Schäfers, B., Sozialstruktur und Wandel der Bundesrepublik Deutschland: ein Studienbuch zu ihrer Soziologie und Sozialgeschichte, 4. vyd., Stuttgart 1985 [Doplnila red. čes. vyd.]
- Simmel, G.: Philosophie des Geldes, Berlin 1958
- Simmel, G.: Soziologie, Berlin 1968
- Vester, H. G.: Die Thematisierung des Selbst in der postmodernen Gesellschaft, Bonn 1984

Destandardizace výdělečné práce (kapitola VI)

- Althoff, H.: Der Statusverlust im Anschluß an eine Berufsausbildung, in: Berufsbildung in Wissenschaft und Praxis 5/1982, s. 16n.
- Altmann, N. et al.: Ein neuer Rationalisierungstyp, in: Soziale Welt 1986, 2/3
- Arendt, H.: Vita activa oder Vom tätigen Leben, München 1981 (Česky Vita activa, neboli, O činném životě, Oikoymenh, Praha 2009.)
- Beck, U., Brater, M., Daheim, H. J.: Soziologie der Arbeit und der Berufe, Reinbek 1980
- Blossfeld, H.-P.: Bildungsreform und Beschäftigung der jungen Generation im öffentlichen und privaten Sektor, in: Soziale Welt 35/1984, 2, s. 159–189
- Buck, B.: Berufe und neue Technologien, in: Soziale Welt 1985, 1, s. 83n.
- Bundesminister für Bildung und Wissenschaft (red.): Grund- und Strukturdaten 1982/83
- Dahrendorf, R.: Im Entschwinden der Arbeitsgesellschaft. Wandlungen der sozialen Konstruktion des menschlichen Lebens, in: Merkur 34/1980, s. 749
- Dahrendorf, R.: Wenn der Arbeitsgesellschaft die Arbeit ausgeht, in: Matthes, J. (red.), 1983, s. 25n
- Dierkes, M., Strümpel, B. (red.): Wenig Arbeit, aber viel zu tun, Köln 1985

- Dombrois, R., Osterland, M.: Neue Formen des flexiblen Arbeitskräfteeinsatzes: Teilzeitarbeit und Leiharbeit, in: Soziale Welt 33/1982, s. 466
- Handl, J.: Zur Veränderung der beruflichen Chancen von Berufsanfängern zwischen 1950 und 1982, Thesenpapier, Nürnberg 1984
- Heinze, R. G.: Der Arbeitsschock, Köln 1984
- Hirschhorn, L.: The theory of social services in disaccumulationist capitalism, in: International Journal of Health Services, Volume 9, No. 2, 1979, s. 295–311
- Hornstein, W.: Kindheit und Jugend im Spannungsfeld gesellschaftlicher Entwicklung, in: Jugend in den achtziger Jahren: Eine Generation ohne Zukunft?, Schriftenreihe des Bayr. Jugendrings, München 1981, s. 51n.
- Jürgens, U., Naschold, F. (red.): Arbeitspolitik. Materialien zum Zusammenhang von politischer Macht, Kontrolle und betrieblicher Organisation der Arbeit, Opladen 1984
- Kaiser, M. et al.: Fachhochschulabsolventen – zwei Jahre danach, in: Mitt-AB 1984, s. 241n.
- Kern, H., Schumann, M.: Ende der Arbeitsteilung?, München 1984
- Kloas, P. W.: Arbeitslosigkeit nach Abschluß der betrieblichen Ausbildung, Thesenpapier, Nürnberg 1984
- Kommissionbericht: Zukunftsperspektiven gesellschaftlicher Entwicklungen, Stuttgart 1983
- Kubicek, H., Rolf, A.: Mikropolis mit Computernetzen in der „Informationsgesellschaft“, Hamburg 1985
- Kutsch, T., Vilmar, F. (red.): Arbeitszeitverkürzung, Opladen 1983
- Mertens, D.: Das Qualifikationsparadox. Bildung und Beschäftigung bei kritischer Arbeitsmarktperspektive, in: Zeitschrift für Pädagogik, 30/1984
- Müller, C.: Ungeschützte Beschäftigungsverhältnisse, in: Hagemann-White (red.): Beiträge zur Frauenforschung, Bamberg 1982
- Negt, O.: Lebendige Arbeit, enteignete Zeit, Frankfurt am Main 1984

- Offe, C., Hinrichs, H., Wiesenthal, H. (red.): Arbeitszeitpolitik, Frankfurt am Main 1982
- Offe, C.: Arbeitsgesellschaft: Strukturprobleme und Zukunftsperspektiven, Frankfurt am Main/New York 1984
- Schelsky, H.: Die Bedeutung des Berufs in der modernen Gesellschaft, in: Luckman/Sprondel (red.): Berufssoziologie, Köln 1942
- Sklar, M.: On the proletarian revolution and the end of political-economic society, in: Radical America 3, 1969, s. 3–28

Věda za hranicemi pravdy a osvícenské racionality? (kapitola VII)

- Adorno, T. W., Horkheimer, M.: Dialektik der Aufklärung, Frankfurt am Main 1970 (Česky Dialektika osvícenství, Oikoymenh, Praha 2009.)
- Beck, U.: Objektivität und Normativität – Die Theorie-Praxis-Debatte in der modernen deutschen und amerikanischen Soziologie, Reinbek 1974
- Beck, U. (red.): Soziologie und Praxis, Erfahrungen, Konflikte, Perspektiven, in: Soziale Welt, Sonderband 1, Göttingen 1982
- Beck, U., Bonß, W.: Soziologie und Modernisierung. Zur Ortsbestimmung der Verwendungsforschung, in: Soziale Welt 1984, s. 38n.
- Böhme, G., van den Daele, W., Krohn, W.: Alternativen in der Wissenschaft, in: ZfS, 1972, s. 302n.
- Böhme, G., van den Daele, W., Krohn, W.: Die Finalisierung der Wissenschaft, in: ZfS, 1973, s. 128n.
- Bonß, W., Hartmann, H.: Konstruierte Gesellschaft, rationale Deutung. Zum Wirklichkeitscharakter soziologischer Diskurse, in: Bonß, W., Hartmann, H.: Entzauberte Wissenschaft. Zur Relativität und Geltung soziologischer Forschung, in: Soziale Welt, Sonderband 3, Göttingen 1985
- Bonß, W.: Die Einübung des Taschenblicks. Zur Struktur und Veränderung empirischer Sozialforschung, Frankfurt am Main 1982

- Campbell, D. T.: Häuptlinge und Rituale. Das Sozialsystem der Wissenschaft als Stammesorganisation, in: Bonß, W., Hartmann, H. (red.): Entzauberte Wissenschaft. Zur Relativität und Geltung soziologischer Forschung, in: Soziale Welt, Sonderband 3, Göttingen 1985
- Carson, R.: Silent Spring, New York 1962
- Commoner, B.: Science and Survival, New York 1963
- Duerr, H. P. (red.): Der Wissenschaftler und das Irrationale, 2 svazky, Frankfurt am Main 1981
- Feyerabend, P.: Erkenntnis für freie Menschen, Veränderte Ausgabe, Frankfurt am Main 1980
- Gouldner, A., Miller, S. M.: Applied Sociology: Opportunities and Problems, New York 1965
- Hartmann, H.: Empirische Sozialforschung, München 1970
- Hartmann, H., Dübbers, E.: Kritik in der Wissenschaftspraxis. Buchbesprechungen und ihr Echo, Frankfurt am Main 1984
- Hartmann, H., Hartmann, M.: Vom Elend der Experten: Zwischen Akademisierung und De-Professionalisierung, KZfSS 1982, s. 193n.
- Hollis, M., Lukes, S. (red.): Rationality and Relativism, Oxford 1982
- Illich, I.: Entmündigung durch Experten. Zur Kritik der Dienstleistungsberufe, Reinbek 1979
- Knorr-Cetina, K.: Die Fabrikation von Erkenntnis, Frankfurt am Main 1984
- Knorr-Cetina, K. D., Mulkay, M. (red.): Science Observed. Perspectives on the Social Study of Science, London 1983
- Kuhn, T.: Die Struktur wissenschaftlicher Revolutionen, Frankfurt am Main 1970 (Česky Struktura vědeckých revolucí, Oikoymenh, Praha 1997.)
- Küppers, G., Lundgreen, P., Weingart, P.: Umweltforschung – die gesteuerte Wissenschaft?, Frankfurt am Main 1978
- Lakatos, I., Musgrave, A. (red.): Kritik und Erkenntnisfortschritt, Braunschweig 1974
- Lakatos, I.: Methodologie der Forschungsprogramme, in: Lakatos, Musgrave (red.) 1974

- Lau, Ch.: Soziologie im öffentlichen Diskurs. Voraussetzungen und Grenzen sozialwissenschaftlicher Rationalisierung und gesellschaftlicher Praxis, in: *Soziale Welt* 1984, s. 407n.
- Lindbloom, Ch. E.: The Science of Muddling through, in: *Public Administration Review* 19, 1959, s. 79n.
- Matthes, J.: Die Soziologen und ihre Wirklichkeit. Anmerkungen zum Wirklichkeitsverhältnis der Soziologie, in: Bonß, W., Hartmann, H. (red.): *Entzauberte Wissenschaft. Zur Relativität und Geltung sozialwissenschaftlicher Forschung*, in: *Soziale Welt*, Sonderband 3, Göttingen 1985
- Meja, V., Stehr, N.: *Der Streit um die Wissenssoziologie*, 2 svazky, Frankfurt am Main 1982
- Meyer-Abich, K. M.: Versagt die Wissenschaft vor dem Grundrecht der Freiheit? Gründe der Vertrauenskrise zwischen Wissenschaft und Öffentlichkeit, in: *Zeitschrift für Didaktik der Philosophie*, 1980, 1
- Mitchell, R. C.: *Science Silent Spring; Science, Technology and the Environment Movement in the United States*, Washington 1979
- Nowotny, H.: *Kernenergie: Gefahr oder Notwendigkeit*, Frankfurt am Main 1979
- Overington, M. A.: Einfach der Vernunft folgen: Neuere Entwicklungstendenzen in der Metatheorie, in: Bonß, W., Hartmann, H. (red.): *Entzauberte Wissenschaft. Zur Relativität und Geltung soziologischer Forschung*, in: *Soziale Welt*, Sonderband 3, Göttingen 1985
- Pavelka, F.; *Das Deprofessionalisierungsspiel. Ein Spiel für Profis*, in: *Psychosozial* 2/1979, s. 19n.
- Popper, K. R.: *Logik der Forchung*, (1934), 6. Aufl., Tübingen 1968 (Česky Logika vědeckého bádání, Oikoymenh, Praha 1997.)
- Popper, K. R.: *Objektive Erkenntnis. Ein evolutionärer Entwurf*, Hamburg 1972
- Scott, R., Shore, A.: *Why Sociology does not Apply: A Study of the Use of Sociology in Publicity*, New York 1979
- Shostak, A. B. (red.): *Putting Sociology to Work*, New York 1974

- Stehr, N., König, R. (red.): Wissenschaftssoziologie. Studien und Materialien, KZfSS, Sonderheft 18, Köln/Opladen 1975
- Stehr, N., Meja, V.: Wissenschaftssoziologie, KZfSS, Sonderheft 22, Opladen 1981
- Struening, E. L., Brewer, B. (red.): The University Edition of the Handbook of Evaluation Research, London/Beverly Hills 1984
- Weber, M.: Vom inneren Beruf zur Wissenschaft, in: J. Winkelmann (red.): Max Weber: Soziologie, weltgeschichtliche Analysen, Stuttgart 1982
- Weingart, P.: Das "Harrisburg-Syndrom" oder die De-Professionalisierung der Experten, 1979
- Weingart, P.: Verwissenschaftlichung der Gesellschaft-Politisierung der Wissenschaft, in: ZfS 1983, s. 225n.
- Weingart, P.: Anything goes – rien ne va plus, in: Kursbuch 78/1984, s. 74
- Weiss, C. H. (red.): Using Social Research for Public Policy Making, Lexington: Lexington Books 1977
- Wissenschaftszentrum Berlin (red.): Interaktion von Wissenschaft und Politik, Frankfurt am Main 1977

Stírání hranic politiky (kapitola VIII)

- Alemann, U. v., Heinze, R. G. (red.): Verbände und Staat. Vom Pluralismus zum Korporatismus, Opladen 1979
- Alemann, U. v. (red.): Neokorporatismus, Frankfurt am Main/New York 1981
- Altmann, N. et al.: Ein "Neuer Rationalisierungstyp", in: Soziale Welt 1986, 2/3
- Arendt, H.: Macht und Gewalt, München 1981
- Beck, U., Brater, M.: Berufliche Arbeitsteilung und soziale Ungleichheit, Frankfurt/New York 1978
- Beck, U.: Soziale Wirklichkeit als Produkt gesellschaftlicher Arbeit, Habilitationsschrift, München 1979
- Berger, S.: Politics and Anti-Politics in Western Europe in the Seventies, in: Daedalus 108, s. 27–30

- Berger, J. (red.): *Moderne oder Postmoderne*, in: *Soziale Welt*, Sonderband 4, Göttingen 1986
- Bergmann, J., Brandt, G., Korber, K., Mohl, O., Offe, C.: *Herrschaft, Klassenverhältnis und Schichtung*, in: T. W. Adorno (red.): *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?*, Stuttgart 1969
- Braczyk, H. J. et al.: *Konsensverlust und neue Technologien – Zur exemplarischen Bedeutung des Konfliktes um die Wiederaufarbeitungsanlage für die gesellschaftliche Steuerung technischen Wandels*, in: *Soziale Welt* 1986, 2/3
- Bräutigam, H. H., Mettler, L.: *Die programmierte Vererbung*, Hamburg 1985
- Brand, K. W., Büsser, D., Rucht, D.: *Aufbruch in eine neue Gesellschaft*, Frankfurt am Main 1983
- Bühl, W.: *Die Angst des Menschen vor der Technik*, Düsseldorf 1983
- Crozier, M., Huntington, S. P., Watanuki, J.: *The Crisis of Democracy*, New York 1975
- Crozier, M., Friedberg, E.: *Macht und Organisation*, Königstein 1979
- Daele, W. van den: *Mensch nach Maß*, München 1985
- Daele, W. van den: *Technische Dynamik und gesellschaftliche Moral*, in: *Soziale Welt* 1986, 2/3
- Donati, P. R.: *Organization between Movement and Institution*, in: *Social Science Information sur Les sciences sociales*, 1984
- Elster, J.: „Risk, Uncertainty, and Nuclear Power“, *Social Science Information*, 1979
- Flora, P., Alber, J.: *Modernization, Democratization, and the Development of Welfare States in Western Europe*, s. 37–80, in: P. Flora, A. J. Heidenheimer (eds.): *The Development of Welfare States in Europe and America*, New Brunswick 1981
- Freeman, J. (red.): *Social Movements in the Sixties and Seventies*, New York and London 1983
- Gershuny, J. I.: *After Industrial Society? The Emerging Self-Service-Economy*, London 1978
- Grew, R. (red.): *Crises of Political Development in Europe and the United States*, Princeton 1978

- Habermas, J.: Legitimationsprobleme im Spätkapitalismus, Frankfurt am Main 1973 (Česky Problémy legitimiy v pozdním kapitalismu, Filosofia, Praha 2000.)
- Habermas, J.: Theorie des kommunikativen Handelns, Bd 2, Frankfurt am Main 1981
- Gross, P., Hitzler, R., Honer, A.: Zwei Kulturen? Diagnostische und therapeutische Kompetenz im Wandel, in: Österr. Zeitschrift für Soziologie, Sonderheft Medizinsoziologie, 1985
- Gruss, P.: Industrielle Mikrobiologie. Sonderheft Spektrum der Wissenschaft, Heidelberg 1984
- Hirschman, A. O: Shifting Involvements, Private Interests and Public Action, Princeton 1981
- Inglehart, R.: The Silent Revolution. Changing Values and Political Styles Among Western Publics, Princeton 1977
- Institute for Contemporary Studies (red.): The Politics of Planning. A Review and Critique of Centralized Economic Planning, San Francisco 1976
- Jaenicke, M.: Wie das Industriesystem von seinen Mißständen profitiert, Köln 1979
- Japp, K. P.: Selbsterzeugung oder Fremdverschulden. Thesen zum Rationalismus in den Theorien sozialer Bewegungen, in: Soziale Welt 35/1984
- Jonas, H.: Technik, Ethik und biogenetische Kunst, 1984
- Kitschelt, H.: Materiale Politisierung der Produktion, in: ZfS, 14/1985, 3, s. 188–208
- Kommissionsbericht: Zukunftsperspektiven gesellschaftlicher Entwicklung, Stuttgart 1983, s. 167n
- Kreß, K., Nikolai, K. G.: Bürgerinitiativen – Zum Verhältnis von Betroffenheit und politischer Beteiligung der Bürger, Bonn 1985
- Lipset, S. M., Rokkan, S.: Cleavage Structures, Party Systems, and Voter Alignments: An Introduction, in: Lipset, S. M., Rokkan, S. (red.): Party Systems and Voter Alignments, New York 1967
- Löw, R.: Gen und Ethik, in: Koslowski (red.): Die Verführung durch das Machbare, München 1983

- Luhmann, N.: Politische Theorie im Wohlfahrtstaat, München 1981
- Mayer-Tasch, C. P.: Die Bürgerinitiativbewegung, Reinbek 1976
- Mayntz, R. (red.): Implementationsforschung, Köln 1980
- Melacci, A.: An End to Social Movements? Introductory paper to sessions on „new movements and change in organizational forms“, in: Social Science Information sur Les sciences sociales, Bd. 23, Nr. 4/5, s. 819–835, 1984
- Neidhardt, F.: Einige Ideen zu einer allgemeinen Theorie sozialer Bewegungen, in: Hradil (red.): Sozialstruktur im Umbruch, Opladen 1985
- Offe, C.: Strukturprobleme des kapitalistischen Staates, Frankfurt am Main 1972
- Offe, C.: Konkurrenzpartei und politische Identität, in: R. Roth (red.): Parlamentarisches Ritual und politische Alternativen, Frankfurt am Main 1980, s. 26–42
- Offe, C.: „Null-Option“, in: Berger, J. (red.): Moderne oder Postmoderne, in: Soziale Welt, Sonderband 4, Göttingen 1986
- Piore, M. J., Sabel, C. F.: Das Ende der Massenproduktion, New York, Berlin 1985
- Radunski, P.: Die Wähler in der Stimmungsdemokratie, in: Sonde 2/1985, s. 3n.
- Schenk, M.: Soziale Netzwerke und Kommunikation, Tübingen 1984
- Sieferle, R. P.: Fortschrittsfeinde? Opposition gegen Technik und Industrie von der Romantik bis zur Gegenwart, München 1985
- Stössel, J. P.: Dem chronisch Kranken hilft kein Arzt, in: Süddeutsche Zeitung, 21.11.1985
- Touraine, A.: The self-Production of Society, Chicago 1977
- Willke, H.: Entzauberung des Staates, Überlegungen zu einer sozialen Steuerungstheorie, Königstein 1983

Světová riziková společnost ještě jednou: hrozba terorismu*

Přineslo 11. září v dějinách něco nového? Je tu jeden ústřední aspekt, pro který je tomu tak: 11. září znamená kompletní zhroucení jazyka. Od té chvíle neustále žijeme, myslíme a jednáme tak, že používáme pojmy, které nejsou schopny postihnout to, co se tehdy stalo. Teroristický útok nebyl válkou, nebyl zločinem, ba ani terorismem v běžném smyslu. Nebyl troškou toho všeho a nebyl ani vším současně. Nikdo ještě neposkytl uspokojivou odpověď na prostou otázku, co se skutečně stalo. Po destrukci Twin Towers následovala exploze mlčení. Nemáme-li správné pojmy, mohlo by se zdát, že mlčení je na místě. Ale není. Protože mlčení nemůže zastavit ona samovolně se naplňující proroctví falešných idejí a pojmů, například válku. Toto je moje teze: zhroucení jazyka, k němuž došlo 11. září, vyjadřuje základní situaci 21. století, situaci života v tom, co nazývám „světovou rizikovou společností“.

V této stati se zabývám třemi otázkami:

- za prvé, co znamená „světová riziková společnost“?
- za druhé, jak je tomu s *politikou* světové rizikové společnosti, zejména ve spojení se světovou teroristickou hrozbou?
- za třetí, jaké metodologické důsledky má světová riziková společnost pro sociální vědy?

---

* Veřejná přednáška na London School of Economics and Political Science, únor 2002. Autor text přednášky poskytl Sociologickému nakladatelství (SLON) k otištění v této knize namísto doslovu. Text vyšel jako článek v časopise *Theory, Culture & Society*, vol. 19, 2002, 4. Pozn. red.

I. Co znamená světová riziková společnost?

Co společného mají události tak rozdílné jako Černobyl, globální oteplování, nemoc šílených krav, debata o lidském genomu, asijská finanční krize a teroristické útoky z 11. září? Tyto události charakterizují různé dimenze a dynamiku světové rizikové společnosti. Jen málo věcí vysvětluje to, co míním globální rizikovou společností, přesvědčivěji než něco, co se právě před několika lety stalo v USA.* Americký kongres jmenoval komisi, jejímž úkolem bylo vypracovat systém symbolů, které by náležitě vyjádřily ona nebezpečí, jež představují americká úložiště jaderného odpadu. Problém, který měl být vyřešen, zněl takto: jak můžeme s budoucností komunikovat o nebezpečích, která jsme způsobili? Jaké pojmy můžeme vytvořit, jaké symboly můžeme vynalézt, abychom předali vzkaz lidem, kteří budou žít za deset tisíc let?

Komisi tvořili nukleární fyzici, antropologové, lingvisté, specialisté studující lidský mozek, psychologové, molekulární biologové, sociologové, umělci a další osobnosti. Bezprostřední otázka, nevyhnutelná otázka zněla takto: Budou za 10 000 roků ještě existovat Spojené státy americké? Pokud šlo o vládní komisi, odpověď na takovou otázku byla zřejmá: *USA forever!* Ale klíčový problém – jak vést rozmluvu s budoucností? – se ukázal jako téměř neřešitelný. Komise hledala precedenty v nejstarších symbolech lidstva. Studovala Stonehenge a pyramidy, dějiny šíření Homérovovy epiky a Bible. Měla k dispozici specialisty, kteří jí mohli vysvětlit životní cykly dokumentů. Ty však většinou sahaly jen dva nebo tři tisíce let zpátky – nikdy to nebylo deset tisíc roků!

Antropologové doporučili, aby byla jako symbol použita lebka se zkříženými kostmi. Pak ale jeden historik připomenul, že lebka a kosti znamenaly pro alchymisty vzkříšení. Psycholog tedy prováděl experimenty s tříletými dětmi, aby prostudoval jejich reakce. Ukázalo se, že když přilepíte lebku se zkříženými kostmi na nějakou láhev, děti při jejím spatření ihned zděšeně vykřik-

---

* Viz k tomu Gregory Benford, *Deep Time – How Humanity Communicates Across Millenia*, Avon 2000.

nou „jed!“ . Když ji ale dáte jako plakát na zeď, děti křičí „piráti!“ . A chtějí všechno prozkoumat.

Jiní vědci navrhovali překrýt úložiště keramickými, kovovými a kamennými deskami obsahujícími mnoho různých varování ve velkém množství jazyků. Ale verdikt lingvistů byl jednoznačný: jakémukoli z těchto jazyků by se rozumělo v nejlepším případě dva tisíce let.

Co je na této komisi pozoruhodné, je nejen otázka, již zkoumala, tj. jak komunikovat deset tisíc let, ale také vědecká preciznost, s jakou na ni odpověděla – není to možné. A právě o to jde v rizikové společnosti. Zrychlení modernizace vytvořilo propast mezi světem kvantifikovatelného rizika, v němž myslíme a jednáme, a světem nekvantifikovatelných nejistot, jež vytváříme. Minulá rozhodnutí o nukleární energii a současná rozhodnutí o využití genové technologie, lidské genetiky, nanotechnologie atd. uvolňují cestu nepředvídatelným, nekontrolovatelným a vposledku nesdělitelným důsledkům, které mohou nakonec ohrozit veškerý život na zemi.

„Riziko“ v sobě inherentně obsahuje pojem kontroly. Premoderní nebezpečí byla připisována přírodě, bohům a démonům. Riziko je moderní pojem. Předpokládá rozhodování. Jakmile mluvíme o otázce „rizika“, mluvíme o kalkulování nekalkulovatelného, o kolonizování budoucnosti.

Kalkulování rizik je v tomto smyslu součástí dominantního vyprávění první moderny. V Evropě kulminuje tento vítězný pochod rozvojem a organizací státu blahobytu, který zakládá svoji legitimitu na schopnosti ochránit své občany před nebezpečími všeho druhu. Ale ve světové rizikové společnosti dochází k tomu, že vstupujeme do světa *nekontrolovatelného rizika* a nemáme přitom ani jazyk, jímž bychom popsali to, čemu čelíme. „Nekontrolovatelné riziko“ je *contradictio in adiecto*. A přesto je to jediný vhodný popis pro *nepřirozené, člověkem vytvořené, vyprodukované nejistoty a nebezpečí druhého řádu*.

Je snadné dezinterpretovat teorii světové rizikové společnosti jako neospenglerismus, jako novou teorii o úpadku západního světa nebo jako výraz typicky německé úzkosti. Chci místo toho zdůraznit, že světová riziková společnost nevzniká z faktu, že

každodenní život se všeobecně stal nebezpečnějším. Nejde o *narůstání*, ale spíše o *stírání hranic* nekontrolovatelných rizik. Toto stírání má trojí rozměr: prostorový, časový a sociální. V prostorovém rozměru jsme konfrontováni s riziky, která neberou v úvahu národní, státní či jakékoli jiné hranice: klimatické změny, znečištění vzduchu a ozónová díra se dotýkají všech (i když ne všech ve stejné míře). Podobně uniká v časovém rozměru běžným postupům, jichž se používá k ochraně před industriálními ohrožením, dlouhé latentní období takových nebezpečí, jaká jsou spojena například s likvidací jaderného odpadu nebo s důsledky geneticky manipulovaných potravin (Adam, 1998). V sociálním ohledu vede konečně spojení potenciálů ohrožení a s nimi spjaté otázky odpovědnosti k problému tkvícímu v tom, že je obtížné právně relevantním způsobem určit, kdo „způsobuje“ environmentální znečištění nebo finanční krizi a kdo za to nese odpovědnost. Neboť převážně jde o spojené důsledky aktivit mnoha jednotlivců. „Nekontrolovatelná rizika“ je třeba chápat tak, že nejsou vázána k určitému místu, což znamená, že je lze jen obtížně přičíst určitému konkrétnímu činiteli a že mohou být stěží kontrolována na úrovni národního státu. To pak také znamená, že se rozplývají hranice privátní pojistitelnosti, protože ta vychází ze základního potenciálu pro kompenzaci škod a z možnosti odhadnout jejich pravděpodobnost pomocí kvantitativní kalkulace rizika. Takto se skrytou ústřední otázkou v rizikové společnosti stává to, *jak předstírat kontrolu nad něčím, co je nekontrolovatelné* – v politice, právu, vědě, technologii, ekonomii i běžném životě (Beck, 1992; Adam, 2003; Giddens, 1999; Latour, 2003; Loon, 2000).

Ve světové rizikové společnosti můžeme rozlišit přinejmenším tři různé osy konfliktu. První osou je osa *ekologických* konfliktů, které jsou samou svou podstatou globální. Druhou osu představuje *globální finanční* krize, jež může být v prvním stadiu individualizována a nacionalizována. A třetí osou, která před námi náhle vyvstala 11. září, je hrozba globálních teroristických sítí, které posilují moc vlád a států.

Jestliže říkáme, že rizika jsou globální, nemělo by to být chápáno ve smyslu homogenizace světa, tj. tak, že všechny regiony a kultury jsou nyní stejnoměrně zasaženy jednotným komplexem

nekvantifikovatelných, nekontrolovatelných rizik ve sféře ekologie, ekonomie a moci. Naopak, globální rizika jsou sama o sobě rozdělena nerovnoměrně. Vyvíjejí se v každé konkrétní formaci rozdílným způsobem, jsou zprostředkována různým historickým pozadím, různými kulturními a politickými modely. V takzvané periférii se světová riziková společnost *nejeví* jako *endogenní* proces, proti němuž je možné bojovat autonomním národním rozhodováním, nýbrž spíše jako proces *exogenní*, který je poháněn rozhodnutími, jež jsou přijímána v jiných zemích, zejména v takzvaném centru. Lidé mají pocit, že jsou bezbrannými rukojmími tohoto procesu, protože korektury na národní úrovni jsou prakticky nemožné. Jednou z oblastí, v nichž tato rozdílnost vystupuje obzvlášť výrazně, je zkušenost globálních finančních krizí, kdy celé regiony na periférii mohou být uvrženy do depresí, jež občané centra vůbec ani nezaregistrují jako krize. Ekologická ohrožení a hrozby teroristických sítí nabývají navíc obzvláštní síly ve slabých státech, které jsou příznačné právě pro periférii.

Mezi nerovnou zkušeností těch, kdo jsou postiženi globálními riziky, a hranice přesahující povahou problémů existuje dialektický vztah. Právě nadnárodní aspekt problémů, vzhledem k němuž je pro jejich řešení nepostradatelná kooperace, je tím, co jim dodává skutečné globální povahy. Zhroucení globálních finančních trhů nebo klimatická změna postihují jednotlivé regiony zcela rozdílně. Nic to však nemění na principu, že postižen je každý a že každý může být potenciálně postižen mnohem hůře. Tyto problémy tak v jistém smyslu dávají v každé zemi vzniknout společnému globálnímu zájmu, což znamená, že už můžeme do jisté míry mluvit o základech globálního společenství osudu. Vedle toho je také z racionálního hlediska zřejmé, že globální problémy je možné řešit jen globálně a že vyžadují globální kooperaci. V tomto smyslu můžeme tedy říci, že se postupně začíná prosazovat princip „globality“ (Robertson, 1992; Albrow, 1996), který je výrazem rostoucího vědomí o globálním propojení. Ale mezi potenciálními možnostmi globální kooperace a její realizací stojí množství rizikových konfliktů.

Některé z těchto konfliktů vznikají právě kvůli nerovnému způsobu, jakým jsou pocíťována globální rizika. Například globální

oteplování je jistě něčím, co přispívá k tomu, že obyvatelé Země jsou jak v této, tak i v budoucích generacích vnímáni jako společenství osudu (Held aj., 1999). Cesta k řešení těchto problémů ale také rodí konflikty, když se například průmyslové země snaží chránit dešťové pralesy v rozvojových zemích, zatímco si zároveň samy přivlastňují lví podíl ze světových zdrojů energie. A přesto plní tyto konflikty *integrační* funkci, protože stále jasněji ukazují, že musí být nalezena globální řešení a že se k nim nemůže dospět válkou, ale jedině vyjednáváním a dohodou. Sloganem sedmdesátých let bylo „make love, not war“. A co je sloganem na začátku nového století? Ten zní nepochybně spíše „make *law*, not war“ (Mary Kaldor).

Hledání globálních řešení povede se vši pravděpodobností k dalším globálním institucím a regulacím. A svých cílů nepochybně dosáhne až po spoustě konfliktů. Dlouhodobé anticipace neznámých, nadnárodních rizik vyvolávají k životu nadnárodní riziková společenství. Ta budou ale ve víru svého formování – podobně jako tomu bylo ve víru moderny – také měnit lokální kultury a dávat jim nové formy, přičemž rozbijí mnoho současně existujících centrálních institucí. Transformace a destrukce jsou nicméně dvě nevyhnutelné stránky nutného politického procesu experimentování s novými způsoby řešení.

Ekologické hrozby jsou jen jednou osou konfliktu spjatého s globálními riziky. Jinou osu představují rizika globalizovaných finančních trhů. Krizové výkyvy cenných papírů a finančních trhů jsou tak staré jako trhy samy. A již během světové krize v roce 1929 se jasně ukázalo, že finanční zvraty mohou mít katastrofální důsledky – a rovněž obrovské politické dopady. Instituce bretonwoodského systému po druhé světové válce představovaly globální politická řešení globálních ekonomických problémů a jejich efektivní fungování bylo nepostradatelným klíčem k rozvoji západního státu blahobytu. Od sedmdesátých let však byly tyto instituce z velké části rušeny a nahrazovány sérií řešení ad hoc. A tak jsme nyní svědky paradoxní situace, kdy globální trhy jsou liberalizovány a globalizovány více než kdy jindy, zatímco moc globálních institucí ustavených k jejich kontrole byla drasticky zredukována. V tomto kontextu nelze jistě vyloučit možnost katastrofy podobného rozměru jako v roce 1929.

Jak ekologická, tak i finanční rizika se vyznačují některými z oněch rysů, které jsme vyjmenovali a které činí rizika politicky výbušnými. Vymykají se racionální kalkulaci a pohybují se ve sféře nepředvídatelného chaosu. Kromě toho dávají výraz boji o rozdělení „dobr“ a „zle“, pozitivních a negativních důsledků rizikových rozhodnutí. Především je jim ale společné to, že jejich dopady přesahují jednotlivá teritoria. Právě to je činí riziky *globálními*. A právě to také uvádí do pohybu formování globálních rizikových společenství – a světové rizikové společnosti.

Ale zatímco tato rizika vykazují podobné rysy, existují mezi různými druhy globálního rizika také důležité rozdíly, které výrazně ovlivňují výsledné konflikty. Jedním z nich je to, že environmentální a technologická rizika přicházejí „zvenku“. Formy jejich fyzického projevu se pak stávají relevantními i sociálně. Finanční rizika vznikají na druhé straně v samém srdci sociální struktury, v jejím ústředním médiu. To pak vede k několika dalším rozdílům. Finanční rizika jsou bezprostředněji zřejmá než rizika ekologická. Aby byla rozpoznána, není ve vědomí třeba žádného skoku. Ze stejného důvodu jsou také individualizovanější než ekologická rizika. Jednotlivec a jeho soused mohou být postiženi zcela různým způsobem. Tento aspekt však neznamená, že finanční hrozby jsou potenciálně méně rizikové. Zvyšuje naopak jejich potenciální rychlost a dosah. Ekonomika je centrálním subsystémem moderní společnosti. A protože všechny ostatní subsystémy jsou na ní závislé, mohlo by selhání tohoto typu být skutečně katastrofální. Existují tedy velmi naléhavé důvody pro to, považovat ekonomiku za další centrální osu rizikové společnosti.

Další rozdíl je možné vytknout mezi ekologickými a finančními hrozbami na jedné straně a hrozbou globálních teroristických sítí na straně druhé. Ekologické a finanční konflikty zapadají do modelu sebeohrožení moderny. V obou případech jasně vyplývají z akumulace a distribuce „zle“ spojených s produkcí statků. Vyplývají z centrálních rozhodnutí společnosti, ale jako nezamýšlené vedlejší důsledky těchto rozhodnutí. Teroristická aktivita je naproti tomu záměrně zlá. Jejím cílem je vyvolat účinky, které jiné krize vyvolávají nezáměrně. Princip *náhody* je v tomto

smyslu nahrazen principem *záměrnosti*, zejména v oblasti ekonomiky. Velká část literatury, která se zabývá rizikem v ekonomice, pojímá riziko jako pozitivní element v kontextu investičního rozhodování, přičemž podstupování rizika považuje za dynamický aspekt spjatý s podstatou trhu. Ale investování tváří v tvář riziku předpokládá důvěru. Důvěra sama představuje spojení času a prostoru, protože implikuje, že se člověk v průběhu času svěří nějaké osobě, skupině nebo instituci.

Nezbytný předpoklad aktivní důvěry v oblasti ekonomiky, v každodenním životě i v demokracii se ztrácí. Vnímání teroristických hrozeb nahrazuje *aktivní důvěru aktivní nedůvěrou*. Podrývá důvěru ve spoluobčany, v cizince a ve vlády na celém světě. Ztráta důvěry rozmnožuje rizika, a teroristická hrozba proto podněcuje sebeznásobování rizik tím, že neklade žádné meze vnímání rizik a s nimi spjatým fantaziím.

To má ovšem řadu implikací. Odporuje to například představám o *homo oeconomicus* jako o autarkní lidské bytosti i představám o jednotlivci jako o tom, kdo rozhoduje a podstupuje riziko. Jedním z důsledků tohoto stavu je to, že princip *privátního* pojištění je zčásti nahrazen principem *státního* pojištění. Jinými slovy, ve společnosti teroristického rizika je svět *individuálního* rizika zpochybněně světem *systemového* rizika, což je v rozporu s logikou ekonomické rizikové kalkulace. To současně otevírá nové otázky a potenciální konflikty spojené s tím, jak se vypořádat s *náklady* spjatými s teroristickými hrozbami a katastrofami a jak je rozdělit mezi firmy, pojišťovací společnosti a státy.

Proto se stává velmi důležitým jasně rozlišovat na jedné straně konvenční představu o nepříteli spojenou se střetajícími se státy a na druhé straně „nadanárodního teroristického nepřítele“, jímž jsou jednotlivci nebo skupiny, ale ne státy. Je to právě nadnárodní a hybridní povaha tohoto nepřítele, která nakonec dál posiluje hegemonii již mocných států.

Základní otázka zní takto: Kdo určuje identitu „nadanárodního teroristy“? Nejsou to soudcové ani mezinárodní soudní dvory, ale mocné vlády a státy. Ty zvyšují vlastní moc definováním toho, kdo je *jejich* teroristickým nepřítelem, *jejich* bin Ládinem. Základní rozdíl mezi válkou a mírem, mezi útokem a sebeobranou

se rozplývají. Představy o teroristickém nepříteli jsou *deteritorizovanými, odnárodněnými a flexibilními státními konstrukcemi, které legitimizují globální intervenci vojenských mocností jako „sebeobranu“*. Prezident George W. Bush vykreslil děsivý obraz „desetitisíců“ al-Kajdou vycvičených teroristů, kteří operují „alespoň v tuctu zemí“. Bush používá nejexpanzivnější interpretaci: „musí být zničení“. Bushův alarmismus má paradoxní účinek: poskytuje islámským teroristům to, po čem nejvíce prahnou – uznání jejich síly. Bush podpořil v teroristech víru, že podobné teroristické útoky mohou Spojeným státům skutečně vážně uškodit. Posilování Bushe se tak skrytě navzájem podepírá s posilováním teroristů.

Americké zpravodajské služby dávají najevo stále silnější obavy, že do budoucích teroristických pokusů o napadení Spojených států mohou být zapojeni asijsťi a afričtí členové al-Kajdy; záměrem této taktiky je zastřít rasové profily vypracované americkým bezpečnostním aparátem. Vnitřní vynucování zákona a vnější protihrozba americké intervence se nezaměřuje jen na arabský svět, ale také na svět indonéský, filipínský, malajsijský nebo i africký. Pro šíření představ o teroristickém nepříteli, které jsou do značné míry jednostrannou konstrukcí mocného amerického státu, jsou vypracovávány obsáhlejší parametry, tak aby zahrnuly sítě i jednotlivce, kteří mohou být ve spojení s asijskými a africkými teroristickými organizacemi. Washington tímto způsobem vytváří dojem, že jde o obrovskou hrozbu. Bush tvrdí, že je nutná permanentní mobilizace amerického národa, že je třeba rozsáhle zvýšit vojenský rozpočet, omezit občanské svobody a kritiky pranýřovat jako špatné vlastence.

Je tu tedy další rozdíl: *pluralizace* expertů a expertních racionalit, která je příznačná pro ekologická a finanční rizika, je nahrazena primitivní *simplifikací* obrazů nepřítelů konstruovaných vládami a zpravodajskými agenturami bez veřejné diskuse a demokratické participace a mimo její rámec.

Existují tedy obrovské rozdíly mezi vnějšími riziky ekologických konfliktů, vnitřními riziky finančních konfliktů a záměrnou teroristickou hrozbou. Jiný velký rozdíl spočívá v rychlosti uznání. Globální environmentální a finanční rizika nejsou dosud

opravdově uznána. Ale teroristické skupiny se děsivými obrazy New Yorku a Washingtonu *ihned* etablovaly jako noví globální hráči soupeřící v očích světa s národy, s ekonomikou a občanskou společností. Teroristická *hrozba* je také samozřejmě reprodukována globálními médii.

Specifické rysy teroristické hrozby je možné shrnout takto: národu nahrazuje (zlý) záměr, aktivní důvěra se stává aktivní nedůvěrou, kontext individuálního rizika je nahrazen kontextem rizika systémového, privátní pojištění je (částečně) nahrazeno pojištěním státním, definiční moc expertů byla nahrazena definiční mocí státu a zpravodajských ústředí; a pluralizace expertních racionalit se změnila v simplifikaci obrazů nepřítelů.*

Poté, co jsme vyznačili rozdíly mezi třemi typy globálních rizik, to znamená mezi ekonomickými, finančními a teroristickými hrozbami, by nás nemělo překvapit, že na sebe také navzájem působí. A ohniskem je opět terorismus. Teroristická nebezpečí na jedné straně exponenciálně narůstají zároveň s technickým pokrokem. Právě pokroky ve finanční a komunikační technologii jsou tím, co v první řadě umožnilo globální terorismus. A tytéž inovace, které individualizovaly finanční rizika, *individualizovaly* také *válku*.

Nejhroživější spojitost spočívá ale v tom, že veškeré rizikové konflikty, nashromážděné jako konflikty potenciální, mohou být nyní záměrně rozpoutány. Každý pokrok, od genové technologie až po nanotechnologii, otevírá „Pandořinu skříňku“, která by mohla být použita jako teroristická skříňka na nářadí. Tímto způsobem změnila teroristická hrozba každého v autora katastrofických filmových scénářů odsouzeného nyní k tomu, představovat si účinky doma vyrobené atomové bomby sestrojené pomocí genové technologie nebo nanotechnologie; nebo kolaps globálních počítačových sítí způsobený nasazením celých legií virů atd.

---

* Rozhodujícím momentem bylo samozřejmě 11. září. To charakterizuje rozhodnutí, která přijala Bushova administrativa. Existují tu alternativy, například posílení mezinárodního práva, volba „kosmopolitní alternativy“ (viz níže).

II. Politika světové rizikové společnosti

Po 11. září má před sebou svět chmurnou perspektivu. Tkví v tom, že nekontrolované riziko je nyní neodčinitelné a hluboce zabudované do všech procesů, které udržují život ve vyspělých společnostech. Jediným racionálním postojem se pak zdá být pesimismus. To je však jednostranný, a proto skutečně zavádějící pohled. Nebere v úvahu nový terén. Je zastíněn pouhým rozsahem nových příležitostí otevřených dnešními hrozbami, to znamená osou konfliktů ve světové rizikové společnosti.

Lidé se často táží: „Co by mohlo sjednotit svět?“ A odpověď někdy zní: „Útok z Marsu“. Právě to se v jistém smyslu stalo 11. září: došlo k útoku z našeho „vnitřního Marsu“. Zapůsobil tak, jak se dalo předvídat. Soupeřící tábory a národy světa se alespoň na chvíli spojily proti globálnímu nepříteli, proti globálnímu terorismu. Rád bych naznačil šest poučení, která je z této události možné vyvodit.

První poučení: V epoše, kdy z velké části zmizela důvěra a víra v Boha, třídu, národ a vládu, se posledním zdrojem pro vytváření nových svazků stal společný strach lidstva. John Dewey v knize *The Public and Its Problems* (1927) dokazuje, že nikoli rozhodnutí, ale jeho důsledky a rizika jsou tím, co vytváří veřejnost v post-tradičním světě. Teorie světové rizikové společnosti tak *není* jen jiným druhem představy o “konci dějin”; světové dějiny tentokrát nekončí rozřešením politických a sociálních tenzí, jak se domnívali Marx a Fukuyama, ale koncem světa samého. Globální veřejná diskuse o globálních rizicích nicméně skýtá jistý důvod pro naději, protože politická výbušnost světové rizikové společnosti potenciálně funguje jako zdroj poučení. Vnímané riziko globálního terorismu mělo přesně opačný účinek, než jakého chtěli dosáhnout teroristé. Posunulo nás do nové fáze globalizace, do fáze globalizace politiky a formování států v rámci nadnárodních kooperujících sítí. Znovu se potvrdilo pravidlo, že odpor proti globalizaci ji jen urychluje. Antiglobalizační aktivisté operují na základě globálních práv, trhů a sítí. Myslí a jednájí v globálních rámcích a využívají jich k tomu, aby probudili globální vědomí a globální veřejnost. Termín „antiglobalizační hnutí“ je zavádě-

jíci. Spíše než za antiglobalizaci bojuje mnoho lidí za alternativní globalizaci – za globální spravedlnost.*

Druhé velké poučení z teroristického útoku spočívá v tom, že národní bezpečnost už není národní bezpečností. Aliance nepředstavují nic nového, ale rozhodující odlišnost této globální aliance tkví v tom, že jejím účelem je zachovat *vnitřní*, a nikoli *vnější* bezpečnost. Veškeré rozdílnosti vytvářející náš standardní obraz moderního státu – hranice, které dělí domácí od mezinárodního, policii od vojska, zločin od války a válku od míru – byly vyvráceny. Právě tyto rozdíly definovaly národní stát. Bez nich je mrtvou ideou. Stále se zdá živý, ale je mrtvý.

Zahraniční a vnitřní politika, národní bezpečnost a mezinárodní spolupráce jsou dnes vesměs propojeny. Jediný způsob, jak jednat s globálním terorem, je také jediným způsobem, jak si počínat s globálním oteplováním, s imigrací, s jedy v potravinovém řetězci, s finančními riziky a organizovaným zločinem. Národní bezpečnost *je* ve všech těchto případech nadnárodní kooperací. „Terorističtí spáči“ čekající na akci byli od 11. září identifikováni v německém Hamburku a na mnoha dalších místech. Německá vnitřní politika je v tomto smyslu nyní důležitou součástí americké vnitřní i zahraniční politiky. Podobně je tomu i s vnitřní a zahraniční bezpečností a obrannou politikou Francie, Pákistánu, Velké Británie, Ruska atd.

Jako důsledek teroristického útoku je tu zpátky stát, a to ze starého hobbesovského důvodu – pro zajištění bezpečnosti. Na celém světě vidíme, že vlády se stávají stále mocnějšími, zatímco nadnárodní instituce jako NATO svoji moc ztrácejí. Současně ale ztratily svoji realitu a nutnost dvě nejdominantnější ideje vztahující se ke státu – idea *národního* státu a idea *neoliberálního* státu. Když byla položena otázka, zda oněch 40 bilionů dolarů, které americká vláda požadovala od kongresu na boj proti terorismu, neodporuje neoliberálnímu krédu, k němuž se hlásí Bushova administrativa, její mluvčí lakonicky odpověděl: „Na prvním místě je bezpečnost.“

---

* Ukazuje se ovšem nová přitažlivost nihilismu v kombinaci s náboženským fanatismem; důležité kořeny a hnutí tohoto násilného nihilismu jsou i na Západě.

Třetí poučení: 11. září odhalilo nedostatky neoliberalismu jako řešení světových konfliktů. Teroristické útoky na Ameriku se staly Černobylem globalizace. Právě tak jako ruská katastrofa podkopala naši důvěru v nukleární energii, odhalilo 11. září falešnou povahu příslibů neoliberalismu.

Sebevražední útočníci v letadlech nejen odhalili zranitelnost západní civilizace, ale zároveň naznačili konflikty, k nimž může globalizace vést. Zdánlivě nevyvratitelná dogmata neoliberalismu – že ekonomika vytlačí politiku, že se sníží role státu – ztrácejí pojednou ve světě globálních rizik svoji sílu.

Privatizace bezpečnosti leteckého provozu ve Spojených státech poskytuje jen jeden – i když vysoce symbolický – příklad. Zranitelnost Ameriky skutečně velmi těsně souvisí s její politickou filosofií. Již dlouho vládla obava, že by se Spojené státy mohly stát terčem teroristických útoků. Na rozdíl od Evropy tu ale byla péče o bezpečnost leteckého provozu privatizována a svěřena vysoce flexibilním pracovníkům s částečnými úvazky, kteří byli placeni ještě hůře než zaměstnanci bufetů.

Zranitelnost Ameriky vyrůstá z její politické filosofie a představy o sobě samé. Hrůzné obrazy z New Yorku v sobě obsahují poselství: stát se může zneoliberalizovat až k smrti. Překvapivě to uznaly i samy Spojené státy: letecký provoz byl transformován ve federální státní službu.

Neoliberalismus vždy představoval jen filosofii pro dobré počasí, která funguje, jen když neexistují vážné konflikty a krize. Neoliberalismus tvrdí, že neduhy světa – nezaměstnanost, chudobu, ekonomické kolapsy atd. – mohou vyléčit jen globalizované trhy. Dnes se ukázalo, že neochvějná víra kapitalistických fundamentalistů ve spásnou moc trhu je nebezpečnou iluzí.

To dokazuje, že v dobách krizí nemůže neoliberalismus nabídnout žádná řešení. Do pořadí se vracejí základní pravdy, které byly odsunuty stranou. Stát nemůže existovat bez daní. Bez veřejné sféry, demokracie a občanské společnosti nemůže existovat legitimita. A bez legitimacy není možná bezpečnost. Z těchto premis vyplývá, že bez legitimního fóra pro řešení národních a globálních konfliktů nebude možná jakákoli forma světové ekonomiky.

Neoliberalismus tvrdil, že ekonomika se má osvobodit od národních modelů a místo nich nastolit nadnárodní pravidla ekonomického chování. Současně však pokládal za samozřejmé, že vlády se přidrží národních hranic a starého způsobu uvažování. Po 11. září vlády znovu objevily možnosti a moc mezinárodní spolupráce – například při udržování vnitřní bezpečnosti. Náhle je všudypřítomnou otázkou nutnost státnosti, princip protichůdný liberalismu. Pojednou se stal možným až do nedávna nemyslitelný evropský zatykač, který přesahuje národní svrchovanost ve sféře soudní a právní vymahatelnosti. A je možné, že brzy uvidíme podobnou konvergenci ke společným pravidlům a rámcům i v ekonomice.

Potřebujeme spojit ekonomickou integraci s kosmopolitní politikou. Lidská důstojnost, kulturní identita a jinakost musí být v budoucnosti brány vážněji. Od 11. září se uzavřela propast mezi světem těch, kdo z globalizace sami těží, a těch, kdo se jí cítí ohroženi. Pomáhat těm, kdo byli vyloučeni, už není humanitárním úkolem. Je to vlastní zájem Západu, klíč k jeho bezpečnosti. Západ už nemůže ignorovat černé díry hroučících se států a situace dohánějící k zoufalství.

Pro čtvrté poučení se vrátím k svému tvrzení, že žádný národ, ba ani ten nejmocnější, nemůže svoji národní bezpečnost zajistit sám. Světová riziková společnost nutí národní stát, aby uznal, že nemůže dostát svému ústavnímu slibu, že ochrání nejcennější statek svých občanů – jejich bezpečnost. Jediným řešením problému globálního teroru – ale také problémů finančního rizika, klimatické katastrofy a organizovaného zločinu – je nadnárodní spolupráce. To vede k paradoxní maximě, že chtějí-li jednotlivé země sledovat svůj národní zájem, musí se denacionalizovat a transnacionalizovat. Jinými slovy, musí se vzdát částí své autonomie, aby se vypořádaly s národními problémy v globalizovaném světě. Bezvýsledná logika vzájemného zastrašování, která platila pro národní státy a impéria, přestává být koherentní.

V tomto kontextu tedy vyvstává nový ústřední rozdíl mezi suverenitou a autonomií. Národní stát je vybudován na tom, že klade mezi obojí rovnítko. Z hlediska národního státu vede vzájemná ekonomická závislost, kulturní diverzifikace a vojenská,

soudní a technologická kooperace vesměs ke ztrátě autonomie a tím i suverenity. Jestliže se však suverenita posuzuje z hlediska politického vlivu – to znamená tím, v jaké míře je určitá země schopna prosadit svůj vliv na světovém fóru a podpořit bezpečnost a blahobyt svého lidu uplatněním jeho úsudku –, pak je možné stejnou situaci chápat zcela odlišně. V tomto rámci může rostoucí vzájemná závislost a spolupráce, tj. *snížení* autonomie, vést ke zvýšení suverenity. Sdílená suverenita tedy suverenitu nesnižuje, ale ve skutečnosti ji naopak zvyšuje. Právě to činí kosmopolitní suverenita v éře světové rizikové společnosti.

Páté poučení: Domnívám se, že je nutné jasně rozlišovat na jedné straně mezi nikoli národním, ale *globálním unilateralismem* – jež představuje politika nového amerického impéria: *Pax americana* –, a na druhé straně mezi dvěma koncepty multilateralismu či multilaterálního státu, tj. mezi *dohlížitelským* státem a *kosmopolitním* státem. Zahraniční politika Spojených států před a po 11. září rychle přešla od národního unilateralismu k paradoxu „globálního unilateralismu“. Po válce v Afghánistánu vykrystalizovala ve washingtonských mozkových centrech idea „nového světového řádu“, jehož zákony mají vytvořit a uvést v platnost Spojené státy. Historik Paul Kennedy věří, že nové americké impérium bude ještě mocnější než klasické imperiální mocnosti, jakými byly Řím a Británie.

Základním problémem Ameriky je dnes toto: „svobodná společnost“ se zakládá na otevřenosti a na určité společně sdílené etice a kódech pro zachování řádu. Američané jsou dnes v těsném styku s mnoha společnostmi, jež nemají vlády schopné zachovat tuto etiku a řád. Vnitřní bezpečnost Ameriky závisí na národech, které jsou agresivně nepřátelské vůči americkému způsobu života. Aby Amerika zůstala Amerikou, svobodnou a otevřenou společností, těsně spojenou se světem, musí se svět – *zamerikanizovat*. A jsou dvě cesty, jak přitom postupovat: otevřeně společnosti buď vyrůstají z vlastního základu, nebo jsou jim svoboda, demokracie a kapitalismus vnuceny zvenku vnější intervencí (či její hrozbou). Existuje samozřejmě alternativa: stvrdit reálnou mezinárodní spolupráci a vážít si jí. Reálná spolupráce bude vyžadovat, aby Bushova administrativa spolkla slovo, které

se ani po 11. září zcela neprosadilo – „multilateralismus“. Vzkaz Washingtonu Evropě a ostatním spojencům zní ve skutečnosti takto: „My budeme vařit a připravovat, co budou lidé jíst, a vy pak umyjete špinavé nádoby.“

Na druhé straně musíme rozlišovat mezi dvěma formami multilateralismu: mezi dohlížitelstvími států a kosmopolitními státy. U *dohlížitelství* hrozí, že využijí nové síly spolupráce k tomu, že se přemění v pevnostní státy, kde bude nabývat přízračné síly bezpečnost a vojenský zájem, zatímco svobody a demokracie bude ubývat. Slyšíme již o tom, jak si západní společnosti natolik zvykly na mír a blahobyt, že postrádají energii nezbytnou k rozlišení přátel od nepřátel. A že bude nutné změnit priority. A že bude kvůli bezpečnosti třeba obětovat některá z našich drahocenných práv. Tento pokus vybudovat západní baštu proti neznámému Jinému se už objevil v každé zemi a v příštích letech jen poroste. Je to právě takový fenomén, z něhož by se mohlo vyvinout demokratické autoritářství, systém, v němž by udržování pružnosti ve vztahu ke světovému trhu předpokládalo zvyšující se vnitřní rigiditu. Ti, kdo mají z globalizace prospěch, by získali neoliberalismus, a těm, jimž globalizace přináší újmu, by připadla druhá strana mince: zvýšený strach z cizinců vyvěrající z obavy před terorismem a naplněný jedem rasismu.

A toto je moje šesté a závěrečné poučení: Jestliže má svět přežít toto století, musí nalézt způsob, jak civilizovat světovou rizikovou společnost. Je zapotřebí nějaké nové, silné ideje. Já navrhuji ideu *kosmopolitního státu* založenou na uznání jinakosti jiného (Beck, 2002b).

Národní státy představují hrozbu pro vnitřní komplexitu, pro rozmanité loajality, pro sociální trendy a proudy rizik a lidí dovedených světovou rizikovou společností k tomu, že se přelévají přes hranice národních států. Národní státy musí na takové vymazávání hranic pohlížet jako na ohrožení vlastní existence. Kosmopolitní státy na rozdíl od toho zdůrazňují nutnost solidarity s cizinci jak uvnitř, tak i vně národních hranic. Spojují sebedeterminaci s odpovědností za (národní nebo nenárodní) Druhé. Nejde přitom o omezování nebo negování sebedeterminace, ale naopak o osvobození sebedeterminace z jejího kyklopského národního

vidění, o její spojení se světovými zájmy. Kosmopolitní státy bojují nejen proti teroru, ale také proti *příčinám* teroru. Snaží se znovu získat a obnovit utvářející a přesvědčující schopnost politiky a činí to tím, že hledají řešení globálních problémů, které i nyní lidstvo pálí, ale nemohou být vyřešeny jen jednotlivými národy samými. Když se snažíme oživit stát a transformovat jej ve stát kosmopolitní, klademe základy pro mezinárodní spolupráci založenou na lidských právech a globální spravedlnosti.

Kosmopolitní státy se mohou teoreticky zakládat na principu národní indiference státu. Tento pojem připomíná způsob, jakým vestfálský mír ukončil v 17. století oddělením církve a státu náboženskou občanskou válku, kterou označujeme jako „třicetiletou válku“. Podobně by i oddělení státu a národa mohlo být řešením některých globálních problémů a konfliktů 21. století. Například: stejně jako nenáboženský stát konečně umožnil pokojnou koexistenci různých náboženství, mohl by kosmopolitní stát zajistit podmínky pro to, aby různé národní a náboženské identity mohly koexistovat na základě principu konstituční tolerance.

Měli bychom využít této příležitosti znovu koncipovat evropský politický projekt jako pokus o vybudování kosmopolitních států. A mohli bychom přitom v duchu vidět kosmopolitní Evropu, jejíž politická síla by přímo vyvěrala nejen z celosvětového boje proti terorismu, proti ekologickým a finančním rizikům, ale také ze stvrzení a zároveň i zmírnění evropské národní komplikovanosti.

III. Metodologie světové rizikové společnosti

Teorie světové rizikové společnosti má nejen politické, ale také metodologické konsekvence: světová riziková společnost zpočtybňuje převážně nereflexivní základní premisy sociální vědy, to znamená „metodologický nacionalismus“. *Metodologický nacionalismus* pokládá za zaručené následující teoretické premisy: klade rovnítko mezi společností a národně státní společností, pokládá státy a jejich vlády za základní kameny sociálněvědní analýzy. Předpokládá, že lidstvo je přirozeně rozděleno v omezený počet národů, které se po vnitřní stránce organizují jako národní

státy a po vnější stránce vytyčují hranice, aby se odlišily od jiných národních států. A pokračuje ještě dále: toto vnější ohraničení a soupeření mezi národními státy představuje nejfundamentálnější kategorii politické organizace.

Je třeba jasně rozlišovat mezi *metodologickým* nacionalismem na jedné straně a *normativním* nacionalismem na straně druhé. Metodologický nacionalismus je spjat s perspektivou sociálněvědního pozorovatele, zatímco normativní nacionalismus se vztahuje k vyjednávacím perspektivám politických aktérů. Nacionalismus v normativním smyslu znamená, že každý národ má právo na sebeurčení v rámci své kulturní odlišnosti. Metodologický nacionalismus pojímá tento normativní nárok jako socioontologický fakt a současně jej spojuje s nejdůležitějšími konfliktními a organizačními orientacemi společnosti a politiky. Tyto základní principy se staly hlavní perceptivní sítí sociální vědy. Pozice sociální vědy je skutečně zakotvena v pojmu národního státu. Tím, co ovládá sociologickou představitost, je právě na národním státu založený náhled na společnost, politiku, právo, spravedlnost a historii.

Tyto premisy také strukturují empirický výzkum, pokud jde např. o volbu statistických indikátorů, které jsou téměř vždy výlučně národní. Ze striktně empirického hlediska je proto vyvrácení metodologického nacionalismu obtížné, ba téměř nemožné, protože mnoho statistických kategorií a výzkumných procesů se zakládá právě na něm.

Komparativní analýzy společností, mezinárodní vztahy, politická teorie, významná část historie a právní vědy v podstatě ve směs fungují na základě metodologického nacionalismu. Platí to do té míry, že většina postojů v současné debatě o globalizaci, která se vede v sociální a politické vědě, může být interpretována jako transdisciplinární reflexe spjatá s metodologickým nacionalismem. Pro budoucí vývoj sociální vědy je proto historicky důležitou věcí, aby tento metodologický nacionalismus byl i se svými kategoriemi percepce a oborové organizace teoreticky, empiricky a organizačně přehodnocen.

Kritika metodologického nacionalismu nesmí být kvůli tezi o konci národního státu nesprávně chápána. Vždyť i když se kri-

tizuje metodologický individualismus, neprosazuje se nutně konec individua. Národní státy (jak ukázaly všechny výzkumy) budou dál úspěšně existovat nebo budou transformovány ve státy nadnárodní. Rozhodující je v každém případě to, že premisa národní organizace už nemůže z perspektivy sociálněvědního pozorovatele sloužit jako strukturální princip společenského a politického jednání. V tomto smyslu může sociální věda adekvátně reagovat na výzvu globalizace jen tehdy, jestliže dokáže překonat metodologický nacionalismus, klást ve specializovaných oblastech zkoumání empiricky a teoreticky fundamentální otázky a vypracovat tak základy *kosmopolitní* sociální a politické vědy.

Kosmopolitní sociální věda znamená, že je třeba systematicky potlačovat proces vzájemného upevňování, jímž se národní perspektiva politiky a společnosti a metodologický nacionalismus politické vědy, sociologie, historie a práva navzájem stvrzují a posilují ve svých definicích skutečnosti. Kosmopolitní sociální věda se také (což bylo dříve *analyticky* vyloučeno jako jakýsi tichý kartel rozdílných základních přesvědčení) zabývá různými verzemi vývoje politiky a společnosti nevázané hranicemi, odpovídajícími výzkumnými otázkami a výzkumnými programy, strategickými expanzemi národní a mezinárodní politické sféry i základními transformacemi v oblasti státu, politiky a společnosti.

Tato paradigmatická rekonstrukce sociální vědy směrem od národní perspektivy k perspektivě kosmopolitní může být chápána a vysvětlena jako „pozitivní posunutí problému“ (Imre Lakatos), to znamená jako rozšíření horizontu pro sociálněvědní výzkum. „Jestliže politika a společnost není vázána hranicemi, pak důsledkem je to, že etikety „národní“ a „mezinárodní“ už nemohou být oddělovány.“ Vezme-li se v úvahu fakt, že vládnutí se v rostoucí míře „uskutečňuje v prostorech zbavených hranic“, pak se onen čím dál problematičtější – pro danou oblast ale typický – rozdíl mezi „národní vládní politikou“ a „mezinárodními vztahy“ stává jednoznačně zastaralým. Nejde tedy jen o integrování národních explanačních faktorů do analýzy mezinárodních politických procesů nebo o přehodnocení mezinárodních determinant národních politických procesů, jak se o to v uplynulých letech usilovalo v rámci četných přístupů. Jde spíše o zpochyb-

nění samého oddělování toho, co je „uvnitř“ a „vně“ (Grande/Risse, 2000). Souhrnně je možné říci, že tradiční konceptualizace vztahů a konstruování hranic mezi domácí a zahraniční politikou nebo mezi společností a státem jsou čím dále méně vhodné pro zvládání úkolů spojených se světovou rizikovou společností.

Tabulka 1: Změna paradigmatu od národní perspektivy směrem ke kosmopolitní sociální vědě

		Politické jednání	
		Národní perspektiva	Kosmopolitní perspektiva
Politická věda	Metodologický nacionalismus	Chápání společnosti a politiky centrované v politické praxi i politické vědě na národní stát.	Nadnárodní životní styly; transmigrace; globální elity a experti; modely orientace a jednání zakotvené v nadnárodních organizacích.
	Metodologický kosmopolitismus	Otevření společnosti a politiky, sociologie a politické vědy centrované na národní stát: nová kritická teorie s kosmopolitním obsahem.	Kosmopolitní společnost a její nepřítel: co znamená kosmopolitní společnost, stát a režim?

Proto se stává nutnou věcí systematicky vytyčit otázku změny paradigmatu, která je charakterizována opozicí metodologického nacionalismu a metodologického kosmopolitismu (Beck, 2002a, b). Horizont otevřený tímto rozdílem odhaluje novou konfiguraci světa. Dříve mohl být národní kosmos rozložen v jasný rozdíl mezi vnitřním a vnějším. Mezi obojím vládl národní stát a byl zajištěn řád. Ve vnitřním zkušenostním prostoru se o ústředních tématech práce, politiky, práva, sociální nerovnosti, spravedlnosti či kulturní identity jednalo na pozadí národa, který byl garantem kolektivní jednoty jednání. V mezinárodní oblasti, to znamená ve vnějším zkušenostním poli se vyvinul odpovídající pojem „mul-

tikulturalismu“. Multikulturalismus vymezením vůči cizímu a jeho vyloučením odrážel a tříbil národní představu o sobě samém. Rozdíl mezi národním a mezinárodním tak vždy představoval něco víc než pouhý rozdíl; ve skutečnosti fungoval jako jakési permanentní sebestvrzující proctví.

Na pozadí kosmoplitní sociální vědy se náhle zřetelně ukazuje, že mezi národním a mezinárodním není možné jasně rozlišovat a že podobně proti sobě nelze přesvědčivě stavět homogenní jednotky. Národní prostory se denacionalizovaly, takže národní už není národním právě tak jako mezinárodní už není mezinárodním. To znamená, že mocenské opory národního státu se hrouť jak zevnitř, tak i zvnějšku, a že vznikají nové reality, nové mapování prostoru a času, nové koordináty sociálního a politického, které musí být teoreticky a empiricky prozkoumány a zpracovány.*

Paradigmatická opozice mezi (inter)nacionalismem a kosmopolitismem nicméně nezakládá logickou nebo časovou výlučnost, nýbrž ambivalentní přechodnou koexistenci, novou souběžnost nesouběžného.

Světová riziková společnost klade na sociální vědu velké požadavky. Sociální věda musí být znovu ustavena jako nadnárodní věda o realitě denacionalizace, transnacionalizace a “re-etnifikace“ v globální epoše – a to jak na úrovni pojmů, teorií a metodologií, tak i organizačně. To s sebou nese, že musí být znovu přezkoumány základní pojmy „moderní společnosti“. *Domácnost, rodina, třída, sociální nerovnost, demokracie, moc, stát, občod, veřejnost, pospolitost, spravedlnost, právo, historie, politika* musí být osvobozeny z pout metodologického nacionalismu, musí být rekonceptualizovány a empiricky založeny v rámci kosmopolitní sociální a politické vědy, kterou je třeba vypracovat. To je jen výčet neúplných požadavků. Musí být nicméně zpracován a zvládnut, nechťejí-li se sociální vědy stát muzeem zastaralých idejí.

---

* To je výzkumný program Výzkumného centra Mnichovské univerzity „Reflexive Modernization“; viz Beck, Bonss, Lau (2003) a následnou diskusi v časopisu *Theory, Culture & Society*.

Citovaná literatura

- Adam, B.: *Timescapes of Modernity*, London/New York, Routledge, 1998
- Adam, B.: Reflexive Modernization Temporized, in: *Theory, Culture & Society*, vol. 20, 2003, 2
- Albrow, M.: *The Global Age*, Cambridge, Polity Press, 1996
- Beck, U.: *Risk Society – Towards a New Modernity*, London, Sage, 1992 (německy 1986)
- Beck, U.: *World Risk Society*, Cambridge, Polity Press, 1999
- Beck, U.: The Cosmopolitan Society and Its Enemies, *Theory, Culture & Society*, vol. 19, 2002(a), 1–2
- Beck, U.: *Macht und Gegenmacht im globalen Zeitalter*, Frankfurt am Main, Suhrkamp, 2002(b)
- Beck, U., Bonss, W., Lau, C.: The Theory of Reflexive Modernization: Problematic, Hypotheses and Research Programme, in: *Theory, Culture & Society*, vol. 20, 2003, 2
- Giddens, A.: *Third way: renewal of social democracy*. Malden (Mass.), Polity Press, 1999. (Česky *Třetí cesta: obnova sociální demokracie*, Praha, Mladá fronta 2001.)
- Grand, E., Risse, T.: Bridging the Gap. Konzeptionelle Anforderungen an die politikwissenschaftliche Analyse, in: *Zeitschrift für Internationale Beziehung* 2, 2000, s. 235–267
- Held, D. et al.: *Global Transformations*, Cambridge, Polity Press, 1999
- Latour, B.: Is Remodernization Occuring – And if so, How to Prove it? A Commentary on Ulrich Beck, in: *Theory, Culture & Society*, vol. 20, 2003, 2
- Loon, J. van: Mediating Risks of Virtual Environment, in: Allan, S., Adam, B., Carter, C. (eds.), *Environmental Risks and the Media*, London, Routledge, 2000
- Robertson, R.: *Globalization: Social Theory and Global Culture*, London, Sage, 1992

Beckova kritická teorie modernizace

„Riziková společnost“, „reflexivní modernita“, „vynucená individualizace“. Tyto tři koncepty se prosazují v sociologii od druhé poloviny osmdesátých let, přesněji od publikování knihy Ulricha Becka s názvem *Riziková společnost. Na cestě k jiné moderně*, jež vyšla poprvé v roce 1986.

Nejen tyto tři nejznámější, ale i další Beckovy pojmy a kategorie z různých úhlů osvětlují a rozvíjejí ústřední myšlenku – lidská společnost dokáže svým vývojem ohrozit sebe samu. Tato myšlenka pochopitelně není zcela nová a v sociologické tradici má od počátku své pevné místo. Síla Beckovy pozice je v tom, že ji vyslovil ve správný čas a formuloval ji ve správné rovině. Přichází s ní v době, kdy moderní společnost dospěla do bodu velkého zlomu, jenž je právě tak historicky klíčový, jako byla kdysi doba jejího zrodu.

Když sociologie vznikala na přechodu od tradiční společnosti ke společnosti moderní, ale i tehdy, kdy komentovala přechod od liberální společnosti devatenáctého století k organizované modernitě století dvacátého, vystačila s kategoriemi jednoduché modernity. Dnes se však nacházíme v bodu radikálního předělu, který je dán přechodem od organizované modernity ke společnosti sítí. Výrazem tohoto kritického období jsou kategorie druhé modernity a Ulrich Beck je nastiňuje nikoliv v rovině spekulací, nýbrž jako zcela konkrétní svědectví o proměnách rodinného života, o proměnách světa práce, jako svědectví o nejnovějších úspěších vědy a o nejnovějších neúspěších politiky.

Ambivalentnost vývoje moderní společnosti neunikla klasikům sociologického myšlení. Všichni popisují hlavní principy modernizace s vírou, že pomohou revitalizovat sociální řád.

Téměř všichni však v různé míře zároveň připouštějí, že každý ze slibných principů modernizace nese v sobě něco, co může společnost zároveň ohrožovat. Auguste Comte, který chtěl řád za-

chránit formulováním nového velkého vyprávění, diskurzu vědy, dělal vše pro to, aby tato moderní náhražka náboženství neohrozila sociální vztahy jejich odkouzlením. Alexis de Tocqueville, jenž věřil v osvobozující moc ideje rovnosti, se zároveň obával jejího rozkladného vlivu na zprostředkující instituce, jež garantují svobodu. Durkheimův pojem anomie klade hrozbu sociálního rozkladu a hodnotové dezorientace do přímého vztahu s procesy, které jsou motorem rozvoje modernity, tedy s procesy funkční diferenciací a postupující individualizací. Vilfredo Pareto se obával devastujících vlivů pokroku vědeckého poznání na lidskou soudržnost a viděl vztah mezi postupující modernizací a převládáním těch reziduí, která působí proti sociální kohezi. Weberova analýza moderní byrokracie, tedy organizace správy, která účinněji než byrokracie patrimoniální podporuje jednorozměrnou účelovou racionalitu, ústí v pochmurné proroctví, jež nalézáme na posledních stránkách jeho studie o protestantské etice. A konečně Georg Simmel, tento nejpostmodernější z klasických sociologů, je přímo mistrem v líčení ambivalentností moderního vývoje. Vzájemné propojení rostoucího individualismu a postupující depersonalizace, zánik vztahů závislosti a nárůst ochoty k prodejnosti, šance odkrývat stále nové dimenze osobnosti a zároveň rostoucí hrozba rozpadu osobnosti, všechny tyto a mnohé další rozpory tvoří osu jeho výkladu modernity.

To, co mělo v myšlení klasiků sociologie podobu tušení a nejasných obav, stává se realitou doby, v níž žijeme. Všechna ta různorodá rizika, jež v systémech zakladatelů sociologie nalezneme roztroušena spíše na okrajích jejich díla, se dostávají v pracích Ulricha Becka nekompromisně do popředí. Jako kdyby se tím potvrzovala jedna z ústředních tezí *Rizikové společnosti*: Rizika už nejsou na okraji společnosti, naopak, stala se kontrolovatelná pouze okrajově.

Beckův výklad společnosti, která svým fungováním ohrožuje sebe samu, se právě v tomto ohledu od teorií klasiků sociologie liší. Zatímco oni připouštějí možnost případných dysfunkcí těch mechanismů, které jsou v zásadě funkční, Beck odvozuje základní potíže systému právě z jejich funkčnosti. Zatímco u sociologů jednoduché modernity nalézáme zmínky o možných kom-

plikacích vývoje spíše jen na okraji v poznámkách (jak je tomu doslova v případě Durkheimovy fatalistické sebevraždy), Beckova analýza krize systému je naprosto systematická. Pojmy rizikové společnosti, reflexivní modernizace a vynucené individualizace navazují přitom jeden na druhý, vzájemně ze sebe vycházejí a jsou plně pochopitelné pouze tehdy, uvažujeme-li o každém z nich právě v kontextu těch druhých.

Beck se však liší od sociologů jednoduché modernity nejen pesimismem, s nímž do popředí vysunuje dříve okrajová ohrožení a rizika. Liší se i zvláštním typem optimismu. Každý z jeho ústředních konceptů je nejen poslem špatných zpráv, ale je zároveň nositelem určité naděje. To, co společnost fatálně ohrožuje (technologická, ekologická a sociální rizika), co ji přímo v jádru problematizuje (reflexivní modernizace) a co rozkládá její dosavadní formy soudržnosti (vynucený individualismus), v sobě vždy zároveň skrývá příslib možnosti vzniku něčeho nového, rozumějšího a humánnějšího, než bylo to, co právě končí.

Povšimněme si proto podrobněji šancí i obav, jež jsou ukryty ve zmíněné trojici pojmů. Zároveň s tím vynikne lépe ústřední motiv, jenž tato tři zdánlivě odlišná témata velmi úzce propojuje.

Riziková společnost

Každý výklad Beckovy systematické teorie krize modernity by měl vycházet z pojmu rizikové společnosti. V něm jsou totiž již v jádru obsaženy hlavní myšlenky reflexivní modernizace. Především již v rizikové společnosti máme co do činění s principem nezamýšlených důsledků záměrného jednání, který je osou teorie reflexivní modernity i jádrem koncepce vynucené individualizace. Moderní technologická, ekologická a sociální rizika nejsou známkou stagnace či úpadku systému. V celé své hrozivosti a všudypřítomnosti jsou jen vedlejším důsledkem naší dosavadní úspěšnosti.

Koncepce nezamýšlených důsledků lidského jednání přitom prošla v moderním myšlení pozoruhodným vývojem. Nej-

prve byla zdrojem obrovského optimismu. V úloze neviditelné ruky u Adama Smitha garantoval princip nezamýšlených důsledků proměnu individuálního egoismu v obecné blaho. Podle Marxe zase měly vést nezamýšlené důsledky skrze zákon klesající míry zisku k podkopání kapitalistického systému a k otevření cesty pro rozvoj systému sociálně spravedlivějšího. U Maxe Webera či později v díle Roberta Mertona ztrácejí nezamýšlené důsledky záměrného jednání svůj široký filozofickodějinný charakter a postupně se mění v nástroj analýzy na úrovni teorií středního dosahu. Ztrácejí přitom sice leccos ze svého naivního dějinného optimismu, přibývá jim však na analytické ostrosti. Konečně v pracích Raymonda Boudona či Ulricha Becka vystupují již nezamýšlené důsledky lidského jednání v celé své osudovosti, která nedovoluje sociologům snít o neproblematické budoucnosti ani pro společnost, ani pro sociologii. Zatímco ve společnosti se stávají zaručeným zdrojem stále nových překvapení a netušených komplikací, ve vědě o společnosti fungují jako jedna z překážek jejího budování po vzoru přírodovědných exaktních disciplín.

Čím větší důraz je na nezamýšlené důsledky kladen, tím menší prostor zůstává pro iluze o jejich blahodárnosti. Prohlédnutí nezamýšlených důsledků jako odvrácené strany svobodného jednání vede ovšem zároveň k prohlubování hrdinné tragičnosti liberálního postoje. Naivní liberalismus, jenž spatřoval v nezamýšlených důsledcích jen výraz kladných externalit, byl postupně vystřídán poučeným liberalismem, který vidí stále větší váhu externalit negativních, přesto však na lidské svobodě hrdě a bez zaváhání trvá.

Existují i další prvky, které propojují téma rizikové společnosti s tématem reflexivní modernity. Riziková společnost problematizuje sociální instituce, na nichž stála průmyslová modernita. To proto, že dělba zla v podobě rizik a ohrožení sice částečně kopíruje dřívější cesty, jimiž se ve společnosti distribuovaly bohatství a chudoba, zároveň však právě ta nejzávažnější rizika žádnou tradiční sociální ani mocenskou strukturaci neuznávají a působí rovnostářsky a demokraticky v tom nejméně atraktivním slova smyslu.

Existence rizikové společnosti je důkazem omezenosti a polovičitosti účelové racionality, jejíž prosté a přímočaré stupňování bylo kdysi považováno za dostatečně spolehlivého garanta nikdy nekončícího pokroku. Jde o pověstnou jednorozměrnost technického rozumu, který je vždy o krok opožděn za škodlivými důsledky svého tak báječně suverénního a tak zoufale nepoučitelného rozhodování.

Riziková společnost je konečně také živoucím důkazem naší zcela nové situace, kdy závažnost těch ohrožení, která zcela běžně a rutinně produkujeme, je v nápadném kontrastu s chabými zárukami a pojištěními, jimiž disponujeme. Nejde jen o to, že nová rizika technologická, ekologická a sociální jsou stále rafinovanější a jejich možné dopady stále závažnější, zatímco stará pojištění v podobě vědy, techniky či úředních norem zůstávají, stejně jako myšlení technokratů, vždy o krok pozadu. Ještě závažnější problém spočívá v tom, že samy nástroje pojištění jsou sice chronicky nedostatečné pro naši ochranu, o to aktivnější, činnější a bohužel též úspěšnější bývají však při tvorbě nových rizik. Jestliže se takto chovají věrní druhové a osvědčení strážci pokroku, co máme čekat od jeho nepřátel?

Reflexivní modernizace

Beckova teorie reflexivní modernizace není rozchodem s myšlením klasiků jednoduché modernity, ale rozvinutím a systematizací jejich nejnósnějších pochybností. Současně je však také tvrdou polemikou s těmi teoriemi modernizace, které vidí zaručený lék na všechny neduhy společnosti v neproblematickém prodlužování trendů jednoduché modernity daleko za obzor její životnosti. Reflexivní modernita je důrazným odmítnutím teorií modernizace, které chtějí jen mechanicky implantovat instituce a principy jednoduché, polovičaté modernity, aniž se v nejmenším starají o ekologické, sociální a další důsledky, k nimž to v nejrůznějších zemích a kulturních prostředích vede.

Ve své teorii reflexivní modernizace vychází Ulrich Beck ze sice jednoduché, avšak vysoce funkční analogie. Právě tak jako

kdysi vystřídala a nahradila průmyslová modernita upadající tradiční společnost, právě tak je nyní tato jednoduchá modernita střídána jinou a radikálnější formou modernity.

O teorii reflexivní modernizace lze mnohem jednoznačněji říci, čím není, než čím je. A tato skutečnost není nijak náhodná. Víme, že reflexivní modernita není „postindustriální“ společností, která by jen aplikovala prvky klasické modernity na sektory terciéru či kvartéru. Víme také, že to není společnost „postmoderní“ v tom smyslu, že by hlásala konec doby moderní a odmítala modernitu se vším všudy. Stejně tak dobře víme, že její reflexivita neznamená zdaleka jen monitorování společnosti ze strany sociálních aktérů. Reflexivita znamená, že to nejživotnější z ducha modernity, tedy radikální kritičnost a systematické zpochybňování, má být použito na modernitu samu. A právě proto je tak obtížné stanovit, čím reflexivní modernita je a zejména – čím se může stát. Záleží totiž na tom, co z ní v testu kritičnosti obstojí. Z ohně kritiky se modernita může vynořit očištěná od svých polovičatostí a od příměsí barbarství, které zdědila z jednoduché modernity průmyslové, ale může v něm také docela dobře shořet. Tato hluboká ambivalentnost je údělem reflexivní modernity a vytváří spoustu nových napětí poté, co klasická napětí a rozpory jednoduché modernity postupně opadávají a vychládají.

Také v tomto ohledu je reflexivní modernita přímým dědicem rizikové společnosti. Riziková společnost sebe samu ohrožuje, druhá modernita sebe samu zpochybňuje a její hluboká ambivalentnost spočívá v tom, že se tím může buďto pozitivně překonat, anebo také – zlikvidovat. Je v tom ovšem přece jen určitá naděje oproti modernitě jednoduché. Ta likvidaci uniknout nemůže. Svým fungováním totiž nenávratně ničí přírodní a kulturní zdroje, na nichž spočívá, a tím se sama zbavuje mechanismů, které její rozmach v minulosti tak velkoryse a tak neudržitelně dotovaly.

Nejistota a neurčitost, která reflexivní modernitu obklopuje, je naprosto přirozená a logická, uvážíme-li, co vše moderní společnost na své cestě k ještě větší modernosti postupně odkládá. Zbavuje se rámce moderního státu, který odkládá pod tlaky ekonomické globalizace. Spolu s ním se zbavuje ovšem i stále dalších

vrstev sociálního státu, které ztrácejí svou funkčnost v důsledku proměn sociálních rizik. Obejde se bez masových politických stran, které nedokázaly ve zdraví přečkat zánik klasických tříd, z nichž se dříve rekrutovali jejich členové a sympatizanti. Stejně tak dobře se na mikroúrovni obejde bez nukleární rodiny s jedním živitelem a s klasickým rozvržením mužských a ženských rolí. Právě té rodiny, která byla prý základem státu, jenž ve svých hranicích tvořil půdorys společnosti. Navíc společnost ztrácí i jednu z hlavních dosavadních souřadnic svého moderního vývoje, jež spočívala v oblasti výdělečné práce a po více než sto let stabilizovala sociálně skrze instituci placeného zaměstnání.

Je-li však zpochybněno najednou tolik základů, platform, opor a pojistek, není dost dobře možné hrát si na prognostika, a teorie reflexivní modernizace je natolik moudrá, že to ani nedělá. Nemluví budoucnosti do jejích starostí a soustřeďuje se – zcela po vzoru analýzy rizikové společnosti – na pečlivou inventuru nových ohrožení ve vztahu ke starým pojistkám. Hlavní změnou, kterou přináší modernizace moderní společnosti, je rostoucí neadekvátnost souřadnic, v jejichž rámci byla kdysi jednoduchá modernita nastartována a až do nedávné doby lineárně rozvíjena. Stát, třída i rodina, jež jednotlivce v koncentrických kruzích obklopovaly, zahrnovaly a chránily, se v prudkém pohybu rozplývají, ztrácejí pevné obrysy i zřetelné hranice a pozbývají stále více z původního smyslu a určení. Všechny tyto instituce, které sloužily klasické sociologii jako pohodlné a přehledné škatulky a přihrádky pro její klasifikace, jsou najednou přeházené, jsou děravé a stále méně umožňují myšlenkově třídit nepořádek. Selhávají, protože selhává to, co je vždy v minulosti spolehlivě jistilo, a sice moderní diferenciací subsystémů.

Je zde stejná logika jako v případě rizikové společnosti. Tam se věda, technika a úřad, které měly před riziky spolehlivě chránit, stále více mění v jejich komplice. Zde zase selhává pojištění, jež bylo zabudováno do jednoduché modernity v podobě funkční diferenciací subsystémů. Právě riziková společnost otevírá cestu reflexivní modernitě tím, že zpochybňuje a činí nefunkčním sám základ jednoduché modernity v podobě rozčlenění sociálního celku na jednotlivé diferencované podsystémy. Osamostatnění

sektoru ekonomiky, vědy, techniky, politiky, náboženství a dalších není jen předpokladem jejich emancipace a (alespoň u některých z nich) ani jejich vyšší efektivity, ale je vlastně jedním z prvních kroků na cestě k totální deregulaci, která bude zároveň znamenat ztrátu odpovědnosti každého z těchto sektorů vůči neexistujícímu celku. Právě funkční diferenciací podsystemů, která je od dob Herberta Spencera tak oslavována, vyjevuje v rizikové společnosti celé své tajemství. Hlavním důsledkem deregulace není zvýšení efektivity každého ze specializovaných subsystémů, ale absence jakékoliv instituce, u níž by si snad mohli stěžovat ti, kdo jsou důsledky diferenciací poškozeni. To, že je každý ze sektorů regulován podle svého specifického kódu, zároveň znamená, že jsme ztratili kód, bez něhož nejsme schopni rozhodnout, zda je pravda úctyhodnější než lež, spravedlnost žádoucnější než bezpráví a život hodnotnější než smrt. V plně deregulovaném světě takové otázky ostatně už ani nedávají smysl.

Vynucená individualizace

Beckova koncepce individualizace patří bez nadsázky k tomu nejzajímavějšímu a nejpodnětějšímu, co bylo v sociologii k fenoménu moderního individualismu v poslední době řečeno. Ulrich Beck chápe individuum nikoliv jako výchozí prvek společnosti, a už vůbec ne jako protiklad společnosti, nýbrž jako specifický produkt společenského vývoje. Je to pojetí, které najdeme v různé podobě u tak odlišných myslitelů, jako byl Auguste Comte a Karl Marx, Emile Durkheim a Georg Simmel. Ulrich Beck ovšem toto pojetí aplikuje nově v kontextu sociálního státu.

Individualizace není v pravém slova smyslu svobodnou volbou. Vzniká pod tlakem komplexní společnosti, kdy přísně individuální životní strategie je vlastně tím jediným, co člověku zbývá, když byl postupně vyvázan z nejrůznějších sociálních vazeb, opor, pout a determinant. Pokud by se Beck zastavil u tohoto konstatování, nevybočil by tím výrazněji z rámce kritiky, kterou vůči moderní společnosti směřovali ve století osmnáctém konzervativci, ve století devatenáctém romantizující sociologové typu

Ferdinanda Tönniese a ve století dvacátém četní kritici masové kultury.

Beck však k tomu dodává: Moderní společnosti v podobě sociálního státu provozují rozvětvenou infrastrukturu, která umožňuje individualizovaným aktérům svobodně si volit své zvláštní strategie a s poměrně nízkými náklady a nízkými riziky tyto strategie realizovat. Tím sociální stát zpětně posiluje individualizaci a dále ji umocňuje. Výsledkem jsou jednotlivci natolik emancipovaní od společenských tlaků, že necítí již žádnou potřebu přispívat na fungování sociální.

Toto pojetí umožňuje Beckovi elegantně dotvořit celou jeho systematickou teorii krize systému. Podobně jako si riziková společnost pěstuje svá rizika, která ji smrtelně ohrožují, podobně jako si jednoduchá modernita zakládá na silách, které ji radikálně zpochybňují, podobně sociální stát rozvíjí v individualismu prvek, jenž se ho chce posléze zbavit.

Beckovo pojetí sociálního státu jako instituce, která žije v symbióze s individualismem a vydatně podporuje jeho rozvoj, je mnohem pronikavější než omezeně liberální kritika, která naopak viní sociální stát z paternalistických tendencí a z potlačování individualismu. Na rozdíl od neoliberální ideologie se navíc Beckovo pojetí pohybuje na poli empiricky testovatelném, když připomíná význam fungující infrastruktury vzdělání, zdravotní péče, sociálního práva či sociální regulace trhu s byty pro možnost svobodné individuální volby všech členů společnosti.

Svémi individualizovanými sociálními právy a dávkami činí sociální stát každého jednotlivce dalekosáhle nezávislým na vazbách rodinného, profesního či komunitního typu. Co se nyní stane, když sociální stát bude podle přání svých prosperujících členů programově utlumen? Podle neoliberální diagnózy by to mělo vést k netušenému rozvoji svobody jednotlivců. Beckova diagnóza není zdaleka tak jednoznačně radostná. Útlum sociálního státu totiž podle všeho povede k rušení oné infrastruktury, díky níž mohli jednotlivci stále znovu zkoušet své volby s poměrně nízkými náklady a při poměrně malém riziku.

Opět zde tedy máme před sebou známý prvek nesouměřitelnosti rizik, která hrozí, a pojištění, jež na obranu vůči nim máme

k dispozici. Tato nesouměřitelnost vystupuje se stejnou naléhavostí jako v případě rizikové společnosti a jako v případě druhé modernity. Sociální stát umožnil vysoce spolehlivě zvládat stará sociální rizika, jež dominovala v poválečné Evropě. Zároveň však tento velký pojišťovatel přispěl ke vzniku nových sociálních rizik, jež souvisejí právě s individualizací a mají podobu oslabení rodinné soudržnosti, mizení role hlavního živitele domácnosti a v kombinaci s dalšími faktory mají ovšem také podobu flexibilizace práce, ale též nezaměstnanosti mladých lidí, neperspektivnosti starých atd.

Do třetice se tak setkáváme se stejnou logikou: Instituce, která měla sloužit jako pojistka před riziky, se sama stává jedním ze zdrojů rizik nových a ještě záluďnějších, než byla ta, před nimiž původně chránila. Princip nezamýšlených důsledků jednání opět triumfuje a staví nás před dilemata, jimiž si v jednoduché modernitě nikdo hlavu nelámá. Právě tato dilemata vytvářejí hustou clonu nejistot, pochyb a nejasností, které dosud z velké části halí obrysy reflexivní modernity. Právě tato dilemata však současně vytvářejí z reflexivní modernity vzrušující útvar, jenž v sobě zároveň skrývá přísliby nalézání zcela nových a dosud netušených řešení i obavy, týkající se jak toho, že taková řešení nalezena nebudou, tak také toho, že jejich místo zaujmou řešení jiná, která budou sice technicky účinná, budou však v zásadním rozporu s těmi hodnotami modernity, kvůli nimž stojí za to modernitu rozvíjet.

Ambivalentnost procesu modernizace

Snad všechny kategorie, s nimiž Ulrich Beck pracuje, jsou silně ambivalentní. Každého, kdo má rád jednoznačnost, to musí hluboce znepokojovat. Každého, kdo chce zůstat realistou, to musí neméně silně uspokojovat. Tou vůbec nejhorší službou, kterou může sociologie prokázat našemu úsilí o pochopení sociální reality, je, že bude tvrdě jednoznačná tam, kde je svět mnohoznačný, a že bude natvrde černobílá tam, kde je svět barevný. Naproti tomu ústřední kategorie Beckovy sociologie nesou v sobě napětí

plynoucí z trvalého, problematického a krajně nesnadného spo-
lužití nadějí s obavami.

Nejprve riziková společnost. Hrozby, které představuje, jsou evidentní a týkají se zdraví a dost možná i přežití člověka, společnosti i přírody. Rostoucí naléhavost těchto hrozeb přitom kompromituje dnešní směřování moderního hospodářství, existující způsoby využívání moderní techniky, právě tak jako schopnost dnešní politiky vůbec si připustit závažnost těchto ohrožení a v celém dosahu si uvědomit jejich možné dopady. Je zde ovšem i další velká hrozba. Přetrvávající iluze o tom, že problémy lze řešit postaru, nahrávají mocným silám technokracie, které mají dostatek energie, prostředků a vědomostí právě jen k tomu, aby uzavřely existující rizika do dokonale bludného kruhu, z něhož již nebude úniku. Konečným vyústěním a dovršením ambicí technokratů pak může být nejspíše nástup nějaké formy ekodiktatury, která se pokusí onen bludný kruh rázně rozetnout na gordický způsob.

Šance, které nám riziková společnost naopak dává, však také nejsou zanedbatelné. Umožňuje nám, abychom si uvědomili, které cesty vývoje jsou ve skutečnosti jen slepými uličkami, a abychom už konečně začali hledat cesty nové. Předpokladem k tomu ovšem je, abychom je nehledali na špatných místech jen proto, že se tam nejpohodlněji hledá. Čas politiky, jak konstatuje Ulrich Beck, je stále méně udáván hodinami bijícími na věži parlamentu a stále více jsou pro něj směrodatné obyčejné hodinky, které nosí běžní aktéři každodenního života. Také sociologii dává riziková společnost jedinečnou šanci. Poskytuje jí možnost přehodnotit svůj pohled na vztah společnosti a přírody a přehodnotit z této perspektivy své ústřední kategorie, které stárnou stejným tempem jako modernita sama.

Reflexivní modernizace je pak přímo synonymem ambivalentnosti. Na jedné straně je příslibem, že dosavadní jednorozměrný vývoj modernity bude korigován ve směru prohloubené racionality, která zohlední mimo jiné také udržitelnost celého našeho vývoje. Zde dává naději, že společnost začne fungovat inteligentněji, což předpokládá opětné navázání komunikace mezi sektory a subsystémy, které se od sebe zatím stále více vzdalují, a to právě

proto, že jsou vedeny toutéž logikou – logikou autismu. Ve hře je přitom úplně všechno, neboť nejde o nic menšího než o vynalezení nových pravidel hry poté, co se ukázalo, že hra, kterou jsme hráli doposud, je ta nejméně atraktivní, neboť je to hra se sumou různou od nuly a zápornou, tedy hra, na kterou ve větší či menší míře nakonec doplatí všichni.

Na druhé straně představuje velkou hrozbu reflexivní modernizace to, že pod záminkou korigování vývoje modernity budou naopak posíleny její nejdopudivější rysy, které s sebou od počátku nese v podobě modernizovaného barbarství. Záludnost této varianty vývoje spočívá především v tom, že právě ve své modernizované podobě dokáže barbarství vypadat úpravněji, čistěji a bezchybněji než ti, kdo se mu snaží čelit. Oproti barevnosti a mnohosti světa vyzvedává modernizované barbarství vždy úzkostlivě jedinou volbu – zářivě bílou. Technicky stále účinnější akce při stále problematičtějším hodnotovém zakotvení nápadně často a vždy velmi přímočaře překračují hranici mezi tím, co mělo zcela spolehlivě odlišovat, alespoň podle mínění liberálních klasiků devatenáctého století, dobu moderní od doby předmoderní – tedy hranici mezi společností válečníků a společností industriálů. Hranice mezi mírem a válkou jsou v barbarizované modernitě tak neznatelné, že je přestáváme vnímat jak ve vztahu k přírodě, tak ve světě politiky, tak také ve vztahu ke druhým lidem. Nejistota, kterou to na všech stranách plodí, je (parafrázujeme-li výrok Ulricha Becka o nepřátelství a nepřátelích) jedním z mála zdrojů, který, jak se zdá, modernita nespotřebává, nýbrž plodí.

A konečně je zde vynucená individualizace. Je nesena nadějí ve stálé rozšiřování prostoru pro individuální volbu, který se otevírá poté, co byly zásadně zpochybněny zastaralé skupinové identity. Druhou stranou individualizace je ovšem nárůst individuálních nerovností. A pokud dojde k útlumu sociálně státní infrastruktury, která udržovala nerovnost a svobodu v určité rovnováze, pak si nerovnost svobodu podřídí, což může mít v individualizované společnosti snad jen jedinou podobu – refeudalizaci vztahů mezi lidmi.

Stále znovu narážíme na ústřední téma Beckových úvah, na téma nesouměřitelnosti hrozících rizik a existujících forem pojiš-

tění. Odtud naléhavost Beckových úvah, jejichž klasická formulace se téměř po dvaceti letech poprvé dostává k českému čtenáři. Její naléhavé poselství přitom v ničem nezastaralo. Právě naopak. Pokud se nemají naplnit nejhlubší obavy, které nelze od reflexivní modernity žádným radikálním řezem oddělit, musíme být schopni tvářit v tvář hrozícím rizikům průběžně vynalézat taková pojištění, jež budou naznačeným hrozbám adekvátní.

Jan Keller